

T. KISS TAMÁS – TIBORI TÍMEA
KULTÚRKAPUK

T. KISS TAMÁS – TIBORI TIMEA

KULTÚRKAPUK

Tanulmányok
a kultúr[politik]áról, az értékközvetítésről
és a kulturális valóságról

BELVEDERE
MERIDIONALE

SZEGED, 2013

A kötet megjelenését támogatta:

Nemzeti Kulturális Alap

Lektor: A. Gergely András és Császi Lajos
Könyv- és borítóterv: Molnár Icsu István

© T. KISS TAMÁS, 2013

© TIBORI TIMEA, 2013

© Belvedere Meridionale, 2013

Felelős kiadó: Belvedere Meridionale
Szerkesztette, korrektúra, névmutató: Nácsa Klára

Nyomdai kivitelezés: s-Paw Bt.

6794 Üllés, Mező Imre u. 7.

www.s-paw.hu

Felelős vezető: Szabó Erik

ISBN 978-963-9573-93-2

- A. GERGELY ANDRÁS
9 Előszó

KULTÚR[POLITIK]A

- T. KISS TAMÁS
11 Az analfabetizmus
A dualizmus kori Magyarország kulturális/politikai problémája
- T. KISS TAMÁS
43 „Eszmények nélkül nem lehet élni”
Klebelsberg Kuno kultúrpolitikus pályája
- T. KISS TAMÁS
68 A három „T”
Tudósnevelés, támogatások, távozások, különös tekintettel
a XX. század első felére
- T. KISS TAMÁS
95 Fordulatok és folyamatok a magyar kultúrpolitikában

ÉRTÉKKÖZVETÍTÉS[RŐL]

- T. KISS TAMÁS – TIBORI TIMEA
110 Az illegitim andragógusképzés megteremtője
- T. KISS TAMÁS
135 Messzire kell menni ahhoz, hogy az ember látszódjék
- T. KISS TAMÁS
140 Túlézés, alkalmazkodás vagy/és innováció
Egy felsőoktatási szakemberképzés kimunkáltságának kényszerűségeiről,
ellentmondásairól és lehetőségeiről
- T. KISS TAMÁS
163 Kulturális értékcsera a felnőttképzésben

	TIBORI TÍMEA
179	Az esztétikai befogadás vizsgálata
	KULTURÁLIS VALÓSÁGOK[RÓL]
	T. KISS TAMÁS – TIBORI TÍMEA
228	Pincefalu
	Egyén és köz(ös)sége
	TIBORI TÍMEA
241	Lokalitás és identitás globális szemszögből
	TIBORI TÍMEA
262	Tanulótérkép
	Módszer és eljárás a hátrányos helyzetű csoportok felzárkóztatására irányuló projektben
	TIBORI TÍMEA
271	Kulturális magatartás- és értékváltozások
	CULTURE AND LIFE – POLITIC AND POLICY
	TAMÁS T. KISS
287	Determination of the concept of community
	TÍMEA TIBORI
306	Effects of systematic suppression on the arts
	TÍMEA TIBORI
313	Zemplén Gateway – Pitfalls
327	NÉVMUTATÓ
335	RÖVIDITÉSEK
337	VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA
342	SUMMARY

Kiss Benedek Áronnak, Kiss Beátának és Kiss Ágnesnek

OUR MASTER'S VOICES – AVAGY „SAJÁT HANGUNK, VIGYE HAZA”!

Oktatók, kutatók, hivatásos beszélők, kifogyhatatlan energiájú közösségalkotók és kultúraelemzők e kötet szerzői. Mióta igaz öntudatuknál vannak, programos igyekezettel szerveznek, közölnek, kérdeznak, válaszolnak, tanítanak, belátnak s beláttatnak. Több évtizedes munkájuk, sodró érdeklődésük, elhivatott tapasztalatuk, önreflexív kutakodásuk szerveződik itt kötetbe, mely ekképpen nem több, de biztosan nem is kevesebb, mint saját hangjuk, amely nekünk szól; saját tudástartományuk, amelyet velünk osztanak meg, s együttesen nem szerényebb, mint olyan tudástár, melyet kollégáik, diákjaik, pályatársaik vehetnek át s vihetnek magukkal egy életút gyűjtéséből.

Hangok, tudások, ráébredések, közvetítések a XX. század végi, XXI. század eleji társadalomtudományi gondolkodás közléstartalmaiból. Megosztott tudások, amelyek nem „a titok” feltárására ébredtek rá, de amelyek nélkül szegényesebb a világ – és titkos tudások is, amelyek megosztása nemcsak titokzatosabbá teszi a tudnivalók világát, de hangot is ad neki. Hangot, mely a közös tudásnak, a kollektív emlékezet egy tartományának megszólaltatásává erősödik, hangot, amely a tudások elbeszéléséből, a kutatói emlékezet és tényanyag mérlegelő szemléléséből fakad. A hang, a tónus, a narratíva alázatosan követi a kutatói életút/élettörténet állomásait és kutatási fókuszban álló kérdésköreit, ennek révén felveti az egykori (s ezzel párhuzamosan túlélő mai) problematizálások és válaszok érvényességének tartalmait, a kereső és vitatkozó emlékezet feldolgozó-készségét, a módszertanok és metodikák kritikus-önkritikai visszfényét, reflexív értelmezési körének fontosságát is.

Ide érkeztek, itt állnak a Kultúra kapujában, nagybetűs fontosságú „kegyhelyen”, emelkedett tettek és jóra való fohászok Templomában. Itt teszik le régtől hordozott tudásterhüket, szinte kegyeletes „áldozatként”, közösségi adományként, a tudások és belátások, megértések és elbeszélések közhasznára elszántan. Saját szólamukban, saját hangjukon járulva a Közösség, az összetartozók mindenkori Egysége elé, hogy tisztán és harmonikusan vállalható szavaikkal a közös belátások élményét gazdagítsák.

„Micsoda idők!”, milyen értelmezések, milyen gondolatfutamok, értelmi tesztek, elbeszélések, magyarázkodások kísérik ezt a szakmatudatosan önreflexív feldolgozó módszert? Milyen kérdésfeltevések maradnak relevánsok, máig érvényesek, s melyek válnak épp elavulóvá, átértelmezetté vagy átértelmezhető és átértelmezendő hipotézissé? Milyen metodikák, módszertanok, szemléletirányok alakulnak ki és át, érvényesülnek és hatnak, vagy merevednek tétellé, világképpé, futó benyomássá vagy tudásgyűjteménnyé? Hogyan és miért keletkezik valaminek felfogása és értése, tudása és belátása, s hogyan válik mindez a társadalom közös tudásává, egy tudásgyűjtemény bázisává, továbbvihető és rákérdező magabiztossággá? Mit tud a tudáskutató, mit ért meg a közlő, mit sejt és értelmez a válaszadó, mi mindent kérdez pontosító szándékkal újra és újra az, akit a válaszok hitelessége nem elégít(het) ki szinte sosem?

Nos, az egykori kérdések és azóta is érlelődő válaszok sora, komplexitása, szinte kánonban előadható hangpárja a két szerző itt egybeszerkesztett opusza. Társadalomkutatók, szociológusok, oktatók és értelmezők legszélesebb körében is ritka, hogy életre szóló társas viszony töltse ki belső tartalmakkal az egykori és mai kérdésfeltevéseket, válaszkeresést és narratívát. T. Kiss Tamás és Tibori Timea párosa a kulturális tudás, a tudáskeresés, az alkotói identitás és tudásátadás témaköreiben is társas viszony. Társult érdeklődés a pályáiv korai, csoportépítő-közösségformáló szakaszában is, közös vállalás a mai válaszgyűjtemény szerkesztésekor is. Együttlét az együtt-kérdezésben, együttes válasz az eltérő kérdésekre, közös tanakodás a hasonló reflexiókon, párhuzamos alkotás a tudásközvetítés különböző mezőiben. Harmonikusnak tetsző, közös mivoltában is színekben gazdag prezentáció, szinte zenei hangoltságú „duo concertante”, melynek ekkénti szemleanyaga most immár az ő közös hangjuk, multivokális válaszuk, „szólamuk”. Hallható, hallgatnivaló, élményként is hazavihető előadasmódban, saját rögzítésben és hangszerelésben, mintegy a „Saját hangunk, vigye haza!” ajánlással. Diákjaik, pályatársaik, gyermekeik és utódaik lesznek hálásak érte, hogy mindezt így egybekomponálták. A XX–XXI. századforduló társadalomtudományi sodrásából, a sokhangú társadalomkutatás saját tónusai-ból, a kutatástörténeti emlékezet hangmúzeumából, narratíva-gyűjteményéből való összegzés is ugyanakkor, amely az életút szemléjével gazdag, a továbbértelmezés perspektíváival teljes. Köszönet érte Nekik, hogy méltón képesek voltak rá.

A. Gergely András

AZ ANALFABETIZMUS

A dualizmus kori Magyarország kulturális/politikai problémája

T. KISS TAMÁS

A kiegyezést követően kezdetét vette a magyar nemzetállam intenzív (újra) építése és korszerű intézményesítése.¹ Az Osztrák–Magyar Monarchiát – Magyarországot különösképpen – számos különféle kultúrájú nemzetiség és sokféle műveltségi színvonalon álló népesség alkotta. Az 1867 utáni magyar kormányok országépítő és modernizációs törekvései alapvetően a – valószínűleg a Karolingoktól származó – Szent István-i intelmekre épültek: „a soknemzetiségű ország az erős ország” jegyében szándékozták megteremteni a „különbözőségek egységét”. A dualizmus kori Magyarország kormányai valós stratégiai feladatnak tekintették a kulturális élet fejlesztését. Arra törekedtek, hogy az állami iskolarendszer és a társadalmi erők által szervezett iskolán kívüli népművelés – az ekkor kialakuló felnőttoktatás – keretében olyan műveltséget alapozzanak meg, amely elősegíti a gazdaság fejlődését, és hozzájárulhat valamiféle politikai egyetértés/konszenzus megteremtéséhez is. Az analfabéták nagy száma azonban komoly problémákat okozott. Nemcsak a fejlődést akadályozta, de a társadalom demokratizálódását is. A statisztikai adatok szerint az analfabéták számaránya a hat éven felüli népesség körében a következő képet mutatta:

1 A kiegyezés alapvetően lényeges törvényei, amelyeket 1867. május 29-én fogadott el az 1865 végén összehívott magyar országgyűlés (az uralkodó 1867. július 28-án szentesítette őket): az 1867. évi XII. törvénycikk *a magyar korona országai és az Ő Felseje uralkodása alatt álló többi országok között felforgó közös érdekű viszonyokról, s ezek elintézésének módjáról*; az 1867. évi XIV. törvénycikk *azon arányról, mely szerint a magyar korona országai az 1867. évi XII. törvénycikkben a sancio pragmatica folytán közöseknek ismert államügyek terheit ezentúl viselik*; az 1867. évi XV. törvénycikk *az államadósságok után a magyar korona országai által vállalandó évi járulékról*; az 1867. évi XVI. törvénycikk *a magyar korona országai és Ő Felseje többi királyságai és országai közt kötött vám- és kereskedelmi szövetségről*.

Az analfabéták aránya az Osztrák–Magyar Monarchiában
1880–1900 között (%)

	1880	1900	Az analfabéták arányának változása 1880–1900 között
Osztrák Császárság	34,4	27,4	7,0
Csehország	8,5	5,3	3,2
Dalmácia	87,3	73,6	13,7
Galícia	77,1	63,9	13,2
Alsó-Ausztria	8,5	6,0	2,5
Felső-Ausztria	8,6	5,8	2,8
Bukovina	87,5	65,2	22,3
Karintia	39,6	24,0	15,6
Krajna	45,4	31,4	14,1
Salzburg	11,7	8,7	3,0
Osztrák Szilézia	11,8	11,2	0,6
Stájerország	27,8	18,0	9,8
Morvaország	10,4	7,8	2,6
Tirol és Vorarlberg	9,7	18,0	9,8
Tengermellék	56,8	38,2	18,6
Magyar Királyság	58,8	41,0	17,8

Forrás: http://hu.wikipedia.org/wiki/Osztr%C3%A1k%E2%80%93Magyar_Monarchia

Letöltve: 2011. 11. 10.

Az analfabéták száma és aránya Magyarországon (Horvát-Szlavónországgal),
1869–1910

6 évesnél idősebb népesség		Ebből írni-olvasni nem tud	
		1000-ben	(%)
1869	12 351,3	8760,7	68,7
1880	13 039,1	7649,9	58,7
1890	14 433,6	7107,3	49,4
1900	16 183,1	6586,7	40,7
1910	17 656,3	5881,1	33,3

Forrás: Dr. Dányi Dezső: Az írás-olvasás elterjedése Magyarországon. *Demográfia*, 1964. 2. sz. 310–313. p.

Más adatok szerint Magyarországon 1880-ban 56,5, 1890-ben 46,8, 1910-ben 31,3% nem tudott írni-olvasni a hat éven felüli² lakosságból.³

Társadalmi kezdeményezések kormányzati támogatással

Kormányzat és ellenzék egyaránt szükségesnek tartotta a tömegek kulturális felemelkedését. Andrassy Gyula⁴ kormányának polgári-liberális ellenzéke, Türr István és Irányi Dániel is egyetértett Eötvös József kultuszminiszterrel, aki a nép műveltségének emeléséhez elengedhetetlenül szükséges állami népiszkolák létesítése és fejlesztése mellett a társadalmi részvételt is szorgalmazta.⁵ E téren Eötvös különösen sokat várt az egyesületektől. Már jóval a kötelező népoktatást elrendelő törvény (1868. XXXVIII. tc.) kihirdetése előtt – a kormánypárt nagy tekintélyű napilapja, a *Pesti Napló* 1867. július 3-i számában – felhívta a figyelmet a népnevelési egyletek alakításának fontosságára. Arra számított, hogy a népiskolai törvény megalkotásának, a népiskolai hálózat kiépítésének időszakában a társadalom közönségei is hozzájárulnak majd az alapfokú okta-

2 Az első négy hivatalos magyar népszámlálás (1870, 1880, 1890, 1900) nagy teret szentelt a népesség írni-olvasni tudása bemutatásának. Azt a gyakorlatot követték, hogy mindazokat, akik az alsó fokú iskolának legalább egy osztályát elvégezték, írni-olvasni tudónak tekintették még abban az esetben is, ha például betegség vagy idős kor következtében ezt a tudásukat nem használták vagy elfelejtették. Az analfabetizmust egészen 1949-ig a hatéves és ennél idősebb népesség vonatkozásában vizsgálták (a hat éven aluliakat analfabétának tekintették, az első osztályosokat pedig bevallás szerint minősítették írni-olvasni tudónak vagy nem tudónak), és csak 1949-ben tértek rá a hétéves és annál idősebb népesség vizsgálatára (mivel a hatesztendő gyermekek java része az első iskolaév első negyedében még nem tanulhatott meg írni-olvasni).

3 *Magyar Pedagógiai Lexikon*. A Magyar Pedagógiai Társaság megbízásából Finánczy Ernő és Kornis Gyula közreműködésével szerkesztette Kemény Ferenc. Budapest, 1933, Révai Irodalmi Intézet, 77. p.

4 Andrassy Gyula, gr. id. (1823–1890) politikus, honvéd ezredes. A szabadságharcban játszott szerepe miatt távollétében halálra ítélték, hazatérve fontos szerepet játszott a kiegyezés létrehozásában. Miniszterelnök (1867. február 20.–1871. november 14.).

5 Türr István (1825–1908) katonatiszt, politikus. Részt vett az 1848/49-es olasz függetlenségi mozgalomban, 1859-től Garibaldi oldalán harcolt. Az általános amnesztia után tért vissza Magyarországra. Irányi Dániel (1822–1892) politikus, publicista, tevékeny szerepet játszott az 1848-as forradalomban. Hazatérésétől (1868) haláláig az országgyűlés tagja volt. Eötvös József (1813–1871) író, politikus, az MTA elnöke, a Batthyány-kormány vallás- és közoktatási minisztere. Részt vett a kiegyezés előkészítésében, majd 1867–1871 között vezette a kulturális tárcát. Nevéhez fűződik az izraelita vallás egyenjogúságáról, az általános tankötelezettség előírásáról, a népiskolákról és (Deákkal együtt) a nemzetiségek egyenjogúságáról szóló törvények kidolgozása.

tás kiterjesztéséhez, különös tekintettel a felnőttoktatásra.⁶ Vallás- és közoktatásügyi miniszterként a minisztérium hivatalos orgánumban, a *Néptanítók Lapjában* sürgette a tanítókat és a községeket, hogy alakítsanak népnevelési egyesületeket, amelyek „a kultúra váraiként” szolgálnának, ahol a felnőttek megszerezhetik azokat az ismereteket, amelyek elsajátítását gyermekkorban önhibájukon kívül elmulasztották.⁷ Az emigrációból hazatért gyakorlatias Türr nemcsak hogy egyetértett a kultuszminiszterrel, hanem – a hazai viszonyokat, a gazdaság élet valóságát megtapasztalva – úgy vélte, a felnőttoktatásra legalább akkora figyelmet kell fordítani, mint a felnövekvő nemzedék nevelésére. Világosan látta azt is, hogy a kiegyezést követő évek számtalan problémája mellett a felnőttoktatás kérdésének megoldása állami eszközökkel szinte lehetetlen, társadalmi részvételre van szükség. Türr arra a történelmi tapasztalatra épített, mely szerint az ország fejlődésének kérdése a török kiűzése után a társadalom ügyévé vált. A nyugat-európai országokban az államhatalom maga hozta létre a kulturális intézményeket, a magyar társadalom viszont arra kényszerült, hogy az államhatalommal szemben teremtsen meg a nemzeti kultúra intézményeit, támogassa a kulturális mozgalmakat. Igaz volt ez a kisiskolák létesítésére és a nagy nemzeti intézmények létrehozására egyaránt. Türr úgy vélte, olyan mozgalmat kell kezdeményeznie, amely elősegítheti az Eötvös-féle népoktatás kiterjesztését a felnőttoktatás irányába. Energikusan fogott a munkához. 1868. szeptember 30-án felhívást tett közzé, amelyben népnevelési szövetség létrehozására és népoktatási körök szervezésére szólított fel, elsősorban azzal a céllal, hogy az analfabétákat – főleg a felserdült ifjakat és a fiatal felnőtteket – megtanítsák írni és olvasni. Türr közvetlenül is részt vett a szervezőmunkában. 1868. október 20-án közreműködésével alakult meg szülővárosában, Baján a városháza nagytermében az első népoktatási kör, amelyet később több is követett az ország számos részén (Szabadka, Szeged, Kecskemét).

A magyar felnőttoktatás története Türr munkálkodásának kiemelkedő eredményeként tartja számon az 1870. február 27-én megalakított Népoktatási Központi Kört (amely decembertől a Pesti, majd 1873. november 17-től a Budapesti Népoktatási Kör nevet vette fel).⁸ A kör bizottmányának nevében – amelynek maga Eötvös József is a tagja volt – Türr István a *Néptanítók Lapjában* 1870. május 25-én közzétett felhívásban szorgalmazta a népoktatási körök alakítását.

6 Felhívás népnevelési egyletek alakítására [*Pesti Napló*, 1867. 181. sz.]. In Eötvös József: *Kultúra és nevelés*. Budapest, 1976, Magyar Helikon, 330–331. p.

7 *Néptanítók Lapja*, 1868. február 1. I. évf. 1. sz. 6–7. p. A lap 1868 és 1874 között hét nyelven jelent meg, hogy a nemzetiségi tanítók is anyanyelvükön olvashassák.

8 Gyulay Béla: *A felnőttek oktatása és a Budapesti Népoktatási Kör története*. Budapest, 1891. 6–16. p.; *Az Országos Népoktatási Egyesület (a Budapesti Népoktatási Kör) 42 esztendő működése és az 1911–1912. évi jelentése*. Budapest, 1912.

A Türr István magyar és német nyelven elkészített alapszabályzata szerint működő kör kezdetben figyelemre méltó eredményeket ért el. (A XIX. század utolsó negyedében a főváros lakosságának 55–67%-a német nyelven beszélt!) Az oktatás ősszel és télen folyt, három–hat hónapos tanfolyamokon. Az előadások kezdési időpontjai szórtságot mutattak október/november és január/április között. Az analfabétáknak este 7-től 9-ig tanították az olvasást, az írást, a fogalmazást és a számolást. A foglalkozások általában heti három–hat estén folytak, helyenként naponta. A tanfolyamokat magyar és német nyelven tartották, és – többnyire a mezőgazdasági munkák megindulásához igazodva – március–április végén fejezték be. Külön tanmenet készült a kezdők és a haladók számára. A felnőttoktatásban résztvevőket nemek szerint különválasztották. A statisztikai adatok szerint a kör működésének első tíz évében összesen közel 16 ezer hallgató vett részt különféle tanfolyamokon.⁹

A felnőttoktatási tanfolyamok résztvevői, 1870–1880

Tanév	Fő
1870/71	1880
1871/72	2294
1872/73	1922
1873/74	2037
1874/75	2174
1875/76	1589
1876/77	1039
1877/78	1001
1878/79	1030
1879/80	846
Összesen	15812 (ebből férfi 8935, nő 6877)

Eötvös meggyőződésből és következetesen támogatta Türr kezdeményezését. Úgy vélte, a társadalomnak felelősségteljes szerepet kell vállalnia a nép műveltségének emelésében. A kultuszminiszter a felnőttoktatásról való társadalmi gondoskodást valójában az országgyűlés által 1868. december 5-én megszavazott népiskolai törvény kiegészítésének tekintette.

A felnőttoktatás kormányzati (állami) támogatásának szükségességét az ellenzéki képviselő, Irányi Dániel által 1869. november 30-án kezdeményezett előterjesztés „vetette fel és alapozta” meg. Irányi (akit már hazatérte előtt Pécs

⁹ *Az országos Központi és Budapesti Népoktatási Körök működése 1868–1885.* Szerk. Dr. Gyulay Béla. Budapest, 1885.

képviselőjének választottak) a „felnőtt személyek elemi oktatásának előmozdítása” érdekében – többek között – százezer forint megszavazását indítványozta az országgyűlésben, amelyet a vallás- és közoktatásügyi miniszter segély formájában használhatna fel. Érdemi reagálás híján december 16-án interpellációban sürgette javaslata bizottsági véleményezését. Ekkor csupán félsikerrel, mert a pénzügyminiszter ígéretét követően – hogy erre majd később, a költségvetés tárgyalásakor térnek vissza – levették a napirendről. 1870. március 1-jén, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) 1870. évi költségvetésének vitájában Irányi ismét emlékeztette a képviselőket és a kultuszminisztert is az általa benyújtott javaslatra. Eötvös „nagy fontosságú tárgynak” nevezte Irányi előterjesztését. Válaszában hangsúlyozta a társadalom felnőttoktatás terén kifejtett törekvéseinek jelentőségét, és jelezte az állami szerepvállalás megkerülhetetlenségét is. „Én részemről, főként jelent pillanatban, ezen ügyet másként, mint társadalmi úton, elősegíteni nem tudom – mondta. – Ha a minisztérium, a kormány kezében egy bizonyos összeg van azon meghagyással, hogy ily természetű társulatokat segélyezzen, amennyiben azok célszerűen működnek, teljes meggyőződésem szerint sokkal többet fogunk elérni, mintha ugyanazon összeget egyenesen, hivatalos úton akarnók alkalmazni.”¹⁰ A minisztériumi pótköltségvetésben a kultuszminiszter ötvenezer forint megszavazását javasolta a célra. Az összeg még így is jelentősnek volt mondható. Bár a pénzügyi bizottság csupán az összeg felét akarta elfogadtatni az országgyűléssel, a vitában Eötvös érvei győztek, s a képviselők 1870. június 26-án jóváhagyták a kultuszminiszter javaslatát.

Eötvös József arra törekedett, hogy minisztériuma célszerűen és hatékonyan használja fel a tárcának juttatott pénzt. 1870-ben közzétett – a felnőttképzés történetében a „szabadoktatás Magna Chartájaként” emlegetett – körrendeletében arra buzdította a tanítókat, hogy segítsék a műveltségben elmaradottakat. Kezdeményezése támogató visszhangra talált: 1870 augusztusában, a néptanítók első egyetemes gyűlésén a fiatalok és a felnőttek oktatásának, írni és olvasni tanításának országos megszervezése is felvetődött. Eötvös elfogadta Irányi Dániel érveit, aki a tanítók, tanárok fokozott bevonását indítványozta. Kérte a tanfelügyelőket és az iskolafenntartó hatóságokat, megszólította a néptanítókat, a lelkészeket és „más erre alkalmas embereket”, hogy vegyenek részt a felnőttoktatásban, az írás, az olvasás és egyéb elemi tudnivalók megtanításában. Sokan hallgattak rá: kiemelkedő példát mutatott erre a *Néptanítók Lapjának* későbbi (1913-tól) szerkesztője, Kőrösi Henrik.¹¹

10 *Képviselőházi Napló*. VI. köt. Pest, 1870. 224. p.

11 Kőrösi Henrik (1859–1930) tanár, tanfelügyelő nemcsak lapszerkesztőként, pedagógiai szakíróként vett részt a felnőttképzés támogatásában, tanfolyamokat is szervezett analfabéták számára. Pukánszky Béla: *Magyar pedagógiai lexikonok*. www.hier.iif.hu/hu/letoltes.php?fid=tartalomsor/1174 – Letöltve: 2011. 12. 19.

Az ellenzéki Irányi Dániel javaslata a tanítók anyagi ösztönzésére is vonatkozott: „A minisztérium a tanítóknak minden olyan felnőtt után, aki megtanult anynyira írni-olvasni, hogy a felfogásához mért tartalmú nyomtatványt nemcsak folyékonyan olvassa, hanem tartalmát meg is érti, három forintot fizet. Olyan egyén után, aki már tudott olvasni és csak írni tanult meg, két forintot.”¹² Eötvös csekély módosítással elfogadta Irányi javaslatát. Minden felnőtt után, aki megtanult írni és folyékonyan, érthetően olvasni, és erről sikeres vizsgát tett, három forint, a csak írni tudókért két forint, a számolásból, történelemből és földrajzból vizsgázotta-kért pedig tantárgyakként egy-egy forint honoráriumot ígért. Több ok miatt is fontosnak tartotta, hogy a tanítók és a tanárok vállaljanak meghatározó szerepet a felnőttoktatásban, az analfabéták írni és olvasni tanításában. Részint mert alapvetően bennük látta a szakmaiság biztosítását, részint mert akkoriban egy tanító átlagos évi fizetése 200 forint körül mozgott, így ez a jövedelem pótlás nem számított csekély összegnek. Az eredmény figyelemre méltó volt. Az 1871. évi minisztériumi nyilvántartás szerint egy év alatt 23 500 felnőtt tanult meg írni és olvasni.¹³

A kormányzati támogatás (és a társadalom módosabb rétegeinek áldozatvállása) fontos lépés volt a felnőttoktatás és az analfabéta-kurzusok megszervezésében. A hatékonyságot és az eredményességet azonban jelentősen befolyásolták a körülmények. Eötvös ugyan azt szorgalmazta, hogy a felnőttoktatást végző társadalmi egyesületek vallásra, felekezetre való tekintet nélkül alakuljanak meg, a valóságban azonban többnyire nem így történt. Az egyházak – mint „a társadalom képviselői” – „el nem fogadható engedménynek tartották” a kormányzattal való együttműködést, a nemzetiségiek pedig bizalmatlanok voltak, attól féltek, hogy az egyletekben túlságosan erős lesz a (magyar) állami befolyás. De a korabeli értelmiségi körökben sem talált akkora támogatói táborra a felnőttoktatás ügye, mint amekkorára szükség lett volna. Türr, aki mintegy negyedszázadon át aktív közéleti tevékenységet folytatott, részint növekvő üzleti és egyéb megbízásai, részint egészségi állapotának megromlása miatt háttérbe vonult. Nem kevés keserűség maradt benne: „[...] csak kevesen értették meg, s azon kevesek nagy része is már kidőlt immár a zászló alól – írta a Budapesti Népoktatási Kör 1902/03-as tanévéről készített beszámolójában –, új erőket pedig megnyerni a mai közönyös és elanyagiasodott korunkban már alig sikerül, holott soha nem volt nagyobb szükség a mi munkánkra.”¹⁴

A Türr István kezdeményezésére és közreműködésével létrehozott Népoktatási Központi Kör statisztikai számai az oktatás sikerességét mutatták, a tanfolyamok látogatottságának csökkenése azonban a gondokat is jelezte. Az analfabéták száma

12 Irányi Dániel parlamenti felszólalása a felnőttek oktatása ügyében, 1869. *Az 1869-dik évi április 20-dikára hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai*. 2. köt. Pest, 1870, 203. p.

13 *A vallás- és közoktatásügyi miniszternek a közoktatás 1870. és 1871. évi állapotáról szóló s az országgyűlés elé terjesztett jelentése* 1872. Buda, 1872, 89–90. p.

14 Magyar Országos Levéltár (MOL) Türr-iratok, 2433.

nem lett jelentősen kevesebb. A felnőttoktatás, az analfabéta-tanfolyamok problémáit csak fokozták az anyagi gondok: a fűtés és a világítás, a tanszerek költségeit fedező pénz hiánya, majd az 1872/73-as tanévtől a tiszteletdíjak akadozó kifizetése. Az 1908-ban alakult Országos Közművelődési Tanács szerint „az analfabéták, kik többnyire a legszomorúbb közgazdasági viszonyok között élnek s a tanuláshoz szükséges tankönyveket és írószereket a legtöbbször nem áll módjukban beszerezni, s ezért sokan megriadva a felmerülő költségektől, a tanfolyam ingyenessége dacára, elmaradnak [...] Az analfabétizmus elleni küzdelem eredményességének [...] két súlyosabb akadálya van. Az egyik az analfabétákat jellemző álszemérem, mellyel tudatlanságukat leplezni igyekeznek, illetve a tanfolyamokról való beiratkozással azt bevallani szégyenlik. A másik abban a körülményben rejlik, hogy az analfabéták nagy része bizonyos munkaalkalmak elvesztése nélkül a tanfolyamokat rendszeresen látogatni képtelenek.”¹⁵ Az analfabéta-oktatás feltételrendszere és társadalmi megítélése jóval később sem sokat változott. „Az ötven évnél idősebbek, cigányok, gyengétehetségűek stb. tanítása – a legjobb igyekezet mellett sem kecsegtet sikerrel. Viszont hazafias, emberbarát, tanítói és népművelői kötelességünk ezeken kívül mindenkit az írás, olvasás, számolás elemeire megtanítani, még abban az esetben is, ha működésünk területén csupán 1-2 olyan egyén akad, aki koránál és képességeinél fogva megtanítandó. Ez esetben a tanítás nem iskolai módszerrel, előre elkészített tananyag beosztással, órarend szerint történik.”¹⁶

Az analfabetizmus elleni küzdelem

Minden érdekelt számára nyilvánvaló volt, hogy az analfabetizmus felszámolása a társadalom és az állam közös feladata, ügye és érdeke. Türr István alapvetően társadalmi mozgalmak kormányzati segítyezésével képzelte el a felnőttoktatást, különösképp az analfabéták írni-olvasni és számolni tanítását. Irányi Dániel 1869. november 30-án elhangzott országgyűlési javaslata azonban nem csupán azt tartalmazta, hogy az állam köteles anyagi terheket vállalni a társadalmi kezdeményezések támogatásában, hanem a felnőttoktatás törvényi szabályozásának szükségességét is felvetette és körvonalazta. Meghatározta az iskolán kívüli felnőttoktatás feladatát: „Ily tanítás szabadon választott tárgyai: olvasás, írás, fejbeli számolás és a hazai mértékek ismerete. Hazai földleírás és történelem. Gyakorlati útmutatások a mezői munkálkodás, különösen a kertészet köréből. A polgári jogok és követelmények ismertetése. Végre a rajz.”¹⁷ A törvényjavaslat részletezte is a feladatokat.

¹⁵ *Közművelődés*, 1924. 7–8. sz. 347. p.

¹⁶ Bene Lajos (szerk.): *Magyar tanítók lexikona*. Második kiadás. Budapest, 1939, A szerkesztő kiadása, 34. p.

¹⁷ Novák József: *A magyar népművelés története I. 1772–1919*. Budapest, 1986, Tankönyvkiadó, 12. p. A témáról részletesen lásd T. Kiss Tamás: *Felnőttoktatás-történet Magyarországon. Educatio*, VIII. évf. 1999. 1. sz. 3–13. p.

- „1. Felnőttoktatás a nők számára, tárgyai: népszerű nevelés- és közerkölcstan, háztartástan, konyhakertészet, selyemtenyésztés és egészségtan, heti öt órában.
2. Felnőttek oktatása földművesek számára, tárgyai: népszerű nevelés- és közerkölcstan, okszerű gyakorlati gazdaságtan, gyakorlati kertészet, méhészet, selyemhernyó tenyésztés és egészségtanból a test óvása és ápolása, heti öt órában.
3. Felnőttek oktatása iparosok számára, tárgyai: nevelés- és közerkölcstan, nemzetgazdaságtan, áruismeret, egészségtan, és az ember természetrajza, heti öt órában.”¹⁸

Az országgyűlés Irányi 19 pontból álló törvényjavaslatát a Deák Ferenc vezette III. Osztályhoz utalta. Az előterjesztést a testület 1870. március 19-én megvitatta, és némi alaki változtatások után, valamint az oktatás tartalmát tovább konkretizálva, elfogadta.¹⁹ Az átdolgozott törvényjavaslat azonban nem került az országgyűlés elé, mert Eötvös József 1871. február 2-án meghalt.

Irányi Dániel javaslata a korabeli Magyarország valóságos – és kívánatos – társadalomképét, struktúráját vette alapul. A felnőttoktatás kiemelt „célpontjának” tekintette az életmódjuk feudalisztikus jellegét még őrző, ám attól már némileg eltávolodni kívánó mezőgazdasági (paraszti) dolgozókat, továbbá azt a vállalkozói-iparosi réteget, amely a korabeli kapitalizmus törvényei alapján kezdett részt venni az ország gazdasági életében. A javaslat utal a felnőttoktatás differenciált jellegére is – külön paragrafus szól arról, hogy a 15 éven aluliak nem tanulhatnak együtt a felnőttekkel –, de leginkább figyelemre méltó része a nők műveltségének emelése érdekében megfogalmazott bekezdés, amely szerint a nőknek e tekintetben is egyenlő elbírálás alá kell esniük a férfiakkal.

Irányi kezdeményezése összhangban állt az 1867 májusában felállított „önálló magyar statisztikai szolgálat” kimutatásaival is. Keleti Károly, a korabeli Statisztikai Hivatal első elnöke²⁰ az 1870-es népszámlálás eredményeinek ismertetésekor külön kiemelte az olvasni és írni tudó, valamint a csak olvasni tudó nők csekély arányát. Feltételezése szerint ennek oka az elemi népoktatás hiányosságaiiban és a női munkavégzés sajátosságaiban keresendő: a nők vagy meg sem

18 Irányi Dániel parlamenti felszólalása a felnőttek oktatása ügyében, 1869. *Az 1869-dik évi ápril 20-dikára hirdetett országgyűlés képviselőházának irományai.* 2. köt. Pest, 1870, 203–204. p.

19 Irányi Dániel törvényjavaslata a felnőttek oktatásának előmozdításáról, 1870. *Az 1869/72. évi Országgyűlés irományai.* 2. köt. Pest, 1870, 102. p.

20 Az 1867. február 20-án hivatalba lépett Andrássy-kormány földműves-, ipar- és kereskedelemügyi minisztere, Gorove István (1818–1881) felkérte Keleti Károlyt (1833–1892), hogy szervezze meg az önálló magyar statisztikai szolgálatot. Keletit 1867. május 25-én a király kinevezte a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelmi Minisztérium keretei között megalakított hivatal első vezetőjének.

tanulnak írni-olvasni, vagy a későbbiekben – kellő gyakorlás híján – elfelejtik ezt a tudást. Az 1870-es adatfelvétel eredményei szerint Magyarországon hozzávetőleg csak minden negyedik, Erdélyben csupán minden tizedik nő tudott írni és olvasni. A korabeli Pesten és Budán ezek az arányok ugyan kedvezőbb képet mutattak, de nők esetében itt is alig haladták meg az 50%-ot, ráadásul Pesten kétszer annyi volt az analfabéta nő, mint férfi.²¹

Eötvös József halála után a kultusztárcát rövid ideig Pauler Tivadar²² vezette. Fontosnak tartotta a felnőttoktatást, s kultuszminiszterként személyesen is igyekezett tapasztalatokat szerezni róla. Meglátogatta a Pesti Népoktatási Kör terézvárosi tanfolyamát, ahol a tizenegy helyiségében mintegy 800 tanuló felnőttet talált. Úgy vélte, a kormánynak támogatnia kell az analfabetizmus felszámolására törekvő társadalmi tevékenységet, erre a célra a tárca költségvetésében 1871-ben és 1872-ben is 50 ezer forint szerepelt. Egyetértett Irányival a felnőttoktatás törvényi szabályozásának szükségességében. El is készített egy erre vonatkozó, hét szakaszból álló törvényjavaslatot, amelyet 1871. december 4-én terjesztett az országgyűlés elé.²³ Beszédében hivatkozott az elért eredményekre: egy év alatt 23179 felnőtt tanult meg írni-olvasni. A törvényjavaslat azonban lekerült az országgyűlés napirendjéről.

Pauler 1872. szeptember 4-től megvált a kultusztárcától, a Lónyay-kormány igazságügyi minisztere lett. A tárca vezetését Eötvös József sógora, Trefort Ágoston vette át.²⁴ Miniszterségének kezdetén ő is egyetértett a társadalmi kezdeményezések, az analfabéta-kurzusok állami támogatásával, mi több: 1873-ban 70 ezer forintra növelte a felnőttoktatás segélyezését a tárca költségvetésében.

Az 1870-es évek közepétől azonban kezdett áthangolódni a magyar társadalmi és politikai élet. Eötvös és Türr felnőttoktatási elképzelései a magyar társadalom legszélesebb köreit érintették, s a népoktatási körök tevékenysége főként az elemi ismeretek átadására szorítkozott. Az 1870-es évek második felétől, az 1880-as évtized elején kiszélesedő „társadalmi nevelés” célja ennél már jóval

21 Freit Judit–Balázs Péter: Kékharisnyák szorításban. *Valóság*, 2008. LI. évf. 12. sz. <http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=263&lap=1> – Letöltve: 2011. november 16.

22 Pauler Tivadar (1816–1886) jogász, jogfilozófus, politikus, 1871–1886-ban országgyűlési képviselő, 1871. február 10.–1872. szeptember 4. között vallás- és közoktatásügyi, 1872–1875, illetve 1878–1886 között igazságügyi miniszter.

23 Pauler Tivadar törvényjavaslata a felnőttek oktatásáról, 1871. *Az 1869/72. évi Országgyűlés irományai*. XII.

24 Trefort Ágoston (1817–1888) hosszú ideig – hat kormányban –, mintegy tizenhat éven át töltötte be a kultuszminiszteri posztot: Lónyay-kormány: 1871. november 14.–1872. december 5., Szlávy-kormány: 1872. december 5.–1874. március 21., Bittó-kormány: 1874. március 21.–1875. március 2., Wenckheim-kormány: 1875. március 2.–1875. október 20., Tisza Kálmán kormánya: 1875. október 20.–1890. március 15.

átfogóbb lett. A millennium évében bevezetett új fogalom – a közművelődés – kezdett elszakadni attól a társadalmi alaptól, amely az Eötvös- és Türr-féle felnőttoktatási körök szükségességét felvetette. Jancsó Benedek²⁵ 1907-ben a következőképp jellemezte a változást: „Az 1869-ben megkezdett nagy közművelődési akció [...] a népről egészen átment a magyar értelmiség túlnyomó nagy többségét magában foglaló középosztályra. Célja többé nem a népműveltség széles körben való elterjesztése volt, hanem az értelmiség – a magyar középosztály – kulturális fajsúlyának emelése azért, hogy vele a nemzeti egység alapjául szolgáló kulturális egyesülést a magyarság és az országban lakó más nemzetiségek között előkészítse.”²⁶

Trefort érzekelte a megváltozott társadalmi és gazdasági állapotokat, az új követelményeket. Változtatni akart. A vármegyék tanítóihoz és tanáraihoz fordult, kérte a felnőttoktatással kapcsolatos tapasztalataikat. Voltak, akik az oktatás megszüntetését szorgalmazták, mások arra apelláltak, hogy pénzt von el az iskolai oktatástól. Akadtak, akik a felnőttképzés tartalmi és anyagi átláthatatlanságát tették szóvá. Az egyházi fenntartású iskolák tanítói szinte egyöntetűen elutasították a felnőttoktatás kormányzati támogatását. Szembetűnő kifogás volt, hogy a tanítók nem, vagy csak nagy késéssel kapják meg juttatásaikat. A válaszokat az 1874-es Tanító-nagygyűlés a napirendjére tűzte, de nem született egységes álláspont. Trefort – mivel a tanítók álláspontja sem volt egységes a felnőttoktatás szervezésének és bonyolításának kérdésében – megszüntette az állami támogatást. A kultuszminiszter döntésének látszólag „szakmai” indokai voltak, valójában azonban egy új oktatásstratégia megvalósításának szándéka állt mögötte. A század végére egyre világosabban körvonalazódtak a közoktatással szembeni új társadalmi és politikai elvárások, amelyek – Eötvös népoktatási elgondolásával szemben – az ipari-kereskedelmi oktatás fontosságát hangsúlyozták. Trefort maga is úgy vélte, hogy az általános műveltséget előtérbe helyező – s a képzést kevésbé biztosító – eötvösi elgondolás már nem felel meg a polgárosodó dualista Magyarország igényeinek.²⁷

Trefort döntését a korabeli politikai valóság is befolyásolta. Eötvös József, az európai kultuszminiszter a kiegyezést követő években arra törekedett, hogy a művelődéshez való jog érvényesülését vallási és nemzetiségi hovatartozástól függetlenül segítse anyagilag; figyelmeztetett rá: káros lenne, ha az analfabéta-kurzusok égisze alatt a felnőttoktatás céljából alakult egyletek keretei között hitbéli tevékenység folyna vagy politikai ideológiák intézményesülnének. Már a kiegyezést követő években kiderült azonban, hogy a felnőttoktatási egyletek és kurzusok „politikamentes” működéséről vallott eötvösi elképzelés

25 Jancsó Benedek (1854–1930) pedagógus, publicista.

26 *Szabadoktatás Országos Szervezete. Az Országos Közoktatási Tanács kebelében 1907- és 1908-ban folytatott tárgyalások iratai.* Budapest, 1909, 41–42. p.

27 Mann Miklós: *Trefort Ágoston élete és működése.* Budapest, 1982, Akadémiai, 75. p.

idealisztikus. A kiegyezés a soknemzetiségű Magyarországot – több évszázados török és Habsburg-elnomás után – az Osztrák–Magyar Monarchia egyik vezető nemzetévé tette. A „nyelvében él a nemzet” elv jegyében ezután intenzív, a millennium évétől különösen felerősödő nemzetállam-építés kezdődött. A nemzeti kulturális intézményrendszert kiépíteni szándékozó kormányzati törekvések mellett az 1870-es évektől (főként az 1890-es évtizedtől) mind nagyobb hangsúlyt kapott az alapvetően informális (társadalmi talajon szerveződött) felnőttoktatás, ám térnyerésével együtt sajátos átrendeződésére is sor került. Az egyházak, amelyek eleinte – különösen Eötvös minisztersége idején – még ellenállást fejtettek ki az állami-kormányzati törekvésekkel szemben, a századforduló előtti években már „kiegyezésre törekedtek”, s mindinkább közeledtek az állami politikához. Igaz volt ez a keresztény felekezetekre és a zsidó hitközösségekre egyaránt. A felnőttoktatás lehetőséget adott a nemzetiségi törekvések felerősödésére is: a nemzetiségek egyletei és közösségei immár olyan autonóm szabadoktatási formának tekintették, amely – nem titkoltan – politikai tevékenységhez és ideológiai kurzusok megszervezéséhez nyújt feltételeket és keretet. A korabeli felnőttoktatás „tablóját” tovább színesítették, gazdagították a különböző szociális szervezetek és politikai alakzatok ilyen irányú kezdeményezései is. A munkásegyletek, a megalakult szakszervezetek mellett különösen kiemelkedett a Magyar Szociáldemokrata Párt felnőttoktatási tevékenysége.

A magyarországi szabadoktatás „teljes palettáját” és a felnőttoktatás egymástól igencsak eltérő irányzatait az 1907. október 2–6. között megrendezett Pécsi Szabadtanítási Kongresszus mutatta meg. A kongresszus összehívásának és megrendezésének gondolata a kormányzati támogatást maga mögött tudó Szabad Lyceum és az Erzsébet Népakadémia 1906. május 21-én megtartott együttes bizottsági ülésén vetődött fel.

A szándék az volt, hogy a kongresszus egységes, ideológia- és politikamentes felnőttoktatási határozatot fogadjon el. Ám a tanácskozáson hangot kapott különböző irányultságok, különféle formák és szabadoktatási módszerek nemcsak a hazai felnőttoktatás kiszélesedését és differenciálódását érzékeltették, de megmutatták azokat az ellentéteket, sőt törésvonalakat is, melyek feszítően hatottak a hazai szabadoktatás szerkezetére. A kongresszus ráébresztette a kormányzatot, hogy a felnőttoktatásban erőteljesebb állami jelenlétre van szükség, mint az 1880-as és az 1890-es években. A legkülönbözőbb egyesületek mellett az államnak több anyagi és erőteljesebb erkölcsi támogatást kell vállalnia a szabadoktatásban.²⁸ A kormányzati jelenlét (befolyás) növekedését tükrözte, hogy amíg Trefort idején, 1875-ben a támogatás szinte a nullára csökkent, 1911-ben már az igencsak komoly összegnek számító 176 ezer koronára növekedett a kultusztárca költségvetésében.

28 Déri Gyula: *A szabadoktatás története, elmélete és 1912–1913. évi eredményei*. Budapest, 1915, Egyesült Könyvnyomda, 40., 58. p.

Apponyi Albert,²⁹ a második Wekerle-kormány kultuszminisztere felismerte a szabadoktatás jelentőségét és problémáit. Törvénnyel is rendezni, szabályozni kívánta a felnőttoktatást. Felkérésére Jancsó Benedek emlékiratot készített egy lehetséges törvény megalkotása érdekében. Álláspontja eltért az Eötvös, Türr és Irányi által képviselt nézetektől, úgy látta, az a helyes, ha „a szabad oktatásnak nem csak ellenőrzését, támogatását, hanem annak vezetését, irányítását, hivatalos apparátussal való szervezését az állam kormányára bízva s céljaira a társadalmi tényezőket használja fel”.³⁰ Az emlékirat nagy vitát váltott ki, számos közéleti személyiség szólalt meg benne. Az elhangzott liberális nézeteket és érveket Schneller István³¹ foglalta össze. Schneller szerint a társadalom tevékenysége az elsődleges, és ennek „intenzívvé tételére” kell törvényes úton, egységesen megszervezni a szabadoktatást: erre nemcsak a társadalmi érdek, hanem az erkölcsi törvény is kötelezi az államot. Az analfabétákat erkölcsi kötelesség írni és olvasni megtanítani, vallotta, már csak azért is, hogy az Eötvös József által bevezetett iskolakötelezettség valóban érvényre jusson. Schneller szerint „az állami létünk, sajátos magyar állami rendeltetésünk, megköveteli a magyar kultúrának lehetőleg intenzív terjesztését, így kötelességévé teszi az állam kormányának minden e célra irányuló intézmény vagy törekvés hatásos támogatását”, ezért a kormányzat „kötelezve van arra, hogy a szabad tanítás körül kifejtett társadalmi munkát országos törvény útján rendezze”.³²

Az oktatási törvényekkel összhangban álló, 1908-ban elkészült Apponyi Albert-féle felnőttoktatási törvénytervezet alapvetően öt területre terjedt ki:

1. az iskolán kívül eső oktatás tagozatokra osztására;
2. az iskolán kívüli oktatást szervező, irányító és koordináló szervekre, azok szervezeteire, teendőire és jogaira;
3. a központi szerv, a felállítandó Országos Iskolán kívül eső Oktatási Tanács szervezetére, feladataira és jogaira;
4. a tananyagra, amelyet minden fokon a minisztérium szab meg és hagy jóvá;
5. az anyagi fedezetre és a költségek biztosítására.

A törvénytervezet részletesen is kitért a feladatokra. A 3. § szerint a községek, a rendezett tanácsú és törvényhatósági joggal rendelkező városok kötelesek

29 Apponyi Albert, gr. (1846–1933) politikus, kisebb megszakításokkal 1872-től haláláig országgyűlési (illetve nemzetgyűlési) képviselő. Két ízben vezette a kulturális tárcát (1906. április 8.–1910. január 17., 1917. június 15.–1918. május 8.).

30 Jancsó Benedek előadó tanácsos Emlékirata az iskolán kívül eső oktatás országos szervezésének tárgyában. In *A Szabadoktatás Országos Szervezete. Az Országos Közoktatási Tanács kebelében 1907- és 1908-ban folytatott tárgyalások iratai*. Budapest, 1909, Franklin Kiadó, 1909, 16–147. p. Jancsó saját törvénytervezetét lásd a kötet 130–146. oldalán.

31 Schneller István (1847–1939) a személyiségpedagógia szaktekintélye, egyetemi tanár.

32 Schneller István: A szabad tanításról. *Erdélyi Múzeum*, XXVI. k. Új folyam, IV. 1909. 1. füzet, 8. p.

népakadémiai tanfolyamokat szervezni. A 4. § arról intézkedett, hogy ha erre anyagi erejük részben vagy egészben hiányzik, kötelesek a tanfolyamokat vállaló államot, erkölcsi testületeket, társadalmi egyesületeket vagy magánosokat tőlük telhetően „helyiség, fűtés, világítás, tisztogatás, kiszolgálás stb. biztosításával” támogatni. Az 5. § szerint a tanítók és előadók tiszteletdíját a miniszter rendeletileg szabja meg, s ha ezt – részben vagy egészben – nem tudják kifizetni, igényt tarthatnak állami segítségre.³³

Apponyi tervezete szerint az állam szigorúan felügyelte és irányította volna a szabadoktatást, mindenbe lett volna beleszólása, a népakadémiai bizottságok választott tagjai tőle függtek volna (negyedrészüket az állam nevezi ki), az anyagi terheket azonban még a felekezeti jellegű felnőttoktatásban is jórészt a községekre és a városokra hárította volna át. (Arról viszont nem rendelkezett, hogyan teremtsék elő a felnőttoktatás és az analfabéta-kurzusok fedezetét.) A törvényjavaslat azt is tartalmazta, hogy „állami segítségben csak magyar tanítási nyelvű tanfolyamok és sorozatos előadások részesülnek, – de ezek is csak abban az esetben, ha a törvényben előírt követelményeknek megfelelnek, és az illető vármegye népakadémiai bizottsága azt állami segídezésre ajánlja”. Kivételt képezett az 1893-ban alakult, a kormányzat által támogatott Szabad Lyceum – a szervezet népszerű tanfolyamain ugyanis magyar tanárok tartottak előadásokat. A tervezet megemlítette, hogy a különféle társulások, egyesületek és magánosok is szabadon szervezhetnek előadásokat és tanfolyamokat, ezeket azonban az állam felügyeli, a foglalkozásokat bármikor ellenőrizheti, és szükség esetén be is tilthatja.

Az Apponyi-féle felnőttoktatási törvénytervezet ugyan megmaradt a szabadoktatás keretei között, de már erőteljes kormányzati felügyeletet írt elő. Megtárgyalására azonban nem került sor, maga a kultuszminiszter vette le az országgyűlés napirendjéről. „[A]z eddigi vita anyagából nem tartom érettnak a kérdést, [...] hogy t. i. törvényhozásilag rendeztessék-e vagy nem. Én részemről nem nyilatkoztam sem a törvényhozási rendszer mellett, sem pedig ellene” – mondta az Országos Közoktatási Tanács állandó bizottságának 1908. október 15-i ülésén. Az előterjesztés megvitatása is „tisztán kormányzati kérdés, sőt a kormányzati taktika kérdése”.³⁴

Apponyi egyre világosabban látta, hogy a felnőttoktatás mindinkább politikai kérdéssé vált Magyarországon. Álláspontját nem is titkolta a Közoktatási

33 Novák József: *Törekvések a magyar népművelési törvény megalkotására. Előadás a népművelési oktatók és kutatók szombathelyi tanácskozásán*. Budapest, 1967, Népművelés Intézet. Soksz. Stsz.: 17463/67.

34 Az Országos Közoktatási Tanács állandó bizottságának 1908. évi október hó 14-én és 15-én a szabadoktatás országos szervezése tárgyában tartott üléseiben fölvetett jegyzőkönyv. In *A Szabadoktatás Országos Szervezete. Az Országos Közoktatási Tanács kebelében 1907- és 1908-ban folytatott tárgyalások iratai*. Budapest, 1909. Franklin Kiadó, 147–256. p. Idézet 250., 251. p.

Tanácsához küldött leiratában: „Oly időkben, midőn a politikai tekintetek sürgetik, hogy a közéletben az általános szavazatjog alapján eszközöltessék a részvétel, a közérdek ártalmával tűrhető csak az oly közműveltségi állapot, mely szerint az összes polgári népességből magyar földön csak 51,4% tud írni és olvasni, majdnem fele nem rendelkezik tehát az általánosabb körültekintő tájékozódás leg-
elemibb eszközeivel és végkép egyes merészebb, de kevésbé önzetlen vállalkozó személy közvetlen hatásának van kiszolgáltatva.”³⁵

A kormányzati szerepvállalás előtérbe kerülése, erősödése

A XIX. század utolsó két évtizedében végbement nemzetközi és a hazai ipari fejlődés eredményeként felgyorsult a munkafolyamatok szakosodása, emelkedett a termelési kultúra színvonala. A Wlassics Gyula minisztersége idején,³⁶ 1896-ban megrendezett Második Országos és Egyetemes Tanügyi Kongresszus Társadalmi Nevelési Szakosztálya néven megalakult, az iskolán kívüli népművelés helyzetével foglalkozó bizottsága olyan felnőttoktatási rendszer (állami támogatással történő) megteremtését szorgalmazta, amely nemcsak az ábécé tanítását tűzi ki célul, hanem lehetővé teszi a magasabb szintű, folyamatos és állandó ismeretterjesztést is.

A felnőttoktatás iránti figyelem felerősödését akár kultúrpolitikai előrelépésnek is lehetne tekinteni, hiszen azt jelezte, hogy az ügy túlnőtt a szaktarca, a kultuszminiszter érvényességi körén. A politikai pártok és a politikusok érdeklődésének oka azonban másban rejlett. Mint Európa legtöbb országában, nálunk is egyre hangsúlyosabb követelménnyé vált az általános és titkos választójog bevezetése. Az általános választójogért elsősorban az 1880-ban alakult Magyarországi Általános Munkáspárt (1890-től Magyarországi Szociáldemokrata Párt) küzdött. A Garami Ernő³⁷ által írt 1903. évi pártprogramnak is sarkalatos pontja volt a politikai jogélvezet kiterjesztése. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a választójog demokratizálásának az országházban is voltak hívei. Irányi Dániel, a 48-asok vezetője például már 1872-ben, majd 1891. június 27-én újabb indítvánnyal sürgette a választójog általánossá tételét. A századfordulót követően valamennyi kormány programjában szerepelt a választójogi törvény megalkotása. A törvényalkotás körüli viták kö-

35 Gróf Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi miniszter leirata az Országos Közoktatási Tanácsához az iskolán kívüli tanítás megszervezése tárgyában. In *A Szabadoktatás Országos Szervezete. Az Országos Közoktatási Tanács kebelében 1907- és 1908-ban folytatott tárgyalások iratai*. Budapest, 1909, Franklin Kiadó, 5–13. p. Idézet 7. p.

36 Wlassics Gyula, br. (1852–1937) jogász, politikus, egyetemi tanár. 1895. január 15.–1903. november 3. között vallás- és közoktatási miniszter.

37 Garami Ernő (1876–1935) szociáldemokrata politikus, 1898–1918 között a *Népszava* főszerkesztője.

zépöntjába mindinkább a felnőttoktatás, különösképpen az analfabetizmus kérdése került.

Tisza István³⁸ miniszterelnök 1905-ben tartott beszédében megkerülhetetlen kormányzati feladatnak tartotta a választójog újraszabályozását. Ugyanakkor arra is felhívta a képviselők figyelmét, hogy „a kevésbé iskolázott, analfabéta tömegek” politikai eszközként való kihasználásának következményei lehetnek. „A kormánynak most kötelessége lesz foglalkozni a választási reformmal. [...] Ez a reform nem képzelhető el másképpen, mint a választók számának növelésével, de egyúttal meg kell, hogy álljon egy olyan határnál, amelynek túllépte azután fölforgatná az ország közviszonyait, amelynek túllépte minden téren [...] mindenek felett a magyar nemzeti politika nagy érdekeit csorbítaná.”³⁹

A kiegyezést követően először az 1848. V. tc., majd az 1874. évi választójogi törvény (XXXIII. tc.) volt hatályos,⁴⁰ amely – a maga idejében korszerűnek és demokratikusnak tekinthető módon – az 1848-as választójogi törvény alapvető rendelkezéseit részben módosítva, néhol kiegészítve ismételte meg. Választásra jogosult volt minden Magyarországon honos (Magyarországon született), 20. életévét betöltött férfi, ha nem állt atyai vagy más gondnoki gyámság alatt; ha nem volt cseléd, ipari tanonc vagy egyéb szolga; ha nem volt ellene folyamatban csőd eljárás, és nem áll fenyték alatt. Katonák (hivatásos és sorkatonák), pénzügyőrök, csendőrök-rendőrök, elítéltek, csőd eljárás alatt állók és azok, akiknek adó tartozásuk volt, nem szavazhattak. (Az adóhátralékosok kizárását később az 1899-es XV. tc. feloldja.)

A 1848-as törvénnyel szemben – amely a választójog megszerzését közvetlenül a ház- vagy földbirtokra, illetőleg a tőkerész utáni jövedelemre alapozta – az 1874-es törvény a censusok megállapításakor nagyrészt az adóalapot és a kivetett adókat vette figyelembe, a földtulajdon mellett megfelelő nagyságú föld-, ház- és jövedelemadóval is szavazati joghoz lehetett jutni. A vagyoncensusok közül a földbirtok volt a legfontosabb.⁴¹

38 Tisza István, gr. (1861–1918) politikus, a 67-es irányzat következetes képviselője. Két ízben volt miniszterelnök (1903. november 3.–1905. június 18., 1913. június 10.–1917. június 15.).

39 Tisza István programbeszéde. *Budapesti Hírlap*, 1905. 9. sz. I. 9.

40 Választójog. <http://hu.wikipedia.org/wiki/V%C3%A1laszt%C3%B3jog> – Letöltve: 2012. 01. 02.

41 Földcensus: a feltétel városokban (törvényhatósági joggal felruházott és rendezett tanácsú településeken) olyan föld, melyre 16 forint tiszta jövedelem után rótták ki az adót. Vidéken (nagy- és kisközségekben) az egynegyed úrbéri értelemben vett telek után fizetett földadó jelentette a földcenzust.

Házcensus: az értékcensus helyébe (1848-ban azok választhattak, akiknek tulajdonában háromszáz ezüst forint értékű ház volt) az ország minden városában a három lakrészü és házadó alá eső ház censusát helyezte.

Adócensus: akik sem a föld, sem a házcensus alsó értékét nem tudták elérni, választójogot

A századfordulóra mind erősebb lett a választójog kiszélesítésének, illetve az általános választójog megteremtésének az igénye. Az 1874. évi választójogi törvény megváltoztatását, korszerűsítését azonban – a nemzetközi tendenciák mellett – a hazai társadalmi valóság két konkrét, egymást keresztező tényezője is befolyásolta. Az egyik a Magyarországon élő nagy lélekszámú és különféle nemzetiség, a másik az analfabéták csökkenő, de még mindig igen jelentős tömege. Magyarország lakosainak száma az 1910-es népszámlás szerint 20 886 487, az egy négyzetkilométerre eső lélekszám átlaga 64,2 fő volt. Az ország az európai államok közt lélekszámát tekintve a hetedik, a népsűrűség szempontjából pedig a kilencedik helyet foglalta el.

Magyarország lakosságának nemzetiség szerinti megoszlása 1910 végén

Nemzetiség	Lélekszám	A lakosság %-a
Magyar	10 050 575	48,1
Román	2 949 032	14,1
Német/szász	2 037 435	9,8
Szlovák/tót	1 967 970	9,4
Horvát	1 833 162	8,8
Szerb	1 106 471	5,3
Rutén	472 587	2,3
Egyéb	469 255	2,2
Összesen	20 886 487	100

A magukat magyarnak vallók többsége a Nagyalföld északi és középső részén, a Dunántúlon, a Kisalföldön és Erdély keleti részén, a Székelyföldön élt, de számosan éltek Erdély más vidékein, a városokban és a nemzetiségiük által lakott területeken is.

Az ország lakosságának vallási megoszlása is sokféleséget tükrözött. A legnagyobb lélekszámot a római katolikusok képviselték (a horvátok, olaszok szinte

szerezhettek a jövedelemadójuk alapján. Itt alapvető feltétel a 105 forint adóköteles évi jövedelem kimutatása volt, ennek alapján a kereskedők, gyárosok és a városi kézművesek választójogot kaptak. Községekben a kézműveseknek egy segéd után fizetett jövedelmi adót kellett igazolniuk.

Szellemi census: a megfelelő ún. szellemi cenzussal rendelkezőktől sem vagyont, sem jövedelmet, sem adófizetést nem kívánt meg a törvény. Ide tartoztak az Akadémia tagjai, a kinevezett tanárok, tanítók, a kisdédóvók, orvosok, gyógyszerészek, okleveles gazdák, mérnökök, jegyzők, a hivatalosan alkalmazott lelkészek és segédlelkészek. Ebből a kategóriából került ki a választók 7–8%-a.

kivétel nélkül katolikusok voltak, de a magyarok, a németek/szászok és a szlovákok/tótok mintegy fele szintén ide tartozott), számuk meghaladta a tízmilliót. A görög katolikusok száma 2 025 508 (9,7%). A református egyház hívei alapvetően magyarok közül kerültek ki. A 2 621 229 (12,5%) református többsége a korabeli szóhasználatnál a Dunamelléki, Dunántúli, Tiszáninneni, Tiszántúli és Erdélyi egyházkerületekben élt. Az ágostai evangélikus egyház hívei többnyire szlovákok/tótok, németek és kisebb mértékben magyarok voltak, számuk 1 340 143 (6,1%). A görögkeleti egyház hívei elsősorban a románok és szerbek közül kerültek ki. A két részre szakadt egyház görögkeleti szerb és görögkeleti román híveinek létszáma mintegy 2 987 162 volt. Az unitáriusok főleg Erdélyben éltek, számuk 74 274 (0,4%). Az izraeliták az országban szétszórtan, többnyire a fővárosban és az északkeleti megyék városaiban laktak, számuk 932 458 (4,5%) volt.⁴²

A XX. század első éveiben az írni-olvasni nem tudók aránya a népesség életkora és etnikai hovatartozása szerint egyaránt nagy változatosságot mutatott.

A 15 évesnél idősebb, írni-olvasni nem tudó népesség aránya anyanyelv és életkor szerint, 1900 (%)

Nemzetiség	Korcsoport						
	15–19	20–29	30–39	40–49	50–59	60–69	70–
Magyar	12,1	13,0	19,1	25,1	29,6	38,2	44,8
Német	8,3	8,2	12,0	14,8	17,3	22,7	28,6
Szlovák	18,2	19,8	25,7	33,5	41,9	56,1	66,5
Román	59,0	60,5	68,8	75,8	81,2	87,4	91,8
Rutén	68,2	75,1	83,4	86,6	90,2	94,7	95,8
Horvát	15,8	18,5	26,0	32,2	40,1	58,4	68,5
Szerb	30,7	34,0	40,0	47,2	55,6	67,5	74,0
Egyéb	33,4	33,7	39,6	48,1	51,5	59,8	64,7
Együtt	25,1	28,2	38,1	46,1	52,9	61,2	67,0

Forrás: mek.niif.hu/02100/02185/html/171.html – Letöltve: 2011. II. 18.

Az 1874-es választójogi törvény módosítására tett első komolyabb kísérlet Kristóffy József⁴³ nevéhez fűződött. 1905. december 16-án kelt törvényjavaslat-tervezete a 24. életévüket betöltött, írni-olvasni tudó férfi polgárokat kívánta választójoghoz juttatni, amivel az addig választásra jogosultak (6,2%) számát

42 Kiss Lajos: *Magyarország történelme*. Debrecen, 1918, Hegedűs és Sándor Könyvkiadóhivatala, 286–287. p.

43 Kristóffy József (1875–1928) politikus a „parlamenten kívüli” Fejérváry-kormány (1905. június 18.–1906. április 8.) belügyminisztere volt.

megdupláztta volna. A szabadelvű Kristóffy javaslata a szociáldemokratákhoz mint parlamenten kívüli tömegpárthoz való közeledés része volt.

A következő törvénymódosítást ifj. Andrássy Gyula⁴⁴ belügyminiszter kezdeményezte. 1908-ban előterjesztett javaslata szerint – belga mintára – plurális választójogot vezetett volna be. Vagyoni és műveltségi cenzusokhoz kötötte volna a kettős, illetve hármas szavazattal rendelkező választókat, ugyanakkor a választójogot a cenzusoknak meg nem felelő, írni-olvasni tudó, 24. életévüket betöltött férfiakra általában kiterjesztette volna (egy szavazattal), sőt az analfabétáknak is biztosította volna a szavazás lehetőségét oly módon, hogy ők „ősválasztóként” tízen választhattak volna egy választási megbízottat (elektort), azaz szavazatuk 1/10-et ért volna. Bár a javaslat ezzel 2,6 millióra növelte volna a választásra jogosultak számát, a pluralitás miatt minden oldalról komoly támadások érték, és végül Andrássy a visszavonása mellett döntött.

Magyarországon 1910-ben a hat éven felüli népesség 33,3%-a volt analfabéta. Laky Dezső⁴⁵ tanulmányában a hazai állapotot összevetette az európai országok hasonló mutatóival.⁴⁶

Az analfabéták aránya egyes európai országokban, 1900, 1910 (%)

Ország	A népességből analfabéta	1900	1910
Ausztria	6 éven felüliek közül	23,8	16,5
Belgium	5 éven felüliek közül	31,9	25,2
Bulgária	5 éven felüliek közül	72,1	67,4
Franciaország	5 éven felüliek közül	17,4	12,7
Írország	5 éven felüliek közül	13,7	12,2
Görögország	5 éven felüliek közül	–	60,7
Olaszország	6 éven felüliek közül	48,5	37,5
Portugália	5 éven felüliek közül	75,9	71,2
Románia	7 éven felüliek közül	78,0	60,8
E. Oroszország	4 éven felüliek közül	73,2	–
Finnország	5 éven felüliek közül	7,0	7,2
Szerbia	6 éven felüliek közül	79,7	–

44 Andrássy Gyula, gr., ifj. (1860–1929) politikus, 1906. április 8.–1910. január 17. között belügyminiszter, 1918-ban a Monarchia utolsó közös külügyminisztere.

45 Laky Dezső (1887–1962) statisztikus, gazdaságpolitikus, egyetemi tanár.

46 Laky Dezső: Adalékok Magyarország kulturális viszonyainak újabtkorifejlődéséhez. In Magyary Zoltán (szerk.): *A magyar tudománypolitika alapvetése*. Budapest, 1927, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 21–46. p

Az általa forrásként használt *Annuaire international de statistique* kimutatásában ugyan nem szerepelt Anglia, Németország, Svédország vagy Hollandia, Laky azonban megjegyezte, hogy a besorozott német katonák közül 1910-ben csupán 0,03%, Hollandiában pedig csak 1,0% nem tudott nem tudott sem írni, sem olvasni.

Az 1910-es évek második felében már egyre nyomasztóbb követelményként fogalmazódott meg a választójogi törvény módosítása. A nemzetközi, európai tendenciák nyomán és nyomására Lukács László⁴⁷ miniszterelnök 1912 decemberében terjesztette az országgyűlés elé választójogi törvényjavaslatát. A javaslat szerint a népiskolát elvégzett önálló iparosok és kereskedők, továbbá a 20 korona adót fizető vagy nyolc hold földdel rendelkező írni és olvasni tudó, és a 40 korona adót fizető vagy tizenhat hold földet birtokló analfabéta felnőtt férfiak kaptak volna szavazati jogot.⁴⁸ A szavazók száma így országosan 74%-kal, Erdélyben pedig 140%-kal (ezen belül az erdélyi magyar választóké 101, a németeké 183, a románoké pedig 195%-kal) nőtt volna. Noha a javaslat országos szinten biztosította volna a magyar választók relatív többségét, az erdélyi birtokokkal rendelkező Bethlen István⁴⁹ tiltakozott ellene. A magyar lakosság választójogának kiterjesztését nem ellenezte, fő kifogása az volt, hogy a javaslat nem differenciál a magyarság és a nemzetiségi lakosság között. Részletes számításokkal bizonyította, hogy a javaslat törvénné válása esetén Erdély magyar választói többségű megyéinek száma kilencről hatra csökken, a román többségű megyéké viszont kettőről hatra emelkedik majd. Sőt – véleménye szerint – még nagyobb változásokkal kell számolni, mert az analfabetizmus román lakosságon belüli aránya (1910-ben 67%) rohamosan csökkenni fog, és ezt a magyarság és a szászág műveltségi szintjének emelkedése (az analfabéták 28, illetve 8%-os aránya mellett) egyáltalán nem tudja ellensúlyozni. A választójogi törvénytervezet Erdély magyarságát kiszolgáltatná a nemzetiségeknek, s lehetővé tenné, hogy „Erdély magyarsága majorizáltassék a románok által”. Bethlen a legheylesebbnek azt tartotta volna, ha az új törvény – Andrassy 1908-as tervezetéhez hasonlóan – plurális jelleggel készülne el. Javasolta, hogy azokban a megyékben, amelyekben a 24 éven felüli férfi lakosság 50%-a nem végezte el a négy elemi (a tizenöt erdélyi megyéből tehát tízben), a választójog általános feltétele ne az írni és olvasni tudás, hanem a négy elemi elvégzése legyen.⁵⁰ A javaslat vitájában Tisza István úgy vélekedett, hogy „maga az a tény [...], hogy valaki valameny-

47 Lukács László (1850–1932) politikus, pénzügyminiszter, 1912. április 22.–1913. június 10. között miniszterelnök.

48 Pölöskei Ferenc: *Kormányzati politika és parlamenti ellenzék 1910-1914*. Budapest, 1970, Akadémiai, 148. p.

49 Bethlen István, gr. (1874–1946) nagybirtokos, politikus, 1921. április 14.–1931. augusztus 24. között miniszterelnök, rendeletileg szűkítette a választójogot.

50 Bethlen István gróf: *A választójog reformja és Erdély, I–II. Magyar Hírlap*, 1913. február 11. és 12.

nyire képes írni és olvasni, egyáltalában nem nyújt garanciát, hogy az illető a műveltségének és ítélőképességnek azzal a minimumával rendelkezik, amely politikai jogok észszerű gyakorlásához mellőzhetetlenül szükséges [...]. Hiszen mi sem könnyebb, mint a még el nem aggott férfiak nagy részét megtanítani az írás-olvasásnak [...] számba jövő szerény mértékére. A legnagyobb eréllyel fognak e föladathoz látni éppen a legveszélyesebb körök, a szervezett, felekezeti, nemzetiségi és osztályharc intézői. Tömegesen fog éppen a legaggályosabb választók száma szaporodni s arra fogunk ébredni, ha nem az első, hát a második általános választás alkalmával, hogy halomra dől az írás-olvasás kritériumában keresett minden garancia.”⁵¹

Lukács választójogi törvényjavaslatának vitájáról az ellenzék – Apponyi Albert vezetésével – kivonult. Az ellenzék egyik vezéralakja, Vázsonyi Vilmos⁵² 1913. január 21-én Aradon a következőket mondta: „A mi választójogi küzdelmünk Magyarországon nem a konzervatív irány küzdelme a radikális irány ellen, mert hiszen a Kristóffy-féle javaslat szerint is kimaradt volna a polgárok sorából 1,272,000 huszonnégy éven felüli magyar férfi, aki a javaslat előterjesztésének idejében nem tudott írni és olvasni. Hiszen az egyesült ellenzék tervezete szerint 2,400.000 volna a választók száma és még így is, tehát a már körülbelül 4,521.000-et kitévő huszonnégy éven felüli férfiak sorából még mindig kimaradna a választók közül 1,851.000. Hát, tisztelt uraim, [...] nem arról az általános, egyenlő és titkos választói jogról van szó, amely már diadalmasan végigjárt egész Európán, meghódította [...] Ausztriát is.”⁵³

A kormányzati többség által 1913. január 21-én elfogadott XIV. tc. továbbra is korlátozott, és még mindig csak a férfiakra kiterjesztett választójogot irányzott elő. A törvény értelmében választhattak

azon analfabéták, akik legalább 40 korona adót fizetnek, vagy legalább 16 hold földbirtokkal rendelkeznek;

azon írni-olvasni tudók, akik 20 korona adót fizetnek, vagy 8 hold földbirtokkal rendelkeznek;

azon iskolázottak, akik a népiskola hatodik osztályát elvégezték és legalább 30 évesek, valamint önálló iparosok-kereskedők, vagy már adót fizetnek;

azon iskolázottak, akik középiskolát végeztek, és legalább 24 évesek.

Az 1913. évi XIV. törvény volt az első, amely már részben titkossá tette a választást, előírva, hogy Budapesten és a törvényhatósági jogú városokban titkos, az ország többi részén nyílt választásokat kell tartani.

51 *Gróf Tisza István összes munkái. I. Tanulmányok és értekezések. II. Naplószerű feljegyzések.* Budapest, 1928, Franklin Társulat, I. 222–223. p.

52 Vázsonyi Vilmos (1868–1926) ügyvéd, politikus.

53 *Vázsonyi Vilmos beszédei és írásai I–II.* Budapest, 1927, Országos Vázsonyi Emlékbizottság kiadása, I. 498. p.

A törvényt azonban nem alkalmazták, mert az országgyűlés a háború alatt meghosszabbította a képviselők mandátumát. A törvényi szabályozás igénye viszont felerősödött. IV. Károly április 28-án királyi kéziratot intézett Tisza Istvánhoz, amelyben arra kérte, hogy új törvényjavaslatot készítsen el és terjesszen elő. Tisza, aki választójogi törvényjavaslatát nem volt hajlandó abban a szellemben előterjeszteni, ahogy azt a királyi kézirat megjelölte, 1917. május 23-án beadta lemondását.⁵⁴ A parlamenti (és parlamenten kívüli) ellenzék – a Károlyi-féle Függetlenségi és 48-as Párt, az Országos Radikális Párt és a Polgári Demokrata Párt – úgy döntött, hogy a nézetkülönbségeket félretéve választójogi blokkban egyesül az új törvény megalkotása érdekében. Az 1917. június 6-án megalakult blokk ülésén Vázsonyi Vilmos alelnök megfogalmazta a feladatokat, a célt, továbbá a követelést, hogy olyan kormány alakuljon, amely a választójog „gyökeres reformján” munkálkodik.

A király 1917. június 15-én Esterházy Móricot bízta meg kormányalakítással,⁵⁵ aki vállalta az általános és titkos választójogról szóló törvény megalkotását. A választójog előkészítésével megbízott tárca nélküli miniszter Vázsonyi Vilmos lett,⁵⁶ és elkészítette reformtervezetét, amely választójogi korhatárt (ismét) a 24. életévre szállította le. Tizenegy pontban összefoglalt javaslata tartalmazta, hogy:

„[...]”

2. A korhatáron kívül a választójog gyakorlásának általános kelléke az írni és olvasni tudás.
3. Az írás-olvasástudásnak igazolása nem kívántatik meg mindazoknál, akik elvégezték az elemi iskola hat osztályát. Megjegyeztetik, hogy pozitív kilátás van arra, hogy a hat elemi osztály helyett négy elemi osztály fog koncepciótani. Akik tehát ezen elemi iskolai képzettséget igazolják, azok – természetesen a korhatár szerint – minden egyéb jogcím nélkül választók.
4. Az írás és olvasás tudásának igazolása nem kívántatik meg továbbá, tehát minden egyéb jogcím igazolása nélkül választók az iparigazolványos önálló iparosok, kereskedők, stb.
5. Az írni-olvasni tudás igazolása nem kívántatik meg éppúgy, mint fentebb s így minden egyéb jogcím igazolása nélkül választók az ipari munkások,

54 A német birodalmi gyűlés választójoga, még Bismarck alkotása, sokkal demokratikusabb volt, mint Tisza 1913. évi választójogi törvénye, és a király úgy látta, hogy a demokratikus haladásban Magyarország sem maradhat el. Lásd *Vázsonyi Vilmos beszédei és írásai I–II.* Budapest, 1927, Országos Vázsonyi Emlékbizottság kiadása, II. 82. p.

55 Esterházy Móric, gr. (1881–1960) nagybirtokos, politikus, 1917. június 15.–1917. augusztus 20-ig miniszterelnök.

56 Vázsonyi Vilmos zsidó származású volt. Miniszteri kinevezése világszenzációnak számított. Nemcsak itthon jelentette a demokratikus eszmék diadalát, de világszerte Magyarország demokratikus megújódása bizonyosságának tekintették.

amennyiben betegsegélyező pénztáraknak, bányatársládáknak,⁵⁷ vállalati pénztáraknak és hasonlóknak bizonyos időn keresztül tagjai, vagy pedig igazolják egyéb elfogadható módon, hogy állandó ipari munkások.

6. Választók az úgynevezett Károly-keresztesek, ezeknek nem kell bizonyítani az írást-olvasást.

7. Az írás-olvasás igazolása nélkül választók mindazok, akik a hadseregben al-tiszti rendfokozatot értek el.

[...]

II. A nők választójogára nézve elvi akadály nincs, de tényleges megvalósításának formája még nem forrott ki. A kérdés elintézésének nehézsége az, hogy a nők választójogát nem lehet kizárólag a magasabb műveltséghez, diplomához kötni, mert így antidemokratikusan hatna [...]. Anélkül, hogy erre kötelező ígéret történt volna, szóban forgott az a gondolat, vajjon nem lehetne-e az elesett harcosok családfenntartó özvegyeinek választójogát, a harcosok választójogának mintegy pandantjául és azoknak a nőknek választójogát megteremteni, akik a háborúban tettek szolgálatot.”⁵⁸

Esterházy Móric betegségére hivatkozva 1917. augusztus 20-án lemondott. A király 1917. augusztus 23-án Wekerle Sándort bízta meg a kormányalakítással.⁵⁹ Vázsonyi 1918. január 25-ig tárca nélküli miniszterként, majd 1918. május 8-ig igazságügy-miniszterként vett részt a harmadik Wekerle-kormány munkájában.

Vázsonyi választójogi törvénytervezete hosszú, éles vitát váltott ki az országgyűlésben (a képviselőházi vita 1918. június 25-től július 19-ig tartott). A nézetkülönbségek az írni-olvasni vagy a *magyarul* írni-olvasni tudás kérdése körül csúcsosodtak ki. Tisza István, aki ugyan lemondott a miniszterelnökségről, és 1917. augusztus 10-én frontszolgálatra vonult, elszántságát és akaraterejét demonstrálva – mint az országgyűlés többségét adó Nemzeti Munkapárt elnöke – rendszeresen részt vett az üléseken. Tisza és Vázsonyi között gyakorta bontakozott ki vita. Különösen figyelemre méltó volt az, amely országgyűlés 1918. július 11-i ülésén hangzott el.

57 A veszélyes foglalkozást űző bányászok már a XV. század végén létrehozták az első önszegélyező pénztárakat, az úgynevezett bányatársládákat. Bevételeik a dolgozók és a munkáltatók együttes befizetéseiből állt össze.

58 Vázsonyi (1927) i. m. II. A törvényjavaslat a 147–166. oldalon olvasható. Az 1913. évi XIV. tc. a középiskolát (vagy ennek megfelelő végzettséget) szerettek kivételével a 30. életévben jelölte meg a választói korhatárt).

59 Wekerle Sándor (1848–1921) politikus, pénzügyminiszter (1889–95, 1906–10, 1917–18), miniszterelnök (1892. november 17.–1895. január 14., 1906. április 8.–1910. január 17., 1917. augusztus 20.–1918. október 30.), az első polgári származású magyar kormányfő. Az MTA tagja.

„*Vázsonyi Vilmos*: [...] Először is leszek bátor felolvasni gróf *Tisza István* igen tisztelt képviselő úrnak 1913 márczius 6-án tartott képviselőházi beszédének egy részét, melyben a magyar írás-olvasás általános kellékéről a következőket méltóztatott mondani: (*Olvassa*) »A magyar nemzet a választójog megalkotása terén sem hagyhatja el a teljes egyenjogúság nemes bázisát. Nem állíthat fel a cenzusban különbségeket országrészek szerint« – mint megtörtént – »és nem alkothat olyan dispoziciókat, amelyek a politikai érvényesüléstől megfosztják e hazának nem magyar ajkú polgárait. Épp ezért nem is lehetnék soha híve annak az álláspontnak, amely a választói jog gyakorlását a magyarul írni és olvasni tudástól teszi függővé.« (*Zaj a jobboldalon. Házelnök csenget*) »Én óhajtom, hogy ez ország minden polgára megtanuljon magyarul írni és olvasni. Nem mintha ezzel magyarosítani akarnék, bocsánat a kifejezésért, majdnem együgyű illúziósnak tartom, ha valaki azt hiszi, hogy magyarosított azáltal, hogy megtanította a haza nem magyar ajkú polgárait írni és olvasni.«

Gróf Tisza István: Természetes!

Vázsonyi Vilmos: »Sok tekintetben talán' még ellenkező célt érünk el ezzel, mert erősítjük őket a kultúra terén és szerintem a kulturális fok emelkedése a nemzeti érzésnek emelkedésével jár. Én tehát azt tartom, hogy igen végzetes hiba volna bárkinek ettől a magyarosodást remélni és hiba volna [...] féltetni ettől a nemzetiségeket.«⁶⁰

Bethlen István statisztikai adatok felsorakoztatásával támadta Vázsonyi törvényjavaslatát. Érdeemes hosszabban is idézni a felszólalásból.

„Meggyőződéseim szerint – mondta Bethlen – az egyéb írni és olvasni tudóknak adott választói jogcím az alacsonyabb kultúrának és elsősorban a nemzetiségeknek adott előnyt, amit vagyok bátor a következő számadatokkal bizonyítani. (*Halljuk! Halljuk!*) Az egész országban feltalálható ú. n. egyéb írni és olvasni tudók 13%-át teszik ki az összes írni és olvasni tudóknak, tehát azoknak, akik elemi iskolát, annak négy vagy hat osztályát végezték. Ha ezt a számot, amely egy átlagszám, felbontjuk nemzetiségek szerint, azt látom, hogy az egyéb írni és olvasni tudók között a magyarság szerepel 11%-kal, az oláhok azonban 30%-kal, a rutének 14%-kal, ami annyit jelent, hogy miután az egyéb írni és olvasni tudók minden szelekció nélkül, a magyar államnyelv szelekciója nélkül kerülnek bele a választójogba, a nemzetiségek nagyobb számban, sokkal alacsonyabb kultúrfok mellett is juthatnak ehhez a joghoz, mint a magyarság.

Ha ennek a ténynek vármegyénkénti alakulását nézem, akkor azt látom, hogy pl. itt Budapesten az egyéb írni és olvasni tudók aránya csak 4,2%, Sopron

60 *Képviselőházi Napló 1910–1915. XL. köt. 808. országos gyűlés, 1918. július 11.* Erről részletesen lásd T. Kiss Tamás: Az analfabetizmus elleni küzdelem Magyarországon az 1920-as években. *Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskola Évkönyve 1998/99.* Szerk. Kovátsné Németh Mária. Győr, 1999, Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskola, 96–110. p.

városában 2,7%, Mosón megyében 4,3%, Veszprém megyében 4,7%, Győr megyében 7,2%. Ezzel szemben az elsősorban nemzetiségek által lakott területen, pl. Szolnok megyében, az egyéb írni és olvasni tudók az összes írni és olvasni tudók számának 44,3%-át teszik ki, Alsó-Fehér megyében 30,6%-át, Hunyad megyében 30,5%-át. Kolozs megyében 27,6%-át. Beszterce-Naszód megyében 21,2%-át. Torda-Aranyos megyében 30,1%-át. Kiskölküllő megyében 20%-át. Arad megyében 22,5%-át. Krassó-Szörény megyében 22,2%-át. Máramaros megyében 31,5%-át. Szilágy megyében 22,2%-át. Ugocsa megyében 31,2%-át. Ezzel, azt hiszem bizonyítottam – folytatta Bethlen –, hogy ezeken a területeken az egyéb írni és olvasni tudók sokkal nagyobb számban lévén képviselve, éppen a nemzetiségek között, a nekik juttatott jogcím olyan, amely elsősorban a nemzetiségeknek kedvez és pedig alacsonyabb kultúra révén, mert én azt hiszem, hogy azok, akik semmiféle elemi iskolát nem végeztek, ha nem valamilyen úton-módon véletlenül írni és olvasni megtanultak, nem képviselhetnek olyan kultúrfofot, mint azok, akik négy-hat elemi iskolát végeztek.”

Bethlen úgy vélte, ha az analfabéták ilyen-olyan kurzusokon megtanulnak írni és olvasni, akkor a törvényjavaslat mintegy 80%-ukat eresztette volna be a választók közé. Figyelmeztette a képviselőket: „A királyhágóntúli részekben a javaslat szerint összesen 324.000 analfabéta van, ezek között 64.000 magyar, 4400 német és 24.600 román. Ezekből ma már választó összesen 16.400, magyar 6400, német 300, oláh 9521. Ha ezeket levonom az analfabéták összes számából, akkor marad olyan analfabéta, aki Erdélyben választójoghoz még ezentúl juthat: 308.000. Ebből magyar 57.000, német 4174, oláh 236.648. A bizottsági javaslat szerint szembeállítva a két számot, volna tehát 132.000 magyar választó, szemben 57.000 magyar analfabétával és lenne 83.000 oláh választó, szemben 236.000 oláh analfabétával.”⁶¹

Bethlen tehát a statisztikai adatok segítségével, az ország 1910-es iskolázottsági térképe alapján próbált érvelni. Arra hívta fel a képviselők figyelmét, hogy nyugatról kelet felé haladva szembetűnő a népesség – és ezen belül a magyar ajkú lakosság – létszámához viszonyított analfabéták növekvő aránya. Ugyanakkor hangot adott annak a közvélekedésnek is, amely tulajdonképpen mindig erősen megkérdőjelezte az analfabéta-kurzusok értékét. Kimondatlanul bár, de utalt rá, hogy számok inkább „statisztikai adatok”, semmint az analfabéta-kurzusok valós eredményeit tükröző mutatók. Az erdélyi politikus úgy látta, a magyar politikai érdek azt kívánja, hogy különbséget tegyenek a magyarországi analfabéták között aszerint, hogy milyen nemzetiségűek.

Korszerű és figyelemre méltó volt a Vázsonyi-féle törvényjavaslatban a nők választójogának elismertetésére irányuló törekvés. A nők művelődési jogainak elfogadtatása szorosan kötődött a korabeli emancipációs küzdelmekhez, sőt azok

61 *Bethlen István gróf beszédei és írásai. Első kötet. Válogatott beszédei.* Budapest, 1933, Genius Könyvkiadó Rt., 148–149. p.

egyik területét jelentette. Magyarországon csakúgy, mint a világ más részein, a nők előbb kaptak jogot az intézményes tanulási formákhoz, mint politikai téren. A nők korabeli magyarországi műveltségi viszonyaira bizonyos mértékben a népszámlálások írni-olvasni tudó népességre vonatkozó statisztikáiból lehet következtetni. Az adatok alapján 1870-ben a nők 25,01, 1880-ban 35,81, 1890-ben pedig 46,49%-a tudott olvasni és írni, más kimutatás szerint Magyarországon (Horvátország és Szlavónia nélkül) 1880-ban 30,1, 1890-ben 39,0, 1900-ban pedig 46,7%-uk. Az 1910-es népszámlálási kimutatás ugyanezeket az adatokat tartalmazta, kiegészítve az újonnan kapott 54,4%-os adattal.⁶²

Wekerle nehéz helyzetbe került. A törvényjavaslat elfogadása csak a parlamenti többséget képező, Tisza István vezette Nemzeti Munkapárt segítségével volt lehetséges. A törvényjavaslat vitája végül is kompromisszummal zárult. Wekerle védte az eredeti változatot, Bethlen a saját elképzeléséhez ragaszkodott. Tisza István hozzájárult, hogy a választójogi törvény alapjocíme csak az írás-olvasás tudása legyen. Wekerle a május 7-én megtartott minisztertanácsban még arra az álláspontra helyezkedett, hogy elfogadja Tisza javaslatát, a műveltségi census felemelését négy elemiről hat elemire. (Megjegyzendő, hogy a népesség túlnyomó többsége csupán a négy elemet végezte el.) A törvényjavaslatot végül erősen módosított formában szavazta meg az országgyűlés. Az új törvény (1918. XVII. tc.) azonban – melynek értelmében a választójoggal rendelkezők száma az eredeti előterjesztéshez képest közel egymillióval, azaz 3,6 millióról mintegy 2,7 millióra csökkent⁶³ – a forradalmak miatt nem lépett hatályba.

A világháború befejezését követően az országgyűlés (Nagy Nemzeti Tanács) felhatalmazása alapján 1918. november 23-án a Károlyi-kormány⁶⁴ „I. néptörvényként” tette közzé a maga választójogi rendeletét, feltételezve, hogy haladó

62 Dinamikus viszonzyszámokat számítva az látszik, hogy 1880–90 között jelentősebb volt az írni-olvasni tudók nők arányának emelkedése, mint a későbbi évtizedekben. A korabeli adatokat nehéz összevetni, a nemzetközi összehasonlításokat pedig meglehetősen óvatossággal lehet kezelni, ugyanis mindenütt 1. más időpontban, 2. más mutatók alapján és 3. más népességrészekre vonatkozóan készítettek adatfelvételeket, amelyek csak tendenciák megállapítására használhatók. Például a párizsi kamara szerint 1860–67 között a francia nők 57%-a tudott írni. Belgiumban ebben az évtizedben 3 analfabéta férfira 5 analfabéta nő jutott; Oroszországban 1897-ben a 10 évnél idősebb nők 12,4, a férfiak 35,7%-a volt írni-olvasni tudó. A nyugat-európai adatokkal összevetve a magyarországi nők a XIX. század második felében műveltség tekintetében mintha „hátrányban” lettek volna. <http://iqdepo.hu/dimenzio/21/21-05-01.html> – Letöltve: 2011. 11. 18.

63 A választójog a bizottságban. *Budapesti Hírlap*, 1918. május 16.

64 Károlyi Mihály, gr. (1875–1955) nagybirtokos, politikus. Miniszterelnök (1918. október 31.–1919.január 11.). 1919. január 11-től az 1918. november 16-án kikiáltott Magyar Népköztársaság ideiglenes elnöke. Március 21-én minden tisztségéről lemondott.

szellemiségét a békekötés során a győztes hatalmak figyelembe veszik. A rendelet elvileg és lényegében általános, titkos, egyenlő és közvetlen választójogot biztosított, amely kiterjedt a nőkre is, jóllehet megkülönböztetést tett a két nem között (a férfiaknak 21, a nőknek csak 24 éves koruktól adott választójogot, és a nőktől megkövetelte az írni-olvasni tudást is). Az 1918-as I. néptörvény jelentős lépésnek számított, mivel tartalmazta a titkos választáshoz való jogot is, bár ennek alapján egyetlen választást sem tartottak.

A különféle belpolitikai manőverek következtében hatalomra került kommunisták kikiáltotta Tanácsköztársaság 1919. augusztusi bukása után, november 17-én új választási jogszabály született. Friedrich István kormánya⁶⁵ új rendeletet alkotott, melyet a Huszár Károly-féle kormány⁶⁶ 5985/1919. sz. rendelete alapján változtatott meg. Huszár az antant kifejezett kérésére általános, egyenlő és titkos választójogot vezetett be. A rendelet – mely számos tekintetben tükrözte az 1918-as I. néptörvényt – kimondta az általános, egyenlő és titkos választójogot, eszerint minden Magyarországon született, 24. életévét betöltött férfi, aki legalább hat éve magyar állampolgár, és legalább fél éve ugyanabban a községben lakik, ott lakással rendelkezik, választópolgárnak minősült. Ugyanakkor a nők számára a férfiakra vonatkozó feltételek mellett előírta az írni-olvasni tudást is. A Friedrich-kormány rendelete alapján tartották meg 1920 januárjában az ún. „nemzetgyűlési választásokat” (a főrendiház megszűnésével az országgyűlést átmenetileg – a felsőház 1926. évi visszaállításáig – nemzetgyűlésre nevezték át). A választáson több mint hárommillió választópolgár szavazhatott, és ekkor járultak először az urnához parlamenti választásokon nők Magyarországon.

Az állami szerepvállalás intenzívvé válása

A dualizmus időszakának társadalmi törekvései nyomán és a kormányzati erőfeszítések következtében Magyarországon jelentősen csökkent az analfabéták száma. Az írni és olvasni tudás mint politikai probléma azonban az első világháborút lezáró, 1920. június 4-én aláírt és a magyar jogrendszerben az 1921. évi XXXIII. törvénycikkkel beiktatott trianoni békediktátum után is napirenden maradt, sőt felerősödött.

Az 1920. évi népszámlálás szerint az ország lakosságának 15,2%-a volt analfabéta.⁶⁷

65 Friedrich István (1883–1951) politikus, miniszterelnökségét (1919. augusztus 7.–1919. november 24.) sem Horthy Miklós, sem az antant nem ismerte el.

66 Huszár Károly (1882–1941) keresztényszocialista politikus, az antant által is elismert ún. koncentrációs (minden jelentős pártot tömörítő) kormány miniszterelnöke (1919. november 24.–1920. március 15.).

67 *Közművelődés*, 1924. I. évf. 1–2. sz. 68. p.

Analfabéták aránya a lakosság körében, 1920

Vármegye	%	Vármegye	%
Szabolcs	29,0	Szatmár	26,1
Arad	25,6	Csongrád	24,4
Bereg	21,6	Torontál	21,1
Heves	20,9	Bács-Bodrog	20,8
Jász-Nagykun-Szolnok	20,5	Zemplén	19,9
Hajdú	19,8	Csanád	19,3
Ung	18,6	Bihar	18,35
Nógrád	17,8	Borsod	17,6
Abaúj	17,45	Zala	16,7
Pest-Pilis-Solt-Kiskun	15,9	Békés	14,1
Fejér	14,6	Somogy	14,8
Tolna	13,3	Hont	13,7
Baranya	13,8	Gömör-Kishont	12,1
Esztergom	12,0	Veszprém	11,6
Győr	11,3	Komárom	11,2
Vas	9,8	Moson	9,5
Sopron	8,1	Budapest	5,3

A népszámlálási adatok azt mutatták, hogy a 12–19 évesek 6,6, a 20–39 évesek 17,8, a 60. életéven felüliek 35,4%-a analfabéta. A statisztika arra is ráirányította a figyelmet, hogy az analfabetizmus szorosan összefügg a társadalom általános gazdasági és műveltségi szerkezetével. A vallási felekezethez tartozás szerint az országos számarányoknál nagyobb számú analfabétát mutattak a görög katolikusok, akik a lakosság 2,2, az analfabétáknak azonban a 4,2%-át, valamint a római katolikusok, akik 63,9%-os lélekarány mellett az analfabéták 68,6%-át ölelték fel. Középen helyezkedtek el a reformátusok, 21,0%-os arányszám mellett 19,5% analfabétával, amíg az evangélikusok 6,2%-os lélekarányszámuk mellett csupán 3,3% analfabétával számolhattak. A zsidók 5,9%-os lélekszámarányuk mellett 1,3%-os analfabéta népességgel rendelkeztek. A statisztika szerinti törvényhatósági jogú városi lakosság 8,4, a rendezett tanácsú megyei városokban 14, a községekben 20,8%-a volt írástudatlan. Még nagyobb volt a különbség a belterületen és a tanyán élők között (ahol a hat életéven felüliek 37–38%-a analfabéta). A legkevesebb írni-olvasni nem tudó az ország északnyugati részén (Sopron, Győr, Vas vármegye), valamint a Szolnok és Szeged közötti területen volt a található. Számszerűsítve: Magyarország 7,98 millió lakosából 1,092 millió hat éven felüli vallotta magát analfabétának.

A dualizmus kori Magyarország kormányainak politikája, a társadalomban jelentkező szocialista és radikális polgári mozgalmak, a Tanácsköztársaság rövid, de autoriter időszaka, a trianoni békediktátum következményei alapján – és nem utolsósorban az 1920. évi népszámlálást követően – Klebelsberg Kuno⁶⁸ levonta a következtetést: „A politikai demokrácia nem lehet üdvös egy nemzetre akkor, ha a kultúrdemokrácia nem készíti elő. Csak az olyan nemzetnek a tömegei dönthetnek öntudatosan sorsukról, amelyeknek megvan ehhez az intelligenciájuk [...]. Ehhez pedig nem elég írni, olvasni és számolni, hanem ehhez az ismeretanyagnak, de még inkább a gondolkodási és ítélőképességnek nagyobb foka kell [...]”⁶⁹ Klebelsberg Kuno belügyminiszterként összeállított választójogi tervezete alapján Horthy Miklós kormányzó – Bethlen István miniszterelnök javaslatára – 1922. február 16-án feloszlatta a nemzetgyűlést.

Az új választási jogszabályt tartalmazó 2200/1922. számú miniszterelnöki rendeletet 1922. március 2-án tették közzé, és három hónappal később – 1922. május 28. és június 11. közt – már választásokat is tartottak. A rendelkezés szigorította a feltételeket. A férfiaknál 24 éves korhatárt írt elő, tízéves magyar állampolgárságot, kétéves helyben lakást és négy elemi végzettséget. A nőknél a korhatár 30 év lett (az ennél fiatalabbak akkor sem szavazhattak, ha egyetemet, főiskolát végeztek), s a férfiakéhoz azonos feltételekhez még továbbiak járultak: férjezett és legalább három gyermeke van, vagy saját keresetből tartja fenn magát. A rendelet részben titkos választást vezetett be, vagyis visszatért az 1913-as törvény szelleméhez. A részben titkos választás azt jelentette, hogy községenként (szavazókörönként) Budapesten és a törvényhatósági jogú városokban arányos képviseleti rendszer szerint, lajstromos szavazással, titkosan, a többi választókerületben viszont nyílt szavazással történt a voksolás. A nyílt választások nem voltak kötelező érvényűek, a titkos választást azonban kötelezővé tette a rendelet. A választójoggal rendelkezők száma 1920-hoz mérten háromnegyed millióval csökkent. Klebelsberg még 1928-ban is úgy vélte, hogy belügyminiszterként meggyőződéssel működött közre a Friedrich-kormány választási rendeletének módosításában, amely szerinte a legszélsőségesebben általános, titkos választáson alapult, és nem volt összhangban a magyar tömegek értelmi szintjével.

Az iskolázottság és a demokrácia gyakorlása között szoros összefüggést valló Klebelsberg Kuno valóban jelentős erőfeszítéseket tett az analfabetizmus felszámolásáért. A dualizmus korának liberális (szabadelvű) oktatási rendszerében nevelkedett kultuszminiszter számos vonatkozásban követendőnek tekintette Eötvös elképzeléseit és törekvéseit. A népiskolák tömeges építésével és működte-

68 Klebelsberg Kuno, gr. (1875–1932) kultúrpolitikus, 1921. december 3.–1922. június 16. között belügyminiszter, 1922. június 16.–1931. augusztus 24. között vallás- és közoktatásügyi miniszter. Pályájáról részletesebben a kötetben: „Eszmények nélkül nem lehet élni”.

69 *Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavasatai. 1916–1926.* Budapest, 1927, Athenaeum, 365. p.

tésével, a felnőttoktatás (iskolán kívüli népművelés) állami támogatásával sikerült is jelentősen csökkentenie az analfabéták számát.⁷⁰

Magyarországon az 1930. évi népszámlálás szerint a hat éven felüli népességnek 9,6%-a volt analfabéta. Az 1920-as 15,2%-hoz képest a javulás jelentékeny.

A városokban csupán 5% volt az írni-olvasni nem tudók aránya, a vármegyékben viszont még 10,8%. Sopronban 2,5%, Budapesten 3,3% analfabéta. Nyugatról kelet felé haladva növekszik az analfabéták száma: Sopron vármegyében csak 4,1, Szabolcs és Ung vármegyében már 20% az arányuk. A nők 11,3, a férfiak 7,9%-a analfabéta. A legkedvezőbb arányokat az elemi iskolát végzett legfiatalabb korcsoportok mutatták: a 12–14 éveseknek csak 2,5, a 10–11 éveseknek pedig csak 1,5%-a volt analfabéta. Ugyanakkor a 60 éven felüliek közt 20% nem tudott írni és olvasni.⁷¹

Az a[na]lfabetizmus dualizmus kori „színe és visszája”

A magyarországi analfabetizmus 1869 és 1910 közötti történetének kutatási eredményeit igen részletesen foglalta össze Dányi Dezső.⁷²

Dányi szerint az 1910-ig tartó fejlődést többek között azt bizonyította, hogy amíg a vizsgált korszak kezdetén az ország központi területén volt a legmagasabb az írni-olvasni tudók arányszáma, a következő fél évszázad alatt éppen a peremrégiókban volt kimutatható a legnagyobb mértékű fejlődés. A XIX. század közepén nem a legiparosodottabb magyar városok analfabetizmusa a legkisebb, hanem az iskolavárosoké, a régi kulturcentrumoké. Debrecen, Sopron és Pécs például megelőzte Budát és Pestet. Feltehető, hogy a bevándorló, nagyrészt írástudatlan napszámos- és cselédréteg még bő munkaalkalmat talált a primitív szervezettségű iparban, valamint az építkezéseknél, és jelentős mértékben lerontotta a fejlődő városok kulturális szintjét. Később azonban ez a jelenség megszűnt, és a városi népesség írástudatlanságát a munkásosztály nyomora idézte elő.

Dányi úgy vélte, hogy az analfabetizmus arányát és felszámolásának ütemét nagymértékben az iskolahálózat sűrűsége, továbbá egyes tájak gazdasági, valamint társadalmi viszonyai határozták meg. Legjellemzőbb példának tartotta, hogy a török által legjobban elpusztított és később újratelepített déli területek

70 Simon Gyula: *Neveléspolitikai dokumentumok az ellenforradalmi rendszer időszakából. 1919–1931.* Budapest, 1959, Tankönyvkiadó, 25. p. Karafiáth Jenő (1883–1952), aki nagyon rövid ideig a tárca vezetője volt (1931. december 16.–1932. október 1.), az 1920 és 1930 közötti időszak egyik legnagyobb eredményét éppen az analfabéták számának csökkenésében látta.

71 *Új Idők Lexikona. Első kötet. A–Almafa.* Budapest, 1936, Singer és Wolfner, 369. p.

72 Dányi Dezső: Az írás-olvasás elterjedése Magyarországon. *Demográfia*, 1964. 2. sz. 310–313. p. Lásd még Mikes Gábor: A népesség műveltségi színvonalának megállapítása Magyarországon, 1869–1963. *Demográfia*, 1964. 2. sz. 224–265. p. A kutatást a Központi Statisztikai Hivatal Móricz Miklós által vezetett Népességtudományi Kutató Csoportja 1964-ben fejezte be.

kiemelkedő kulturális szintet értek el a XIX. század közepére, mert a császári és a katonai közigazgatás itt már a XVIII. században sűrű iskolahálózatot létesített.

Dányi szerint a nemek közötti különbség az analfabetizmus terén is jól kimutatható volt. A nők analfabetizmusa 1910-ben is 10%-kal volt magasabb, mint a férfiaké. Az egyes régiók minimális és maximális értékei között azonban nagyobb volt a különbség. A vizsgált időszakban a két nem analfabetizmusának csökkenése közel párhuzamosan haladt előre, illetve a nőknél csak az utolsó dekádban gyorsult fel a fejlődés.

Az írás-olvasás tanítása még az általános tankötelezettség és az állami iskolarendszer kialakulása után is jelentős mértékben az egyházak tevékenységéhez kapcsolódott. Az azonos vallású népesség analfabétáinak aránya – a tájak gazdasági vagy társadalmi adottságai szerint – nagymértékben hullámzott. Ugyanakkor a felekezeti hovatartozás a XIX. század második felében már nem volt jelentős különbségtévő tényező az írás-olvasás elsajátítása terén. A tömeges népoktatás már nem az egyházi szervezettől függött.

Érdeemes kicsit hosszabban idézni Nagy Péter Tibor szemléleti és módszertani tanulmányából.⁷³ Kutatásai során arra a következtetésre jutott, hogy „ha »merevnek« tekintjük a nemzetiségi hovatartozás kategóriáit, akkor joggal lehet beszélni a szláv és román népesség jelentős hátrányáról, ha viszont a kategóriákat dinamikusan kezeljük, akkor a nemzetiségek fejlődése szempontjából lényegesen pozitívabb képet kapunk a dualizmus kori oktatáspolitikáról”. Azt javasolta, érdemes „újrágondolni, újraelemezni a történeti Magyarország vonatkozásában a nemzetiség és iskolázottság leírását”, hiszen az, hogy egy meghatározott időpontban például a románok mennyivel iskolázatlanabbak, mint a magyarok, nemcsak az adott etnikai csoportokba születők különböző esélyei által meghatározott, hanem többféle értelemben is dinamikus: egyrészt, mert az egyén anyanyelvi csoporthoz tartozását befolyásolja az iskolázottsága; másrészt, mert saját etnikai altársadalmán belül az alacsonyabb iskolázottságnak is ugyanaz a funkcionális értéke és haszna; harmadrészt, mert iskolázottsága az aggregátum saját történelmi idejében egy gyorsuló vagy lassuló javulás eredménye; negyedrész, mert a vele még egy munkaerőpiacon lévő előző nemzedékbeliekhez képest más az értéke.

Például a sokféleképpen elemezhető „nemzetiségi iskolázottsági adatok” esetében nemcsak a nemzetiség, de az iskolázottság is mást jelent, mint első ránézésre gondolnánk. „A Bereg megyei 50–59 éves német férfiak magas analfabetizmusa adat teljesen egzakt: mégsem igaz belőle egy szó sem. Ez a kategória ugyanis valójában leginkább a jiddis anyanyelvű zsidókat fedi, akik szinte mind tudtak héber betűkkel írni és olvasni, csak éppen az 1910-es népszámlálás nem jelezte az efféle írástudást. (Az 1910-es, korabeli publikált adatokból nem derül

73 Nagy Péter Tibor: *Dinamikus, perszonalizált kategóriák*. <http://oktatas.uni.hu/szovegek/NPT/dinamikusperszonalizaltkategoriak.doc> – Letöltve: 2011. 11. 19. Kiemelések az eredetiben.

ki, csak kiszámolható, hogy a beregi férfiak 6,2%-a volt német anyanyelvű zsidó, 2,6%-uk pedig német anyanyelvű katolikus.) Az pedig csak az 1941-es népszámlálás adataiból derül ki, hogy a beregiek 6,7%-a jiddis anyanyelvű. Bereg megyében az 1850 és 1870 között született nemzedékben az izraeliták alfabetizmusának mértéke a reformátusokhoz (akik több mint 99%-ban magyar anyanyelvűek) képest 0,83-as alulreprezentációt mutat, az 1897–1900-ban születettek vonatkozásában viszont már 1,05-ös felülreprezentációt, azaz az ortodox zsidók latin betűs alfabetizmusa 1910-re a helyi magyar anyanyelvű reformátusoké fölé emelkedik. A zsidó gyerekeknek nem kevesebb, mint 88%-a állami iskolába jár, izraelita iskola egyáltalán nem működik [...].”

Továbbá – fejtegette Nagy Péter Tibor – „ami az utóbbi évtizedek történetírásában és neveléstörténet-írásában *történetesen* a magyar nemzeti identitás számára sérelmes, a *Van Swieten-féle* 1770-es évekbeli, vagy a *Leo Thun-féle* 1850-es évekbeli modernizáló és *egyben németesítő* lépések hasznait a magyar egyének, *s ezért* a magyar társadalom modernizációja szempontjából is nagyobbnak ítéli, mint e folyamat kárait. Azt állítjuk, hogy a néhány évtizeddel későbbi, *Trefort, Csáky, Wlassics* vagy éppen *Berzeviczy Albert* nevéhez kötődő *történetesen* a román, szerb, szlovák, rutén nemzeti identitás számára sérelmes modernizáló és egyben magyarosító lépések hasznait a román, szerb, szlovák, rutén egyének, *s ezért* a román, szerb, szlovák, rutén társadalom modernizációja szempontjából is nagyobbnak ítéljük, mint kárait. Különösen azért, mert a történelmi következmény mindkét esetben analóg: a magyar társadalom iskolázódott és modernizálódott, *de nem németesedett el*, a román, szerb, szlovák, rutén társadalom iskolázódott és modernizálódott, *de nem magyarosodott el*. Nyugat-Szlovákia három olyan megyéjét nézve, ahol elsöprő többségben szlovákok laknak: Árvában az analfabetizmus egyetlen nemzedéken belül (1880 és 1910 között) 20-ról 10%-ra, a nőknél 40-ről 11%-ra, Liptóban 14-ről 7%-ra, a hölgyeknél 25-ről 7%-ra, Trenčénben 28-ról 16%-ra, a nőknél 60-ról 20%-ra csökken! A szlovák társadalom egykor meghatározó analfabéta tömbje az állami iskolaépítések révén kicsiny csoporttá zsugorodott. Az 1897–1900 között született nemzedékben összehasonlítva a szlovákok és magyarok alfabetizmusát – a Nyugat-Felvidék régiójában pontosan azonos, 1,05-ös alfabetizációs, s hasonlóképpen 1,05-ös tankötelezettség-teljesítő magyar fölényről beszélhetünk – pedig az írni-olvasni tudást otthoni megkérdezéssel a népszámlálás, a tankötelezettség teljesítést – a szolgabírók és tanítók nyilvántartásai segítségével – a tanügyigazgatás mérte.”

Megjelent: T. Kiss Tamás: A dualizmus kori Magyarország kulturális/politikai problémája: az analfabetizmus. *Szín. Közösségi művelődés*, 2012. 4. sz. 25–44. p.

„ESZMÉNYEK NÉLKÜL NEM LEHET ÉLNI”

Klebensberg Kuno kultúrpolitikai pályája

T. KISS TAMÁS

Tisztelt Konferencia! Elnök Úr! Hölgyeim és Uraim!

Megilletődve állok itt. Bevallom, harminc évvel ezelőtt – 1978-ban – még a képzeletemben sem merült fel, hogy 2008-ban, e nemes patinájú intézmény létesítésének jubileumi konferenciáján majd nyitó előadást tarthatok Klebensberg Kuno munkásságáról. Az 1970-as évek végén ugyanebben az intézményben tanársegédként részesülhettem megelőlegezett bizalomban. Akkor kutatási programként Klebensberg Kuno munkásságának elemzését jelöltem meg. Témaválasztásomat a főiskola korabeli vezetésén kívül több – ma is regnáló – oktató kifogásolta, ellenezte, csupán néhányan támogatták. Az utóbbiak közül mindenképpen meg kell említenem a tanszékvezetőm, dr. Apróné dr. Laczó Katalin és a főiskolai oktatók tudományos közleményeit kötetbe szerkesztő Békési Imre nevét. A kutatás eredményeiről szóló munkáim 1982-től jelentek meg. A rendszerváltás előtt csupán néhány folyóirat (így például a *Kultúra és Közösség*, *Jel-Kép*, *Felsőoktatási Szemle*, *Népművelés*) közölte a tanulmányaimat, a *Pedagógiai Szemle* és a Múzsák Közművelődési Könyvkiadó kategorikusan elutasította. A kiadványok általában szűk szakmai köröket érintettek, terjesztésükre is viszonylag zárt rendszerben került sor (*A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*). A rendszerváltást követően a témakörben folytatott kutatásaim eredményeit könyvekben és tanulmányokban tettem közzé. Oktatómunkám egyik eredményének tartom, hogy néhány tanítványom érdeklődését is sikerült felkelteni a téma iránt.

Arra kérem Önöket, tekintsenek el attól, hogy egy alapvetően XIX. századi liberális elveket valló, magát az 1920-as évek konzervatív miniszterének tartó államférfi mintegy tízéves tevékenységét a rendelkezésemre álló húsz perc alatt részletesen és árnyaltan bemutassam. Előadásomban csupán arra vállalkozhatom, hogy kiemeljem azokat a – szerintem – fundamentális elemeket, amelyeken Klebensberg Kuno kultúrpolitikája felépült, sok tekintetben megvalósult és számos elemével a jövőbe is mutatott.

Tisztelt Konferencia!

Max Weber írta le meggyőző hitelességgel azt a karaktert, akiről mindenki tudja, vagy inkább a zsigereiben érzi, hogy személyisége meghatározó és társadalomalakító tényező. Arra viszont kevésbé vannak kidolgozott válaszaink, hogy vajon mitől függ a „megfelelő személy” történelmi megjelenése, arra pedig talán még kevésbé, hogy milyen szellemi-lelki tényezők határozzák meg a „megfelelő” vagy a kimagasló vezetőt – vélekedik Ormos Mária.

A történészek jól ismerik azt az időszakot (irányzatot), amikor a történetírás pusztán a „nagy emberek” tevékenységének bemutatásából állt. Királyok, császárok, nagy hadvezérek és államfők cselekedeteit tartalmazó leírások (és át/írások), szelektív emlékezések voltak hivatottak rá, hogy rögzítsék egy birodalom, nép vagy nemzet múltját. Akadt olyan ideológiai-politikai periódus is, amely azt a felfogást képviselte, hogy az „egyes történelmi feladatok a történelem osztályharcos logikájában születtek, és a helyzetek mindig megteremtették azokat a személyiségeket, akik azok megoldására vállalkoztak és erre alkalmasak” is. A nagy személyiség persze ebben a kontextusban csak annyiban lehetett alkotó, hogy felismerte a történelem által kihordott embrió születéskényszerét, és mintegy betöltötte a bába szerepét.¹

Mindkét felfogás számos problémát rejt magában. Következzen közülük néhány. Az egyik például az, hogy a társadalmaknak akkor is volt történelmük, amikor egyetlen kiemelkedő személyiség sem tevékenykedett. A másik, hogy nehéz olyan nagy történelmi személyiséget találni, akinek a nevét kétségtelenül megemlíti valamennyi történelemtankönyv, egészen az idők végezetéig, méghozzá mindenki és minden földi kultúra számára pozitív tartalommal.

Nem elhanyagolható persze a véletlen szerepe sem. A történelem valójában közepes képességű embereket is kimagasló személyiséggé formálhat, ha az illető jókor van jó helyen, és ésszerűen tevékenykedik. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy ezek a szereplők is környezet- és helyzetfüggők, vagyis sem az időből, sem az adott társadalomból nem lehet őket kiemelni, illetve azoktól függetlenül értelmezni. Nem jelennek meg automatikusan, a történelem parancsszavára. A marxizmusnak annyiban igaza van, hogy a történelmen kívül nem lehet „színpadra” lépni, annyiban viszont nincs, hogy a személyiségek kibontakozásában nem egyedül a történelmi logika érvényesül.

A felmerülő kérdésekre adható válaszok csupán szerény mértékű eligazodást nyújthatnak a személyiség történelmi szerepét illetően. Annyi azonban bizonyos, hogy a közéleti emberek mindig, minden körülmények között lényeges szerepet játszanak a történések alakulásában, attól függetlenül, hogy békés vagy válságos időszakban léptek-e színre. Az első esetben a hozzáértés, a türelem, az ügyesség,

1 Ormos Mária (1995): A személyiség a történelemben. In Durgonicsné dr. Molnár Erzsébet-dr. Czirják József szerk.): *„Ember és társadalom” a tanítóképzésben című konferencia szerkesztett anyaga*. Pécs, Illyés Gyula Pedagógiai Főiskola Társadalomelméleti Tanszék, 1995, 19., 21. p.

az utóbbiban a tudás, a felkészültség, a döntésképeség, a bátorság és a meggyőző erő kerül előtérbe. „A békés időkben például hosszú ideig elboldogulhatnak olyan személyek is, akik nem igazán hozzáértők, akik az ügyességet manipulációval pótolják, és akik valójában nem tisztességesek, de képesek megőrizni annak látszatát. A történelmileg kritikus és válságos időszakokban azonban ezek a tulajdonságok, képességek és készségek többnyire nem elégségesek. Ilyenkor áttekintéssel bíró, nagy tudással és kimagasló képességekkel rendelkező merész újító, egyéniségre, meggyőző erejű személyiségre van szükség.”²

Történelmi távlat és tények sokasága bizonyítja, hogy a két világháború közötti Magyarországon tevékenykedő, közéleti szerepet betöltő államférfit, Klebelsberg Kunót az utóbb felsorolt vonások jellemezték.³

A trianoni „Prokrusztész-ágy”

Az a politikai rendszer, amely Magyarországot a veszített háború, a forradalmak és a békediktátum okozta akut válság után, az 1920-as években a konzervativizmus jegyében konszolidálta, távol volt attól, hogy a korszerű nyugati polgári demokrácia példájának tekintsük.

A trianoni magyar államiság rendkívül behatárolt politikai és szűk gazdasági mozgástérrel rendelkezett. A nemzetközi hatalmi viszonyok kényszerein túl – és nem tagadva, ezek következtében – az ország belső egyensúlyviszonyai sem tettek lehetővé jelentős, megvalósítható politikai, gazdasági és társadalmi reformokat. A szinte természetesnek vehető revíziós törekvések, a háború előtti rend restaurálásának igénye – amely lényeges szerepet töltött be a mintegy 93 ezer négyzetkilométernyire csökkent ország stabilizálásában – és a Nyugathoz való kapcsolódás egymásnak „ellentmondó” szándéka csupán egy viszonylag szűk kulturális mozgástérben valósulhatott meg, amely új típusú kultúrpolitikát kívánt.

Az extenzív-intenzív nemzetközi kultúrdiplomáciához és hazai kultúrpolitikához szükséges óriási, koncepciózus szervezőmunkát – a magyar államiság megszűnését követően, majd a török kiűzése és a kiegyezés közti magyar társadalomban tevékenykedő haladó szellemű arisztokraták példájára – egy osztrák ősoktól származó gróf kezdeményezte és végezte el. A kiegyezést követő liberális időszakban szocializálódott és nyugat-európai egyetemeken tanult Klebelsberg Kuno érzékenyen és azonnal reagált a korszellem tendenciáira, és nemcsak az általa elfogadott és képviselt konzervatív reneszánsz szellemében. A hazai liberalizmus (szabadelvűség) sokoldalú polgári meghaladását nem csupán politikai és gazdasági síkon rögzítette, hanem tudományosan és – a töme-

2 Uo. 28. p.

3 Huszti József (1942): *Gróf Klebelsberg Kuno életműve*. Budapest, MTA; T. Kiss Tamás (1999): *Klebelsberg Kuno*. Budapest, Új Mandátum.

gekre hatóan – a mindennapok szintjén is. Ám a magyar újkonzervativizmus reformjai nagyrészt megkéstek, mert kezdettől „elvallalták” az ókonzervatív állások védelmét is. A kulturális reformok az őrizve-korszerűsítés keskeny medrébe szorultak, és igazi bázisuk csupán az államhatalom és az elszegényedett középosztály volt. Klebelsberg haláláig bízott benne, hogy a trianoni határok csak időlegesen, és az eljövendő új világban – ahogyan a kiegyezés utáni reformerek is hitték – a nemzetek elsősorban kultúrversenyt vívnak egymással. A gróf rövid távon tévedett. Az első világháborút lezáró igazságtalan békeszerződések után, a hatalmas fejlődés következtében a társadalmi változások roppant mértékben felgyorsultak, sokdimenziós ellentmondásokat produkáltak és jelentős feszültségeket gerjesztettek, amelyek nem kedveztek a szisztematikusan építkező kultúrpolitikának. Hosszabb távon viszont igaza lett. Igazolódott, hogy a szerény eszközökkel bíró, de fejlesztésre váró országban a tudomány, az oktatás, a művelődés és a művészetek ügyét kell az egyik olyan fő „beruházási” prioritásnak tekinteni, amely azután a felemelkedést más területeken is segít mozgásba hozni, a társadalomban innovációs erővel bír. Bizonyossá vált, hogy a nyersanyagokban szegény Magyarország egyetlen és nemzetközileg is számottevő „gazdasági tőkéje” elsősorban a szellemi teljesítményt előállító tudás.

Klebelsberg Kuno alig egy évtizedes kulturális építőmunkája a megváltozott körülmények között is képes volt arra, hogy új és szilárd alapokat teremtsen a rendszerváltoztatásokban jeleskedő XX. századi Magyarország életésélyeinek a megőrzéséhez is. Meggyőződése szerint az „új magyar lelket” formálni hivatott neonacionalista ideológia középpontjában – a régi, passzív, negatív és destruktív magyar típusok helyett – aktív, pozitív és produktív embernek kell állnia.⁴

A szakirodalom szokásszerűen megkülönbözteti (olykor szembeállítja egymással) a kulturális és a politikai nacionalizmust. A kulturális nacionalizmus által elképzelt nemzet határai szellemiek, s az e határokon belül megkonstruált nemzeti valóság értékei, viszonyai a személyesen átélhető, érzelmi erő sugárzó narratívákból szövődő nyilvános diskurzusokban jelennek meg. A politikai nacionalizmus szerint a nemzet határait pontosan leírható és megadható földrajzi koordináták jelölik ki, és az e határokon belül megkonstruált nemzeti valóság témái, értékei, viszonyai jogi és politikai narratívák révén jelennek meg, és szuverén nemzeti államra vonatkoznak.⁵

Klebelsberg Kuno közvetlen céljait – a soknemzetiségű történelmi Magyarország visszaállítását és a régi keresztény középosztályt modern polgársággá fejleszteni kívánó törekvéseit – a második világháború után bekövetkezett ideológiai-politikai változások miatt sem igazolhatta az idő. A tudáshoz, a mű-

4 Klebelsberg Kuno: Reálpolitika és neonacionalizmus. *Pesti Napló*, 1928. január 8.

5 Lásd Anderson, Benedict: *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London, 1991, Verso, 224. p.

veltséghez, a szellemi munka és teljesítmény mindent mozgató voltához szükséges kulturális intézményrendszer – a tudományos, az oktatási, az iskolán kívüli népművelési (felnőttoktatási) és a művészeti intézmények – hagyományokat tiszteletben tartó, szakszerű és innovatív kiépítését, korszerű rendszerré fejlesztő tevékenységének szükségességét viszont igen.

Bethlen István kormányának kultúrpolitikája európai színvonalú volt. Megmutatta, hogy az adott, korántsem kedvező feltételek között (és ennek számos negatív velejárója ellenére) is lehetett Magyarország szerves és alkotó részvételét biztosítani a kontinens (nyugati) civilizációs fejlődésében. Klebelsberg Kuno munkálkodása és élete azt igazolja, hogy a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) bársonyszékét nem karrier-lehetőségnek tekintette, hanem olyan szolgálati helynek, amely jogokkal és kötelezettségekkel jár. Széles látókörű európeér, rendszeréhez hű szakmapolitikus volt, megfelelő tudással és képességekkel ahhoz, hogy a társadalom és a gazdaság európai léptékű fejlesztéséhez szükséges kulturális élet építéséhez nélkülözhetetlen feltételeket kiharcolja és megteremtse.

Klebelsberg korabeli szakmapolitikusi beszédei, publikációi és tettei között több volt az összhang, mint a különbség. Szavai és cselekedetei csupán csekély mértékben tértek el egymástól. A második világháborút követő, „a múltat végképp eltörölni” igyekvő néhány évtized után lassan megvalósulnak a „legnagyobb álmú miniszter” kulturális intézményeket fejlesztő elképzelései is. Az Európai Unióhoz csatlakozott ország mindenkori kultuszminiszterei számára is megszívlelendő a gróf szakmaerkölcsi és etikai meggyőződése. Jelentősége nem csökkent, sőt fölerősödött: a kultuszminiszter döntéseit és tevékenységét nem csupán miniszterelnöke és a parlament kéri számon, hanem az egész nemzet és a trianoni határokon kívül rekedt több milliónyi magyar is.⁶

A személyiség és környezete

A kormányzatban betöltött miniszteri pozícióját szavakban és tettekben egyaránt szolgálatnak tekintő, egyesek számára irritálóan nagy műveltségű és áttekintő képességű Klebelsberg Kuno és munkásságát még életében, de halálát követően is számos és sokféle indíttatású támadás érte, mint ahogy a személyét (túlzottan) felmagasztaló kultusz is jelentkezett. Gáncsokodók, hízelgők, ócsárlók és istenítők egyaránt akadtak. Klebelsberg ellenfelei a miniszter Nyugat-barátságát, a baloldali és liberális politikusok korszerűtlen konzervativizmusát, a szélsőjobboldal képviselői a „már nem eléggé offenzívának” tartott kultúrfölényt intézményesítő törekvéseit kifogásolták. Egyesek szemében megőrizte a dualizmus kori liberalizmus szellemét, mások úgy vélték, kultúrdiktátor, paternalista autokrata, etatista és antidemok-

⁶ T. Kiss (1999) i. m. 9. p.

ratikus volt. Voltak, akik zseniális politikusnak, mások inkább tudósnek vagy ideológusnak tartották.⁷

Az 1940-es évek második felében a hivatalos politika megbélyegezte, mondván: nacionalista és reakciós (nem abban az értelemben, hogy a forradalmakra reakcióval válaszolt). Akadtak, akik a fasizmus hívei és szállásadói közé sorolták. *Világválságban* (1931) címmel kiadott művét 1945-ben az Ideiglenes Nemzeti Kormány fasiszta szellemű és szovjetellenes sajtótermékeknek minősítette, betiltotta, és a rendszerváltásig nem is lehetett hozzáférni. Az 1960-as években forradalomellenességét, neonacionalizmusát és a kultúrfőlényről vallott nézeteit vetették szemére.⁸ Óvatos rehabilitációja az 1960-as évek végén kezdődött, amikor tudománypolitikájának, pontosabban a történettudományi kutatásokat szakszerűen szervező tevékenységének méltatására kerülhetett sor.⁹ Miniszterségének megítélésében az 1970-es évek végén történt némi elmozdulás: munkásságáról Szegeden jelenik meg „tényszerű elemeket is felhasználó és némi pozitív színezetű értékeléssel bíró” tanulmány.¹⁰ Halálának 50. évfordulóján, 1982-ben már kultúrpolitikájának tényszerű bemutatására törekvő írás is megjelenhetett az egyik hazai kulturális folyóiratban.¹¹ Az 1980-as évek második felétől egyre több értekezés foglalkozott mind tárgyilagosabban, árnyaltabban és már történetiségbe ágyazottan Klebelsberg kultúrpolitikájával, kultuszminisztersége egy-egy területével, annak lényeges elemeivel.¹² A rendszerváltás időszakában

7 *Életutunk. Gróf Klebelsberg Kunóné visszaemlékezései*. Szeged, 1992, Kereszténydemokrata Néppárt Szeged-városi szervezete; T. Kiss Tamás (2001): „Messzire kell menni ahhoz, hogy az ember látszódjék...” *Krónikás*, 4. sz. 10–12. p.

8 Andics Erzsébet (1948): *Az ellenforradalom és a bethleni konszolidáció*. Budapest, Szikra; Berecz János (1949): Adatok az ellenforradalom klerikális pedagógiájához. *Magyar Pedagógia*, 12. sz.; Kerényi György (1956): Adalékok a Horthy-fasizmus kulturális politikájához Szegeden (1919–1929). *Tiszatáj*, augusztus; Balogh Sándor (1959): Klebelsberg és a magyar „neonacionalizmus”. *Valóság*, 3. sz.; Balogh Sándor (1962): A bethleni konszolidáció és a magyar neonacionalizmus. *Történelmi Szemle*, 3–4. sz.; Szabolcs Ottó (1962): A Klebelsberg-féle iskolapolitika osztályjellegének kérdéséhez. *Pedagógiai Szemle*, 1. sz.; Tar Károly (1963): Klebelsberg Kuno neonacionalista neveléspolitikája. *Acta Paedagogica Debrecenina*.

9 Glatz Ferenc (1969): Klebelsberg tudománypolitikai programja és a magyar történettudomány. *Századok*, 5–6. sz. 1176–1200. p.

10 Sárközi István (1979): Klebelsberg Kuno kultúrpolitikája és annak szegedi aspektusai. In Farkas József (szerk.): *Tanulmányok Csongrád megye történetéből*. Szeged, Csongrád megyei Levéltár, 187–215. p.

11 [T.] Kiss Tamás (1982): Klebelsberg ideológiája és szervezőmunkája beszédei, cikkei tükrében. *Kultúra és Közösség*, 4. sz. 3–15. p.

12 [T.] Kiss Tamás (1983): Felnőttnevelés Magyarországon 1922–1931. In Békési Imre (szerk.): *Tanulmányok a pedagógia és a pszichológia köréből. A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*, Szeged, 53–63. p.; T. Kiss Tamás (1985): Klebelsberg

és azt követő években – a Klebelsberg tevékenységét továbbra is erőteljesen bíráló¹³ nézetek mellett – emlékülések (konferenciák) keretében, szoboravatások alkalmával, különböző publikációk formájában kezdetét vette munkásságának (túlzott istenítését sem nélkülöző) tárgyilagosságra törekvő értékelése.¹⁴

A család és iskolák

A Klebelsberg család Tirolból származik. A vezetéknev írása az idők során változott: kezdetben Khneblsperger volt, majd Kneblsperch, Kleblsprech, Knöblsberg, 1872-től lett Klebelsberg. 1520-ból származó feljegyzések szerint Sopron város „polgármesterei” között Klebelsberg nevű is akadt. A kutatások azonban azt igazolják, hogy a család férfitagjai szinte kizárólag katonák voltak.

Az egyik katona ős, Klebelsberg Lénárd (Leonhard) a mohácsi vész után lovasscappal érkezett Magyarországra, hogy részt vegyen a török elleni háborúban. Harci sikereiért V. Károly császártól 1530-ban bárói címet szerzett, és Tirolban megkapta Thunburg várát. Klebelsberg Lénárd fiai, Niklas és Lambert is magyarországi harctereken küzdöttek a török ellen.

Klebelsberg (Ulrik) Jánost a párkányi, majd az érsekújvári csatában tanúsított vitézi magatartásért ugyancsak bárói rangra emelte I. Lipót 1669. november 25-én. János egyik fia, Klebelsberg Ferenc a budai vár visszafoglalásában is részt vett. Érdemeiért 1702-ben grófi címet kapott. A XVII. század végén a család tagjai közül többen vitézül harcoltak a pétervárad, a belgrádi és a temesvári csatában.

művészetpolitikája 1. rész. *Népművelés*, 12. sz. 32–33. p.; T. Kiss Tamás (1986): Klebelsberg művészetpolitikája 2. rész. *Népművelés*, 1. sz. 26–27. p.; Tökéczki László (1985): Az egyházak és az iskoláztatás Klebelsberg Kuno nézeteiben. *Magyar Pedagógia*, 1. sz. 69–78. p.

13 Szabó Miklós (1995): A Klebelsberg-legenda. *Európai Utas*, április, 28–31. p.

14 Móra László (1989): A természettudományi kutatások állami támogatása a két világháború között. *Magyar Tudomány*, 9. sz. 768–775.; Romsics Ignác (1989): Francia–magyar kulturális kapcsolatok és a párizsi „Magyar Intézet” a két világháború között. In *Magyarságkutatás. A Magyarságkutató Intézet Évkönyve*; Tökéczki László (1990): Konzervatív reform a legkorszerűbb eszközökkel. *Valóság*, 2. sz. 48–63. p.; Glatz Ferenc (vál., előszó, jegyz.) (1990): *Tudomány, kultúra, politika. Gróf Klebelsberg Kuno válogatott beszédei és írásai (1917–1932)*. Budapest, Európa; Mészáros István (1994): Klebelsberg iskolareformja. In Klebelsberg Éva (szerk.): *Gróf Klebelsberg Kuno emlékezete*. Budapest, Gróf Klebelsberg Kuno Alapítvány füzetek, 1. sz. 41–47. p.; Ladányi Andor (1995): A „magyar Dahlem”. Klebelsberg terve természettudományi telep létesítésére. *Történelmi Szemle*, 301–316. p.; Mann Miklós (1997): *Oktatáspolitikusok és koncepciók a két világháború között*. Budapest, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 26–73. p.; Maller Sándor (1998): *Gróf Klebelsberg Kuno és a Sárospataki Református Főiskola*. Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Alapítvány; Hencz Péter (1999): *Gróf Klebelsberg Kuno, a harmadik évezred minisztere*. Szeged, Bába és Társai Kft.

Klebelsberg János gróf, altábornagy (1772–1841) végigküzdötte a napóleoni háborúkat. André Massena tábornagy – Bonaparte Napóleon egyik hadvezére – felett a Schöngrabern-Hollanbrunn mellett aratot győzelméért megkapta a legmagasabb katonai kitüntetést, a Mária Terézia-rendjelet.

Egy másik Klebelsberg, Klebelsberg Ferenc Szeráf (1777–1859) I. Ferenc király idején az udvari kamara elnöke – alapjában véve a Habsburg-monarchia „pénzügyminisztere” – volt. Jelentős szerepet vállalt az ország közgazdasági és pénzügyi viszonyainak megjavításában. Támogatta gróf Széchenyi István dunai gőzhajózási terveit. Fia, Klebelsberg Ferenc gróf huszárezredben volt századparancsnok. A galíciai Prodekben szolgált, amikor 1844. április 15-én megszületett fia: Jacob Joseph Constantin graf, Klebelsberg Kuno apja. Klebelsberg Jakab gróf is katonai pályát választott. Székesfehérvárott szolgált, amikor megismerte a köznemesi származású felsőőri és alsőőri Farkas Arankát, akit 1872-ben feleségül is vett. Az anya egy tősgyökeres magyar birtokos, Farkas Imre négy leánya közül a második volt.

Klebelsberg Jakab császári és királyi főhadnagy, a közös hadsereg 14. huszárezrede 5. századának helyettes parancsnoka 1875-ben az Arad megyei Magyarpécskán állomásozott, amikor november 13-án megszületett fia, Klebelsberg Kuno (akit majd Bud János pénzügyminiszter a legkényelmetlenebb miniszternek nevez). Keresztnevét keresztapjától, gróf Czetwitz Kunótól kapja. (Később gyakorta kesergett azon, hogy ilyen idegen hangzású nevet kapott.) A család életébe keményen beleszólt a sors. Klebelsberg Jakab egy hadgyakorlaton lebukott a lováról, súlyosan megsérült, és többé nem tudott lábra állni, 1877. június 14-én, 34 éves korában Székesfehérvárott elhunyt. Nem sokkal később meghalt Kuno leánytestvére is. A másfél éves kisfiú egyedül maradt az édesanyjával. Gyámja anyai nagyapja, Farkas Imre lett, aki Batthyány Fülöp herceg enyingi uradalmának volt a jószágkormányzója. Klebelsberg a fehérvári házban szigorú neveltetésben részesült. Sokszor panaszkolt később feleségének, hogy nem volt boldog gyermekkor.

Klebelsberg Kuno értékrendjének kialakulásában fontos szerepe volt a család anyai ágának. „Anyai nagyapám büszke volt arra, hogy dunántúli köznemes társaival levett kalappal sorfalat állhatott Deáknak [...] és élete végéig [...] emlegette a haza bölcsének elejtett szavait” – mondta a Magyar Történelmi Társulat 1921. december 30-i közgyűlésén tartott előadásában.¹⁵ Jelentős hatást gyakorolt rá a dualizmus korabeli szabadelvűség, a konzervatív-liberális nézetrendszer is, hiszen iskolai tanulmányait ebben az időszakban végezte. Főnemesi címet viselt ugyan, valójában mégsem a nagybirtokos arisztokráciát, hanem azt a modern államigazgatási szakembergárdát képviselte, amely a hivatali pályán találta meg hivatását és megélhetését. Nem gyűjtött vagyont; rendszeresen lemondott az örökölhető anyagi javokról is.

15 Glatz Ferenc (vál., előszó, jegyz.) (1990) i. m. 82. p.

Magatartását a második királypuccs idején, minthogy nem állt IV. Károly mellé – aki 1921. október 21-én Sopronban ellenkormányt nevezett ki –, jóllehet ezen a napon történetesen ő is a városban tartózkodott, sok királypárti a szemére vetette. Őt is a „királykérdést kikapcsolók” közé sorolták.

A katolikus Klebelsberg elemi iskoláit magántanulóként a székesfehérvári Belvárosi Fiútanodában (1881–1885), középiskolai tanulmányait a ciszterciek székesfehérvári főgimnáziumában végezte (1885–1893). (A ciszterciek később rendtestvérükké is fogadták, sőt a ciszterci diákszövetség elnökévé választották.) Főként két tantárgyból – matematikából és bölcsletről – nyújtott kiemelkedő teljesítményt. Kivált matematikából jeleskedett. Tornából viszont elég gyengén teljesített.¹⁶

A rokonság szerette volna, ha ő is katonai pályára lép, 1893-ban beírták a wiener-neustadti (Bécsújhely) katonai akadémiára. Klebelsberg azonban igen messze állt a militarista hagyományoktól. Alkatilag is gyenge volt. Rövid idő múltán – a család nehezítése ellenére – átiratkozott a jogi egyetemre. Pesten az Egyetemi Könyvtár házigondnokától bérelt szobát. Tahy Jakabbal, a későbbi földművelésügyi államtitkárral lakott együtt, és elég nehéz körülmények között élt. A család ugyanis, abban reménykedve, hogy sikerül visszatéríteniük a katonai pályára, büntetésként havonta csak 50 forintot adott neki, ami épp a legszükségesebbekre volt elég.

Klebelsberg Pesten arra kényszerült-törekedett, hogy kisvárosi neveléséből fakadó műveltségbeli hiányosságait pótolja. Ahogy tanulmányaiban előrehaladt, úgy távolodott el a fehérvári család szűk világától. Egyetemi tanulmányait Budapesten, Berlinben és Münchenben végezte. A berlini egyetemen a jogtudomány mellett történelmet is tanult. Államtudományi ismereteit a párizsi Sorbonne-on, a College de France-ban gyarapította és egészítette ki. Tanárai közül gyakorta emlegette a kiváló egyháztörténészt, Adolf von Harnackot (1851–1930), s kultuszminiszterként szeretettel emlékezett Adolph Wagner (1835–1917) közgazdászra is, akinél egy alkalommal mezőgazdasági témából készített dolgozatot. Bizonyára mély tanulságokkal szolgált neki, hogy professzora szemére vetette: a magyar mezőgazdaság gondjait kizárólag gazdasági tényezőkben keresi, nem tér ki a munkástömegek műveltségi helyzetére; figyelmen kívül hagyja az agrártudományok fejlettségét, valamint az agrárértelmiség kulturális állapotát. Tanulótársai közé tartozott Karl Heinrich Becker (1876–1933), a későbbi porosz közoktatásügyi miniszter, akihez élete végéig barátság fűzte.

Jogi és államtudományi doktorrá a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen avatták 1898-ban. Doktori értekezésében az állam és az egyház viszonyát elemezte.

16 Berta Annamária (2007): Klebelsberg Kuno fiatal éveei Székesfehérváron. *Neveléstörténet*, 1–2. sz. 14. p.

A századforduló évében nősült meg, 1900. április 24-én feleségül vette egy vidéki kismemes dzsentri leányát, Lasztóczi Botka Saroltát (1878–1964). Házasságkötésükre Budapesten, az egyetemi templom kápolnájában került sor. A feleség Klebelsberg munkálkodásához szeretetteljes körülményeket biztosított és alkotó feltételeket teremtett.

A hivatalnoki pálya

Klebelsberg Kuno ismerősei (és arisztokrata származása) révén – Bóné Géza Fejér megyei alispán házában – került kapcsolatba báró Bánffy Dezsővel, az ő miniszterelnöksége idején (1895. I. 14.–1899. II. 26.), 1898-ban lépett állami szolgálatba, fogalmazóként. Mint kezdő tisztviselő értékes szervezőmunkát végzett a millenniumi emlékművek felállításakor. Műveltsége és osztrák őseitől örökölt németes alapossága, rendkívüli munkabírása és nem utolsósorban tudatos és tervszerű önképzése következtében nagy ívű karriert futott be. A miniszterelnökségi segédfogalmazó rövid idő alatt bejárta a ranglétra lépcsőfokait: fogalmazó, segédtitkár, titkár, majd osztálytanácsos lett.

Az ifjú Klebelsberg nézeteiben és emberileg is egyre közelebb került gróf Tisza István (1861–1918) politikájához és személyéhez. Tisza közvetítésével ismerkedett meg közelebről a Habsburg-család néhány tagjával: Károllyal, Albrechtel és Józseffel. Károlynak – Ferenc József (ur. 1848. II. 2.–1916. XI. 21.) közvetlen utasítására – trónra lépése előtt Klebelsberg adott tájékoztatást magyar ügyekben. Józsefnek ő volt az egyik benső tanácsadója (halálakor az özvegyéhez intézett levelében a főherceg „meghitt jó barátjának” nevezte). Állandó jó viszonyuk elsősorban annak volt köszönhető, hogy a kivételes műveltségű Klebelsberg a főherceg fia, a fiatal dr. József Ferenc legszorosabb baráti köréhez tartozott. A művészetek és a tudomány iránt érdeklődő fiatal főherceg szinte minden kérdésben kikérte Klebelsberg véleményét és tanácsait.

Tisza István első miniszterelnöksége (1903. XI. 3.–1905. VI. 18.) idején a miniszterelnökség osztálytanácsosa. Ő intézte nemzetiségi ügyeket (a nemzetiségi kérdésekben Ferenc József belső titkos tanácsosa volt), s ő vezette a római Szentszékkal folyó tárgyalásokat is. Intenzív munkát végzett a fiumei magyar püspökség létesítése érdekében.

A Julián Egyesület ügyvezető igazgatójaként mintegy tíz éven át tevékeny részt vállalt a Szlavóniában, Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában élő szórvány magyarok (tisztviselők, vasutasok, hajósok és ezek családtagjai) nemzeti és kulturális gondozásának a megszervezésében. Itteni munkájában a későbbi kultúrpolitikus minden jellegzetes vonása megnyilvánult. (Amikor leköszönt az egyesület igazgatásáról, felmerült, hogy Klebelsberg nevére alapítványt hoznak létre, és a gyűjtések kamataiból minden évben egy-egy beteg Julián-tanítót segíyeznek majd.) A Julián Egyesület – amelyet

1904-ben gróf Széchenyi Béla koronaőr kezdeményezésére hoztak létre – célja nem az említett területek elmagyarosítása volt, hanem az ott élő magyarok művelődésének segítése, kulturális érdekvédelmének biztosítása. Az alapítvány saját költségén iskolákat tartott fenn, könyvtárakat működtetett, ismeretterjesztő előadásokat szervezett, analfabéta-tanfolyamokat finanszírozott. Hasonló céllal létesült a Szent László Társulat a romániai és a bukovinai magyarság támogatására.

Klebelsberg Kuno grófot 1910-ben a Közigazgatási Bíróság ítéldbírójává nevezték ki. A bíróságon rövid időn belül a legfontosabb közjogi természetű ügyekkel, többek között a fiumei dolgok rendezésével bízták meg. Fiumében hosszú ideje működésképtelen állapotok uralkodtak. A városi hatóság önkormányzati követeléseit a magyar kormány nem fogadta el. Fiume sérelmesnek tartotta, hogy közigazgatási ügyekben az első fellebbezésnek nincs helyi hatósága, ha pedig a magyar közigazgatási testületek mintájára állítanak fel közigazgatási bizottságot, akkor a testületbe kötelező magyarul értő tagokat választani.

Széll Kálmán miniszterelnök a vitát úgy rendezte, hogy Fiumében megszűnt a közigazgatási bizottság, annak teendőit a magyar kormány átruházta Fiume képviselőjére, a kormányzóra, akinek a munkáját négy főből álló tanács segítette. A testület magyar nyelven tárgyalt és magyar nyelven vezette a jegyzőkönyveit. Klebelsberg szerkesztette a Közigazgatási Bíróság több elvi jelentőségű döntvényét. A bíróság 1913-ban megválasztotta a Hatásköri Bíróság egyik tagjává.

Klebelsberg hivatalnokoskodása idején a néprajzi viszonyok és a különféle közjogi és kulturális intézmények tanulmányozása végett nagyobb utazásokat tett külföldön. (Feleségével szabadsága idején beutazta szinte egész Európát. Járt Franciaországban, Spanyolországban, Olaszországban és Görögországban. Eljutott még Marokkóba is.)

Az 1910-es években bekapcsolódik a hazai felsőoktatásba. A közgazdaságtudományi karon egyetemi oktatóként 1910-ben közjogi témákból tart előadásokat.

A Tisza István bizalmi emberének számító Klebelsberg Tisza második kormányában (1913. VI. 10.–1917. VI. 15.) – a kultuszminiszter adminisztratív államtitkáráként – mint a „népoktatás specialistája” tevékenykedik (1914. I. 2.–1917. III. 19.). Munkája során igen nagy súlyt helyezett a kultúrstatistikára. (Magyarországon a korabeli viszonyokat figyelembe véve kiváló statisztikai rendszer épült ki és működött. A legértékesebb anyagokat is a társadalomstatistikusok hagyták az utókorra, még akkor is, ha csupán a társadalmi jelenségek mennyiségi adatait gyűjtötték össze.) Újjászervezte a népoktatási közigazgatás külső szervezeteit, és kezdeményezőként vett részt a Hajdúdorogi Görögkatolikus Püspökség létesítésében. Népiskolákat terveztetett a Vág alsó folyása mellé, Vágujhelytől Vágsellyéig.

A háború alatt az 1915. évi XV. tc. értelmében megszervezte a rokkantügy kezelésére szolgáló intézményrendszer kiépítését. Elnöke az Országos

Hadigondozó Hivatalnak. A tüdőbetegek számára Korányi Sándor (1866–1944) professzor segítségével népszanatóriumokat terveztetett a Tátrába, a pilisi hegyekbe és az Alföld több pontjára.

Gróf Tisza István felkérésére 1917. március 19-től május 23-ig a miniszterelnökség politikai államtitkára volt. A parlamentbe a Nemzeti Munkapárt színeiben, Kolozsvár országgyűlési képviselőjeként vonul be 1917-ben; politikamentes programbeszédét április 1-jén mondja el. Többek között a hadigondozó-intézmények gyarapításának, egyetemi tanszékek felállításának, új népiskolák és internátusok építésének szükségességéről beszél.

Mialatt Tisza István a frontokat járja, Balogh Jenővel és Teleszky Jánossal együtt vezeti a Munkapártot. 1917. június 15-én, a Tisza-kabinettel együtt ő is lemond. Az 1918–1919-es forradalmakat passzív szemlélőként élte át. Mélyen megrendíti a Tisza István elleni merénylet (1918. X. 31.). Ama kevés számú régi jó barát közé tartozik, akik mertek a halott és özvegye mellett maradni. Azok egyike, akik a meggyilkolt magyar miniszterelnök testét koporsóba helyezték. Budapesten nem maradhatott. Letartóztatása elől barátaihoz, majd azok vidéki rokonaihoz menekül. Gyulán a régész-művészettörténész Hekler Antalnál, majd gróf Almásy Dénes és felesége, Teleky Éva festőművész kétegyházi birtokán húzódott meg, ahol a gyermekek német tanítójaként szerepelt.

A politikai élettől azonban nem zárkózott el. Gróf Bethlen Istvánnal (1874–1946) már 1919 februárjában megalapítják a Nemzeti Egyesülés Pártját. (Egyébként 1918 előtt, bár már akkor becsülték egymást, politikai ellenfeleknek számítottak. Ha nincs Trianon, talán azok is maradnak.)

Az első nemzetgyűlési választásokon Klebelsberg legitimista programmal – Csernoch János bíboros, Magyarország hercegprímása kezdeményezésére és támogatásával –, mint Sopron képviselője jut be a parlamentbe 1920 január 26-án. Nem sokkal később azon „disszidensek” egyik vezéralakja lesz, akik 1922. január 5-én kiváltak a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjából és a gróf Bethlen István vezette Keresztény-Keresztény Kisgazda Földműves és Polgári Párt tagjai lettek, hogy Bethlen miniszterelnök (1921. IV. 14.–1931. VIII. 24.) erős kormányzópártot tudjon maga mögött (az Egységes Párt 1922. február 23-án alakult meg, Klebelsberg ezután e párt színeiben volt nemzetgyűlési, majd országgyűlési képviselő).

A második Bethlen-kabinetben Ráday Gedeon gróf lemondása után Klebelsberg lett a belügyminiszter (1921. XII. 3.–1922. VI. 16.). (Érdekességként említjük meg, hogy egyesek a földművelési, mások a pénzügyi vagy a hadügyi minisztérium élén látták volna szívesen – köztudott volt sokoldalú és sokirányú műveltsége.) Oroszlánrészt vállalt az új választójogi törvénytervezet kidolgozásában. Ám a parlamenti (erő)viszonyok és az érvényben lévő választójogi törvény nem tették lehetővé a tervezet nemzetgyűlési megtárgyalását. A kormányzó elnökletével 1922. február 21-én megtartott országbírói értekezlet azonban megadta a kormánynak a felhatalmazást, hogy a választójogi tervezetet rendeleti úton

léptesse életbe. A Klebelsberg által előterjesztett törvénytervezet 1922. március 2-án, a 2200/1922. ME. sz. rendelettel vált hatályossá.

A „kemény kezű” Klebelsberg belügyminisztersége viharos. Erre az időszakra esett a legitimista vezérek letartóztatása, a szélsőjobboldali erők, az Ébredő Magyarok, valamint a kommunisták elleni fellépés is. Ellenfelei válogatás nélküli módszerekkel törekedtek a lejáratására. A legkirívóbb az a plakátkampány volt, amely a minisztert „hermafroditaként” ábrázolta. Klebelsberg saját bevallása szerint „csupán kötelességből vállalta” a belügyi tárca vezetését. A második nemzetgyűlésben a komáromi kerületet képviselte.

A kultúra szolgálata

Klebelsberg az újjáalakult Bethlen-kormányban, 1922. június 16-án, 47 évesen lett kultuszminiszter; posztját 1931. augusztus 24-ig, Bethlen lemondásáig megtartotta. Azt a területet felügyelhetette és fejleszthette, ahol igazán otthon érezhette magát. (Megjegyzendő, hogy Klebelsbergét valójában az államigazgatás érdekelte: a hivatalnokréteget „jó értékörző és értékterjesztő” bázisnak, a „nemzet gerincének” tekintette, és azzal is tisztában volt, hogy a trianoni határok közé szorított ország túlméretezett közigazgatási rendszere jelentős átalakításra szorul, a dualizmus időszakához mérten sokkal szakszerűbben felkészült hivatalnoki karra és ügyintézési kultúrára van szükség.¹⁷

Klebelsberg közel tíz évig tartó minisztersége idején kettős szerkezetű kultúrpolitikát valósított meg: törekvéseit a nyugati orientáltság és a hazai konzervatív reform¹⁸ jegyében kultúrfölényre¹⁹ hivatkozó-törekvő szándék jelle-

17 Klebelsberg Kuno: A magyar neonacionalizmus. *Néptanítók Lapja*, 1928, 3–4. sz. 5. p.; T.

Kiss Tamás (1987): A művelődéspolitikai „szürke eminenciásai”. *Népművelés*, 4. sz. 36–37. p.

18 Tökéczki László (1990) i. m. Glatz Ferenc szerint 1880 és 1930 között három koncepciózus reformelgondolás alakult ki az ország termelési szerkezetének átalakítására. Az első a magyar mezőgazdaság termékstruktúrájának és munkaeszköztárának reformja volt. A második az ipari eszközökkel történő fejlesztést irányozta elő, a kifejlődését azonban megakadályozta az első világháború és az ország szétdarabolása. A harmadikat az ország munkaerejének műveltségét emelő-fejlesztő kulturális területeken megindított reform jelentette. Glatz Ferenc (1990) i. m. 14–15. p.

19 A kultúrfölény-elmélet nem az 1920-as években született meg; a kultúra mint politikai eszköz felhasználása már a XIX. század közepén megjelent. Gróf Csáky Albin kultuszminiszter (1888. IX. 22.–1894. VI. 10.) a „magyar állam kulturális missziójáról” beszélt a képviselőház 1889. május 20-i ülésén. Báró Wlassics Gyula kultuszminiszterként (1895. I. 15 1903. XI. 3.) a magyar műveltség felsőbbiségét hangoztatta, mert ebben látta annak biztosítékát, hogy az itt élő népek között a magyarság megtarthassa jogi és történelmi hegemoniájából származó vezető szerepét. Gróf Teleki Pál (kultuszminiszter 1938. V. 14.–1939. II. 16.) pedig a következőket írja: Magyarországot „az a kultúrfölény fogja talpra állítani, amellyel kultúránk egyéb

mezte. Ez tette lehetővé, hogy a kulturális élet szinte valamennyi területén és ágazatában jelentős kezdeményezéseket valósíthasson meg, s jövőbe mutató célokat körvonalazhasson.²⁰ A miniszter a nyugat-európai államok – különösen Franciaország – által képviselt békediktátum ellenére is az ország létérdekének tekintette a Nyugathoz való kötődés erősítését. A politikai demokráciát – valotta – kulturális demokráciával lehet előkészíteni.²¹

A magát gyakorlatias embernek tartó Klebelsberg az általános, elvi célkitűzésektől minden esetben el tudott jutni a konkrét gyakorlati cselekvési programokig. Elérte például – szakmai tekintélyével, a hazai nagyiparhoz, bankokhoz és a nagybirtokosokhoz fűződő személyes kapcsolatai révén (meg persze Bethlen István miniszterelnök támogatásával) –, hogy a kulturális tárca (nemzetközileg is egyedülállóan) évente hivatalosan 9–10%-ot (az 1926/1927. költségvetési évben 15,44%-ot!), informálisan pedig még ennél is többet kapjon a nemzeti költségvetésből.²²

Klebelsberg kiváló szakemberekkel vette körül magát. Munkatársa volt többek között Benisch Artúr (1881–1972), Gerevich Tibor (1882–1954), Hevesi (Hofmann) Sándor (1873–1939), Hóman Bálint (1885–1951, Károlyi Árpád 1853–1940, Kertész K. Róbert 1867–1951, Kornis Gyula (1885–1958), Magyary Zoltán (1888–1945), Sváb (Schwáb) Gyula (1879–1938), Szekfű Gyula (1883–1955), Szinyei Merse Jenő (1888–1957). A „kis nép vagyunk, amely elsősorban szellemiekben hivatott nagyot alkotni”²³ – máig hangoztatott – jelszava jegyében, nagyszabású programadó tudományszervezőként reformálja meg és fejleszti a tudományos életet (Magyar Tudományos Akadémia, Országos Magyar Gyűjteményegyetem,

államok kultúráját felülmúlja”. Teleki Pál (1920): A fáklyatartó Szeged. *Szeged*, december 25. Az 1920-as évtized kultúrfőlény-elmélete viszont annyiban eltért a korábban jelentkezőtől, hogy az új határok közé visszahúzódott középosztály valóban egyféle kultúrfőlényt képviselt minőségben és mennyiségben egyaránt.

20 T. Kiss Tamás (1998): *Állami művelődéspolitikai az 1920-as években*. MMI–Mikszáth Kiadó; Ladányi Andor (2000): *Klebelsberg felsőoktatási politikája*. Budapest, Argumentum; Palló Gábor (2002): Német tudományos modell Magyarországon. Klebelsberg tudományos rendszere. *Magyar Tudomány*, 11. sz. 1462–1473. p.; Nagy Péter Tibor (2002): *Hajszálcsovek és nyomáscsoportok. Oktatáspolitikai a 19–20. századi Magyarországon*. Budapest, Oktatáskutató Intézet–Új Mandátum; Nagy Péter Tibor (2005): Az állami befolyás növekedése a magyarországi oktatásban 1867–1945. *Iskolakultúra*, 7–8. sz. 3–229. p.

21 *Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916–1926*. Budapest, 1927, Athenaeum, 331. p. A továbbiakban BCT.

22 Sárközi (1979) i. m. 206. p.; Tökéczki László (1995): Klebelsberg középosztály-felfogása és politikája. In Zombori István (szerk.): *Gróf Klebelsberg Kuno emlékezete*. Szeged, 1995, 20–45. p.; Glatz Ferenc (1988): *Nemzeti kultúra – kulturált nemzet 1867–1987*. Budapest, Kossuth, 156–161. p.

23 T. Kiss (1999) i. m. 9. p.

Országos Magyar Levéltár, Tihanyi Biológiai Kutató Intézet, Svábhegyi Csillagda stb.). A történettudomány iránt egyébként is szenvedélyesen érdeklődő miniszter társadalmi funkciót szán a történetkutatásnak. „A társadalom ön maga, saját rendjét védi, ha a történetírást pártolja”²⁴ elv jegyében kiemelt támogatásban részesíti a nemzeti történetkutatást.

A tájékozott, éles szemű miniszter azonban azt is világosan látja, hogy a korszakban két olyan új tendencia is érvényesül, amelyet a modern tudománypolitikának feltétlenül figyelembe kell vennie.

Az egyik az, hogy a XX. századi tudományosság kifejezetten természettudományos irányt vett, amely erős nemzetközi jelleggel bír. Ezért helyez különös hangsúlyt az orvosi, a műszaki és a mezőgazdasági tudományokra. Arra törekszik – nemcsak a törvényalkotásban, hanem a különböző társadalmi (civil) szervezetek (Országos Természettudományi Tanács és Alap, Széchenyi Tudományos Társaság) létrehozásával is –, hogy az ipari nagytőkét és a vállalkozókat érdekeltté tegye a kutatások támogatásában. Az egyetemi képzés fejlesztése és a tudományos kutatómunka támogatása mellett megpróbálta hazahívni a külföldön dolgozó magyar tudósokat is. 1929. május 5-én a *Pesti Napló*-ban, Ady Endre *Góg és Magóg fia vagyok én* című versének sorait kölcsönvéve, *Szabad-e Dévénynél betörnöm új időknek új dalaival?* címen írt vezércikkében a tudomány külföldön élő magyar képviselőihez fordul. Írásában arról értekezik, hogy kétféle tudomány létezik, s azokat – szerinte – a nyugati hatás kétféleképpen érinti. „A szellemi tudományokban, hogyha át is veszünk külföldi szempontokat és módszereket, mindez csak inkább impulzust adjon, sem mint lényegét érintő befolyást gyakoroljon. Egészen másképpen áll a dolog az orvosi, a gazdasági, a technikai és a természettudományokkal. E téren minden sovinizmus és partikularizmus kegyetlenül megbosszulja magát, ezek számára Dévénynél szélesen ki kell tárnai a kaput, és jöjjenek ott sokan, mentül többen, új időknek új találmányaival, új termelési módokkal, főképp új energiákkal.”

A miniszteri felhívás csekély eredménnyel járt. A Rockefeller Alap támogatásával felszerelt korszerű szegedi laboratórium ugyan megtette a hatását, mert a fiatal Szent-Györgyi Albert 1928-ban hazajött Cambridge-ből. A miniszter hívo szavaira az 1910-es évek végén és az 1920-as években külföldre távozó, magukat többen emigránsnak tekintő kutatók nem reagáltak érdemlegesen. A külföldön élő magyar zsidó tudósok – Hevesy György (1885–1966), Kármán Tódor (1881–1963), Szilárd Leó (1898–1964), Polányi Mihály (1891–1976), Szegő Gábor (1895–1985), Teller Ede (1908–2005), Wigner Jenő (1902–1995) és még sokan mások – tudomásul vették ugyan Klebelsberg cikkét, de nem éltek a lehetőséggel.

A másik felismert tendencia Klebelsberg 1926. január 3-án tartott előadásában fogalmazódott meg. A miniszter vélekedése szerint „a vezetés terén a világháború következtében Európát Amerika váltja fel. Azt azonban – jegyzi meg –

csak a jövő mutathatja meg, hogy a magas kultúra terén: a szellemi és kedélybeli élet legmagasabb régióiban: szépirodalomban, művészetben és tudományban Amerika képes lesz-e az emberiségnek azt nyújtani, amit Európa kétezer éven át adott.”²⁵

Külön említést érdemel a kultuszminiszter Alföld-kutatási programja: a ki-egyezés óta regnáló kormányzatok vezető hivatalnokai közül elsőként Klebelsberg hívta fel a figyelmet a környezetvédelem fontosságára.

„Kultúrpolitikai felfogásom az [...], hogy először elemi népiskolákra van szükség az iskolán kívüli népművelés terén is” – fogalmazza meg az oktatási intézményrendszer – népiskola, polgári iskola, középiskola, egyetem – koncepciózus kiépítését és korszerűsítését meghatározó alap gondolatát.²⁶ 1926-ban indított népiskola-építési akcióját Klebelsberg maradandó alkotásaként tartja számon az utókor. A szeged-rókusi tizenkét tantermes népiskola 1930. október 25-i felavatása az ötezredik népiskolai objektum ünnepélyes átadása volt. Az akció eredményeként 3475 tanterem és 1525 tanítói lakás épült. Ebből 3306 az Alföldet (különösen a tanyavilágot), 1393 a Dunántúlt, 301 pedig „megmaradt kis Felvidéket” gazdagította.

Klebelsberg hangsúlyt fektetett a polgári iskola fejlesztésére is. Arra törekedett, hogy az iparos és a földműves gazda nagyobb általános műveltséget szerezhessen, a gyakorlati életre, illetve a középfokú szakiskolákra készülhessen fel. Törekvései lehetővé tették, hogy az 1920-as, 1930-as években nemcsak a jobb módú polgárság vehette igénybe ezt az iskolatípust, hanem a szegényebb rétegek, a feltörekvő ipari munkásság és parasztság is. Számukra a polgári iskola jelentette az egyetlen utat a középfokú végzettség megszerzéséhez, az esetleges továbbtanuláshoz.

A hazai oktatástörténetben előkelő helyet foglal el Klebelsberg középiskolai reformja, a nők egyenjogúsítása érdekében tett erőfeszítése. A középiskolák iskolaszervezeti kialakításának egyik lehetséges útja a francia mintát követte, amely két részre bontja a tanítást, a másik a poroszt, amely az első tanévtől kezdve specializálja a diákot. Klebelsberg az egységes középiskolai rendszer helyett a differenciált középiskolák híve volt. A tanterv kialakításának egyik fő kérdése az volt, hogy a humán tárgyakra, vagyis a nyelvekre és a történelemre, vagy a reáliákra, a természettudományokra fektessenek-e nagyobb hangsúlyt. Kérdésként fogalmazódott meg az is, hogy a nemzeti vagy az idegen nyelv és történelem oktatása részesüljön-e előnyben. Klebelsberg a magyar középiskolai reformról szóló törvényjavaslatában egyaránt érvel a korszerű tantárgyak (reáliák, idegen nyelvek) és a magyar nyelv és történelem megismertetése mellett. Fontosnak tartja az alapműveltség megszerzését,

25 Dr. Gróf Klebelsberg Kuno: A tudományos munka I. *Közművelődés*, 1924. I. évf. 7–8. sz. 295–296. p.

26 T. Kiss (1999) i. m. 20. p.

amelyre technikai képzést és más oktatást lehet építeni. A létrejött háromfajta középiskola-típus: a főgimnázium – ahová többnyire a keresztény középiskola tagjai járták gyerekeiket –, a reálgimnázium, valamint a reáliskola, amely a humán tárgyakkal szemben a természettudományoknak adott több teret. A törvény hatályba lépését követően az iskolatípusok tovább differenciálódtak. Létrejött a humán gimnázium, a humán gimnázium görög nyelv nélkül (illetve helyette a szülők nyomására modern nyelv tanítása), a reálgimnázium, a reáliskola rendkívüli latinnal és a reáliskola. Valamennyi középiskolai végzettség lehetővé tette a továbbtanulást. A lassan megszűnő leányiskola és a felső kereskedelmi iskola helyett két újfajta középiskolát javasolt (és valósított meg) a lányok számára: a leánygimnáziumot, ahol megmaradt a latinoktatás, és a leánylíceumot, ahol nem tanítottak latint, viszont két nyelvet és magyar irodalmat oktattak. Mindkettő jogosítványt nyújtott az egyetemre. Az általános iskolatípussá a leánylíceum vált, leánygimnáziumot csak ott tartottak fel, ahol a másik fajta iskolatípus is jelen volt.

Klebsberg sok és sokféle konfliktust vállalt a Magyarországra menekített kolozsvári és pozsonyi egyetem szegedi, illetve pécsi, a Selmecebányáról Sopronba áttelepült Erdészeti és Bányászati Akadémia meggyökereztetése érdekében, a debreceni, valamint a budapesti (a Pázmány Péter és a közgazdaságtudományi) egyetemek szakszerű fejlesztéséért. Különösen nagy veszélyt jelentett az egyetemellenes társadalmi hangulatban folyt 1925. évi Országos Takarékosági Bizottság vizsgálata. A bizottság szerint az egyetemek fenntartása túlságosan nagy terhet jelent az országnak, emellett értelmiségi túlképzés folyik, ezért azt javasolta, hogy csökkentsék az egyetemek és az egyetemi karok számát. A miniszter azonban elérte, hogy a kormányzat ne vegye figyelembe a bizottság javaslatait, sőt hogy beruházásokkal, klinikák megépítésével támogassa az egyetemek országos szellemi centrumokká (kulturáltartományi központokká) fejlesztését, a kulturális decentralizációt, a Dóm téri építkezésekkel pedig biztosítsa a Szegedre költözött temesvári Csanádi Püspökség és a Hittudományi Főiskola működéséhez szükséges feltételeket.

Klebsberg kultúr-külpolitikája – kultúrdiplomáciája – eredményeként Nyugat-Európa számos nagyvárosában „kulturális hídfők” létesültek (egyetemi tanszékek, lektorátusok, könyvtárak). A fiatalok külföldi tanulmányaihoz különösen három külföldi magyar intézet – a berlini (1927), a bécsi (1924) és a római (1927/28)²⁷ teremtett (közel) kiváló feltételeket. Károlyi Mihály

27 Ujváry Gábor (1996): *Historia est magistra vitae? Tanul(t)unk a történelemből? Tudomány-szervező – történetkutatás – forráskritika. Klebsberg Kuno, a bécsi Magyar Történelmi Intézet megalapítása*. Kandidátusi értekezés. Budapest, MOL 4/5450. 9001/1996. Kézirat; Stier Miklós (1994): „Kultúrdiplomácia”, külföldi magyar intézetek. In Klebsberg Éva (szerk.): *Gróf Klebsberg Kuno emlékezete 1994*. Budapest, Gróf Klebsberg Kuno Alapítvány Füzetek, 1. sz. 13–19. p.

elkobzott vagyonából megalapította a magasabb műveltség, az elitképzés céljait szolgáló ösztöndíjrendszert, amelynek több egyházi-felekezeti és magánalapítványi (Rockefeller Foundation, Alexander von Humboldt Stiftung, Smith Jeremias, Hariseion) ösztöndíj is „részét képezte”. A minisztérium szinte valamennyi külföldi kormányzati vagy alapítványi ösztöndíjhoz évente meghatározott összegű állami támogatással járult hozzá. Az ösztöndíjak számos tehetséges pályakezdő fiatalnak nyújtottak segítséget. Többek között Aba-Novák Vilmos (1894–1941), Balogh Tamás (1905–1985), Barcsay Jenő (1900–1988), Bay Zoltán (1900–1992), Benda Kálmán (1913–1994), Bibó István (1911–1979), Buday György (1907–19906), Ferenczy Noémi (1890–1957), Fél Edith (1910–1988), Genthon István (1905–19696), Hajnal István (1892–1956), Hincz Gyula (1904–1986), id. Issekutz Béla (1886–1979), Kardos Lajos (1899–1985), Keresztury Dezső (1904–1996), Kerényi Jenő (1908–1975), Kosáry Domokos (1913–2007), Mályusz Elemér (1898–1989), Medveczky Jenő (1902–1969), Mészáros László (1905–1945?), Molnár C. Pál (1894–1981), Náray-Szabó István (1899–1972), Soó Rezső (1903–1980), Straub F. Brunó (1914–1996), Szabó Vladimír (1905–1991), Szőnyi István (1894–1960), Pátzay Pál (1900–1992), Vilt Tibor (1905–1983) nevét lehet megemlíteni.²⁸ Az iskolán kívüli népművelést²⁹ és a felnőttoktatást³⁰ „[A] tanító a tanyára magával viszi a tanyai népkönyvtárat, a vetítőgépet és virágoskertet, meg gyümölcsöst csinál az iskolakertben, hogy 30-40 tanyának művelődési központja legyen” – program jegyében reformálta meg. A különféle népművelési tevékenységeket (a népiskolák mellett) az 1930. évi statisztika alapján – többek között – 530 kultúrház és (a miniszter által 1500 népkönyvtárral gyarapított) számos közkönyvtár, illetve az általa indított „könyvterjesztő mozgalom” szolgálta. Klebelsberg minisztersége idején az írni, olvasni és számolni nem tudók száma jelentősen csökkent. A statisztikai kimutatás szerint 1920-ban a hatéves

28 T. Kiss Tamás (2006): A két világháború közötti elitképzést szolgáló ösztöndíjrendszerről.

In Dr. Lőrincz Ildikó (szerk.): *Apáczai-napok 2006. Hagyomány és fejlődés. Nemzetközi tudományos konferencia.* Tanulmánykötet II. Győr, 2007, Nyugat-Magyarországi Egyetem Apáczai Csere János Kar, 197–209. p.; Ujváry Gábor (1993): Magyar állami ösztöndíjasok külföldön 1867–1944. *Levéltári Szemle*, 3. sz. 14–26. p.

29 T. Kiss (1999) i. m. 20. p.; T. Kiss Tamás (1998): Az iskolán kívüli népművelés és felnőttoktatás Magyarországon az 1920-as években. In Maróti Andor–Rubovszky Kálmán–Sári Mihály (szerk.): *A magyar felnőttoktatás története.* Budapest, Magyar Művelődési Intézet – KLTE Művelődéstudományi és felnőttnevelési Tanszék – Jászberényi Tanítóképző Főiskola Közművelődési és Felnőttnevelési Tanszék – Német Népfőiskolai Szövetség Nemzetközi Együttműködési Intézete, 217–226. p.; T. Kiss Tamás (1999): Az analfabetizmus elleni küzdelem Magyarországon az 1920-as években. In Kovátsné dr. Németh Mária (főszerk.): *Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskola Évkönyve 1998/99.* Győr, 96–110. p.

30 [T.] Kiss Tamás (1983) i. m. 53–63. p.

és azon felüli lakosság 15,2%-a analfabéta, 1930-ra ez az arány 9,6%-ra mérséklddik.³¹

Klebelsberg nemcsak a keresztény-nemzeti értékrendszer intenzív terjesztése miatt helyezi központba az iskolán kívüli népművelést és a felnőttoktatást (mezőgazdasági, ipari és szolgáltatási területeken). Az „oktatás kérdései legalább 50%-ig közgazdasági-termelési kérdések” is, mondja, látván és tapasztalván, hogy a tőkés fejlődés, az európai gazdasági verseny, „a nagy társadalmi munkapad” iskolázottabb, műveltebb magyar munkaerőt igényel.

Jó érzékkel ismeri fel a tömegkommunikációs eszközök jelentőségét is. A rádió olyan taneszköz, „amelynek horderejét még egészen át sem lehet tekinteni [...], de amelyet oktatásügynek okvetlenül ki kell használni” – hangsúlyozza a nemzetgyűlés előtt 1925. november 25-én tartott beszédében.³² Az „országot egy nagy tanteremmé változtató” rádió – miniszteri kezdeményezésre – 1928. november 14-től hetente kétszer – vasárnap és csütörtök – „távoktatási programokat” sugároz Rádió-szabadegyetem címmel.

A művészetet nemzeti erőforrásnak³³ tekintő miniszter intézkedéseit egyesek a „magát Medicinek” mutató grófi ténykedésnek vélik, mások (és többen) a Bethlen-kormány szakszerű munkálkodásának tartják. Klebelsberg feltételeket biztosít az Operaház, a Zeneakadémia és a Nemzeti Színház működéséhez. Gyakran hangsúlyozza Bartók Béla (1881–1945), Dohnányi Ernő (1877–1960), Hubay Jenő (1858–1937) és Kodály Zoltán (1882–1967) munkásságának hazai és nemzetközi értékeit. Kezdeményezője a Salzburg mintájára létesített Szegedi Szabadtéri Játékoknak. Intenciókkal látja el és anyagilag is támogatja az építészetet, a városrendezést és a műemlékvédelmet. A városfejlesztés terén követendő példának a sugárutas és körutas elrendezésű városszerkezeteket tartja. Körvonalazza „Nagy-Szeged” és „Nagy-Debrecen” lehetséges fejlődését. Szorgalmazza, hogy a középületek létesítéséhez kérjék ki az Országos Képzőművészeti Tanács véleményét. Javasolja a budai vár művészeti-kulturális központtá történő átalakítását. Az egyik legnagyobb építészpolitikus alkotása a szegedi Dóm tér kialakításához főződik. Túlzás nélkül állítható, hogy a Rerrich Béla (1881–1932) által tervezett és megépített tér a két világháború közötti magyar építészet kiemelkedő alkotása.³⁴ Egy másik építészpolitikus törekvése a népiskolákhoz köthető. Építészeivel olyan tájba illő, kőből létesítendő

31 *Neveléspolitikai dokumentumok az ellenforradalmi rendszer időszakából (1919–1931)*. Összeáll., bev. Simon Gyula. Budapest, 1959, Tankönyvkiadó, 25. p.

32 BCT, 543. p.; T. Kiss Tamás (1987): A kultuszminiszter és a tömegkommunikáció. *Jel-Kép*, 3. sz. 128–132. p.; T. Kiss Tamás (1987): A tömegkommunikáció helye és szerepe Klebelsberg Kuno kultúrpolitikájában. In Békési Imre (szerk.): *A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*, Szeged, 79–85. p.

33 T. Kiss (1985) i. m. 32–33. p.; T. Kiss (1986) i. m. 26–27. p.

34 Borvendég Béla (1982): Rerrich Béla emlékezete. *Magyar Építőművészet*, 1. sz. 54–55. p.

épületeket terveztetett, amelyek majd „mintaként szolgálnak” az arcukat elvesztő falvakban folyó építkezésekhez. Kikísérlezteti a klinkertéglát, hogy az Alföldnek „maradandó építőanyaga” legyen.

A műemlékvédelmi törvény, amely a tulajdonosra hárította a védelemmel járó finanszírozást, Klebelsberg nem tudta megváltoztatni. Az illetékes miniszter vagy elrendelte az épület kisajátítását, vagy hozzájárult annak a lebontásához. „[A] „magyar történelem a katasztrófák egybefüggő sorozata, s a romhalmazok az ő emlékművei” – írja keserűen.³⁵ A műemlékvédelemben (és a régészetben) nemcsak a nemzeti múlt iránti kegyelet megnyilvánulását látja, nem csupán a kulturális örökség megőrzését pártfogolja, hanem az *idegenforgalmi* lehetőségeket is felismeri. Szívén viseli a turizmus fejlesztését (főként a Budapest népének egészsége és szórakozása szempontjából fontos hegyvidéken, amely háromszögben terjed Buda, Visegrád és Esztergom között). Pályázati kiírásokkal segíti több *irodalmi* és *zenei* mű megszületését. Különös szeretettel „bábáskodik” a *képzőművészeti* (főként az egyházi témákat feldolgozó „római magyar stílust képviselő irányzat szülte”) alkotások létrejötténél. Az építészet különösen közel áll hozzá (Országos Magyar Levéltár, a szegedi Dóm tér, a debreceni Tisza István Tudományegyetem), mert az építész számolhatott a társ-művészetekkel (szobrászat, freskófestészet, táblaképfestészet, ötvösművészet) is. Kiemelkedően sokat tesz a *testnevelés* és a *versenysportok* (különösen a vízipóló) érdekében. Nagy hangsúlyt helyez az ifjúság egészséges testi fejlesztésére. Az ország számos városában játszótereket létesít. Megszervezi a Testnevelési Főiskolát. Sportpolitikai tevékenysége három területen eredményezett jelentős előrelépést: az iskolai testnevelésben és testnevelőképzésben, az iskolán kívüli testnevelésben (leventeprogram, tömegsport) és a versenysportokban (sportklubok, szövetségek, olimpiák).

A kultuszminiszter számos tudományos és kulturális társaság alapítója és (alakító) tagja volt. Igazgatósági tagja többek között a Pedagógiai Társaságnak, a Statisztikai Társaságnak és a Széchenyi Tudományos Társaságnak. Egyik létrehozója az Alföld Bizottságnak. 1932. április 24-én megalapítja a Magyar Olimpiai Társaságot. 1917. február 16-tól haláláig a Magyar Történelmi Társulat elnöke. A társulat ügyei iránt mindvégig a legnagyobb érdeklődést tanúsította. Ha pihenni akart, historikusai körében keresett örömet és enyhülést, hozzájuk menekült a politika gondjai elől (ő maga is több történelmi mű megírását tervezte). Kezdeményezésére alakult meg 1928-ban a Magyar Irodalmi és Művészeti Szövetség, majd – a vidéki művelődési szervezetek irányítására – a Magyar Kulturális Egyesületek Országos Szövetsége. Alelnöke volt a Magyar Irodalmi Társaságnak.

Élete során több könyvet, számos tanulmányt és cikket publikált (igen gyakran ellenzéki lapokban). A kultúrpolitika kívánja a nyilvánosságot, nem titkol-

hat el semmit – vallotta. – A siker eléréséhez nélkülözhetetlen, hogy a nemzet belássa a kulturális reform szükségességét.

A dualizmus szabadelvű világában nevelkedett és Tisza István híveként számon tartott Klebelsberg kultuszminiszterségét többen többféleképpen periodizálják. Ő maga miniszterségének első öt évét három szakaszra tagolja. Az elsőbe beleszámította az előzményeket és a háborút közvetlenül követő időszakot. A második korszak miniszterségének kezdetét öleli fel, amikor kétségbeesett harcot folytatott a rosszul alkalmazott takarékosági politika ellen. A harmadik korszak az volt, amikor befejeződött a szanálás, és alkothatott. Életrajzírója, Huszti József (1887–1954) Klebelsberg munkásságát (a miniszter publicisztikai tevékenysége alapján) két szakaszra osztotta: az elsőben a kultúrfölény gondolatvilágával foglalkozott behatóan, a második szakasz már minisztersége után kezdődik: ekkor világpolitikai távlatban tárgyalja a magyar problémákat. Mások két nagy korszakot különböztetnek meg Klebelsberg miniszterségében: az elsőbe a magaskultúra megmentését, a másodikba a szélesebb néptömegek műveltségének emelését szolgáló tevékenykedését sorolják. Tény, hogy Klebelsberg kultuszminisztersége első éveiben – talán történettudományi érdeklődése miatt és a magaskultúra megmentése érdekében – legszívesebben történészekkel tanácskozott. Közülük választotta ki első munkatársait is. S kultuszminiszterként – mint a történelemből tanuló, s a politikai, gazdasági és társadalmi kényszereket világosan látó értelmiségi – felismerte, hogy az adott történelmi helyzetben az államnak sokkal nagyobb szerepet (és több áldozatot) kell vállalnia a kulturális élet fejlesztésében, mint korábban, a dualizmus időszakában. Klebelsberg – aki önmagát „nem egy pártnak és nem is egy társadalmi osztálynak, hanem az egész nemzet kultúrprogramja képviselőjének tekintette” – gyakran pártja „kemény feju” politikusaival is szembehelyezkedve, tervszerűen kidolgozott reformokat kezdeményezett és valósított meg a kultúra szinte valamennyi ágazatában, a művelődés területein. A hagyományokat tiszteletben tartó, szakszerűen átgondolt fejlesztései, eredményei és álmai még a XXI. század első évtizedeiben is mércét és mértéket jelentenek.

Viszonyok és viszonyulások

Az ország elszigeteltséget oldó aktív külpolitika, az Olaszország felé történő nyitás Klebelsberg publicisztikájában is megjelenik. Érdeklődik az olasz fasizmus iránt, amit évtizedekkel később „számon kérnek rajta”. Írásait elemezve azonban kitűnik, hogy kultuszminiszterként az olaszországi fasizmusban részint szociálpolitikai irányzatot, részint nemzetnevelő eszközt látott, a hatalmi-politikai berendezkedés kevésbé érdekelte. A fasiszta politikai módszerek magyarországi adaptációját nem tartotta lehetségesnek. Arra, hogy Magyarországon a parlamenti forma valaha is megszűnjön, egyáltalán nem gondolt. Nem rokonszenvezett a diktatórikus államberendezkedéssel. 1932-ben, halála előtt publikált cikkében már feltűnik az aggo-

dalom, amikor arra figyelmeztet, hogy a jobboldali pártok olyan irányú gyökeres átalakulása van napirenden, amelynek keretében a szélsőséges radikalizmus is kitombolhatja magát: „az egyetemes eltolódás jobb felé szembeszökő – írja –, de a kialakuló új jobbpártok korántsem azonosak a múltban látott jobboldali alakulatokkal [...], inkább a fehérterror szellemét mutatják”.³⁶

A Magyar Tudományos Akadémia a kulturális élet számos területén végzett széles körű, eredményes és igényesen végzett munka ellenére sem választotta tagjává. Klebelsberg csupán az MTA tiszteletbeli tagja lett (1922-től), 1924-től pedig az intézmény igazgatótanácsi tagja. Közte és az Akadémia vezetése között annyira nem volt felhőtlen a kapcsolat, hogy amikor a kultuszminiszter meghalt, az Akadémiának „nem volt módja a megboldogult iránt tartozó nagy háláját a budapesti gyászszertartás alkalmával leróni: a szegedi gyászszertartás alkalmával régi és érdemes társunk, Csengery János adott méltó kifejezést kegyeletünknek” – mondta Berzeviczy Albert (1853–1936) az Akadémia 1932. október 24-i ülésén tartott rövid emlékbeszédében. (Csengery János [1856–1945] egyébként abban az időben az Akadémia tiszteletbeli tagja volt.)

Az 1926. évi parlamenti választásokon Komáromban, Egerben és Szeged 1. számú választókerületében is képviselővé választották. Klebelsberg a szegedi mandátumot tartotta meg. A ciklus lejártával, 1931. június 30-án Szegeden ismét országgyűlési képviselőnek választották – a liberális Rassay Károly (1886–1958) és a szociáldemokrata Kéthly Anna (1889–1976) mellett. A *Dél-Magyarország* 1931. december 25-i számában megjelent interjúban mindhárom képviselő azt a közös álláspontot fogalmazta meg, hogy a szegedi kulturális intézmények védelme az ország érdeke.

Több egyetem adományozott Klebelsberg számára díszdoktori címet. A római (1927. III. 16.), a pécsi (1925. V. 28.), a szegedi (1926. X. 5.) és a debreceni egyetem egyaránt díszdoktorrá választotta. Számos magyar település díszpolgári címmel tisztelte meg. Sopron, Székesfehérvár és Gyula városán kívül Kecskeméten 1928. június 30-án, Szegeden 1930. október 24-én választották díszpolgárrá Klebelsberg Kuno grófot. Még életében több településen utcát, lakótelepet neveztek el róla (Szegeden telepet, Gyulán utcát), halála után Budapesten, Székesfehérvárott és Kecskeméten is utca viselte a nevét. Görögország egyik városában – Kozániban – szintén utcát neveztek el a magyar kultuszminiszterről. Számos oktatási intézmény felvette Klebelsberg nevét. Halála után szobrot állítottak emlékére Budapesten (1939), a bécsi Collegium Hungaricumban (1934) és a Testnevelési Főiskolán (1933). A Múcsarnokban 1933. február–márciusban kiállítás rendeztek az emlékére. A kiállításra Horthy Miklós (1868–1957) kormányzó is elment, de nem tekintette meg. A Parlamentben emlékszobát alakítottak ki Klebelsberg Kuno tiszteletére, melyet aztán az 1945 utáni politikai rendszer felszámolt.

36 Klebelsberg Kuno: Irányváltás Európában. *Pesti Napló*, 1932. május 8.

Népszerűségét (egyesek szerint túlzott népszerűsítését) jelzi, hogy 1929-ben a Nagybánya és Kapnikbánya környékén talált antimon-szulfát ásványt róla nevezte el a felfedezője. A Balatonon kutatóhajó viselte a nevét.

Számos kitüntetés birtokosa volt. Munkássága elismeréseként 1928. július 1-jén József főherceg, a Máltai Lovagrend magyarországi tagozatának vezetője máltai lovaggá avatta. Horthy Miklós a magyar kultúrpolitika terén szerzett érdemei elismeréséül 1925-ben az I. osztályú magyar érdemkeresztrel, majd a Corvin-lánccal tüntette ki.³⁷ Több külföldi és belföldi kitüntetés birtokosa. Megkapta a Ferenc József-rend nagykeresztjét. Tulajdonosa a Lipót-rend középkeresztjének, a III. osztályú Vaskorona-rendnek, a hadékiértményes Vöröskereszt I. osztályú díszjelvénynek, az olasz Koronarendnek, a finn Fehérrózsarend, a belga Koronarend, a görög Megváltórend, a lengyel Polonia Restituta-rend nagykeresztjének, a badeni Vöröskeresztnek és az Osztrák Köztársaság nagy arany díszjelvényének. Halála után, 1935-ben két könyvét – *Világválságban* (1931), *Utolsó akkordok* (1933) – az MTA Kónyi Manó-díjban részesítette. Az elismerést özvegye vette át.

Laszóczi Botka Sarolta, Klebelsberg Kuno felesége írja visszaemlékezésében, hogy férje bátran szembeszállt sértegetőivel, és a sértésekért mindig elégtételt vett (fegyverrel vagy bocsánatkérés formájában, előfordult az is, hogy a bíróságon). Shvoy Kálmán (1881–1971) naplófeljegyzése szerint 1924. május 10-én „Klebelsberg Kuno kultuszminister pizstolypárbajt vívott Komáromy Andor történetíróval. Sebesülés nem történt, Klebi nem élt a lövés jogával.”³⁸ „[A]ligha találunk a legújabb kor vezető magyar államférfiai között olyanokat, akik többször kényszerültek volna párbajozni, mint ő” – mondta egyik legközvetlenebb munkatársa, Petri Pál (1881–1945) 1933. június 10-én a Testnevelési Főiskolán Klebelsberg szobrának leleplezésekor.

Klebelsberg nagyon szerette a gyermekeket, talán azért is, mert neki nem lehetett. A természet, a könyvek, főként a történettudományi művek szerelmese volt. Mintegy négyezer kötetes könyvtárát (egy részét az a családi könyvtár alkotta, melyet édesanyja, illetve a nagynénjei halála után magával vitt Pestre) még életében felajánlotta (a helyiség faburkolatú berendezésével együtt) a Nemzeti

37 A Corvin-rend alapítását egyébként Klebelsberg kezdeményezte azok számára, „kik a mai páratlanul nehéz időkből a magyar művelődés szintjének fenntartásáért és emeléséért folyó szellemi munkából kimagasló tehetséggel és rendkívüli odaadással veszik ki részüket”. Az alapítási okmányt az államfő 1930. október 11-én írta alá, a formális megalakulása 1931. február 23-án történt. A kitüntetések céljából rendelkezésre állt 12 Corvin-lánc, 60 Corvin-koszorú és 12 Corvin-díszjelvény. Ez utóbbi külföldiek számára szolgált kitüntetésként. A testület tagjai évente, Mátyás napja táján ünnepi lakomára gyűltek össze, s ilyenkor az egyik tag megemlékezett Hunyadi Mátyásról. A serlegavató beszédet 1932. február 23-án maga gróf Klebelsberg Kuno tartotta.

38 *Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata 1918–1945*. Sajtó alá rend., bev., jegyz. Perneki Mihály. Budapest, 1983, Kossuth, 96. p.

Múzeum Széchenyi Könyvtárának. Az intézmény „Klebsberg Könyvtár” néven külön részleget szeretett volna nyitni, ám a háborús körülmények, majd az 1945 utáni politikai állapot ezt megakadályozták. Az özvegyet mint osztályidegent kitelepítették, a könyveket teherautón ismeretlen helyre szállították.

Klebsberg, miután a kultuszminiszteri poszttól 1931 augusztusában megválni kényszerült, az Alföld problémái felé fordult. Munkavégzésének intenzitására jellemző, hogy 1932. május 29-én Szolnokon, június 4-én Békéscsabán, szeptember 5-én Nyíregyházán tartott előadást az Alföld Bizottság helyi szervezeteiben. 1932. szeptember 18-ra a polgármestereket Szentesre hívta tanácskozássra, hogy közösen egyengessék az alföldi ifjúság boldogulását. A konferenciára már betegen utazott el. Budapestre visszatérve még köszöntötte a Los Angeles-i olimpia (1932) győzteseit. Beszédét fáradtan és betegen mondta el. Október 2-án szállították be a Korányi-klinikára, ahol október 11-én, 57 esztendőskorában, egy szívroham végzett paratífuszban meggyengült szervezetével.

Klebsberg végrendeletében azt kérte, hogy építészek tervezzék meg a búcsúztatását. Halotti maszkját Kisfaludi Strobl Zsigmond (1884–1975) szobrászművész készítette el. Tetemét bebalzsamozták, majd Lechner Jenő (1887–1962) építési tervei alapján, a Nemzeti Múzeum nagycsarnokában ravatalozták fel. A helyiségben csak egyetlen fekete drapéria volt – Klebsberg ugyanis még életében arra kérte barátait, ha felravatalozzák, kerüljék a sötét színeket s a gyász komor hangulatát. Temetésére, kívánsága szerint, Szegeden került sor. Klebsberg még 1928-ban – Glattfelder Gyula (1874–1943) püspök közbenjárásával – engedélyt kért és kapott a Szentszéktől, hogy őt és feleségét haláluk után a Fogadalmi Templom kriptájában temethessék el. A szegedi Dómban helyezték örök nyugalomra 1932. október 15-én. Ohman Béla (1890–1968) szobrászművész alkotta és Kertész K. Róbert (1867–1951) építész tervezte síremlékét 1935. április 11-én avatták. A síremléket Glattfelder Gyula csanádi megyéspüspök szentelte fel. Emlékművét, (Abonyi) Grantner Jenő (1907–1983) szobrászművész alkotását 1939-ben állították fel Budapesten, az akkori Eskü téren (ma Március 15-e tér). Leleplezésére hosszú ideig várni kellett, „mert a miniszterelnökség nem találta alkalmasnak a kitűzött időpontokat”. Az emlékmű a második világháborúban részben elpusztult, 1945 után elbontották.

Epilógus

Klebsberg Magyarország jövője vezérei című írásában, amely a *Pesti Napló* 1925. április 12-i számában jelent meg, így vallott: „Követendő példaképeim Bessenyei György, Ürményi József, Kazinczy Ferenc, Széchenyi István és Trefort Ágoston.” Több cikkében Eötvös József nevét is megemlítette. Ők voltak azok – írta máskor és máshol is –, akiket két nagy eszme vezérelt: az egyik az volt, hogy csak a művelődés mentheti meg a magyar nemzetet, a másik pedig az, hogy minél erősebben be kell kapcsolódnia a nyugati szellemi áramlatokba.

A miniszter osztrák-magyar eredete, szinte provokáló német neve³⁹ egész életén át – sőt még halála után is – kisebb-nagyobb félreértések és kellemetlen-ségek forrása volt.

Klebelsberg vállalta magyarságát. Az önmagának feltett kérdésre – „mi a kö-telessége az idegen nevű magyarnak?” – azt a választ adta, „hogyan hazáját jobban szeresse, és többet dolgozzon érte”. Egyik utolsó beszédében azonban keserűen ismeri be: „igaza volt Virág Benedeknek, Jó magyarnak lenni nehéz, de nem lehetetlen.”⁴⁰

A 2008. november 18-án, a pedagógusképzés Szegedre helyezésének 80. évfordulója alkalmából rendezett konferencián, az SZTE JGYPKK dísztermében elhangzott előadás szerkesztett szövege. Teljes terjedelmében e kötetben kerül először közlésre.

Megjelenés: T. Kiss Tamás: „Eszmények nélkül nem lehet élni”. Klebelsberg Kuno és kultur-politikusi pályája. In Kiss Róbert Károly–Vajda Tamás (szerk.): *Az állami polgári iskolai tanárkép-ző főiskola története (1928–1947)*. Szeged, 2010, Belvedere – SZTE Szaklevéltára, 33–69. p.

39 Szabó Dezső (1925): *Feltámadás Makucsán*. Budapest, Saturnus, 55–66. p.

40 T. Kiss (1999) i. m. 358. p.

A HÁROM „T”

Tudósnevelés, Támogatások, Távozások,
különös tekintettel a XX. század első felére

T. KISS TAMÁS

A rendszerváltozás előtti évtizedekhez mérten az 1989–90-et követő évektől igencsak megszaporodtak a két világháború közti magyar kormányok kultúrpolitikájával/oktatáspolitikájával foglalkozó publikációk. Az irányultságukban (és árnyaltságban is) erősen polarizált megközelítések abban egyetértettek – legalábbis konszenzust jeleztek –, hogy a trianoni magyar államiségnek rendkívül szűk politikai és gazdasági mozgástere volt. A külső hatalmi viszonyok kényszerén túl az ország belső egyensúlyi viszonyai sem kedveztek a nagyszabású reformoknak. Már csak azért sem, mert a revíziós törekvések, illetve a „győztes” Nyugathoz való kapcsolódást szorgalmazók szándékai eleve ambivalens helyzetet teremtettek, a háború előtti rend restaurálásának igényéről már nem is szólva.

A trianoni békediktátum utáni körülményekből származó felismerés – miszerint a korábbi, a dualista alapokon nyugvó államnemzet-értelmezés érvénytelené vált – valamennyi tudományterületen érezte hatását. Új nemzetmegtartó erőre (kohézióra, ideológiára) volt szükség. Az államnemzet fogalmát felváltotta a kultúrnemzet fogalma. (Az ország vezető politikusai tisztában voltak az 1910-es népszámlálás adataival, a történelmi Magyarország etnikai térképével, azzal, hogy a magát magyarnak valló népesség az ország középső részén koncentráldott. Az elszakított térségek – Erdély, Felvidék, Kárpátalja, Vajdaság – egy része azonban továbbra is zömében magyarok lakta terület volt.)

Viszonylag rövid idő alatt kiderült, hogy az új fogalom meghatározását nemcsak a trianoni határokon kívüli magyarság egységes kultúr nemzetként való elismertetése és összetartása igényelte, hanem az a felismerés is, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia idején fokozatosan romló külföldi megítélésen, a nem, alig vagy tévesen ismert magyarságképen javítani kell.¹

1 Két nemzet történetében jelenik meg alapvetően a „Nyugat védőbástyája” szerep. Az egyik Lengyelország, amely az ortodox keletől (az ortodox oroszoktól) védi Európát, a másik Magyarország, amely az iszlám terjedése elé igyekszik gátakat állítani. „Egyes nyugati

Nemcsak önmagában a korrekció miatt, hanem a társadalmi és gazdasági élet fejlesztése érdekében is. Ehhez elsősorban olyan korszerű szakemberképzés megteremtésére volt szükség, amely lehetővé tette a nemzetközi tudományos életben közlekedni tudó magyar kutatók, a magyar tudományos elit megjelenését.

Az alapok lerakására Klebelsberg Kuno² (1875–1932) vállalkozott. A liberális időszakban szocializálódott és nyugat-európai egyetemeken tanult Klebelsberg pontosan érzekelte a korszellem tendenciáit, a hazai liberalizmus modern, polgári meghaladására tört, ám az általa (is) képviselt magyar újkonzervativizmus liberális elemeket nem nélkülöző reformjai nagyrészt megkéstek, mert kezdettől elvállalták az ókonzervatív állások védelmét is.

történészek szerint a 17. század végén, amikor megindult a török kizorítása Európából, akkor Magyarország »a nemzetközi politika országútján keresztben állt«, következésképp a magyarságot a korabeli európai közvélemény nemhogy nem tekintette a »kereszténység védőbástyájának«, hanem inkább »ellenségnek« tartotta. Majd a 19. század derekán az osztrák »nagynémet« propaganda szorgoskodott nagy erővel azon, hogy Magyarországot Európától minél jobban elszigetelje, a kiegyezés évtizedeiben pedig a kárvallott nemzetiségi mozgalmak jószereivel azokat a vádakat terjesztették a magyarság ellen, amelyeket korábban az osztrákok állítottak rólunk. A világháború öldöklő esztendeiben a Magyarország elleni propaganda ezeken a jól lecövekelte síneken futott tovább” – írja Pritz Pál (1995): *Magyar diplomácia a két háború között*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 241. p. Lásd még Kosáry Domokos (1985): *Magyarország Európa újabb kori nemzetközi rendszerében*. Budapest, Akadémiai, 29. p.; Köpeczi Béla (1976): *„Magyarország a kereszténység ellensége”. A Thököly-felkelés az európai közvéleményben*. Budapest, Akadémiai, 384. p.

2 Klebelsberg származásáról, családjáról, neveltetéséről lásd a kötetben: „Eszmények nélkül nem lehet élni”. Lásd még Huszti József (1942): *Gróf Klebelsberg Kuno életműve*. Budapest, MTA.

Az 1945 utáni években Klebelsberg „a fasizmus hazai szállásadójának, a kultúrfőlény imperialista képviselőjének”, később „csak” a neonacionalizmus megteremtőjének és kimunkálójának minősült. Csupán „zárójelben” került megemlítésre, hogy nevéhez alkotások egész sora is fűződik. (Lásd Kemény Gábor, Simon Gyula, Balogh Sándor, Kerényi György, Szabolcs Ottó, Tar Károly, Sárközi István és mások tanulmányait.) Klebelsberg Kuno tevékenységének tárgyilagos értékelésére és személyének rehabilitására irányuló törekvés a rendszerváltozás előtti évtizedekben Glatz Ferenc, Móra László, Tókéczki László, T. Kiss Tamás és Romsics Ignác nevéhez fűződik. A rendszerváltozás után számos történész, kutató és politikus figyelme fordult Klebelsberg Kuno munkássága felé. Többek között: Bakos István, Bogoly József Ágoston, Haág Zalán István, Hencz Péter, Kékes Szabó Mihály, Kiss Róbert Károly, Klebelsberg Éva, Koncz Sándor, Ladányi Andor, Mann Miklós, Marosvári Attila, Miklós Péter, Nagy Péter Tibor, T. Molnár Gizella, Sipos József, Sneider Márta, Szabó Miklós, Székelyné Kőrösi Ilona, Ujváry Gábor, Zombori István és még sokan mások publikációi fémjelzik ezt a törekvést.

Klebelsberg maradéktalanul bízott benne, hogy a trianoni határok csak időlegesen, és az eljövendő új világban a nemzetek elsősorban kultúrversenyt vívnak majd egymással. Nem volt kétséges számára, hogy a nyersanyagokban szegény Magyarország egyetlen és nemzetközileg is számottevő „gazdasági tőkéje” a teljesítményt előállító tudás, mint ahogy az sem, hogy a tudományos (természettudományos) szakemberképzést kiemelten, s nemzetközi perspektívákba helyezve kell kezelni. Ezért törekedett – a közhangulattal dacolva – együttműködésre a „bűnös antant kormányokkal”, s kereste számos nyugati tudományos szervezettel a szakmai kapcsolatot.

„Nekünk létérdekünk, hogy nagy kapcsolatunk a Nyugattal minden körülmények között legyen”³

A trianoni békediktátum után kialakult Nyugat-ellenes hazai politikai-társadalmi miliőben Klebelsberg – annak ellenére, hogy maradéktalanul bírta miniszterelnöke bizalmát és támogatását – minisztersége idején folyamatosan arra kényszerült, hogy indokolja (szak)tudományos szakemberképzési törekvéseit.

Beszédeiben és cikkeiben – különböző variációkban – gyakran hangoztatta, hogy az ország csak akkor lesz képes felzárkózni a Nyugathoz, „ha elérjük azt, hogy az élen minden terén olyan szakemberek járjanak, akik az európai mértéket teljesen megütik [...]. Ha ez így lesz minden téren, akkor majd nem esik meg velünk az, hogy nagy elhatározásaink bizony elég gyakran nem ütik meg az európai mértéket, s hogy még jóakaró külföldi barátaink is fejcsóválva vagy szánakozó mosollyal nézzék állásfoglalásunkat és alkotási próbálkozásainkat, amelyek a XX. század harmadik évtizedébe bizony-bizony nem egyszer alig illenek be.”⁴

A magát gyakorlatias miniszternek tartó Klebelsberg a felzárkózás egyik leghatékonyabb eszközének az új alapokra helyezett ösztöndíjrendszer kimunkálását és bevezetését tekintette. A háború előtt alapított ösztöndíjak anyagi alapját a fix kamatozású értékpapírok és záloglevelek jelentették, amelyek az infláció következtében értéküket veszítették. Annyira, hogy – a miniszter szavaival – „a legtöbb ösztöndíjat ma már nem is érdemes megfolyamodni, mert a kérvény bélyege magasabb, mint az ösztöndíj maga”.⁵ A közoktatásügyi tárca költségvetésének tárgyalásakor, 1925. november 25-én a következőket mondta. „Minden nemzetben bizonyos számú tehetség mindig születik. Attól, hogy az illető nemzetben a szelekció meg van-e szervezve vagy nincs, függ azután, hogy ezek a tehetségek a maguk egészében ki tudnak-e fejlődni? Jól tudom,

3 *Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai 1916–1926.* Budapest, 1927, Athenaeum, 552. p. A továbbiakban BCT.

4 BCT, 332. p.

5 Uo. 325. p.

hogy ezen a téren bizonyos szkepszissel fogunk találkozni. Jól tudom, hogy sokan lesznek, akik azt fogják mondani, hogy a tanítóság hány gyermekben fog különös tehetséget felismerni, aki később középszerűnek fog bizonyulni, vagy pedig hányszor fog az előfordulni, hogy a nagy tehetségek nem fognak felismertetni. Én ezt koncedálom, de azt kérdem, hogyha tíz év alatt csak 25-30 igazán nagy tehetséget tudunk megmenteni és a maga teljességében kifejteni, nem tettünk-e akkor szolgálatot a magyar nemzetnek?”⁶ Tiszteletbeli bölcsész-doktorrá avatásakor Pécssett megtartott beszédében elhatárolta magát a vádtól, miszerint számára az elitképzés csupán ezért fontos, hogy „három-négyezer emberrel” – mint valamiféle üvegházi kultúra „termékével” – reprezentálja a magyar kultúrát külföldön. Előadásában érzékletesen ecsetelte, ha „nem jó az orvostanár az egyetemen és nem jók a klinikák, akkor gyengék az orvosok és nő a halálozási arány. Ha rosszak a technikai tanerők, akkor elhibáztak a műszaki vállalkozások, rosszak a hidak, repedeznek a falak. Nagy annak a kihatása, ha nem jó a jogi oktatás, akkor a perek úgy dőlnek el, ahogyan nem lenne szabad, hogy eldőljenek. Ha a magas kultúrának a laboratóriumaiban Magyarországon megáll a munka, akkor a néptanító [...] sem terjeszti a művelődést.” „Az oxfordi egyetem egyike a legdrágábbaknak a világon, viszont a magyar diplomácia szempontjából mégis fontos, hogy néhány tehetséges fiatal ott folytasson tanulmányokat, mert az egyetemi évek arra is lehetőséget nyújtanak, hogy a hallgatók kapcsolatba kerüljenek az angol társas élettel.”⁷

A Nyugathoz kötődést és kapcsolódást segítő ösztöndíjrendszer érdekében Klebelsberg szellemtörténeti érvekre is hivatkozott. Glatz Ferenc kimutatta, hogy a történelem ilyenén interpretálása a két világháború között – különösen az 1920-as években – már önmagában is politikai állásfoglalást jelentett.⁸ Az ismert és neves történész, Szekfű Gyula (1883–1955) *A magyar állam életrajza* című, 1916-ban német, majd magyar nyelven is megjelent munkájában alaptételeként hangsúlyozta a „keresztény-germán kultúrközösséget”. Ez a kultúrközösség lényegében az egykori Német-római Birodalom kereteit kívánta kijelölni, amelyhez szervesen kapcsolódnak a „közép-európai hatalmak” (lényegében a központi hatalmak), a kultúrközösségnek tehát Magyarország is alkotórésze. Klebelsberg Kuno gyakorta említette, hogy „a humanizmus, barokk és rokokó, fejedelmi abszolútizmus és forradalmak, mint nagy európai eszmeáramlatok eljutottak hozzánk, de a magyar határokon túl keletre, délre nem jutottak, ez mutatja, hogy hol voltak és hol vannak az európai művelődés végső határai.”⁹

6 BCT, 547. p.

7 Uo. 487., 553. p.

8 Glatz Ferenc (1988): *Nemzeti kultúra – kulturált nemzet 1867–1987*. Budapest, Kossuth; Glatz Ferenc (vál., előszó, jegyz.) (1990): *Tudomány, kultúra, politika. Gróf Klebelsberg Kuno válogatott beszédei és írásai (1917–1932)*. Budapest, Európa.

9 BCT, 60. p.

Klebelsberg – mint valamennyi szellemtörténész – úgy vélte, tőlünk keletre azért nem létezik Európa, mert itt nem lelhetők fel sem azok a művészeti stílusok, sem azok a politikai és gazdasági formációk, amelyeket mi a nyugat-európai fejlődésből átvettünk. Az elmélet sok tekintetben hamis, mert nem számol a különböző fejlődési fokon álló népek kölcsönhatásaival, illetve azzal, hogy kulturális fejlettségi fokunk nem valami titokzatos, jogilag vagy „népfajlag” megalapozott kulturális termelőerő bizonyítéka, hanem történelmi-társadalmi-gazdasági fejlődésünk jellegzetességeinek következménye. Azt a tanulságot viszont valóban kínálja a történelem, hogy elsősorban a német nyelv- és kultúrterületeken létrejött államok tanúsítottak irántunk gazdasági, politikai és kulturális téren érdeklődést. A magyar szellemtörténet azonban ebből azt a következtetést vonta le, hogy a magyar nemzeti függetlenség: azaz a magyar fejlődés önállósága mindig akkor került veszélybe, amikor a magyarság nem tudott összhangba jutni Nyugattal, és Kelet alattomos erői felmorzsolták.¹⁰ Klebelsberg a Nyugathoz kötődésben nemcsak „magyar tradíciót” látott, amely – szerinte – „szakadatlanul érvényesült attól a pillanattól kezdve, amióta Szent István bennünket a nyugati műveltségbe bevezetett, a művelődés élharcosává tett”,¹¹ egyben történelmi indokot keresett a Szovjetuniótól való elhatárolódáshoz is.

Klebelsberg Kuno – miniszterelnökével, az erdélyi birtokait elveszítő Bethlen Istvánnal ellentétben, akinek figyelme inkább a határokon túl rekedt magyarság felé fordult – a tárca tudománypolitikáját az egyetemes horizontok felé terelte. A tudomány terén Klebelsberg Bécset, Rómát, Berlint, Londont és Egyesült Államokat tekintette mérvadónak.¹² Széchenyi Istvánt például többek között azért vallotta egyik példaképének, mert Magyarország gazdasági és szellemi fejletlenségét külföldi – nyugati – „tulajdonságok beoltásával akarta gyógyítani”. Eötvös József tevékenységében pedig azt értékelte, hogy „bekapcsolta Magyarországot a nagy európai eszmeáramlatokba, mégpedig összhangot teremtve a sajátos magyar viszonyok és európai közhangulat között”.¹³ A túlságosan a Nyugatra koncentráló Klebelsberg figyelme nemigen terjedt ki az Erdélyben, Felvidéken, Kárpátalján és a Vajdaságban maradt tehetséges magyar fiatalok támogatására.

Klebelsberg érvei között gyakran szerepelt, hogy csak akkor alakulhat ki sokrétű és elmélyült kapcsolat Magyarország és a nyugati társadalmak, illetve tudományosság között, ha a magyar szakemberek nem csupán európai színvo-

10 Szigeti József (1964): *A magyar szellemtörténet bírálatához*. Budapest, Kossuth, 133. p.

11 BCT, 552. p.

12 Vajda Barnabás (2004): A külföldi magyar kultúrintézetek ügye Klebelsberg Kuno levelezésében. *Társadalomtudományi Szemle*, 4. sz. <http://66.249.93.104/search?q=cache:7Yem0gQLuyEJ:www.foruminst.sk/publ/szempl-Letoltve:2009.02.09>.

13 BCT, 637–638. p.

nalon értenek szakmájukhoz, hanem eredményeiket idegen nyelve(ke)n is képesek közvetíteni. Az egyik legnagyobb problémának azt tartotta, hogy „[k]iváló tudású emberek, akik itthon a legnagyobb nagyrabecsülésben részesülnek, az idegen emberek előtt hiányos nyelvismereteik következtében kultúrájukat nem tudják érvényre juttatni”.¹⁴

Korabeli kormányzati törekvések a tudományos szakemberképzés,
a fiatal kutatók képzése érdekében

A korabeli magyar kormányok tudománypolitikáit¹⁵ a külön-külön is mintegy tíz évig regnáló két kultuszminiszter, Klebelsberg Kuno és Hóman Bálint tevékenysége fémjelzte. Történelmi tények igazolják, hogy Klebelsberg „a külföldi magyar intézetekről és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjakról” szóló törvényjavaslatával, majd az elfogadott törvénnyel (1927. évi XIII. tc.) sikeresen járult hozzá a hazai tudományos intézményrendszer alapjainak letételéhez és a tudományos szakemberképzés állami kötelezettségeinek rögzítéséhez. A törvény végrehajtásához szükséges anyagi feltételeket részint kormányzati költségvetés, alapvetően Károlyi Mihály vagyonának elkobzott része biztosította.

A 1927. évi XIII. tc. segítségével Klebelsberg

- legitimizálta sokrétű és sokszintű kapcsolatteremtését és kapcsolattartását a Nyugattal;
- állami támogatásban részesítette az idegen nyelvek intenzív oktatását;
- kormányzati hozzájárulást biztosított a tehetséges fiatalok külföldi képzéséhez és továbbtanulásához.

A törvény hét paragrafust tartalmazott.¹⁶

1. § Tudósok, művészek és szakemberek magasabb kiképzése.
2. § A külföldi magyar intézetek szervezete.
3. § Az ösztöndíjtanács felállítása.
4. § Az ösztöndíjtanács szervezete.
5. § Az ösztöndíjakra való jelölés.
6. § Az ösztöndíjakkal kapcsolatos előnyök és kötelességek.
7. § Végrehajtási záradék.

¹⁴ BCT, 322. p.

¹⁵ A nemzetpropaganda külföldi elősegítése érdekében a Külügyminisztérium is bekapcsolódott a kormányzati tudománypolitika megvalósításába. Sok esetben a tárca politikai hírszerző osztálya készítette elő a tudósok, tanárok, diákok külföldre utazását, közreműködött a diák- és oktatócserék megszervezésében. Az osztály támaszkodott a 15 szövetségből 1920. február 9-én megalakult Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Szövetségére (MEFHOSZ) is. Pritz (1995) 247–248. p.

¹⁶ BCT, 180–184. p.

A törvény rögzítette, hogy a magyar tudósok, művészek és szakemberek magasabb kiképzésének előmozdítására külföldi magyar intézetek,¹⁷ valamint ösztöndíjak és kutatási segélyek szolgálnak, amelyek bel- és külföldre szólnak. Ösztöndíjat kaphatnak azok a középfokú intézeti tanárjelöltek is, akik az angol, francia, német, valamint olasz nyelv és irodalom oktatására készülnek. A törvény arról is intézkedett, hogy a kedvezmények adományozásánál minden téren – úgymint a kormányzat, a közegészségügy, a szociálpolitika, a közgazdaság, a mezőgazdaság, a technika, a művészet terén – kellő számban legyenek olyan legmagasabb kiképzésben részesített szakemberek, akikre a nemzeti élet nagy kérdéseinek szakszerű megoldása érdekében szükség van.

A törvény alapján:

- A vallás- és közoktatásügyi miniszter a külföld legfőbb művelődési központjaiban az ottani tanulmányok megkönnyítése és az ösztöndíjasok vagy kutatók elhelyezése végett magyar intézeteket létesített.

- Olyan külföldi városokban végzendő tanulmányokra, amelyekben nincsenek magyar intézetek, a kulturális kormányzat kézi ösztöndíjat biztosított, ezek azonban külföldi college-okhoz lehettek kötve.

- A tudományos munka előremozdítására Magyarországon egyszeri kutatási segélyek vagy évi ösztöndíjak szolgáltak.

- Az ösztöndíjak fedezésére és a külföldi magyar intézetek fenntartására a következő források szolgáltak: a Nemzeti Közművelődési Alapítvány jövedelmének egy része, a vallás- és közoktatásügyi miniszter kezelésében lévő alapok és alapítványok jövedelmének e célra fordítható összegei, az állami költségvetésben szereplő ösztöndíjkeret, az esetleges adományokból rendelkezésre álló összegek, valamint a volt ösztöndíjasok által későbbi boldogulásuk idején visszatérített pénzek.

Klebelsberg Kuno az ösztöndíjrendszer szerves részének tekintette a különféle hazai és külföldi alapítványok, valamint segélyek (egyszeri felajánlások), sőt néhány nyugati ország kormányának magyar diákok számára létesített ösztön-

17 Klebelsberg Kuno (1929): A háború utáni magyar tudománypolitika. In *Magyarok a kultúráért*. Budapest, A Magyar–Francia Kultúrliga Kiadása, 207–214. p.; Kornis Gyula (1932): A magyar tudománypolitika. A magyar művelődésügy. In Karczag Vilmos (szerk.): *A magyar állam élete*. Budapest, A Magyar Állam-élet Monográfiája Kiadóvállalata, 27–50. p.; Ujváry Gábor (1998): Magyar tudományos intézetek a császárvárosban, 1920–1945. *Limes*, 1. sz.; Ujváry Gábor (1995): „Iskola” a határon túl. A Római Magyar Intézet története 1912–1945. *Levéltári Szemle*, 4. sz. 3–37. p.; Romsics Ignác: Francia–magyar kulturális kapcsolatok és a párizsi „magyar intézet” a két világháború között. In *Magyarságkutatás. A Magyarságkutató Intézet Évkönyve*. Budapest, 1989; Ujváry Gábor (2008): „A magyar kultúra külföldi őrszemei”. *A magyar kulturális és tudományos külpolitika és a külföldi magyar intézetek, tanszékek és lektorátusok*. <http://www.pccd.hu/nemzetismeret/html/10-2.html>. – Letöltve: 2008. 10. 06.

díjait is, továbbá a vagyonos családok hozzájárulásait, amelyekkel kiegészítették a gyermekeik továbbtanulásához szükséges összegeket. A VKM éves költségvetései ugyanakkor minden esetben tartalmazták a különféle külföldi ösztöndíjakhoz nyújtott kormányzati hozzájárulásokat is.¹⁸

Hóman Bálint (1885–1951), az 1930-as évek kultuszminisztere (1932. 10. 1.–1938. 05. 13.; 1939. 02. 16.–1942. 07. 3.) kisebb módosításokkal, de folytatta a hazai tudományos szakemberképzés és intézményrendszer fejlesztését. A tudósképzés támogatását kormányközi egyezményekkel igyekezett elősegíteni. „Szellemi” együttműködési szerződést kötött Lengyelországgal (1935. évi XVII. tc.), Olaszországgal (1935. évi XVIII. tc.) és Ausztriával (1935. évi XIX. tc.), továbbá Németországgal (1937. évi V. tc.), Észtszággal (1938. XXIII. tc.), Finnországgal (1938. évi XXIX. tc.), Japánnal (1940. évi XXI I. tc.) és Bulgáriával (1941. évi XVI. tc.). A törvényben kihirdetett egyezmények – többek között – tartalmazták a szerződő felek tudósainak látogatását, a diákcsereit, az ösztöndíjak kölcsönös küldését. Az egyébként németbarátnak ismert Hóman komoly kísérleteket tett a francia, amerikai és angol tudományos szervezetekkel való kapcsolatok kiépítésére és továbbvitelére is. Tudománypolitikájában – részben éppen a német nyomás és terjeszkedés ellensúlyaként – arra törekedett, hogy megtartsa és fejlessze Magyarország kapcsolatait a nyugat-európai országokkal és az Egyesült Államokkal.¹⁹

Konkrét lépések, ösztönzések és ösztöndíjak

A Klebelsberg Kuno által létesített és kisebb módosításokkal Hóman Bálint részéről is támogatott, a magas műveltség célját szolgáló külföldi ösztöndíjak rendszere tizennyolc tanéven keresztül működött. Kezdetben a vallás- és közoktatásügyi miniszter (hivatalból), 1928-tól pedig az 1927. évi XIII. tc.-kel létrehozott Ösztöndíjtanács intézte az ügyeket. A testület elnöke Berzeviczy Albert (1853–1936), az MTA elnöke, alelnöke Ilosvay Lajos (1851–1936) egyetemi tanár, ügyvezető igazgatója pedig Domanovszky Sándor (1877–1955) egyetemi tanár volt.

Klebelsberg Kuno tudományos szakemberképzési törekvéseit és az 1920-as évek hazai tudományos életét a kormányzati megrendelésre készült, Magyar

18 XV. Törvénycikk az 1925/26. évi költségvetésekről. Kihirdetett az Országos Törvénytárnak 1925. évi június hó 27-én kiadott 10. számában. XI. Törvénycikk az 1927/28. évi költségvetésről. Kihirdetett az Országos Törvénytárnak 1927. évi június 30-án kiadott 5. számában. XXXIII. Törvénycikk. Kihirdetett az Országos Törvénytárnak 1928. évi június hó 29-én kiadott 19. számában. XXXI. Törvénycikk. Kihirdetett az Országos Törvénytárnak 1929. évi június hó 29-én kiadott 15. számában. XX. Törvénycikk. Kihirdetett az Országos Törvénytárnak 1930. évi július hó 1-én kiadott 13. számában.

19 Ujváry (2008) i. m. 40–41. p.

Zoltán (1888–1945)²⁰ által szerkesztett és 1927-ben kiadott, *A magyar tudomány-politika alapvetése* című tanulmánykötet foglalta össze. A kötetben „hangsúlyos szerepet kapott” a fiatalok tanulmányaihoz, kutatásaihoz különösen nagy segítséget nyújtó három magyar intézetről – Berlin (1927), Bécs (1924), Róma (1927/28) – szóló fejezet. Magyary Zoltán kötetbeli tanulmánya bemutatta, hogy minden egyes intézetnek megvolt az egyéni színezete és irányultsága. Bécsbe elsősorban a tág értelemben vett történettudomány, illetve az orvosi szakok, Berlinbe a műszaki és a természettudományok, Rómába pedig a művészeti élet és az egyháztörténet tehetséges ösztöndíjasai és képviselői érkeztek. A kötet kitért azokra a nyugati kapcsolatokra is, amelyek jelentős mértékben hozzájárultak a hazai tudományos szakemberképzés fejlesztéséhez. Ilyen volt például a Michigan Agricultural College. A magyar–amerikai tanár- és diákcsere ügyeinek irányításával megbízott Teleki Pál (ebben az időszakban az Eötvös Kollégium kurátora, másrészt nemzetközi hírnévnek örvendő – angolszász kapcsolatokkal rendelkező – egyetemi professzor) elérte, hogy a michigani mezőgazdasági főiskola az 1924/25-ös tanévben két magyar tudóst is meghívott, Doby Géza agrokémikust, a Közgazdaságtudományi Kar rendes tanárát és Kotlán Sándort, az Állatorvosi Főiskola kórbonctani tanszékének segédtanárát; személyenként évi 1200 dollár ösztöndíjban részesültek. A fejlett mezőgazdasági oktatás és mezőgazdasági kultúra megismerése mellett a hazai mezőgazdaság számára az is nagy előnnyel járt, hogy 1926-ban fél évig az agrogeológus Ballenegger Róbert, a Kertészeti Tanintézeti tanára folytathatott tanulmányokat az Egyesült Államokban, és cserében egy amerikai kutató dolgozhatott a budapesti Állatorvosi Főiskolán. Sikerült elérni, hogy a pennsylvaniai Lancasterben, a Franklin and Marshall College-ban főiskolai szintű magyar nyelvű oktatás kezdődjön; itt az Egyesült Államokban működő református egyház állított fel 1921-ben magyar tanszékét. A lancasteri főiskolán két–nyolc félévre terjedő rendszeres előadásokat szerveztek magyar nyelvből, irodalomból és történelemből, illetve Magyarország földrajzából. Több kiváló amerikai tudós és pedagógus kezdeményezésére alakult meg 1919-ben az Institute of International Education. Célja a nevelés egyetemes előmozdítása könyv- és tanár-csere révén. Az Institute megalakulását főleg az tette aktuálissá, hogy a világháború után egyre több európai diák kereste fel az Egyesült Államok egyetemét. Korábban Németország volt a külföldi diákok „centruma”. Az 1920/21-es tanévben már 8357-en tanultak Amerikában, míg a német egyetemeknek 6334 idegen hallgatója volt. Kívánatosává vált, hogy minél több a magyar diák jusson el Amerikába, de a magas költségek miatt ezt csak az ösztöndíjasok teheték meg, ösztöndíjokban viszont az első világháború utáni

20 Magyary Zoltán (1888–1945) jogtudós, a magyar közigazgatás-tudomány megalapozója. 1910–1930 között a VKM munkatársa, 1925-től a tudománypolitikai, 1927-től az egyetemi ügyosztályt is irányította. 1930-tól a budapesti tudományegyetem tanára, az általa létrehozott Magyar Közigazgatás-tudományi Intézet igazgatója.

években csupán a győztes országok diákjai részesülhettek az amerikai egyetemeken. 1924-ben egy magyar egyetemi hallgatónőnek sikerült megszereznie a Bryn Mawr College ösztöndíját. A következő évben már kapcsolat alakult ki az Institute of International Educationnal, melynek révén a magyar diákok hat ösztöndíjas helyet kaptak. Ezeket az ösztöndíjakat (személyenként 800–1000 dollárt) a poughkeepsiei Vesser, a bostoni Radcliffe, northamptoni Smith, a South Hadley-i Mount Holyoke, a Wellesley és a New York-i Teachers College-ok biztosították. Az 1926/27-es tanévben ismét mehettek ösztöndíjas magyar lányok a Smith, a Vesser és Radcliffe College-okba, egy asszisztens pedig a pittsburghi egyetemre jutott be. A lexikográfus Országgh László (1907–1984), az amerikanisztika hazai megteremtője az USA-ban, a Rollins College támogatásával fejezhette be nyelvtudományi tanulmányait. Az ösztöndíjasok útiköltségét (Amerikába és vissza) a kultuskormány fedezte. Az Egyesült Államokban élő magyarok között – a magyar kormány „politikamentes háttérmunkálkodásai-
val” – szervezkedés kezdődött annak érdekében, hogy adományokkal segítsék a magyar diákok útiköltségét.²¹

A két világháború között működő ösztöndíjrendszer eredményességét Schneider Márta és Ujváry Gábor tanulmányai tekintették át.²² Bár a források bizonytalansága, illetve nem egységes szerkesztési gyakorlata miatt az adatok, kimutatások nem pontosak, a két világháború között ösztöndíjban részesültek pontos száma nehezen kideríthető, a tanulmányok szerint a korabeli kormányzatok tudományos szakemberképzési törekvései viszonylag jól körvonalazhatók. Az ösztöndíjasok száma az 1924/25-ös tanévtől az 1941/42-es tanévig összesen 2562 fő volt. Ez a szám országonkénti bontásban 2581 említés, ugyanis néhány ösztöndíjas megosztotta idejét két ország között. Az ösztöndíjasok száma az 1930/31-es tanévben volt a legtöbb: 241 fő.

A gazdasági világválság hatására bevezetett 1931. évi XXVI. tc. – amely az államháztartás egyensúlyának biztosításáról rendelkezett, s nagymértékben

21 Magyary Zoltán (szerk.) (1927): *A magyar tudománypolitika alapvetése*. Budapest, Kiadja a Tudományos Társulatok és Intézmények Országos Szövetsége, 454–472. p.; Vajda (2004) i. m.; Ujváry (2008) i. m.; Pritz (1995) i. m. 243. p.

22 Ujváry Gábor (1993): Magyar állami ösztöndíjasok külföldön 1867–1944. *Levéltári Szemle*, 3. sz. 37–46. p.; Ujváry (2008) i. m.; Schneider Márta (1988): *Külföldi ösztöndíjasok (1924–1942)*. Budapest. Kézirat; Schneider Márta (1989): Magyar kulturális intézetek Bécsben a két világháború között. A Bécsi Magyar Történelmi Intézet és a Collegium Hungaricum. In *Magyarságkutatás. A Magyarságkutató Intézet Évkönyve*. Budapest, 205–216. p. Lásd még Pritz Pál (1994): Magyarságkép és külföldi propaganda a húszas évek első felében. *Századok*, 6. sz. 1078–1116. p.; T. Kiss Tamás (1988): Jegyzetek a két világháború közötti művelődéspolitikai elitképzési programjáról. *Felsőoktatási Szemle*, 11. sz. 662–674. p.; T. Kiss Tamás (2007): A két világháború közötti elitképzést szolgáló ösztöndíjrendszerről. In Lőrincz Ildikó (szerk.): *Apáczai-Napok 2006. Hagyomány és fejlődés*. Győr, 2007, 2. köt. 197–209. p.

csökkentette a kultuszminisztérium költségvetését – jelentősen befolyásolta a külföldön tanuló ösztöndíjasok számát: az Ausztriában (Bécsben) és Angliában tanulók létszáma például még a kezdő nagyságrendet sem érte el. A csökkenés még jelentősebb, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a válság nemcsak az ösztöndíjhelyek számát, hanem időtartamát is megrövidítette, egyre több féléves, sőt negyedéves ösztöndíjat adott ki a tanács. Az ösztöndíjasok száma az 1936-tól 1939-ig eltelt tanévekben emelkedett. Ezt a növekedést azonban nem az állami ösztöndíjak számának a gyarapodása idézte elő, hanem a megszaporodott alapítványok, a fogadó országok és a csereösztöndíjak (Magyar Nemzeti Bank, Gyáriparosok Országos Szövetsége, Országos Mezőgazdasági Egyesület).²³

A harmincas évek második felétől egyre nehezebb lett a nyugat-európai országokba irányuló kapcsolatok építése, Németország viszont egyre több helyet biztosított a magyar diákok számára (a Mitteleuropaiweher Wirtschaftstag például évenként húsz fiatalot fogadott).

Az ösztöndíjrendszer továbbfejlesztésére 1937-ben került sor. Március 4-én megalakult a Külföldi Magyar Intézetek Kuratóriuma. A kuratórium elnöki funkcióit Teleki Pál töltötte be, egészen vallás- és közoktatásügyi miniszterré történt kinevezéséig (1938. május 14.).²⁴ Az intézetek működése hatékonyabb lett, a Horthy-rendszer értelmiségi elitképzésének legfőbb bázisává váltak.

A második világháború kitörését követő időszakban tovább csökkentek az ösztöndíjas helyek, és a meglévők egy része is kiadatlan maradt. Megszűntek a lengyel állami csereösztöndíjak és a finn ösztöndíjak. Angliában és Franciaországban nem tanulhatott magyar diák. Nyugat-Európában csupán néhány British Council- és francia köztársasági ösztöndíjas tanult. Növekedett viszont az érdeklődés Bécs iránt. Ösztöndíjasokat Németországba, Olaszországba és Svájcba lehetett küldeni, a kiadatlan helyek terhére is. Az 1941/42-es tanévben bulgáriai csereösztöndíjakkal gyarapodott az ösztöndíjhelyek száma.

Országokénti bontásban vizsgálva három ország emelkedett ki a sorból: Ausztria, Németország és Olaszország. Ennek alapvetően két oka volt. Az egyik politikai, a másik intézményi. A Horthy-rendszer egyre szorosabb kapcsolatot épített ki a Harmadik Birodalommal és Olaszországgal, másrészt Bécsben, Berlinben és Rómában egyaránt működött Collegium Hungaricum. Ausztriát, Németországot és Olaszországot Franciaország követte, jöllehet fele annyi ösz-

23 Teleki Pál gyűjtése, *Deutscher Akademischer Austauschdienst*. New York, 1938, Institute of International Education.

24 Az Ösztöndíjtanácsot Bakay Lajos (1880–1959), Domanovszky Sándor (1877–1955) és Heller Farkas (1877–1955) képviselte. A Magyar Nemzeti Múzeum részéről Herzog József (1880–1941), a Közgyűjtemények Országos Felügyelőségétől pedig Pasteiner Iván (1887–1963) vett részt a testület munkájában. A kuratórium kinevezett tagjai: Eckhardt Sándor (1890–1969), Gerevich Tibor (1882–1954), Hüttl Dezső (1870–1946), Magyary Zoltán (1888–1945), Szeckfű Gyula (1883–1955) és Szent-Györgyi Albert (1893–1986).

töndíjast fogadott, mint Németország, másokhoz viszonyítva azonban így is többet.

Összességében a legtöbb ösztöndíjas Németországban tanult, összesen 633 fő. Számuk gyarapodását főként az 1937/38-as tanévtől erőteljesen növekedő alapítványi és csereösztöndíjak idézték elő. Az ösztöndíjak különféle formáit (a bécsit és a berlinit) összevetve azt lehet megállapítani, hogy az állami ösztöndíjasok száma – egy fővel – Ausztriában a több. Vagyis a németországi ösztöndíjasok számát nem az állami ösztöndíjak, hanem a többi államhoz viszonyítva magasabb alapítványi, csereösztöndíjak és törvényhatósági ösztöndíjak növelték.

Az ösztöndíjak összesítése alapján a második helyet Olaszország foglalta el. Rómában 550 fő tanult. Itt az olasz állami és csereösztöndíjak, illetve az egyházi ösztöndíjak növelték meg a létszámot. Az olasz állami és alapítványi helyek a magyar állami helyek csökkenésének arányában növekedtek. Az 1931/32-es tanévtől a magyar állami ösztöndíjasok száma 20-ról 9-re csökkent, az olasz állami ösztöndíjasoké viszont 10-ről 15-re gyarapodott.

A harmadik helyet Ausztria, pontosabban Bécs foglalta el. A bécsi Collegium Hungaricumban 530-an tanulhattak. Itt a legtöbb az állami ösztöndíjas, az alapítványi és a csereösztöndíjak száma elenyésző volt.

Franciaországban alapvetően két ösztöndíjforma játszott meghatározó szerepet: a magyar állami ösztöndíjak és a francia kormány ösztöndíjai. A francia kormány a tudományos kapcsolatok előmozdítására 1921-ben tíz, 1922-ben hat, 1923-ban tíz, 1924-ben nyolc egyetemi hallgató és két tudós részére adományozott havi 600 francia frankkal járó ösztöndíjat. Az ösztöndíjak felének odaítélését a francia kormány a magyar kormányra bízta, a többi odaítélésében szabadon járt el. A francia kormány az 1926/27-es tanévre hat, egyenként évi 7500 francia frankkal járó ösztöndíjat adományozott a magyar kormány véleményének figyelembevételével. Cserében a magyar kormány is létesített francia ösztöndíjakat: az 1925/26-os tanévben tizenkettő, a következő tanévben pedig húsz helyet biztosított. Megfigyelhető, hogy 1930-tól a magyar állami ösztöndíjasok száma csökkent, a francia állam által biztosított ösztöndíjaké viszont gyarapodott, egészen az 1939/40-es tanévig.

Valószínű, hogy az Egyesült Államokba utazó ösztöndíjasok kategorizálása pontatlan, nem tükrözi a valóságot. A források ugyanis nem minden esetben tüntették fel, hogy a fiatalok milyen típusú ösztöndíjjal utaztak ki. Ezért a magyar állami ösztöndíjasok közé sorolódtak azok is, akik csupán kiutazási költségeiket kapták az ösztöndíjas költségkeretből. A statisztikák a gazdasági válságot követően, majd később, 1935-től politikai okok miatt nem tartalmazták az állami ösztöndíjjal Amerikába utazókat. Az alapítványi és csereösztöndíjak viszont szinte ebben az időben jelentkeztek és ettől kezdve mutattak viszonylag állandó számot.

Az 1925/26-os tanévben Oxfordban három, Cambridge-ben két, Abedeem-

ben négy, Londonban öt ösztöndíjas tanult. Angliában a magyar állami ösztöndíjak játszottak döntő szerepet.

Az országok közül Svájc és Görögország emelkedett ki még a sorból. Svájcban az állami ösztöndíjasok száma a figyelemre méltó: a második világháború idején ugyanis több fiatal tanulhatott az ország oktatási intézményeiben, mint a béke-években. A görögországi tanulmányokat a Hariseion Alapítvány tette lehetővé.

Meg kell még említeni Finnországot, Svédországot, Lengyelországot és Észtországot. Járt ösztöndíjas Mongóliában és Indiában is. Ezekbe az országokba főként kézi ösztöndíjjal utaztak és tanultak a fiatalok.

Az ösztöndíjak között az állami ösztöndíjak voltak a meghatározók, az összes mintegy 59,3%-a. Ezt az alapítványi ösztöndíjak követték 11,3%-kal, illetve egyéb államiak 9,6%-kal, majd a csereösztöndíjak következtek 7,2%-kal. Amennyiben a kézi és a tansegélyes ösztöndíjasokat is az államihoz soroljuk, akkor az állami ösztöndíjak száma és aránya még jelentősebb. (Egyébként ez azért tehető meg, mert ezek az ösztöndíjfajták is abból a költségvetésből kerültek ki, amelyből az államiak.) A magyar állami ösztöndíjhelyek csökkenésével párhuzamosan majdnem azonos időben valamennyi ország kormánya növelte különböző fajtájú ösztöndíjait.

Nem kormányzati szervezetek törekvései a hazai tudományos szakemberképzés érdekében

Klebensberg Kuno arra is energiát fordított, hogy megfelelő kapcsolatokat építsen ki olyan nyugati szervezetekkel, amelyek képesek (és hajlandók) voltak a magyarországi tudományos – elsősorban természettudományi – intézményrendszer megalapozását és a szakemberképzést támogatni. Az ismert dokumentumok szerint különösen jó munkamegosztás és együttműködés alakult ki a VKM és a Rockefeller Alapítvány között. „A Rockefeller Alapítványnak semmi köze nem volt a Horthy-kormányzat politikájához, sem ennek eszméihez, a kultúrfölényhez és hasonlókhöz – írja Palló Gábor. – A jobboldali kultuszminiszter azonban megértette, hogy a segítséget onnan kell elfogadni, ahonnan jön, kivált, hogy ez nem kötődött semmilyen politikai, világnézeti feltételhez, csupán az alapítvány saját céljaihoz.”²⁵ A klebensbergi törekvések mögött felfedezhető volt egy külpolitikai színezetű szándék is. Úgy vélte – egyébként joga-

25 Palló Gábor (1997): Tudomány és civiltársadalom: a Rockefeller alapítvány magyarországi tevékenysége. *Magyar Tudomány*, 2. sz. 237–240. p.; uő: A Rockefeller-alapítvány Közép- és Kelet-Európában a két világháború között. *Minerva*, 1993. 3. sz.; Magyary (1927) i. m. 454–472. Megjegyzendő, hogy a művészek és a modern művészetek vonatkozásában töltött be hasonló szerepet a két világháború között a Guggenheim Alapítvány. Az alapítványt Solomon Guggenheim (1861–1949) és felesége, Irine hozta létre 1937-ben. Célja a Hitler által „elfajultnak” nevezett művészetek képviselőinek megmentése és támogatása volt.

san –, hogy a nyugat-európai és amerikai egyetemeken tanuló magyar fiatalok majdani személyes kapcsolatrendszere hasznot hozhat az országnak. A külföldre utazó magyar diákok ezért minden esetben eligazítást kaptak a külügyminisztériumtól, hogy megfigyeléseikről adjanak tájékoztatást.²⁶

Az alapítványt John Davison Rockefeller (1839–1937) 1913-ban hozta létre New Yorkban „az emberiség jólétének az egész világon való emelése” érdekében, mintegy 530 millió dollár alaptőkével. Elnöke George E. Vincent (1864–1941) volt. Az alapítvány céljai megvalósítására három hivatalt állított fel: 1913-ban a Nemzetközi Egészségügyi Hivatalt (International Helth Board), amelynek fő feladata a közegészségügy gondozása. Európai képviselője Lelskar M. Gunn volt. A kínai orvosi hivatal (China Medical Board) 1914-ben jött létre. Az Orvosképzési Osztály (Division of Medical Education) 1919-ben alakult meg, az orvosképzés előremozdítása érdekében. Az alapítvány viszonylag jelentősebb összegekkel (havi 120 dollár) támogatta a külföldi tanulmányutakat, utalt ki ún. helyi ösztöndíjakat, lehetett pályázni laboratóriumi kutatások támogatására és kísérleti állatok beszerzésére. A klinikákat, kutatóintézeteket könyvküldeményekkel és orvosi műszerek adományozásával is segítette. Az osztály európai képviselője Henry O. Eversole volt. Az ifjabb John D. Rockefeller 1923-ban megalapította az International Education Boardot. Elnöke Wickliffe Rose (1862–1931), állandó európai képviselője a fizikai és biológiai tudományokra Augustus Trowbridge (1870–1947), a mezőgazdaságra pedig Claude B. Hutchison (1885–1980).²⁷

A kelet-európai működését az 1920-as években megkezdő Rockefeller-szervezet két alapvető célt tűzött ki maga elé: a természettudományok fejlesztésére épülő egészségügy modernizálását és az orvosképzés korszerűsítését. Az alapítvány képviselői felkuttatták az ígéretes fiatalokat, és felkínálták nekik, hogy nyugat-európai országokban vagy az Egyesült Államokban tanuljanak tovább. Tevékenységét mindemellett az is motiválta, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamaiban ellensúlyt képviseljen a német dominanciával és a szovjet kommunista veszéllyel szemben, és támogassa a liberális, demokratikus erőket.

Az alapítvány kezdetben tartózkodóan viselkedett Magyarországgal szemben, miután azonban az ország a Népszövetség tagja lett, a nemzetközi szervezet a magyar felkérésre, hogy vizsgálja meg a magyarországi egészségügy helyzetét, igent mondott. Az alap tevékenysége alapvetően három területre terjedt ki: intézmények létesítésére és működésük segítésére, laboratóriumok, kutatóhelyek felszerelésére és ösztöndíjak nyújtására. Korántsem a teljesség igényével, csupán az alapítvány szerteágazó munkálkodásának érzékeltetése miatt néhány támogatási forma. A Rockefeller Alapítvány Magyarországon hat kiemelt intéz-

26 Pritz Pál (1995): *Magyar diplomácia a két háború között*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 257–259. p.

27 Magyary (1927) i. m. 454–472. p.

ményt támogatott. Mintegy 245 ezer dolláros támogatásával 1927-ben megépült az Országos Közegészségügyi Intézet (1925. évi XXXI. tc.), amelynek vezetője Johan Béla (1889–1983) egyetemi magántanár lett. Az intézet – amelyben több Rockefeller-ösztöndíjas dolgozott – 1925–40 között összesen 370 ezer dollárnyi támogatásban részesült. Az alap hozzájárult a budapesti, a szegedi és a pécsi tudományegyetem, a Budapesti Műszaki Egyetem, a Tihanyi Biológiai Kutató Intézet és az Országos Kémiai Intézet működési költségeihez. Segítségével Szegeden 1937-ben, majd Debrecenben is Ápolónőképző Intézet létesült, megszervezték a speciális zöldkeresztes védőnőképzést, közegészségügyi laboratóriumokat hoztak létre. Anyagilag is támogatta az egészségházak hálózatának megteremtését, a tüdő- és nemibeteg-gondozó intézetek megszervezését. A Nemzeti Bank és a Pénzintézeti Központ a bankoktól, gyáraktól, biztosító intézetektől összegyűjtött pénzzel segítette a program megvalósulását.²⁸ Amikor 1931-ben a Cambridge-i Egyetem Biokémiai Intézetében Rockefeller-ösztöndíjasként kutató Szent-Györgyi Albert hazajött Magyarországra, a Rockefeller Alapítvány 119 ezer dollárt adományozott a szegedi egyetemnek. Az alapítvány kérésére létrehozott tudományos tanács Szent-Györgyi Albert elnökletével rendelkezett a támogatások célszerű felhasználásáról. (A támogatásból jutott a fizikus Bay Zoltán által létesített laboratóriumnak is.) Az alapítvány később is támogatta a szegedi egyetemet.

A hazai kutatók és laboratóriumok többsége ugyan szerény támogatásban részesült, de sok esetben ez is jól jött. Zemplén Géza (1883–1956) professzor a Műszaki Egyetemen létesült Szerves Kémiai Intézetet például aligha tudta volna az 1930–34 között kapott segélyek nélkül fenntartani. Támogatásban részesült a Szegedi Tudományegyetem Ásványtani, Geokémiai és Közöttani Tanszéke és a Soproni Botanikus Kert. Az alapítvány nemcsak az 1920-as évek elején támogatta jelentős nagyságrendű tudományos könyv és kiadvány adományozásával a hazai intézményeket, hanem később is. Az MTA Csillagvizsgáló Intézete például megkapta a háború alatt beszerezhetetlen kiadványokat, az *Astrophysical Journal* 1942–46, illetve az *Astronomical Journal* 1941–47 között kiadott köteteit.

Klebelsberg Kuno és a Rockefeller Alapítvány közötti kapcsolatot jól példázza az a levél, amelyet 1932. június 6-án írt (már nem miniszterként) az alapnak: a Természettudományi Nemzeti Alap számára és az ösztöndíjak fedezéséhez kért segítséget. „Az állam az 1929/30. évi költségvetésből 150 000 Pengőt bocsátott az alap számára, melyet a [Természettudományi Nemzeti] Tanács kezel. Az 1932/33. évi költségvetésben ez az összeg azonban 30 000 Pengőre apadt –

28 *Nyolcvan éve kezdte meg működését az Országos Közegészségügyi Intézet.* <http://209.85.129.132/search?q=cache:gMxiK8KzG1gJ:www.oek.hu/oekfile.pl%3Ffi> – Letöltve: 2009. 02. 09. Gayer Gyuláné: *A zöldkereszt a „produktív” szociálpolitika része.* <http://209.85.129.132/search?q=cache:zcc3pxmCyyvJ:www.fszek.hu/szociologia/zss>. – Letöltve: 2009. 02. 09.

írta levelében. – A csökkenés itt 120 000 Pengő, vagyis 80%. E rovat drasztikus csökkentése valóban bénító hatású, és ezért merészelnék a Rockefeller Alapítványt arra kérni, segítse ezt a hiányt fedezni egy 200000 pengőnyi összeg adományozásával. Ebben az esetben ugyanis a Természettudományi Nemzeti Tanács képes lesz arra, hogy eredeti hivatásának teljesítésén túl az egyetemeket ellássa [...] berendezésekkel is, amelyek szükségesek a kutatásokhoz.”²⁹ Mivel az ösztöndíjakat is drasztikusan, 73,5 százalékkal csökkentették, Klebelsberg arra kérte az alapítványt, hogy segítsen „a felnövekvő tudósnevezedéken [...] és a magyar tudományon [...] az 1932/33-as kritikus költségvetési évben”. Az Ösztöndíjtanács számára 360 ezer pengőt kért, lehetőleg egy párizsi bankban letétben elhelyezett dollárban, mert a kormány korlátozta a devizaforgalmat.³⁰

A levélben néhány figyelemre méltó, Klebelsberg tudományos szakemberképzési stratégiáját és taktikáját jellemző gondolat is felfedezhető. A civil szerveződésű Rockefeller Alapítványtól segítséget kérő Klebelsberg kiemelten hangsúlyozta, hogy az autonóm szerveződésű Természettudományos Nemzeti Alap és Tanács, valamint az Ösztöndíjtanács számára kéri a támogatást. Az utóbbi esetében arra is gondja volt, hogy – az alapítvány alapvető célkitűzéséhez igazodva – nevesítse a segély rendeltetését: a támogatásra az orvostudomány és orvosképzés fejlesztése miatt van szükség.

Palló Gábor a Rockefeller-tevékenység leglátványosabb részvállalását a magyar tudományos szakemberképzésben – különösen az 1920-as években –, a magyar egyetemi hallgatóknak adott külföldi és hazai ösztöndíjakban látta.³¹ Az alap a fiatal és az „érettebb” tudósok, szakemberek külföldi tanulmányútjait egyaránt támogatta.³² Az International Education Board az 1924/25-ös tanévtől nyújtott ösztöndíjai átlagosan havi 120 dollárt tettek ki 12 hónapon át, de biztosították az utazási költségeket és a tandíjakat is. Az alap előnyben részesítette azokat, akik 35 évnél nem idősebbek, és a kémia, fizika, biológia, mennyiségtan vagy a mezőgazdaságtan művelésével foglalkoztak. Az ösztöndíj célja a tudományos szaktapasztalatok nemzetközi viszonylatokban történő

29 A Klebelsberg-level. A Rockefeller Alapítványnak, 1932. június 6-án. *Természet Világa*, 1989. 9. sz. 390. p.

30 Uo. 391. p.

31 Palló (1997) i. m. 239. p.

32 Többek között a matematikus Radó Tibor (1895–1965) 1928-ban Németországban, majd az USA különböző egyetemein folytathatta kutatásait, Angyal András (1902–1960) orvos, pszichológus 1932-ben a Yale Egyetemen tanulmányozhatta a kultúra befolyását az egyéniség alakulására. Selye János (1907–1982) Rockefeller-ösztöndíjjal ment az Egyesült Államokba 1931-ben. Kerpel-Fronius Ödön (1906–1984) 1933–34-ben a Harvard Egyetem gyermekklinikáján folytatott az emberi szervezet folyadékháztartására vonatkozó kutatásokat. Sántha Kálmán (1903–1956) professzor 1936-ban dolgozhatott külföldön.

kölcsönös kicserélésének segítése volt. Az 1924/25-es tanévben például három mezőgazdasági ösztöndíjat adott, melyeket a földművelésügyi miniszter jelöltjei kaptak meg. Palló Gábor összesen 205 olyan személyt tudott azonosítani, aki 1956 előtt személyes támogatást kapott, többségében ösztöndíj, kisebb részben műszervásárlási segély formájában. „A támogatottak között a legtöbben az orvoslással összefüggő területekről kerültek ki, 75-en, valamint 19 nővér. A kémikusok száma 18, a közgazdászoké 12, biokémikusoké 5, biológusoké 6 volt, fizikus csak 4, matematikus 5, politikus, politológus 6. A nevek között kiemelkedő személyiségek sorakoznak. Törő Imrétől (1900–1993), Straub F. Brunóig (1914–1996), Laki Kálmántól (1909–1983) Schulek Elemérig (1893–1964), a pszichológus Kardos Lajostól (1899–1985) Lissák Kálmánig (1908–1982) és Haynal Imréig (1892–1979), vagy a kolloidikus Buzágh Aladárig (1895–1962) stb. Ide számíthatjuk azokat a világhírű magyar tudósokat, akik már külföldön kaptak Rockefeller-támogatást. Mindenekelőtt talán Hevesy Györgyöt (1885–1966), aki freiburgi intézetét az alapítványnak köszönhette, és a Bohr-intézetben is az alapítvány fedezte világszínvonalú kutatásait. Neumann János (1903–1957), Pólya György (1885–1987), Szilárd Leó (1898–1966), Teller Ede (1909–2003), a kémikus Farkas László, a közgazdász Balogh Tamás (1906–1981) és még sokan szintén a támogatottak közé tartoztak pályájuk valamely pontján.”³³

A hazai tudományos szakemberképzés fejlesztésében viszonylag jelentős helyet foglalt el egy másik szervezet is, a Smith Jeremiah Alapítvány. A Nemzetek Szövetsége által Magyarország szanálásának ellenőrzésére kiküldött főbiztos, az amerikai állampolgár Smith Jeremiah nem vette fel a tiszteletdíjat, amelyet Magyarországtól kapott volna, a magyar kormány ezért távozásakor, érdemeit megörökítendő, a 3,5 milliárd koronát a Magyar Nemzeti Bank részvényeibe fektette. A hozadékból alapítványt hozott létre. A kamatokból a budapesti József Műegyetemen végzett technikusok ösztöndíjban részesülhettek, így az Egyesült Államokban folytathatták tanulmányaikat. Az alapítvány elnöke Domanovszky Sándor volt.³⁴ Az ösztöndíjak az 1927/28-as tanévtől kezdve kerültek kiosztásra. Az ösztöndíjasok számát és az összeget az alapítványi jövedelem arányában évről évre a kultuszminiszter állapította meg.³⁵

33 Palló (1997) i. m. 240. p.

34 Magyary (1927) i. m. 468. p.

35 Többek között Rázsó Imre (1904–1964) gépészmérnök, mezőgazda, műszaki egyetemi tanár 1937-ben a Smith Jeremiah-ösztöndíj segítségével tett egyéves tanulmányutat az Egyesült Államokban és Kanadában, a traktorgyártás, a mezőgazdasági munkaszervezés és termelési módszerek tanulmányozása céljából. A Smith Jeremiah-ösztöndíj segítségével végezte 1928-ban a televízióval kapcsolatos kutatásait Tihanyi Kálmán (1897–1947). Vörös Imre (1903–1984) gépészmérnök, egyetemi tanár az ösztöndíj segítségével tett 14 hónapos tanulmányutat 1929–30-ban az Egyesült Államokban.

Klebsberg Kuno a „kormányzati merevség oldása” végett, a természettudományok támogatása érdekében, a VKM költségvetésében elkülönített pénzalappal, 1926-ban létrehozta a „félíg nem kormányzati szervezetet”, a Természettudományi Nemzeti Alapot. A kutatások finanszírozásába bevonta a magántőkét is. A Széchenyi István Tudományos Társaság – amelyet (Klebsberg ösztönzésére) lényegében az ipar, a kereskedelem és a pénzvilág képviselői alakítottak meg – a gyárak, az ipari és mezőgazdasági üzemek, vállalatok adományait használta fel a gyakorlati fontosságú kutatások támogatására. A társaság szenátusának 70 választott és 10 meghívott tagja volt, az operatív döntéseket a szűk körű ügyvezető bizottság hozta meg. Állami segítségben nem részesült, olyan kutatásokat finanszírozott, amelyek viszonylag gyorsan megtérülő gyakorlati eredményekhez vezettek (ilyen volt például a barnaszénkészletek jobb és hatékonyabb felhasználásával foglalkozó program).

A Természettudományi Nemzeti Alap 1925–26-ban 1 millió 160 ezer pengővel támogatta az egyetemek és intézmények laboratóriumi felszereléseinek kiegészítését és korszerűsítését. Az alap az 1929/30. költségvetési évben 150 ezer pengővel gazdálkodott, s évente általában 18–20 kutató munkáját segítette különböző nagyságú összegekkel. Az alap pénzügyeinek kezelését az 1930. évi VI. tc. értelmében a Természettudományi Nemzeti Tanács végezte. A tanácsot, amely 80 tagból állt, többségében egyetemi professzorok, az MTA, a tárcák, valamint az ösztöndíjtanácsok képviselői alkották. Az elnöki teendőket Ilosvay Lajos halálát követően Tangl Károly (1869–1940), majd Zimmermann Ágoston (1875–1963) látta el. Az operatív munkát a tanács ügyvezető igazgatója, Tangl Károly, 1936-tól Mauritz Béla (1881–1971) végezte, egészen 1945-ig, a tanács megszűnéséig. Az elnökség munkáját 12 tagú intézőbizottság segítette, olyan tudósokkal, mint Szent-Györgyi Albert, Szily Kálmán (1838–1929) és Teleki Pál. A kérvényeket a tudományáganként alakított szakbizottságok bírálták el, és ők tettek javaslatot a támogatásokra. Az éves támogatásból elsősorban az orvostudományok kutatói részesültek (45%-kal), ami összefüggött azzal, hogy a határtudományok (biokémia, radiológia, gyógyszervegytan stb.) kutatását is ide sorolták. A kémia és a fizika kutatása általában azonos arányban kapott támogatást (12–15%).³⁶ A Természettudományi Nemzeti Alapból 1926 és 1944

36 Például Id. Issekutz Béla (1886–1979), Varga József (1891–1956) és Zemplén Géza (1833–1956) a segélyek felhasználásával értek el nemzetközileg is jelentős eredményeket kémiai kutatásaikban. A Budapesti Tudományegyetemen folyó fizikai-kémiai kutatások támogatására megítélt összegekből 1931/32-ben Erdey-Grúz Tibor (1902–1976) a reverzibilis, illetve irreverzibilis elektrolitikus fém- és hidrogénleválás feltételeinek tanulmányozására; 1934/35-ben az ezüst egykristályok növekedésének vizsgálatára; 1936/37-ben pedig az elektrolit-olvadékok szerkezetének kutatására kapott több ezer pengő támogatást. Lengyel Béla (1903–1990) 1932/33-ban az üveg elektrokémiai vizsgálatára, később pedig a cellulóz szerkezeti vizsgálatára részesült ezer–ezer pengő támogatásban (1939/40). Az alap 1932 és 1939

között a természettudományos kutatások összesen másfél millió pengőt meghaladó támogatásban részesültek, melynek közel 15%-a a kémiai tudományok fejlődését szolgálta.³⁷

„Messzire kell menni ahhoz, hogy a (szak)ember látszódjék”,
avagy kirekesztések és kirekesztődések Magyarországon³⁸

Hosszan lehetne sorolni a tudományos nagyságok nevét, akiket a politikai-társadalmi korlátok, intézmények készítettek arra, hogy távozzanak az országból, ha nem akarták, hogy Prokusztész-ágyba kényszerülve, gáncsoskodások és rágalomok között éljék le az életüket. Munkásságuk eredményeit örökös támadás, értetlenség, irigység és rosszindulat rombolta, próbálta megsemmisíteni. Hosszan lehetne sorolni azoknak a tudósoknak a nevét is, akik külföldön világraszóló eredményeket értek el, s akikre hazájuk csupán egyetlen apropóból hivatkozhat: nevezetesen, hogy az illető szülőháza, lakóhelye az ország valamelyik településén található, rövidebb-hosszabb ideig itt vagy ott élt, tanult, dolgozott, esetleg magyar származású. A tudósaink személyét érő értetlen és érdemtelen kritikák, felfedezések és teljesítményük lekicsinylése

között folyamatos támogatásban részesítette Schay Gézát (1900–1991), aki reakciókinetikai kutatásokat folytatott.

37 Kovács Géza (1989): A tudománypolitikus Klebelsberg. *Természet Világa*, 9. sz. 386–389. p.; Móra László (1989): A természettudományi kutatások állami támogatása a két világháború között. *Magyar Tudomány*, 9. sz. 768–775. p.; Móra László (1988/89): Az Országos Természettudományi Tanács és Alap működése. *Technikatörténeti Szemle*, 177–193. p.; Móra László (1990/91): A Széchenyi Tudományos Társaság és a magyar természettudományi és technikai kutatások. *Technikatörténeti Szemle*, 63–78. p.; T. Kiss Tamás (1997): *A kulturális intézmények állami rendszere Magyarországon az 1920-as években. Gróf Klebelsberg Kuno kultúrát szervező tevékenysége*. Budapest, MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont, Munkafüzetek 42. 38–49. p.; Palló Gábor (2002): A „magyar jelenség” és a kémia. *Fizikai Szemle*, 4. sz. 108–112. p. A Magyarországról emigrált tudósoknak az 1989/90 után a rendszerváltozás miniszterelnökei és az MTA elnökei is rendszeresen azt üzenték, hogy „várják” hazajövetelüket. Nem vették figyelembe, hogy a nemzetközi, európai és a hazai gazdasági, politikai és társadalmi állapotok jelentősen átalakultak.

38 Az 1970-es évek első felében folytatott tanyakutatásaim során említette egy bordányi ember, amikor elkészöntem tőle: „Ebből az országból távozni, messzire kell mennie, meg kell halnia az embernek ahhoz, hogy becsüljék.” T. Kiss Tamás (2001): „Messzire kell menni ahhoz, hogy az ember látszódjék...” *Krónikás*, 4. sz. 10–12. p. Továbbá T. Kiss Tamás (2008): „Akinek nincsen múltja, annak szegényebb a jelene is, avagy messzire kell menni ahhoz, hogy valaki látszódjék...” In Juhász Erika (szerk.): *Andragógiai és közművelődés. A 2006. szeptember 26–27-i Durkó Mátyás Konferencia és Jubileumi Szakmai Találkozó konferenciakötete*. Debrecen, 2008, 111–115. p.

vagy agyonhallgatása, majd a legkülönbözőbb rehabilitációk, megkésett elismerések, posztumusz kitüntetések jelzik, mekkora rombolások történtek a magyar tudományos életben.

Különösen felerősödött ez a jelenség a politikai rezsimék és az általuk képviselt értékrendszer gyakori változásairól „elhíresült” XX. században. Ismert, hogy bizonyos karrierutak már az Osztrák–Magyar Monarchia idején elzáródtak. Az „úri pályák” – a jog, a politika – hozzáférhetetlenek voltak, különösen a zsidók számára, akik ezért a természettudományok művelésében és a szabadfoglalkozású pályákon keresték a boldogulásukat. Az 1920-as évek elején egyre több magyar tudós kényszerült rá, hogy nyugati országokba, elsősorban Németországba távozzon. Klebelsberg az 1920-as évek végén erőfeszítéseket tett, hogy hazahívja a külföldön dolgozó magyar tudósokat, e céllal írt vezércikket a *Pesti Napló* 1929. május 5-i számába is.³⁹ (Kezdeményezése nem tekinthető előzmény nélkülinek: 1902–1903-ban Széll Kálmán miniszterelnök azt javasolta, hogy jó munkafeltételek megteremtésével próbálják meg hazacsábítani a kivándoroltak népes seregét.) De Klebelsberg fontosnak tartotta a külföldi magyarság és a magyar állam közötti összefogást, a külföldi magyarság felkarolását, azonosság tudatának ápolását is. A miniszter kultúrpolitikáját támogatta itthonról a Külföldi Magyarok Szövetsége és a *Külföldi Magyarság* (1920–1925) című lap, amely különböző adományokkal, könyvküldeményekkel igyekezett a kintiek óhaza iránti érzéseit fenntartani, és erősíteni a Magyarország iránt lojális szellemi és politikai mozgalmakat, szembeállva a meglehetősen befolyásos, 1918–19-es baloldali emigráció „minden rossz, ami a Horthy-Magyarországról” indul álláspontjával és tevékenységével. Klebelsberg cikkét a külföldön élő magyar zsidó tudósok tudomásul vették, de a lehetőséggel nem éltek.

Az elutasításban közrejátszott a numerus clausus⁴⁰ (1920. évi XXV. tc.), amely – bár ezt expressis verbis nem mondta ki, csupán „az ország területén lakó egyes népfajokat” emlegetett – az egyetemekre felvehető zsidó fiatalok arányát 5%-ban határozta meg. A zsidó népesség ellen gerjesztett közhangulat,

39 Nagy Péter Tibor (2002): *Hajszálcsovek és nyomáscsoportok. Oktatáspolitikai a 19–20. századi Magyarországon*. Budapest, Oktatáskutató Intézet – Új Mandátum, 120–131. p.

40 „[Klebelsberg Kuno] invitált meg minket Svábhgyre éppen a numerus clausus ügyében [...] úgy emlegette a numerus clausust, mint fájó helyzetet, amelyet ő itt talált, amelynek nehézségeit és kellemetlenségeit orvosolni akarja és minket egyenesen felkért arra, hogy mi forduljunk ő hozzá, és ha mi az egyetemre be akarunk ajánlani ifjakat, akkor nagyon szívesen áll a mi rendelkezésünkre [...] éltünk is ezzel az engedelemmel, de fájdalommal kell megállapítanom, hogy az egyetemi tanács előtt nem volt nagy tekintélye a kultuszminiszter úr protekciójának.” Részlet Vázsonyi Vilmos a nemzetgyűlés indemnitási vitájában 1925. december 17-én elhangzott beszédéből. *Vázsonyi Vilmos beszédei és írásai I–II*. Budapest, 1927, Országos Vázsonyi-Emlékbizottság kiadása, II. 448. p.

a keresztény egyházak (különösen a katolikus egyház) bizonyos körei által is támogatott politikai döntés ellenére az inkriminált törvény végrehajtása nem valósult meg teljes egészében, különösen a vidéki egyetemeken,⁴¹ de alkalmas volt rá, hogy bizonytalanságot, kirekesztettséget és félelmet keltsen a hazai zsidóság körében.

A zsidó hallgatók aránya a felsőoktatásban, 1920–1935 között (%)

1920	10,4
1921	11,6
1922	11,2
1923	10,4
1924	9,5
1925	8,9
1926	8,2
1927	8,0
1928	8,4
1929	9,0
1930	10,0
1931	11,9
1932	12,0
1933	11,1
1934	9,7
1935	8,3

Forrás: *Magyar Statisztikai Évkönyv, 1920–1935.*

41 „Nem csinállok titkot abból, hogy én a numerus clausust elvileg nem helyeslem. Mert egy nemzetnek csak az állhat érdekében, hogy minél több kiművelt tagja legyen. Mi azonban egészen sajátos helyzetbe kerültünk. Elvesztettük az ország kétharmad részét, ahonnan az intelligencia visszaözönlött erre a maradék Magyarországra [...]. Hogy a pécsi egyetemre nagyobb számban mentek nem keresztény ifjak, annak egyszerű a magyarázata [...]. A budapesti egyetem úgy vélekedik, hogy a tényleg felvettek öt százaléka lehet izraelita, a pécsi egyetem pedig akként, hogy a kultuszminiszter által engedélyezett numerus clausus öt százaléka. Minthogy a pécsi egyetemenél előfordult az az eset, hogy egyes beiratkozott keresztény ifjak elmaradtak, az izraeliták pedig megjelentek, előállt az a helyzet, hogy a tényleges létszámban nagyobb volt az izraeliták száma az öt százaléknál” – mondta Klebelsberg a nemzetgyűlés indemnitási vitájában. BCT, 403–404. p. Feltételezhető, hogy az egyetemekre bejutott zsidó fiatalok aránya magasabb lehetett, mint amit a Statisztikai Évkönyv közölt. A statisztika nem tartalmazta a kikeresztelkedetteket.

A zsidó hallgatók aránya az egyetemek és főiskolák egyes fakultásain (%)

	1853/54	1883/84	1903/04	1913/14	1917/18	1920/21	1930/31	1935/36
Jogi kar	1,2	17,8	27,5	18,6	21,0	10,8	11,4	7,4
Orvosi kar	26,3	50,0	46,8	47,7	51,6	22,1	14,3	14,2
Bölcészeti kar	10,8	14,8	20,9	15,5	20,5	5,8	10,1	9,1
Gyógyszerészeti kar	–	6,2	27,6	30,5	34,0	8,8	10,6	5,8
Műegyetem	13,7	40,5	45,3	33,3	37,1	7,4	10,7	11,9
Összesen	9,7	27,6	30,3	28,6	34,0	12,6	10,5	8,3

Forrás: *Magyar Tájékoztató Zsebkönyv*. Budapest, 1943, Magyar Nemzeti Szövetség, 473. p.

Az első világháború idején a magyar kormányzatok indokaihoz nagyon hasonló indíttatásból vallási és faji alapú korlátozásokat vezettek be a legnevesebb amerikai egyetemeken is (Harvard, Columbia, Cornell, Yale, Boston University stb.). Noha szövetségi törvénybe nem iktatták, az egyetemi szintű korlátozások az 1950-es évekig léteztek az USA-ban. Az első példát egyébként Oroszország szolgáltatta, ahol már 1887-től – kifejezetten és bevallottan antiszemita éllel – numerus clausus jellegű jogszabályok voltak érvényben, amelyeket csak 1917-ben töröltek el. Norvégiában 1926-ban korlátozták az orvosi és műszaki hallgatók létszámát. Finnországban az 1930-as évek elején vezettek be egyféle korlátozó rendszert, Skóciában pedig a tanárképzés területén mérsékelték a felvehető hallgatók számát.

Klebelsberg megnyilatkozásai azt mutatják, hogy ambivalens módon viszonyult a jelenséghez és a törvényhez. Magatartásának ellentmondásosságát indokolhatta a sokszálú személyes kapcsolatrendszer, amely – mint kormányzati szerepet vállaló politikust – a magyarországi zsidó nagytőke képviselőihez fűzte. Személy szerint 1920-ban ugyan részt vett a törvényjavaslat előkészítésében, a szavazásról azonban távol maradt. Amikor a Nemzetek Szövetsége illetékes kisebbségvédelmi bizottsága – a nemzetközi zsidó szervezetek tiltakozására – 1925 végén napirendre tűzte a kérdést, Klebelsberg Genfben „átmeneti szabályozásról” beszélt. Ám akárcsak Bethlen, a kultuszminiszter is tisztában volt vele, hogy a törvényt módosítani kell, hiszen a Nemzetek Szövetségének jelentős befolyása volt a magyar gazdaság stabilizálására, a pengő bevezetésére. A Bethlen-kormány 1927-ben ismét Klebelsberget küldte Svájcba, hogy a Nemzetek Szövetségének égisze alatt tárgyaljon a zsidóság képviselőivel. Klebelsberg, aki a nemzetgyűlésben gyakorta kijelentette, hogy „személy szerint nem ért egyet a törvénnyel”, maga dolgozta át a törvény vonatkozó passzusait, így került sor 1928 elején törvénymódosításra (1928. évi XIV. tc.). Ám mint a miniszterelnökhöz (még 1926. november 3-án) írt leveléből kiderül: „A törvényt tehát majd revideálnunk kell,

de nem azért, hogy zsidó egyetemi hallgatók ezreit megint nyakára bocsássuk a nemzetnek, hanem azért, hogy bizonyos racionális enyhítéssel az intézmény lényegét megmentsük.”⁴²

Az első világháború utáni években nemcsak a numerus clausus miatt távozott külföldre, maradt idegenben számos tehetséges magyar fiatal és tudós, hanem a trianoni békediktátum okán előállt helyzet miatt is. A területe egyharmadára szűkített Magyarországon alapvetően egyetlen nemzetközi mércével mérhető egyetem maradt, a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem. Az 1920-as években különösen erős vonzerőt jelentett a világháború utáni Németország – amely már a XIX. század végén is a világ számottevő tudományos centrumának számított, és szinte valamennyi tartományának volt egyeteme – az alapvetően a német kultúrkörhöz kötődő magyarországi tudósok számára.

Az 1930-as évtized közepétől Németországban alapvető politikai és értékrendszerbeli változásokra került sor, a totális hatalmat megragadó nácizmus, majd az Európában teret nyerő fasizmus „szellemirtó”⁴³ ideológiája jelentősen átrendezte az európai tudományos élet tartalmát és szerkezetét. Számos kutató kényszerült rá, hogy még a kontinensről is távozzon. Sokan – köztük magyar tudósok – kerültek olyan helyzetbe, hogy előbb a szakmai működésük vált lehetetlenné, később már az életük is veszélyben forgott. Ebből a sajnálatos körülményből adódott, hogy aránylag könnyen „megszerezhető” lett az a hatalmas szellemi érték, amelyet az emigráló tudományos szakemberek képviseltek. A fogadó államnak vagy államoknak ugyan nemegyszer nehézségeik támadtak (hiszen nem mindig voltak képesek annyi kutató/oktató munkahelyet teremteni, amennyit a menekülő kiválóságok igényeltek volna), a tudósok/oktatók befogadása – „megszerezése” –, a legjobbak közül történő válogatás azonban hosszabb távon „jó befektetésnek” látszott. A tehetséges fiatalok és tudományos szakemberek Nyugatra távozása, Amerikába menekülése jelentős mértékben hozzájárult, hogy a tudományosság központja Európából az Egyesült Államokba helyeződjön át. Hogy ez megtörténhetett, abban óriási szerepet játszott a Rockefeller Alapítvány, még akkor is, ha a menekítésben elsősorban a természettudományok és ezen belül is a biológia, a kémia és az orvostudomány képviselői foglalhattak el vezető helyet. Warren Weaver (1894–1978) mint alapítványi megbízott 1933 máju-

42 *Bethlen István titkos iratai.* Sajtó alá rend., bev., jegyz. Szinai Miklós és Szűcs László. Budapest, 1972, Kossuth, 256–257. p.; Nagy Péter Tibor (2002) i. m. 42–43. p.

43 Ormos Mária (2008): Szellemirtás Európában. *Magyar Tudomány*, 3. sz. 272. p. Az 1930-as évek második felétől felerősödött az a nézet – korántsem nélkülözve a valóságot –, hogy a Németországban elrendelt zsidóellenes intézkedések miatt vándorlás indult meg Magyarországra felé. Darányi Kálmán miniszterelnök 1938. április 8-án – többek között – ezzel is indokolta a törvény előterjesztését. „A társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatásosabb biztosítása” jegyében vitte a nemzetgyűlés elé az első (1938. évi XV. tc.), Imrédy Béla miniszterelnök pedig a második zsidótörvényt (1939. évi IV. tc.).

sában körbeutazta Németországot és megtapasztalta az antiszemitizmus jelentkezését az egyetemeken. Az Egyesült Államokba visszatérve részt vett az Elüldözött Német Tudósokat Segítő Rendkívüli Bizottság (Emergency Committee in Aid of Displaced German Scholars) megalakításában. Az utána következő hét évben a Rockefeller Alapítvány 775 ezer dollárt fordított a tudósok elmenekítésére.⁴⁴

A második világháború utáni magyar tudományos életet és elitképzést a hidegháború hozta új (szorongatott) helyzetbe. A nemzetközi viszonyok romlása ellenére néhány magyar tudós még eljuthatott az Egyesült Államokba: 1947 júliusában részt vehettek V. Nemzetközi Gyermekegyógyászati Kongresszuson és el látogathattak a Harvardra, a Philadelphia és a Baltimore Egyetemre. A gyermekgyógyász Kerpel-Fronius Ödön (1906–1984) a VKM-nek készített feljegyzésben szorgalmazta az amerikai–magyar tudományos együttműködés fenntartását, s arra is kitért, hogy a Rockefeller Alapítvány szívesen nyújtana ehhez támogatást. Az amerikai–magyar kapcsolatok azonban 1947-től megszakadtak. A magyar kormány visszautasította a Rockefeller Alapítvány támogatását.⁴⁵ Az ország belpolitikailag átrendeződött, a Magyar Kommunista Párt Magyarországot az új tudományos központ, a Szovjetunió felé orientálta. A hazai tudományos életben ideológiai és politikai tisztogatás vette kezdetét. A Magyar Tudományos Akadémia az 1950-es években számos tudóst zárt ki a soraiból. Erre a sorsra jutott – a teljesség igénye nélkül – Alszeghy Zsolt (1888–1970) irodalomtörténész, Andreánszky Gábor (1895–1967) botanikus, Balogh Jenő (1864–1953) jogtudós, Alföldi András (1885–1981) régész, Abay Neubauer Gyula (1891–1978) közgazdász.⁴⁶

A kelet-európai országokban kiépülő totalitárius rendszerek tudósai és kutatói számára – a tudományos kutatás, az eredmények oktatási szabadságának veszélyeztetése, az áltudományosság intézményesítése⁴⁷ miatt – az Egyesült Államok újra menedékhellyé vált. A tudományos szakemberek köréből megindult újabb kivándorlási hullámhoz a Rockefeller Alapítvány ismét jelentős segít-

44 Stapleton, Darwin H. (1997): A Rockefeller Alapítvány, menekült tudósok és atomtechnika. *Fizikai Szemle*, 3. sz. 101–103. p.; Palló Gábor (2002): The „Unacceptables”: American Foundations and Refugee Scholars between the Two Wars and after. *Magyar Tudomány*, 3. sz. 384–386. p.

45 N. Szabó József (1998): *A magyar kultúra – egyetemes kultúra. Magyarország kultúrdiplomáciai törekvései 1945–1948.* Budapest, Akadémiai, 133. p.; Tamás Pál (1982): *A tudománypolitika modelljei.* Budapest, Akadémiai.

46 A rendszerváltozás után az MTA 1989-ben számos tudóst rehabilitált.

47 Szovjetunióban a tudományos élet színvonalát ebben az időben – többek között – olyan „kutatók” fémjelezték, mint T. Gy. Lisenko ukrán származású biológus, Ukrajna Tudományos Akadémiájának (1934) és a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának (1939) tagja vagy I. V. Micsurin agrobiológus, növénynevelő, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának tiszteletbeli tagja. Akik a „lisenkoizmussal” kapcsolatban ellenvéleményt fogalmaztak meg, könnyen a Gulagon végezhettek

séget nyújtott. Elmenekült Szent-Györgyi Albert, akit sokan követtek. Többek között 1947-ben a történész Borbula Ida (1900–1981), a sejtbiológus Klein György (1925–), 1948-ban Bay Zoltán (1900–1992), az antropológus Borhegyi István Ferenc (1921–1969).

Az 1956-os politikai forradalom és szabadságharc leverése és a megtorlás még inkább erősítette a hazai tudományos elit emigrálási törekvéseit. Nemcsak az atomfizikus Faragó Péter (1918–2004), a matematikus Lakatos Imre (1922–1974), a fizikus Muray Gyula (1930–1991), rajtuk kívül még számos nemzetközi hírnévű tudós kényszerült rá, hogy elhagyja az országot, az Egyesült Államokba vagy valamelyik nyugati országba távozzon.

Bár magyar tudomány elitjének XX. századi emigrációit döntően a politikai és a gazdasági viszonyok határozták meg, mégsem hagyható figyelmen kívül a tudományos élet alakulását mindenkor befolyásoló – politikától sem mentes – szerkezet.

A tudomány nemzetközi világában időről időre úgynevezett centrum–félperiféria–periféria viszonyok alakultak ki. Centrum volt például (a kémia területén) a XVIII. században és a XIX. század elején Franciaország, és periféria (amely szorosan kapcsolódott a centrumhoz) például Magyarország egész tudományos rendszere, amely a második világháborúig a német mintát követte.⁴⁸ Mind a centrumnak, mind a félperifériának és perifériának mindig megvolt és ma is megvan a maga helye és szerepe a tudományos élet alakulásában és innovációjában. Az egyik feltételezi a másikat, mi több, csak együtt létezhetnek, néha igen csak sajátos, sőt nem konfliktusok nélküli viszonyok közepette.⁴⁹

A hazai egyetemeken és kutatóintézetekben dolgozó ambiciózus és tehetséges fiatalok számára a helyi tudományos „közeg” (az értékelés és a viszonyítás szempontjai) gyakran oly szűk kereteket és kényszereket is jelentett – nemcsak a múltban, a jelenben is –, amelyek felerősítették⁵⁰ a jól felszerelt, korszerű műszerezettséggel, kiváló tudósokkal rendelkező, nyitott, kreatív szellemiségű nemzetközi tudományos centrumok vonzerejét.

48 Palló Gábor (2001): Az európai egyetem funkcióváltásai. In Tóth Tamás (szerk.): *Felsőoktatás-történeti tanulmányok*. Budapest, Magyar Felsőoktatás Könyvek, Professzorok Háza, illetve <http://www.phil-inst.hu/tudrend/Tt/egy-kot/pallo.htm> – Letöltve: 2009. 02. 14.

49 T. Kiss Tamás (2009): Tudáscentrum és (regionális) identitás. In Bajusz Bernadett et al (szerk.): *Professori Salutem. Tanulmányok a 70 éves Kozma Tamás tiszteletére*. Békéscsaba. Doktoranduszok Kiss Árpád Közhasznú Egyesülete, 219–230. p.

50 Palló Gábor a centrum–periféria szerkezetben a „vonzás–taszítás” sajátos viszonyait is láttatja. Hevesy György, Békésy György és Wigner Jenő esetére hivatkozik. Palló (2004) i. m. 43–44., 53. p.; Palló Gábor (1985): „Egy boszorkányper története: Miért távozott el Hevesy György Magyarországról?” *Valóság*, 7. sz. 77–89. p. Az MTA tagjai közül az 1950-es években eltávolított akadémikusokat, ellehetetlenített tudósokat kizáró szemlélet a Kádár-korszak „megengedő viszonyai közötti, vidéki továbbélését” érzékeltette Bánlaky Pál–Varga Csaba (1979): *Azon túl ott a tág világ* (Budapest, Magvető) könyve.

Az 1989/90-ben bekövetkezett rendszerváltás a hazai tudományos elit számára nemcsak különösen vonzóvá, de elérhetővé is tette a nemzetközi tudományos világ centrum–félperiféria–periféria szerkezetébe illeszkedő szakmai-egzisztenciális előrelépés-fejlődés lehetőségét. A „határokat légiesítő” Európai Unió kedvező feltételeket teremtett a tudomány, különösen a természettudományok művelői számára. Számos (többnyire fiatal) kutató hagyta el az országot, vállalt munkát nyugati kutatóintézetekben, multinacionális vállalatoknál. A társadalom számára egyre inkább bizonyossá vált, hogy az Európa Unióhoz történt csatlakozás magában rejti a hazai tudományos potenciál, a szellemi tőke, az új „marslakók” felvásárlását is.⁵¹

A tudományok határai nem azonosak az országhatárokkal A „védővámok” megszűnése

A XX. század második felétől, különösen utolsó negyedétől egyre érzékelhetőbbé, egyre erősebbé vált az igény (és kényszer), hogy a magyarországi tudósok a nemzetközi tudományosság vérkeringésébe kapcsolódjanak. Közrejátszott ebben az a globalizációnak nevezett jelenség, amely mind erőteljesebben kezdte megkövetelni a magyar tudományos élettől a tudományok nagy nemzetközi centrumaihoz való csatlakozást. A rendszerváltozás, az Európai Unióhoz történt csatlakozás és az országok közötti „szellemi védővámok” megszűnése inspiráló hatást gyakorolt az egyéni önmegvalósítási törekvésekre is. A rendszerváltozás után számos, nemzetközi mércével is mérhető kutató kapott hosszabb-rövidebb időre meghívást a nyugati világ vagy az USA egyetemére, világ kutatócentrumának számító NASA intézményeibe, „gyarapítva a marslakók taborát”.⁵² Sok tehetséges fiatal kezdhette meg tanulmányait külföldön.

Az Európai Unióban bevezetett tudományos szakemberképzést is megalapozó felsőoktatási rendszer jelentős, ám ellentmondásokkal terhelt hatás gyakorolt a hazai tudomány és felsőoktatás életére. A viszonylag rapidan „meghonosított” bolognai rendszer három szintű képzési struktúrája számos problémát idézett elő. Bizonyossá vált, hogy az ún. BA alapdiploma nem jogosít fel szakmai munka végzésére. A „bolognai ajánlás” „padlóra küldte” a hazai tanárképzést: ez a képzési szerkezet egyáltalán nem inspirálja, motiválja a hallgatót arra, hogy tanár

51 Marx György (2000): *A marslakók érkezése. Magyar tudósok, akik Nyugaton alakították a 20. század történelmét.* Budapest, Akadémiai. Palló Gábor (2004): *Zsenialitás és korszellem. Világhírű magyar tudósok* (Budapest, Áron) című munkájában következetesen a „magyar jelenség” kifejezést használta.

52 Kott Ferenc–Joó Kinga (2005): *Magyar oktatók és kutatók Nyugaton. A nyugati magyar szellemi potenciál feltérképezése és reintegrációjának lehetősége a magyar tudomány életében.* www.hungarianamerica.com/.../Nyugati_Magyar_Tudomanyosság_Program_Jelentes_2pdf – Letöltve: 2010. 11. 22.

legyen! A bolognai rendszerű képzés ugyanakkor „felvillantotta” a hazai tudományos elit „szellemi piacszerzésének” lehetőségét is. Az indított új alapszakok (BA) és mesterképzések (MA), valamint doktori iskolák (PhD) akkreditálási követelményei egyenesen megkívánták az intézményi és a szakmai nyitottságot. A korábbi évtizedekhez mérten nagyobb teret kaphatott az ország meghatározó egyetemeiről, az MTA kutatóintézetéből, a fővárosból vidékre utazó – „intercity professzoroknak” is nevezett – tudósok, minősített oktatók által képviselt „tágabb világ”,⁵³ jóllehet a tapasztalatok azt igazolják, hogy innovációs tevékenységük hatása (többszörféle a „helyi értékelési és viszonyítási alapok” miatt) nem vagy csak korlátozottan érvényesült.

Megfogalmazódik a kérdés: vajon továbbra is kulturális örökségünk részének tekintendő-e, hogy a közember, a hazai tudományos közélet és valamennyi politikai kurzus sajátos megértéssel kezeli a jelenséget, hogy tudományunk nagyjai közül oly sokan másutt keresték/találták/találják meg kibontakozásuk lehetőségeit?! Igaza lenne Tamás Pálnak? A szociológus szerint a „mennyi nagy alkotót adtunk a világnak mítosz a magyar identitás” olyan integráns része, amely „rajtunk kívül csak a lengyelekre és a diaszpóra népekre, az örményekre, és a zsidókra igaz”?⁵⁴

Az írás első változata a *Felnőttképzési Szemle* című folyóiratban látott napvilágot. T. Kiss Tamás: A tudományos szakemberképzés (támogatása) nem ismer(t) határokat?! Tanulások és tapasztalatok a 20. század első feléből. *Felnőttképzési Szemle*, IV. évf. 2010. 1. sz. 42–58. p. [online] <epa.oszk.hu/01200/01251/00004/pdf/>

T. Kiss Tamás: A három „T” (Tudósnevelés, támogatások, távozások, különös tekintettel a 20. század első felére). *Szín. Közösségi művelődés*, XVI. évf. 2011. 2. sz. 22–37. p.

A tanulmány teljes terjedelemben e kötetben jelenik meg először.

53 Sajátos mutatója ennek a rendszerváltozás utáni időszak, amikor szinte valamennyi vidéki egyetemi kar, tanszék arra törekedett, hogy budapesti oktatót, kutatót alkalmazzon.

54 Mártonffy Zsuzsa: Világhírű ismeretlenek. Magyarok, akik külföldön lettek híresek. *Figyelő*, 2008. 6. sz. 32–43. p. www.figyelo.hu/hetilap/.../vilaghiru_ismeretlenek/www.fn.hu/hetilap – Letöltve 2010. 11. 17.; T. Kiss Tamás (2002): *Fordulatok-folyamatok. Fejezetek a magyarországi kormányok kultúrpolitikáiról 1867–2000*. Budapest, Új Mandátum, 32–33. p.

A Nobel-díj történetében két olyan díjazott volt, aki Magyarországról utazott ki az átadási ceremóniára: Szent-Györgyi Albert (orvosi, 1937) és Kertész Imre (irodalmi, 2002). Szent-Györgyi előbb Szegedre vitte az érmét, majd a világháború kezdetén a Magyar Nemzeti Múzeum megvásárolta tőle: a plakett a mai napig ott látható (Szent-Györgyi a múzeumtól kapott összeget az akkoriban kitört finn–szovjet háború finnországi szenvedőinek ajánlotta fel). Örvendetes, hogy az első és a második világháborúban elesett magyar katonák nyughelyét méltó megemlékezések, sírkertek kezdik jelezni. Sajnálatos azonban számos magyar és Magyarországról távozott, világhírűvé vált tudós sírjának és emlékhelyének jelenlegi állapota. Kovács László: *Gábor Dénes nyughelyének megtalálása*. www.vasiszemle.t-online.hu/2004/05/kovacs.htm – Letöltve: 2010. 11. 20.

FORDULATOK ÉS FOLYAMATOK A HAZAI KULTÚRPOLITIKÁBAN

T. KISS TAMÁS

Hasonló címet adtam annak a közelmúltban megjelent könyvnek, amely a ki-egyezőestől 2000-ig tekintette át a magyar kormányok kultúrpolitikáinak alakulását.¹ A kötetben azokat a kérdésköröket igyekeztem felmutatni és körüljárni, amelyek megítélésem szerint – ha különböző mértékben is – valamennyi korszakban jelentkeztek. Áttekintettem, miként alakult és miért módosult az állam és a társadalom szerepe a kulturális intézményrendszer létrehozásában és működtetésében az eltelt több mint 130 év alatt. Foglalkoztam a kulturális élet állami irányításának, illetve a demokrácia és a kultúra viszonyának formálódásával, kulturális önértékelésünkkel és a minisztériumi orientációkkal. A kötet kitér a kulturális élet finanszírozásának szerkezetmódosulásaira: a hivatalnoki kar helyének és szerepének változásaira, a minisztériumi struktúrákra és nem utolsósorban az egyén, nevezetesen a mindenkori kultuszminiszter személyére. A kutatás arra irányult, hogy a kihívásokra adott koronkénti válaszok bemutatásával plasztikusan érzékelhetővé váljanak a hazai kultúrpolitikai folyamatok: a kultúrpolitika fordulatai, forgolódásai és téblábolásai.

Most, előadásomban másra vállalkozom. Arra, hogy az említett kérdéskörök kapcsán az eltelt 136 év néhány jelenségéről/tanulságáról szóljak és kérdéseket fogalmazzak meg – abban a reményben, hátha nincs igaza Hegelnek, amikor azt mondja: a történelem nagy tanulsága, hogy a kormányok soha nem tanulnak belőle. Szeretném megragadni az alkalmat, hogy az Európai Unió teljes jogú tagjává válásának küszöbén szóljak arról a képződményről is, amely a kultúra és a politika egymástól gyökeresen különböző világa és eltérő eszköztárserei bonyolult, ellentmondásos „összeházasításából” született: a kultúrpolitikáról.

¹ T. Kiss Tamás (2002): *Fordulatok, folyamatok. Fejezetek a magyarországi kormányok kultúrpolitikáiról 1867–2000*. Budapest, Új Mandátum.

Milyen szerepet töltött be az állam, és milyen a társadalom
a kulturális élet alakulásában?

A török kiűzését követően a Habsburg Birodalom részévé tett Magyarországon a nemzeti kulturális intézményeket alapvetően a társadalom hozta létre, gyakorta a központi hatalom ellenében. Közismert a magyar arisztokraták és a nemesség felvilágosult rétegének szerepe a művelődéshez szükséges hídfőállások és alapok megteremtésében. Feltárt a kulturális újjáépítésben részt vállaló, társadalmat képviselő történelmi egyházak tevékenysége is. Azaz: hosszú időn keresztül társadalmi túlsúly létezett a kultúra és a művelődés világában.

Az állami szerepvállalás a kulturális életben csupán a kiegyezés után jelenik meg az Osztrák–Magyar Monarchiában, elsősorban az oktatás területén, miközben a társadalom önszerveződése is kiszélesedik és egyre erőteljesebbé válik. A munkások mozgalmi, az agrárszocialista törekvések, a polgárság különböző rétegei a saját léptékükre és mértékükre igazított kulturális-közösségi szervezetek sokaságát hozzák létre.

Az első világháború után, az 1920-as években módosul az állam és a társadalom viszonya. Növekszik és erősödik az állami szerepvállalás, különösen az oktatásban és a tudományosság világában. Lépések történnek a terrénum bővítésére is, amikor az állam beavatkozik az iskolán kívüli népművelésbe. A két világháború között azonban még viszonylagos egyensúly van a kulturális élet állami és társadalmi részvétele között, jóllehet a viszony nem felhőtlen.

A második világháború utáni évtizedekben bekövetkezett változások hatalmas rombolással jártak. Visszaszorul, majd szinte teljesen megszűnik a társadalom szerepe a kulturális élet alakításában. Az állam (pártállam–állampárt) az örökölt kulturális intézményrendszer centralizált és hierarchizált elemeinek felhasználásával monolit szerkezetet épített ki.

A sokszínű, a különböző osztályok, rétegek és csoportok által létrehozott – igaz, egyházi, állami, politikai és gazdasági érdekeik által tagolt, ám az öntevékeny helyi erőknél és kezdeményezéseknél is teret biztosító – kulturális rendszerrel egyszerűen „levágta” a nem központosítható részeket, és egységes, hatalmas szervezetet hozott létre. A totális államban jelentősen beszűkült, sőt teljesen megszűnt a társadalom autonóm mozgástere;² az egyén éppúgy figyelmen kívül hagyható lett, mint az erkölcsi értékek. Kizárólag az állam érdekei és céljai számítottak.

Az 1989–90. évi rendszerváltozás lehetővé tette a társadalom újraszerveződését. Megnyílt az esély, hogy a kulturális élet területein új viszony alakuljon ki az állam és a társadalom között. Az utóbbi évtizedben számos különféle közösség alakult, egyesületek, alapítványok sokasága jött létre, az állam pedig megkezdte a visszavonulást. A cégbíróságok több ezer szervezetet jegyeztek be. Ám míg a fejlett polgári társadalmakban túlnyomórészt adományokból tartják

2 Hankiss Elemér (1983): *Társadalmi csapdák – Diagnózisok*. Budapest, Magvető.

fenn magukat a civil szervezetek, Magyarországon erről jó ideig nem lehet szó. A magyar társadalom szegény. A közösségeket még nem öntudatos civil polgárok (cívóayen), hanem állampolgárok alkotják. Az állampolgár függ az államtól, a civil polgár kevésbé. A civil szervezetek önmaguk lábán nem képesek megállni, nem mondhatnak le az állami támogatásról. A társadalom szervezetei 1997-től részint megkaphatják a befizetett adó nekik felajánlott 1%-át, részint a rendszerváltás első éveitől kedve pályázhatnak az országgyűlés illetékes bizottságához. A közösségek azonban azt tapasztalják, hogy létükben elméletileg igen, ám gyakorlatilag már kevésbé függetlenek a mindenkori kormányokhoz (önkormányzatokhoz) csatlakozó köldökzsinór „színeitől-érdekeltségétől”.

A „nemzeti civil alapprogramról” szóló törvényjavaslat szerint a társadalmi szervezetek támogatásáról továbbra is a kormány által dominált tanács, és a „civil képviselőkből” álló kollégiumok fognak dönten. Kérdés, vajon ez a kultúrpolitikai lépés olyan helyzetet terem-e majd, amely lehetővé teszi a társadalmi szféra megizmosodását, autonómmá válását, erőteljes szerepvállalását a kulturális életben, vagy épp a civil szervezetek államtól való függését fogja tartósítani?

Engedjék meg, hogy egy másik kérdéskörre: az állami irányításra térjek át. E vonatkozásban sokféle állásponttal találkozhatunk. Ha az állam anyagilag támogatja a kultúrát, véli az egyik, akkor a kormányoknak legyenek jogosítványai is. A másik azt szorgalmazza, hogy a kabinet csak törvényességi felügyeletet lásson el. A harmadik álláspont szerint az állam legyen a legfőbb mecénás, a legnagyobb megrendelő és fenntartó, de mindenféle akaratnyilvánítás (kiváncalom) nélkül. A központi irányítás hívei szerint az államnak meghatározó szerepe van a kulturális élet alakításában, gyámolítónak és atyáskodónak kell lennie. Sokan azt mondják, hogy az államnak ne legyen köze a kulturális élethez. Mások szerint az állam csak szolgáltató szerepet tölthet be. Egyre többen vannak, akik úgy vélik, hogy a kormánynak alapvetően három funkciót kell betöltenie a kulturális életben: az egyik a feltételek biztosítása, a másik a koordinálás, a harmadik pedig a nemzeti értékek védelme. Korábban és ma is folynak viták, hogy mi a helyesebb: ha a tárca irányítási, illetve igazgatási feladatokat lát el, vagy a társadalom kulturális igényeinek szolgálata.

Magyarországon eddig nemzetállami keretek között tevékenykedtek a mindenkori kormányok. A kérdés az, hogy az Európai Unió tagországában hogyan módosul (alakul) az állami irányítás? A kultúra az unióban ugyan minden nemzet belügye, ám egyre több globális kulturális hálózat jön létre. Ilyen például az Európai Felsőoktatási Térség, Európai Felnőttképzési Térség, a még átfogóbb internet, a gombamód szaporodó televíziós csatornák, vagy a gyorsan terjedő angol nyelvre épülő átfogó kommunikációs rendszerek.

Kultúra és demokrácia

A kiegyezés óta szinte állandóan napirenden van a demokrácia és a kultúra viszonya. A jelenség alapvető okait az ország különböző, hosszabb-rövidebb ideig tartó „állapotaiban” kell keresni. A királyságot, a dualizmus időszakát felváltotta a trianoni békediktátum utáni helyzet, majd a szovjet katonai és ideológiai megszállásra épülő negyven év következett, melyet a rendszerváltás követett. Magyarországon 1918-ban kikiáltották a köztársaságot, 1919-ben a Tanácsköztársaságot, majd következett a fehérterror, melyet a király nélküli királyság váltott fel, 1944-ben a náci Németország támogatásával nyilasok kerültek hatalomra. 1945-ben az ország újra köztársaság, de 1949-ben már népköztársaság, az 1956-ban kitört forradalmat a Szovjetunió hadserege leverte. A XX. század utolsó évtizedébe lépő Magyarország államformája – immáron harmadik alkalommal – ismét köztársaság.

A kép bonyolultán színes és számos tanulsággal jár. A kormányok egyszer a kultúra és a művelődés fejlesztésével kívánják elősegíteni a demokráciát. Máskor meg azt hangsúlyozzák, hogy a politikai demokráciához először kulturális demokráciára van szükség. Néhány kormányzat a demokráciát tartja döntőnek, mert azt tekinti a kultúra és a művelődés alapjának. Gyakorta előfordul, hogy a kultúra demokratizálását szorgalmazó kabinetek felülről indított reformokra, mozgalmakra helyezik a hangsúlyt, máskor az alulról induló kezdeményezéseket pártfogolják. Olyan kormányok is megtalálhatók a palettán, amelyek felülről indított kezdeményezéseiket a spontaneitás sztaniolepapírjába csomagolják, és a demokrácia jegyében erőszakos eszközökkel terjesztik a központilag meghatározott értékrendszert.

A 1989–90 utáni évtizedben a kultúra és a demokrácia viszonya a szabadságban és az esélyegyenlőségben fogalmazódik meg. Az esélyegyenlőség azért különösen fontos, mert többdimenziós fogalom, amelynek számos eleme van, és aligha szűkíthető le az egyén anyagi helyzetére. A jövedelmi különbségek azonban az utóbbi években olyan mértékben növekedtek Magyarországon, ami komolyan veszélyezteti az EU-hoz csatlakozó ország társadalmi integrációját. A nyugati és keleti, északi és déli részek, a falu–város–főváros, a foglalkoztatási ágak, sőt a nemek közötti egyenlőtlenségek jelzik a probléma nagyságát. Állami, intézményi szolidaritásról alig beszélhetünk, társadalmi (pontosabban a mikrotársadalmi) szolidaritás pedig még kevésbé létezik...

A kérdés az, mit jelent a hazai kulturális élet számára az Európai Unió: kitért keretet, közösségeinknek több lehetőséget, szellemi termékeink számára bővülő keresletet, vagy növekvő különbségeket, újabb piacot másoknak, esetleg települési, etnikai és kulturális törésvonalakat?³

3 Huntington, P. Samuel (2001): *A civilizációk összecsapása és a világtrend átalakulása*. Budapest, Európa.

Nemcsak érdekes, hanem fontos kérdéskör kulturális önértékelésünk tartalmi és formai alakulása is. Engedjék meg, hogy kicsit hosszabban időzzem ennél a problémánál.

A magyar emberek szeretnek azon töprengeni, honnan lehet folytatni a történelmet. A válasz az lehetne, hogy onnan, ahol éppen tart. A nemzeti önismertet kiegyezéstől napjainkig tartó története azonban egészen más képet mutat. A magyar nacionalizmus 1867-ben megegyezést tudott elérni, garantálni tudta a történelmi Magyarország területi egységét. A két világháború között kudarcot vallott, mert hiába hitte, hogy vissza tudja hozni az első világháború előtti állapotokat. A rendszerváltozás időszakában akadtak, akik úgy gondolták, hogy a történelmet 1944/45-től lehetne folytatni, mások szerint 1947/48-tól, megint mások 1956-tól számították a „legújabb kor kezdetét”. A kontinuitást keresők gyakorta meglepedkeznek arról, hogy az ország társadalmának történelme és önismerete messze nem azonos a magyarországi politika történetével.

Az önkép kialakítását nehezítette a közhellyé kommunikált „demokratikus hagyományok fejletlensége”, a magyar uralkodó rétegek társadalmi tértől és történelmi időtől függetlenített reakcióssá nyilvánítása is. Ez utóbbit csak súlyosbította, hogy szociálisan és nemzetiségi szempontból igazolható volt. A több évszázados „rossz bizonyítvány” a XX. század első felétől a „bűnös nép” ítéletévé fokozódott. A vádak által kikényszerített önvédelmet és a szellemi-politikai nagyságaink tevékenységében mindig helyet kapó nemzeti elkötelezettséget a nacionalista megbélyegzés vádja kísérte.

Az önkép megrajzolásában jelen volt a kultúránk történetét, helyzetét és szerepét évszázadokon keresztül jellemző ellentmondásosság. „Felül”, a társadalom felső rétegeiben világszínvonalon is számottevő „autonóm”, illetve „magaskultúra” alakult ki, míg „alul” a társadalom többsége szinte mozdíthatatlanul belezáródott az elmaradottságba.

Végül az önkép kialakulásában nagy szerepet játszik a nemzeti érzékenység is. Magyarország számára mindig fontos volt, hogy milyen arculattal jelenik meg a nemzetek közösségében. Nagy súllyal estek latba a kívülről érkező kedvező vélekedések, amelyek valamiféle szimbolikus érdemrendként egytől egyig az ország kiválóságát tanúsítják. Mindez aztán – Bibó István szavaival – felerősítette a „nemzeti öndokumentációs kényszer” hajlamát.⁴ Jóllehet az a nemzeti önismeret, amely az öndokumentáció szolgálatába állított tényeken alapul, és mindegyre ezeket reméli viszontlátni a külső vélekedésekben, ingatag lesz, mivel bizonytalan lábakon áll.

4 Pataki Ferenc–Ritoók Zsigmond (szerk.) (1999): *Magyarsággép és történeti változásai*. Budapest, Magvető.

Mindezek ellenére vagy éppen az említettek miatt születhetett meg és ereszthetett a társadalomban gyökeret – rendszerektől függetlenül – formailag azonos, tartalmában eltérő, más és más módon interpretált és kommunikált önértékelés, „nemzeti énkép”. A „kis nép – nagy kultúra” közismert tézisérről van szó, amely a legkülönbözőbb variációkban Magyarország valamennyi kormányfőjének és kultuszminiszterének egyik vagy másik nyilatkozatában fellelhető – a kiegyezéstől napjainkig.

Amikor tágabb vagy szűkebb körben szóba kerül, hogy mi, magyarok mekkora helyet és milyen szerepet töltünk be a világ és Európa kultúrájában, gyakorta hangzik el, hogy az ország kicsinysége ellenére, népességének lélekszámához viszonyítva nagy hatalomnak számítunk. S általában sorolni kezdjük mindazon teljesítményeket és személyeket, amelyekkel, illetve akikkel jelentős mértékben gazdagítottuk a nagyvilág és a kontinens értékeit, miközben szeretünk megfélemlíteni arról, hogy az európai országok is kultúr-nemzetnek tartják magukat. Láthatjuk, hogy valamennyi ország briliáns eredményekkel dicsekedhet. A hazai teljesítmények is jelentősek, ám összességükben nem feltétlenül jobbak – vagy rosszabbak –, mint más nemzeteké, például a szomszéd népeké, akikkel folyton vetélkedünk.

Azért időztem kicsit hosszabban ennél a kérdéskörnél, mert az Európai Unió tagországaként korántsem mindegy, hogy – képletesen szólva – „a népek tengereiben” mi lesz a valóságos helyünk, és milyen értékek alapján tudunk megbecsülést kivívni magunknak. Hogy önképünk és a mások által látott kép egymástól eltérő marad vagy közelít, esetleg megegyezik majd.

A kulturális életben megjelenő orientációk

A keresztény Nyugathoz kapcsolódás, a magyarnál fejlettebb európai népek kultúrájának megismerése és Keletről hozott értékeinkkel való ötvözése az államalapítás óta szinte megszakítás nélkül a magyar politikai gondolkodás és kultúrpolitika egyik meghatározó alapelve volt. Nincs a magyar történelemnek olyan évszázada, amikor uralkodóink, politikai és kulturális vezetőink ne törekedtek volna erre, és ne ebben látták volna az ország előrehaladásának egyik legfontosabb és nélkülözhetetlen eszközét – jóllehet az ország sokféle szereppel próbálkozott már. Voltunk a „Kelet népe”, amely Ázsiából hoz különleges üzenetet Európának. A török hódítás időszakában a „nyugati kultúra védőbástyája” vagyunk. Határainkat az „európai művelődés végső határainak” tekinthetjük keleti és déli irányban egyaránt. Vágyainkban „Kert-Magyarországgá” akartunk válni, ám – Ady Endre szavaival – megmaradtunk „magyar ugarinak”. Álmainkban „Kelet-Európa Svájca” lehettünk volna, jóllehet aligha hasonlítottunk rá valaha is. Feljárnítottunk magunkat – mint a történelemben oly gyakran – „komp-országnak” Nyugat és Kelet között, csak eltévesztettük az irányt, és elfelejtettük, mit kell tenni azért, hogy európai nemzetté váljunk.

Mindez fokozatosan kialakított egy Nyugat-képet és egy Kelet-képet, amely ugyan részleteiben időről időre módosult, összességében azonban viszonylag állandó maradt.⁵

Amikor az egyesített európai keresztény hadak kiűzték Magyarországról a törököket, szinte észrevétlenül, a mindenkori realitásokra hivatkozva, meggyökeresedett az a nézet, miszerint az országnak – geopolitikai helyzete és fejlettségi színvonala okán – valamilyen hatalomhoz vagy nagyhatalomhoz kell kapcsolódnia, de legalább orientálódnia szükséges, ha meg akar maradni a népek tengerében. Hogy csak nemzetközi tekintélyű nagyhatalom szélárnyékban megerősödve járhatja a maga útját.

A Habsburg Birodalomból kiszakadó, aztán az Osztrák–Magyar Monarchiába tagolódó, az első világháború után a kisantant-országokkal övezetten függetlené váló, ám a háromhatalmi egyezményhez, ezáltal a Harmadik Birodalomhoz kapcsolódó, a második világhégés után a szovjet érdekszférába tartozó, katonailag megszállt, a Vörös Hadsereg kivonulását követően a Varsói Szerződésből kilépő és az Észak-atlanti Szövetségbe belépő, majd az Európai Unió tagjává váló ország helyzete jelzi azt az „ingamozgó alkalmazkodást”, amelyre a magyar politikai élet kényszerült, és amely megmutatkozik a mindenkori kormányzatok kultúrpolitikáiban és kulturális magatartásában.

Vitathatatlan, hogy az „ingamozgás” során számos tapasztalatra tettünk szert. A középkori államalakulat, a hódoltság időszaka, a soknemzetiségű Habsburg Birodalom, a Monarchia, a forradalmak és ellenforradalmak, aztán az ideológiai alapon és katonai erővel egyben tartott szocialista tábor keretei között szerzett tapasztalatok kulturális öröksége azonban túlságosan sok és sokféle túlélési technikát és túlélő magatartásformát halmozott fel. Az előző századok politikai és gazdasági szerkezeteihez képest az Európai Unió gyökeresen másféle integrációt jelent. Magyarország helye és szerepe az unión belül attól is függ, hogy a túlélési technikák és túlélő magatartásformák közül az elzárkózó, kirekesztő jellegűek, vagy a kreatívan, egészségesen alkalmazkodók kerülnek-e majd túlsúlyba.

A kultúra és a kulturális élet finanszírozásáról

Pénz! Pénz! Pénz! A kultúra és a kulturális élet kapcsán talán ez a szó hangzik el legtöbbször (feszültségektől sem mentesen) a kiegyezéstől napjainkig az Országház falai között és azon kívül is. Érdemes számba venni – korántsem a teljesség igényével –, hogy az eltelt százharminchat év alatt milyen nézetek és álláspontok körvonalazódtak e téren.

– Vannak, akik szakmai, politikai, ideológiai, gazdasági szempontok alapján állítják és bizonyítják, hogy a kultúrára többet kell fordítani, mint amit az adott kormányzati költségvetés előirányzata tartalmaz.

⁵ Pomogáts Béla (2000): *Nyugat és Kelet között*. Budapest, Ister.

– Mások szerint – kimondottan vagy kimondatlanul – a kulturális területek között prioritást, rangsort kell felállítani.

– Többen azt vetik fel, hogy nemcsak a kultúrára és a kulturális életre fordított összeg nagysága, hanem az elosztó mechanizmusok struktúrája is lényeges. Nem mindegy, „zsebből” történik-e a finanszírozás, vagy törvényekkel legitimált testületek útján.

– Számosan képviselik azt az álláspontot, hogy a kulturális élet finanszírozása állami feladat.

– Akadnak, akik azt javasolják, hogy a pénzek elosztásához az állami apparátusnak se közvetlenül, se közvetett módon ne legyen köze. A mindenkori kabinet tartózkodjon a kuratóriumok (kollégiumok) személyi összetételének befolyásolásától. Az állami finanszírozás ugyanis közpénzekből, és nem a kormányok kezéből történik.

– Időnként hangot kap az a nézet is, amely arra hívja fel a figyelmet, hogy „nem a kultúrára kell több pénz, hanem a pénz elköltéséhez kell több kultúra”.

– Gyakran fogalmazódik meg az az álláspont, miszerint az alapfokú oktatás feltételeinek teljes körű anyagi biztosítása, a középfokú képzés erőteljes támogatása és a felsőfokú oktatás segélyezése az állam kötelessége, a kulturális élet más tereumainak azonban politikai beavatkozástól mentes finanszírozásra lenne szüksége.

– A „szabadon virágozzék minden virág” tetszetős állítására az a válasz, hogy ez nem jelent mást, mint hagyjuk a „kertet” elgazosodni, ezért az állam nem mondhat le a kultúra céltudatos támogatásáról.

– Végezetül meg kell említeni azt az álláspontot is, mely szerint a kulturális élet sokcsatornás finanszírozása az állam és a társadalom közös ügye.

Ha a különböző nézeteket, álláspontokat csoportosítani próbáljuk, az állami szerepvállalás öt lehetséges formája különböztethető meg.⁶ Az állam lehet tulajdonos, szabályozó, vásárló, megrendelő és támogató.

Érdekes kérdés azonban, hogy a mindenkori kormányzatok és pénzügyi kabinetjeik milyen álláspontot foglaltak el e téren (és mit képviselnek napjaikban): azaz hogyan próbálták a kulturális élet anyagi feltételeit megteremteni.

A tapasztalatok arra engednek következtetni, hogy a pénzügyekkel foglalkozók túlnyomó többsége a kulturális tárcát az egyik legpocsékolóbb főhatóságnak tartja. Véleményként ugyan ezt soha egyetlen pénzügyminisztérium sem deklarálta, ám a költségvetési tárgyalások során – így vagy úgy – szinte mindig egyik kifejezésre juttatta.

Mindenesetre tény, hogy a pénzügyi kabinetek (néhány felkészült kulturális minisztert és kormányzatot leszámítva) legtöbbször épp a kulturális területeken folyó költségekre hivatkozva tudták a költségvetési vitákban akarataikat

6 Dessewffy Tibor (2000): Nem rés, nem bástya – egy kis ország lehetőségei a globalizációs kihívások erőterében. *Kultúra és Közösség*, 1. sz. 63–64. p.

érvényesíteni, a gazdasági megszorítások időszakában pedig többnyire ezt használták érvként a pénzek elvonásához.

A pocskolás vádja nehezen cáfolható. Az okok koronként – és kultusztárcáként – különböztek egymástól. Az 1920-as évek minisztere, Klebelsberg szerint Magyarország kulturális életében azért maradt annyi torzó és félbehagyottság, mert a miniszterek nem folytatták egymás munkáját, a kultúra ide-oda cibálása pedig nagyon sok pénzbe kerül. Jelentős összegeket emésztettek fel a háborúkat követő reorganizációk, majd a szocializmus évtizedeinek rombolásai és államosításai. Pozsgay Imre – aki 1980 és 1982 között volt kulturális, majd művelődési miniszter – azt teszi szóvá, hogy a kultúrára szánt kevés pénz miatt az intézmények a „legszegényebb” megoldásokat választják – s ez pazarlás. Köpeczi Béla (1982–88 között művelődési miniszter) már látja, hogy a kultúra kizárólagos állami fenntartása és működtetése lehetetlen vállalkozás, mert az állam rossz gazda. Glatz Ferenc, a rendszerváltó évek (1989–90) művelődési minisztere a luxusszámba menő, milliárdokat felemésztő párhuzamosságot kifogásolja. A rendszerváltás utáni évtizedben pedig a kulturális átalakulás folyamatai, a váltakozó eredményel járó „kulturharcok” és az elfolyó pénzek terhelik meg a tárca költségvetését.

Nem hallgatható el azonban az építkezés ténye sem. A kiegyezés óta – kisebb-nagyobb kitérőkkel, időnkénti tévutakkal – jelentős fejlesztésekre is sor került a hazai kulturális életben. A rendszerváltás kezdetén deklarált célkitűzés – a kultúra szabadsága – intézményesült, valósággá vált és létezik.

Három problémát azonban mindenképp meg kell oldani.

- A kulturális élet fejlesztése ne járjon együtt a pénz elherdálásával.
- Végképp fel kell számolni a kultúra maradékelvű finanszírozását.
- Mindenképpen felül kell vizsgálni a kulturális bevételek utáni kulturális járulékkoltatás rendszerét.

Az ország kormányzatai másképp nehezen lesznek képesek megteremteni a Lifelong Learning folyamat motivációs és intézményi feltételeit. A kultúrpolitika pedig kevésbé tud majd részt venni a magyar lakosság legszélesebben értelmezett európai versenyképességének megerősítésében.

A hivatalnoki kar és a minisztériumi apparátus helye, szerepe a kulturális élet szervezésében és szerveztségében

Európában az angol és a francia polgári forradalmat követően folyamatosan érzékelhető a különféle organizációk (szervezetek) modernizációban betöltött növekvő szerepe. A modernizáció egyre nagyobb, ugyanakkor állandóan finomított szervezettséget kíván meg. A mind összetettebbé váló feladatok elvégzésére az állam és a társadalom különféle szervezeteket hozott létre, amelyek a törvények és rendeletek figyelembevételével tevékenykedtek. Az eredményes munkavégzés viszont mindinkább komoly szakmai hozzáértést és szakszerű ügyintézést kíván meg. Különösen bonyolult kihívások előtt állnak a kormányzatok.

A dualizmus időszakában – mint Szekfű Gyula írja – a hivatalnoki kar azt vallotta, hogy őt az állam tartja el, cserében viszont ő tartja fenn az államot, képviseli a nemzetet.⁷ A két világháború között a szétesett Monarchia államigazgatási rendszere helyett újra volt szükség. Nem csupán a 93 ezer négyzetkilométernyi országra méretezett, csökkentett apparátusra, hanem olyan garnitúrára, jól képzett hivatalnokokra, akik a modern állam politikai és társadalmi bázisát jelentik. A hatalmat megragadó kommunista párt 1949-ben „lefejezi”, illetve felszámolja a korábbi tisztviselő kart. A tábornoakból, doktorátussal rendelkező hivatalnokokból portások, segéd munkások lettek. A tárcához káderek kerülnek, akikkel szemben két követelményt fogalmaznak meg: legyen a párt feltétlen, odaadó híve, és munkás- vagy szegényparaszti családból származzon. A forradalom leverése után, a konszolidáció időszakában mindinkább követelménynek kezd számítani a szaktudás is. A minisztériumok apparátusai elsősorban a párt és a KISZ (Kommunista Ifjúsági Szövetség) felső vezetéséből kerülnek ki. A rendszerváltás kormányainak ki kellett egyeznie a régi nómenklatúra bizonyos részével, hiszen szükség volt ügyintézői ismeretére. Ugyanakkor a kabinetek vezetői rokoni, iskolatársi, baráti, másként fogalmazva „sógor, koma, jó barát” alapon osztogatták a hivatalt, illetve „a mi kutyánk kölyke”, a „megbízható, jó elvtárs” gyakorlatát követték. Az egymást négyévenként váltó kormányok kölcsönösen lecserélték az örökölt apparátus nagy részét, amely a hivatalnoki kar állandó átrendeződésével járt.

A tapasztalatok azt mutatják, hogy lehet fennkölt a cél, de aligha valósulhat meg a napi gyakorlatban Max Weber ideális álláspontja, mely szerint a szakszerű és hatékony ügyintézéshez független, semleges hivatalnoki karra van szükség, amely nem áll a parlamenti pártok szolgálatában.⁸ Le kell számolni azokkal az elképzelésekkel, amelyek a közigazgatást teljesen kivonnák a politika uralma alól, hiszen ezáltal maga a politika (kultúrpolitika) veszítené el az értelmét, a hatalom gyakorlásának és az ehhez szükséges gépezet irányításának lehetőségét. Magyarországon a politikai és az igazgatási rendszerváltás együttes hatásai csak felerősítették azt, hogy a közzolgálati semlegességet kimondó jognak sem lehet elég eszköze a politikai törekvések feltartóztatására, mert a politika számtalan esetben túllép rajta.⁹ Összességében elmondható, hogy a hivatalnoki kar pártsemlegessége a gyakorlatban aligha létezik, arra azonban lehet törekedni, hogy a semleges közzolgálat biztosítását szolgáló jogszabályi eszközök hatékonysága megerősödjön.

7 Szekfű Gyula (1935): *A három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, Magyar Királyi Egyetemi Nyomda.

8 Weber, Max (1982): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest, Gondolat.

9 György István (1997): Közzolgálat és politikai semlegesség ma Magyarországon. In Glatz Ferenc (szerk.): *A demokrácia intézményrendszere Magyarországon*. Budapest, MTA, 161–164. p.

Engedjék meg, hogy áttérjek előadásom másik témakörére, arra a mesterséges képződményre, amelyet kultúrpolitikának neveznek. A kultúrpolitika, művelődéspolitiká, kulturális politika – mint az előadás bevezetőjében elhangzott – a kultúra és a politika egymástól gyökeresen különböző két világ és eltérő eszközrendszerek bonyolult és ellentmondásokkal telített „házassága”, amely alapvetően a XIX. század végén honosodott meg és terjedt el Magyarországon.

Eltekintve a megnevezések etimológiai különbségeitől, a kiegyezéstől napjainkig sokféle módon csoportosítják és különböző irányzatok szerint osztják fel a kultúrpolitikát.

Az 1989–90-es rendszerváltozás első éveiben erőteljesen jelentkező vélemény szerint nincs szükség kultúrpolitikára: a kifejezést is, az intézményt is el kell felejtetni. E gondolatot nem a piacgazdaság szempontjai inspirálták, sokkal inkább az a természetes szabadságra törekvés, amely a Kádár-korszak vége felé vált egyre erősebbé, s amely az akkori politikai-ideológiai kurzussal szembeni értelmiségi ellenállásként jelentkezett. A korszak Aczél György nevével fémjelzett kultúrpolitikája ugyanis valamiféle centralizált, esztétikai értékítéletet alkotó politikát jelentett, amelynek élménye a rendszerváltozás első éveiben még erőteljes és közeli volt.¹⁰ A rendszerváltozás után azonban gyorsan kiderült, hogy Európában, főként Közép-Európában a kultúra és a politika olyan sokdimenziós, ellentmondásos, ám önálló világot hozott létre az évszázadok során, amely jól körvonalazható egységekből áll. S az is bizonyossá vált, hogy a diktatúrabeli, rosszul csengő kultúrpolitika kifejezéssel szemben kialakult ellenérzést nem lehet a parlamenti demokrácia világába átvinni.

A tágabb értelmezési alapra helyezkedők szerint nemcsak az államnak (kormányzatoknak) létezik kultúrpolitikája,¹¹ hanem a

- társadalmi rétegeknek és csoportoknak,
- régióknak, a lokális és helyi (városi, községi) társadalmaknak,
- a társadalom civil szervezeteinek,
- egyházaknak és felekezeteknek,
- pártoknak és szakszervezeteknek,
- a kulturális és művelődési intézményeknek, kulturális vállalkozásoknak,
- a piacnak,
- a különböző szakmáknak,
- sőt még az egyéneknek is.

(A legutóbbi – amely az egyénre szűkíti/tágítja a kultúrpolitika fogalmát – erősen vitatható, ebben az esetben célszerűbb kulturális attitűdről beszélni.)

Azok szerint, akik a szűkebb értelmezést fogadják el, a kultúrpolitika nem más, mint a hatalomra kerülő politikai párt(ok) (kormányzati koalíció) által meghatározott, a kulturális élet alakulását befolyásoló kormányzati, pontosab-

10 Révész Sándor (1997): *Aczél és korunk*. Budapest, Sík.

11 Vitányi Iván (1997): A kulturális fejlődés stratégiája. *Kultúra és Közösség*, 1. sz. 9–23. p.

ban kultuszminisztériumi tevékenység. Abból indulnak ki, hogy amikor egy európai, főként egy közép-európai nemzet kulturális életének alakulásáról esik szó, akkor köznap értelemben elsősorban nem az egyének, társadalmi szervezetek, egyházak és pártok kultúrpolitikáira gondolunk. Különösen igaz ez Magyarországon, ahol a XX. századi állam mind fontosabbnak, a XXI. század legelején pedig már elengedhetetlennek tartja, hogy kivegye részét a kulturális élet fejlesztéséből. Már a kiegyezés után felismerték, hogy az adófizetőktől befolyt bevételekből az államnak kötelessége támogatni a kulturális életet, ám a társadalom vélekedése szerint nem mindegy, hogy a rendelkezésre álló összegek felhasználása milyen célok, értékek és politikai érdekek jegyében – s főként hogyan történik. Ahol tehát a központi költségvetésből fordítanak jelentős összegeket oktatásra, tudományra, művészetekre és közművelődésre, azt bizonyos célrendszer szerint teszik, amely lehet világosan összefüggő és stratégiaileg átgondolt, de semmiképpen nem lehet olyan értelmű politika, amelyet szűk párt-politikai érdekek szabnak meg.

A kultúrpolitika szűk értelmezésében szoktak beszélni ágazati kultúrpolitikákról is:

- oktatáspolitikáról (alapfok, középfok és felső fok),
- tudománypolitikáról (természettudományi és társadalomtudományi ágazatok szerint),
- művészetpolitikáról (műfajok alapján),
- közművelődés-politikáról (szervezetek és közösségek szerint).

Az európai kormányok kultúrpolitikáit általában három típusba szokás sorolni. Az egyik a liberális, a másik a központosított, a harmadik a demokratikus vagy társadalomvezérelt modell.

A liberális kultúrpolitika a centrális helyzetű, szerves fejlődésű országokban alakult ki. Alapvető elve a piaci mechanizmusok és törvények által szabályozott szabadság. Kis megszorítással azt is mondhatjuk, hogy a liberális kultúrpolitika a „virágozzék minden virág” elvét követi, minimalizálja az állam szerepét, s a kulturális életet jórészt a piac mozgásaira bízta. Magyarországon ez a kultúrpolitika kockázatos lett volna. Egy kicsi, tőkehiánnyal megvert országban az államnak nagyobb szerepet kell vállalnia, mint egy erős magánpiaccal rendelkező országban. Másrészt a korlátlan piaci szabadság paradox módon épphogy nem a kulturális sokszínűséget, hanem az uniformizálást segíti elő.

A központosított kultúrpolitika a XIX–XX. században perifériára szorult, szervesen fejlődésű országokra jellemző. Ez a modell nem elégszik meg a kulturális élet „szabályozásával”, hanem annak a „vezérlésére” is törekszik. Jellemzője, hogy többnyire sikerül létrehoznia egy magas színvonalú, autonóm kultúrát, amely azonban csupán egy szűk réteget szolgál.

A demokratikus vagy társadalomvezérelt kultúrpolitika modellje szerint mindenkinek meg kell kapnia a lehetőséget, hogy döntéseit alternatívák ismer-

retében hozza meg. A kultusztárca feladata az, hogy szolgáltatásaival segítse a kulturális élet feltételeinek megteremtését, fejlődését.

A különféle kultúrpolitikai modellek különféle stratégiák alapján fogalmazódnak meg. Ismert a kultúraőrző, felvilágosító, identitásközpontú, jóléti állami kultúrpolitika, de beszélhetünk konzervatív keresztény-nemzeti, radikális népi-nemzeti, populista, polgári demokratikus, baloldali és jobboldali kultúrpolitikáról – s a sort még lehetne folytatni.¹²

A lényeg, hogy az említett különféle kultúrpolitikai irányzatok és modellek eddig jobbra nemzetállami keretek között jelentkeztek és gyakoroltak hatást a kulturális életre. Megjelent azonban a kulturális globalizáció mint reménykép – és rémkép.¹³ Az egyik tábor egy teljesen új, modern globális civilizáció kezdetét reméli tőle, a másik viszont a hagyományos civilizációk és a modern nemzeti kultúrák veszedelmének tartja.

A vita hevében sem szabad azonban megfeledkezni arról, hogy a kulturális globalizáció nem egyik területe vagy egyszerű kísérő jelensége, mellékes következménye a gazdasági globalizációnak. Nemcsak azért, mert voltaképpen a kultúra is áru, a különféle kulturális szolgáltatások is piacon jelennek meg, hanem abban az értelemben is, hogy a gazdasági és társadalmi érintkezési viszonyok eszköze, technikája, szervező ereje. Éppen ezért kevesen vitatják, hogy a gazdasági globalizációnak kulturális dimenziója is van.¹⁴

Általában négyféle dimenzióról szokás beszélni. Az egyik a világ üzleti elitjeinek szintjén alakul ki és terjed. Az életelv a skrupulusok nélkül érvényesített profitmaximalizálás, az élet mint befektetés és haszonélvezet jelenik meg. Semmi sem számít, csak az, ki a gyorsabb, ki a keményebb és ki a gazdagabb. Ez a habitus – országra, régiókra, politikai beállítódásra, vallásra való tekintet nélkül – egyre inkább hatalmába keríti a felfelé törő fiatal értelmiségieket. A másik dimenzió is az elithez kötődik, de nem az üzleti, hanem az értelmiségi elithez. Oktatási intézmények, különösen az egyetemek, a tömegkommunikáció, akadémiai intézetek, jelentős tőkével rendelkező alapítványok, állami és multinacionális ügynökségekhez kapcsolódó nem állami szervezetek tartoznak ide, amelyek az értékek, minták, normák leértékelésében, tagadásában vagy széles körű terjesztésében egyaránt jelentős szerepet vállalnak. A globalizálódás során az említett két dimenzió számos ponton találkozik és felerősíti egymást, de ellentétbe is kerülhet. A harmadik nagy trend a kultúrában az, amivel a

12 Németh János István (1993): Az európai művelődésszervezés három modelljének alapelvei.

In Szabó Károly (szerk.): *Közművelődés a társadalmi változásokban*. Budapest, 1993, Magyar Honvédség Közművelődési és Művészeti Főigazgatósága és a Honvéd Kulturális Egyesület.

13 Szilágyi Ákos (2000): Nemzeti kultúra és globális kihívások. Inspiráció – tézisek helyett. *Kultúra és Közösség*, 1. sz. 11–14. p.

14 Uo.

kulturális globalizációt a leggyakrabban szokták azonosítani: a „McWorld-kultúra”, melyet „homogén világkultúrának” kell érteni. Megvalósítója az integráció és az uniformizálás, melyet a globális piaci erők hajtanak végre. A világot behálózó struktúrákról van szó. Példaként az egyre „gyorsabb ütemben lüktető zenei irányzatokat”, a még gyorsabb számítógépeket és a gyorséttermeket, a szórakoztatóipart, a nagy közlekedési rendszereket (légiforgalom, hajózás) vagy a politikai élet nemzetközi kommunikációs eszközét, az angol nyelvet említhetjük meg, melyek a földkerekség valamennyi nemzetét egy homogén világkultúrába préselik. Végül a globalizáció negyedik dimenziója a nyugati típusú modern pluralizmus, amely elterjedni látszik a nem nyugati társadalmak életében.

Az osztrák születésű amerikai szociológus, lutheránus teológus Peter Berger¹⁵ szerint a kulturális globalizáció végső soron a nyugati, elsősorban angolszász–amerikai kultúra expanziója. Mind a négy trend ugyanazon a nyelven – az angolon – kommunikálódik, amelyet a nemzetközi gazdaság, technika és a tudomány világa is a globális kommunikáció nyelveként használ.

Ismert, hogy Magyarország esetében a nemzeté válás a nyugati országokhoz képest különböző okok miatt később következett be, és elsősorban nyelvi-kulturális szinten került rá sor.¹⁶ Mindez közrejátszik abban, hogy a „nemzeti kultúra letéteményesei” (művészek, írók, humán értelmiségiek, társadalomkutatók stb.) szerint az egész nemzet kerülhet veszélybe. A globális kultúra elsősorban az értelmiségnek azt a rétegét érinti, amelyik a szellemi kultúra termelésében nem piaci szempontok szerint vesz részt, nem befektetésekben és megtérülésben gondolkodik.

A kérdés az, hogy a nemzetállami keretek között kialakult kultúrpolitikai irányzatok tudnak-e valamit kezdeni a globális kultúrával és annak hatásaival, vagy egy gyökeresen másféle kultúrpolitikára lesz szükség.

A globális kultúra kihívásaira és a veszély kivédésére választ és esélyt a magyar társadalom és az állam összefogása nyújthat. Persze csak abban az esetben, ha a mindenkori kormányzatok anyagi és másféle eszközökkel is segítik a civil társadalom szabadon társult csoportjainak, szervezeteinek, polgárainak megerősödését, autonómmá válását, és ha képesek lesznek szellemi kultúránk sokféle hagyományát, formáját és eredményeit megfelelően „globalizálni”.

Az Európai Unióhoz csatlakozó Magyarország ismét fordulatra készül, amely a kulturális életben újabb folyamatokat indíthat meg. A kultúrpolitikát ebben az új helyzetben azonban nem a forgolódásoknak és téblábolásoknak, hanem az átgondolt felelősségnek kell jellemeznie. Olyan kormányzati kultúrpolitikára

15 Berger, Peter L. *Four Faces of Global Culture* című, 1997-ben megjelent tanulmányára Szilágyi Ákos (2000) hivatkozik.

16 T. Kiss Tamás (1989): A kultúra legitimációs szerepének módosulásai. *360° – Közművelődés Csongrád Megyében*, 3. sz. Szerk. Török József.

.....
lesz szükség, amely magáénak vallja Bartók Béla szellemi örökségét: a magyar kultúrpolitika maradjon magyarnak, de európai módon és léptékek alapján!

A Közművelődési Nyári Egyetemen 2003. július 7-én elhangzott előadás szerkesztett szövege.

Megjelent: T. Kiss Tamás: Fordulatok és folyamatok a hazai kultúrpolitikában. In Török József (vál., szerk.): *Közművelődési Nyári Egyetem 1999–2008. Válogatás a 10 év előadásaiból*. Szeged, Csongrád Megyei Népművelők Egyesülete, 2010, 426–440. p.

AZ ILLEGITIM ANDRAGÓGUSKÉPZÉS MEGTEREMTŐJE

T. KISS TAMÁS – TIBORI TIMEA

„Aki egyszer felteszi a kolompot, az rázza!”

Durkó Máttyás

A felnőttekkel való foglalkozás, a felnőttek tudásának bővítése, általános és szakismereteik pótlása, kiegészítése és gyarapítása – ha koronként eltérő mértékben és módon is – alapvetően az iskolarendszer valamiféle meghosszabbítása volt. Magyarországon a XVIII. századtól kezdve hosszú ideig a műveltség – az „ész, a fény, a világosság” – terjesztése, a művelődés lehetőségeinek kiterjesztése volt a cél (felvilágosító előadásokkal, a korszerű ismeretek továbbításával), ám a XIX. század végén a népnevelés, a két világháború között az iskolán kívüli népművelés, később, az 1960-as évek végétől pedig a közművelődés centrumában már kimondva-kimondatlanul az egyes társadalmi rétegek iskolázási hátrányai mérséklésének, egyfajta esélyegyenlőség megteremtésének az igénye állt.¹ A XIX. század végén, a XX. század első évtizedeiben vetődött fel az a probléma, miben és hogyan különbözik a felnőttek tanulása, ismeret-elsajátítása a felnővekvő nemzedékétől. Felmerült az a kérdés is, lehetséges-e nevelni a felnőttet? Az alapfeltevés az volt, hogy az ember fejlődése nagykorúvá válásával nem válik befejezetté, az újabb és újabb feladatok, élethelyzetek pedig részben új ismereteket, részben új módszereket, technikákat, alkalmazkodási készségeket kívánnak meg. A kérdés mögött azonban nemcsak a XIX. századi eszmény, a „kiművelt emberfők” biztosította termelésnövelés lehetősége állt, hanem a XX. században jelentkező különféle ideológiai-politikai aktivitásokra serkentés is meghúzódott.

A felnőtt nevelhetőségét képviselő irányzat karakteres hazai képviselője a XX. század második felében Durkó Máttyás volt. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem professzora 1957-től számos munkájában fejtette ki az általános embernevelés (antropagógia) részének tekintett népművelés, illetve a közművelődés elméletével a részleges átfedés viszonyában álló felnőttnevelés mellett szóló érveit és indokait.

1 T. Kiss Tamás (2000): *A népnevelőtől a kulturális menedzserig. Fejezetek a népművelőképzés fejlődéstörténetéből*. Budapest, Új Mandátum–IIZ/DVV [Német Népfőiskolai Szövetség Nemzetközi Együttműködésének Intézete].

A személyiségről

Durkó Mátyás – az andragógia hazai felnőttnevelési irányzatának jeles képviselője – szakmatörténelmet alakító személyiség volt. Tévedései ellenére is jelentős teljesítményekben bővelkedő élete, munkásságának „gyökerei” alapvetően két helyszínhez, Békéshez és Debrecenhez kötődnek.

Durkó Mátyás 1926. január 17-én született Békésen. Kora ifjúkorát e tipikus alföldi mezőváros társadalmi-kulturális viszonyai határozták meg. Durkó családja a XX. század hazai társadalmi mobilizációs tendenciáinak mintája lehetne. A nagyszülők közül az egyik munkás- (pályaőr), a másik paraszti családból érkezett. A dolgos, munkaszerető és vállalkozó szellemű szülők a munkás és paraszti létből „felfelé törekedtek”, a középosztályba, a kisvárosi polgári létbe. Durkó apja, a nyolc gyerek közül a legidősebb, kereskedőseggé lett. Amikor édesanyja öröklött fél házrészét az 1920-as években eladták, vásári kereskedőként járták az országot Békéstől Debrecenig, majd rőfősboltot nyitottak Békésben. Soós Pál, aki 1986-ban megírta Durkó Mátyás életútját, úgy véli, az ő családjára is érvényes mindaz, amit Németh László 1943-as szárszói beszédében a „kispolgárságról” mondott: „A közhelyes szocialista gondolkodás [...] némi lenézéssel kezeli a »kispolgárokat«: a földes parasztságot, a szabad iparosokat, kereskedőket, a közüzemi alkalmazottakat, az értelmiséget. [...] Pedig [...] az az iparkodás, gazdasági tudás, fogékonyság, ami egy nemzet ereje, elsősorban a kispolgári réteg tulajdona. Mondjam-e, hogy ezek a kispolgárok valamennyien munkások? Az még húsz-negyven holdas gazda is, [...] az a kisiparos, aki jó időkben segéddel dolgozik, sőt horribile dictu, az az iskolai tanárnő is [...]. Iszonyú rombolás lenne ezeket a kispolgárokat [...] elméletekhez nyomorítani.”²

A szülők nem sokáig tudták biztosítani két gyermekük számára a gondtalan gyermekkort és tanulási lehetőségeket – a család anyagi helyzete a második világháború idején fokozatosan egyre rosszabb lett. A gimnazista diák Durkó Mátyás az utolsó osztályokat úgy végezte, hogy tanítványokat vállalt, így járulva hozzá taníttatása költségeihez.

Bevallása szerint első „pedagógiai tapasztalatait” a békési református gimnázium vallásstanára révén szerezte: diáktársaival román környezetben, falusiak, tanyasiak körében végeztek társadalmi és gyermekgondozói feladatokat. A lelkész gyakran emlegette tanítványainak – Tamási Áronra hivatkozva –, hogy minden ember életében kell lennie egy alapvető célnek. Durkó számára ezt az alapvető célt a szolgálat jelentette. A gimnáziumi tapasztalatok mélyen megmaradtak a szorgalmas, mindig tetre kész fiatalemberben, aki maga is tele volt segítőkészséggel, tudatos jobbítani akarással. És tudásvágyal: szinte min-

2 Soós Pál–Boros Sándor (1986): Durkó Mátyás hatvanéves. In Soós Pál–Sz. Szabó László (szerk.): *Tömegkultúra és közművelődés. Acta Andragogiae et Culturae*, 7–8. sz. 5–20. p. Debrecen, KLTE. Az idézet eredeti forrása: Németh László: Második szárszói beszéd. In uő: *Sorskérdések*. Budapest, 1989, Magvető és Szépirodalmi, 725–738. Idézet 734. p.

den elsajátítható ismeret érdekelte, mindenre fogékony volt s minden készségét fejleszteni igyekezett.³

Középiskolás korának – ekkor már harmadik és negyedik osztályos diák – életre szóló nagy élményeit az Exodus Körrel (vagy ahogyan néhányan nevezték, az „alexandriánusokkal”, Karácsony Sándor híveivel) való találkozás, a Karácsony Sándorral történő megismerkedés, a református ifjúsági szövetségben, a Soli Deo Gloriában és a cserkészszervezetekben folytatott tevékenység, de különösen a nyári balatonszárszói táborozásokon való részvétel jelentette. 1944-ben – négy tanítványa mellett is – kitűnő eredménnyel tette le az érettségit a békési főgimnáziumban. A katonaköteles ifjú még ebben az évben, szeptemberben Dunántúlra, levente-munkatáborba került, ahonnan Németországba akarták vinni. Ám Durkó Mátyás – életveszélyes kockázatot és bujkálást vállalva – Kaposváron megszökött, és karácsonyra ismét otthon volt Békésen. Itt élte át a háború utolsó és a béke első hónapjait.

Nemzedéke korán ért a nehéz, sorsfordító idők terhe alatt: bár még csupán 19 éves volt, már súlyos tapasztalatokkal a háta mögött, szinte felnőtt fejvel, gyalog indult el Békésből Debrecenbe, egyetemi tanulmányainak színhelyére. Itt kezdődött életútjának következő szakasza: 1945 szeptemberében beiratkozott az akkor még Tisza István nevét viselő tudományegyetem Bölcsész tudományi Karának magyar–francia szakára.

Képességei, amelyek már a gimnáziumban megmutatkoztak, egyetemi tanulmányai során sem hagyták cserben. 1947-ben kitűnő és dicséretes eredménnyel alapvizsgázott. Sajnos, ugyanebben az évben meghalt az édesapja; már nem örülhetett fia gyorsan felívelő egyetemi pályafutásának.

Az alapvizsgák letétele után az egyetem francia intézetének gyakornoka lett. Közben irodalomelméleti dolgozatával elnyerte a bölcsészkar magyar irodalmi pályadíját. 1948-ban az egyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetében kapott demonstrátori megbízatást. 1949-ben kitűnő szinten tette le a magyar szakvizsgát, jó eredménnyel a franciát, a következő évben pedig tanári képesítő vizsgájának is kiváló volt az érdemjegye.

Durkó Mátyás egyéniségére a legmélyebb és legtartósabb befolyást Karácsony Sándor gyakorolta, akivel mint a pedagógia professzorával az egyetemen is találkozhatott (Karácsonyt 1950-ben helyezték nyugállományba). Karácsony protestantizmusa, ideológiai-filozófiai gondolkodásmódja, mély és következetes demokratizmusa, nyitottsága, népisége, közösségi, erkölcsi komolysága, kulturális és tudományos igényessége, pedagógiai-szabadművelődési és felnőttnevelési hitvallása és gyakorlata egyaránt vonzotta az akkor még útkereső fiatalembert. Ma már elmondható, hogy Durkó Mátyás élete során soha nem ingott meg

3 T. Kiss Tamás–Tibori Timea (2005): Durkó Mátyás emlékezete. *Kultúra és Közösség*, 1. sz. 59–61. p., továbbá T. Kiss Tamás–Tibori Timea (2005): Homage a' Durkó Mátyás. *Felnőttképzés*, III. évf. 1. sz. 58–59. p.

abban a meggyőződésében, hogy Karácsony Sándor felnőttnevelési koncepciója a legjelentősebb teoretikus-tudományos teljesítmények közé tartozik.⁴ Saját bevallása szerint Karácsony Sándor mellett a másik nagy élmény az egyetem ugyancsak meghatározó személyisége, a Hankiss János „közelében” való élés volt számára.

Durkó értékrendszerének és világnézetének fontos eszmei forrásvidékét a népi írók munkássága jelentette. Közülük is különösen Németh Lászlót, Veres Pétert és Móricz Zsigmondot vallja tanítómesterének. Persze a debreceni bölcsészhallgató számára Karácsony Sándor szellemisége és a népi írók eszmevilága között nem volt nehéz felfedezni a szinte természetes találkozási pontokat és kölcsönhatásokat. Az e két forrásból származó eszmék és eszmények – mint a „másik ember” tisztelete, az erős közösségi és magyarságtudat, a demokratikus népben-nemzetben gondolkodás, a valóság tisztelete – szervesen egybefonódtak alakuló személyiségében. Olyannyira, hogy egész nevelői munkáját és emberi magatartását áthatotta az igény: keresse a hangot és a kapcsolatot a legkülönbözőbb társadalmi és műveltségi helyzetű emberekkel, akiktől, mint vallotta, mindig elleshet valami újat, valami fontosat. Ellenfeleire, gáncsoskodó kollégáira is úgy tekintett, mint olyan emberekre, akiket meg lehet és kell győzni saját felfogása jogosságáról, hasznosíthatóságáról.

A fiatal és fogékony Durkó Mátyás világnézetének további alakulására – mint abban a történelmi időben számos fiatalra – hatással volt a marxizmussal és a kommunista párttal, valamint a NÉKOSZ- (Népi Kollégiumok Országos Szövetsége) mozgalommal történt találkozás is. Révai József, Lukács György és nem utolsósorban Makarenko munkáit olvasta. Bekapcsolódott az egyetemi ifjúsági szervezet, a MEFESZ (Magyar Egyetemi és Főiskolai Egyesületek Szövetsége) munkájába, amelynek rövidesen bölcsészkar elnöke lett. Közvetlen kapcsolatba került a kommunista párttal, 1948-ban az MKP (Magyar Kommunista Párt), illetve hamarosan az MDP (Magyar Dolgozók Pártja) tagja lett (de 1956 után már nem tagja a Magyar Szocialista Munkáspártnak). Még ugyanebben az évben hathetes pártiskolán vett részt. A kommunista párt fontos feladattal bízta meg: két évig a debreceni Ságvári Endre Népi Kollégium igazgatója.

Az ún. „fényes szelek” rövid időszaka mély (és ellentmondásos) nyomot hagyott Durkó Mátyás életében. A „kritika–önkritika” ismétlődő, egyre keményebb, végül leplezetlenül „egymás kinyírására” irányuló szituációi, eseményei és történései, a mind nyilvánvalóbbá váló „személyi kultusz” következményei egyre nagyobb feszültséget keltettek benne, s ezek az emlékek élete végéig el-kísérték. Számos lelkiismereti konfliktusa feldolgozatlan maradt, sok korábban nagyra becsült emberben csalódnia kellett.

4 Durkó Mátyás (1977): Karácsony Sándor művelődéstörténeti, felnőttnevelési és szabadművelődési koncepciója. *Debreceni Szemle*, 2. sz. 274–294. p.

Az 1950-es év több szempontból is fordulópont volt az életében. Ebben az évben kötött házasságot Balogh Edittel, aki kezdettől stabil érzelmi háttérrel biztosított és mindvégig szellemi társa maradt Durkó Mátyásnak. (Felesége régi debreceni pedagógus-értelmiségi család leszármazottja, és mi sem természetesebb, hogy házasságukból született egyetlen leánygyermeküket, Durkó Editet is pedagógusnak nevelték.) De ebben az évben veszi kezdetét egyetemi oktatói pályafutása is. A tanári képesítő vizsgát követően tanársegédnek nevezték ki az egyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetébe. Két irodalomelméleti kollégiumot (és ezekhez kapcsolódó szakszemináriumokat) vezetett. Ekkor indult el tudományos pályafutása is. Kezdetben Móricz Zsigmond, később Oláh Gábor munkásságával foglalkozott. Az előbbiről, a század egyik legnagyobb regényírójáról több tanulmánya, közleménye jelent meg az *Irodalomtörténet*, az *Épitünk* és az *Irodalomtörténeti Közlemények* című folyóiratokban és más kiadványokban. Irodalomtörténeti kutatásainak eredményeit ma is értékeli és számon tartja a szakma. Egykori professzorai, Juhász Géza, Barta János és Bán Imre is elismerték szorgalmas, nagy munkabírási, oktatói-kutatói vénával egyaránt rendelkező tanársegédjük eredményeit, amelyeket mindössze három év alatt ért el.

Az irodalomtörténeti oktató- és kutatómunkával párhuzamosan már ezekben az években nagy érdeklődést mutatott az egyetemi hallgatók nevelésének problémái iránt – nemcsak gyakorlati vonatkozásban, hanem elméleti-tudományos ambícióval is. Tapasztalatait összegző tanulmányaival országos és egyetemi oktatói pályázatokat nyert. A fiatal tanársegéd számára nagy elismerést jelentett, hogy 1953-ban a képzési-nevelési problémákról vitaindító előadást tarthatott az Országos Felsőoktatási Irodalomtanítási Konferencián, és hogy felsőoktatás-módszertani írásait a *Felsőoktatási Szemle* közölte.⁵

Durkó oktatási tapasztalatai nagymértékben hozzájárultak szakmai orientálódásához. Bár mindig szívesen foglalkozott irodalommal és ez a szenvedélye egész életében megmaradt, legalább ennyire vonzották a neveléstudomány, az ifjúkori és a felnőttoktatás és nevelés problémái. Végül megérlelődött benne az elhatározás: átmegy a neveléstudomány területére. (Bán Imre professzor megrökönyödve fogadta a döntést, egyszerűen „örültségnek tartotta”, hogy abbahagyja kutatásait.) „Az igazsághoz tartozik – említette egy beszélgetés során –, hogy sokkal nagyobb olvasottságra lett volna szükségem a magam állította színvonalhoz.”⁶

Rövid (de már alapvetően pedagógiai orientációjú) átmeneti időszak következik Durkó Mátyás egyetemi pályafutásában. Munkája megoszlik az irodalmi és pedagógiai tanszék között. 1954 januárjától szeptemberéig ugyanis az egyetem Módszertani Kabinetjében, majd a következő év szeptemberéig Rektori

5 Durkó Mátyás (1953): A szemináriumi vezetés módszerei. *Felsőoktatási Szemle*, 7–8. sz. 349–364. p.

6 T. Kiss Tamás–Tibori Timea (2005) i. m. Idézet 60. p.

Hivatalában dolgozott, előbb adjunktusi, majd főelőadói munkakörben. 1955 őszén került a Pedagógiai Tanszékre, ahol előbb tanársegéd, 1957. április 1-jétől 1965. júliusig adjunktus, 1965. augusztus 1-jétől 1970. június végéig docens (1962–71 között a Felnőttnevelési és Közművelődési Tanszéki Csoport vezetője), majd 1971-től a Felnőttnevelési és Közművelődési Tanszék vezetőjeként dolgozik. 1978. július 1-jétől egyetemi tanár.

A Pedagógiai Tanszéken kibontakozó szakmai tevékenysége mellett, mint már korábban is, aktív társadalmi és közművelődési munkát folytatott. Az ifjúsági mozgalomból kikerülve hosszú éveken keresztül a szakszervezetben tevékenykedik (volt üb-titkár, majd kari és egyetemi szb-elnök is). Nem hagyta abba a diákkorától kezdve szinte misszionáriusi szorgalommal és buzgalommal végzett tudományos ismeretterjesztést sem: 1951–52-ben az Irodalomtörténeti Társaság Hajdú megyei összekötőjeként szervezte az irodalmi ismeretterjesztő munkát. 1954-ig a Magyar Írószövetség Debreceni Csoportjának titkáráként és egyben az *Építünk* című helyi irodalmi folyóirat szerkesztőbizottsági tagjaként tevékenykedett. Terjesztője volt a népi írók műveinek, a Magyar Élet kiadványainak. Mint az Alföldi Magvető Kiadó vezetője és egyetlen alkalmazottja, 1954 és 1957 között számos könyvet adott ki. Megjelentette Móricz Zsigmond 1918–19-es cikkei, kiadta az 1942-ben elhunyt Oláh Gábor novelláskötetét, sajtó alá rendezte életművét és válogatott verseit. Munkája országosan is úttörő jelentőségű volt. Az Alföldi Magvető tevékenységét nyugdíjazása után maga értékelte egy nagy összefoglaló tanulmányban. Több éven keresztül látta el a Hajdú-Bihar megyei Népművelési Tanácsadó továbbképzési szakreferensi munkakörét. Ugyancsak évekig tagja az MSZMP Debreceni Bizottsága mellett működő Kulturális Bizottságnak.

Természetes, hogy őt sem hagyta érintetlenül az 1956 októberében kirobbant forradalom. Aktívan bekapcsolódott a helyi Csokonai Rádió műsorszerkesztő tevékenységébe. Szerepvállalása csaknem kettétörte induló tanári pályáját. Ő játszotta furulyán a rádió szignálját, a *Te vagy a legény*, *Tyukodi pajtás* című dal néhány taktusát. Az állami, illetve egyetemi fegyelmi bizottság szerencsére csupán szóbeli megrovásban részesítette, de 56-os működése hosszú időn át sötét folt maradt a hivatalosság szemében.

Az egyetemi nevelésről írt korábbi tanulmányai után, 1954-ben – Borbély András kollégájával közösen – már egy olyan pályamunkát készít a jutalmazás és a büntetés nevelési problémáiról, amellyel akadémiai díjat nyernek, és amely később kötet formájában is megjelenik.⁷ Ennek az elismerésnek is köszönhető, hogy a Magyar Tudományos Akadémia 1955-ben engedélyezte számára a rövidített aspirantúrát. Pedagógiai, szakmai és ideológiai vizsgáit már 1958-ban letehetette. Közben a Kossuth Lajos Tudományegyetemen a legmagasabb, „*summa cum laude*” minősítéssel doktorált pedagógiából.

7 Borbély András–Durkó Mátyás (1957): *Jutalmazás és büntetés a szocialista fegyelem megteremtésében*. Budapest, Tankönyvkiadó.

Az 1956-os év nemcsak Durkó személyes szakmai pályafutásában volt jelentős állomás, hanem a hazai felsőoktatás fejlődésében is. Kezdeményezésére – szakkollégiumi keretek között – megindulhatott a népművelőképzés. Az ekkor mindössze harmincéves „szakképzést alapító” először a Pedagógiai Tanszék keretei között hirdethette meg a népművelési szemináriumot. 1962-től már mint a Felnőttnevelési és Közművelődési Tanszéki Csoport vezetője szervezi a szakképzést. 1971. február 1-jén pedig sor került a szervezetileg is önálló Felnőttnevelési és Közművelődési Tanszék tudományos akadémiai és minisztériumi jóváhagyására, illetve megszervezésére.

Durkónak kiemelkedő szerepe volt a népművelés-közművelődés mint szakma és hivatás mind szélesebb körű elismertetésében, az andragógia (felnőttnevelés) hazai meggyökereztetésében. E szakmai vitákkal és küzdelmekkel teli folyamatnak fontos mozzanatai voltak azok az oktatásszervezési tantervi munkálatok, programviták, amelyek keretében az ország első egyetemi Felnőttnevelési és Közművelődési Tanszékén a hagyományos bölcsész szakokhoz képest egy teljesen újszerű, interdiszciplináris jellegű, korszerű szakemberképzés tartalmi és szerkezeti körvonalai kialakultak, és egyre nagyobb hatást gyakoroltak más képzésekre.

A felnőttnevelés, népművelés és közművelődés általános művelődésméleti, de különösen pedagógiai és pszichológiai alapproblémáit oktatta és kutatva 1966-ban megszerezte a neveléstudományok kandidátusi fokozatát. *Felnőttnevelés és népművelés* című disszertációja az első nagyobb szabású összefoglalása a szakterület elméleti problémáinak. A később nyomtatásban is megjelent munka jó szakmai kritikát kapott. Durkó Mátyást ugyanebben az évben kinevezik egyetemi docensnek.

A következő évtizedekben teljesedik ki Durkó Mátyás oktatói és kutatói alkotóereje. Itthon és külföldön sorra jelennek meg önálló kötetei, kisebb-nagyobb tanulmányai, amelyek a felnőttnevelés tükrében tekintik át a közművelődés szinte valamennyi lényeges problémakörét. Rendszeres előadója a hazai és a nemzetközi felnőttnevelési és közművelődési konferenciáknak, tanácskozásoknak. Számos szakmai vita szervezője és résztvevője. Mint az andragógia országosan legelismertebb szakembere, több alkalommal jár a Szovjetunióban, az NDK-ban, Lengyelországban és Csehszlovákiában, de lehetősége nyílik rá, hogy Nyugat-Németországban, Franciaországban, Kanadában, Olaszországban, Ausztriában, Hollandiában és Finnországban is előadásokat tarthasson. Szakmai munkájának elismeréseként 1978-ban egyetemi tanárrá nevezik ki.

Durkó Mátyás közösségi és közéleti tevékenysége továbbra is igen sokféle és dinamikus. Hosszú ideig tagja a Magyar UNESCO Bizottság Nevelési Albizottságának, a *Népművelési Értesítő* szerkesztőbizottságának. Vezetője a Művelődési Minisztérium Közművelődési Szakbizottságának és a KLTE Közművelődési Bizottságának. Tagja a TIT Országos Elnökségének, de elnöke a

TIT a Hajdú-Bihar megyei szervezetének is. 1980-tól 1984-ig a KLTE BTK tudományos dékánhelyettesi tisztségét töltötte be. A rá jellemző hihetetlen energiával – egy ideig a dékánt is helyettesítve – vesz részt a kari közélet szervezésében. Még akkor sem akar lassítani a tempón, amikor a betegsége miatt már szüksége lenne erre. Orvosai tanácsára a tervezettnél korábban, 1984-ben kényszerült nyugdíjba, elsőik között a „fényes szellők” nemzedékéből.

Durkó Mátyás nevéhez kiemelkedő tudányszervezői tevékenység társul. A Magyar Pedagógiai Társaságban két cikluson keresztül vállalta a Felnőttnevelési Szakosztály elnöki teendőinek ellátását. A szervezőmunkán kívül számos színvonalas szakmai rendezvény, vita irányítója volt. 1976–80 között egy cikluson át az MTA Tudományos Minősítő Bizottsága Pedagógiai Bizottságban képviselte a felnőttnevelés területét, ügyeit. Már az 1960-as években szorgalmazta, hogy létrejöhessen az MTA Pedagógiai Bizottságának Felnőttnevelési Munkabizottsága, a felnőttnevelés akadémiai képviselője. A Felnőttnevelési Munkabizottságnak két cikluson keresztül is elnöke volt (1977–1980, 1981–1985). Döntő érdemei vannak benne, hogy a munkabizottság tervszerű, folyamatos és színvonalas munkát folytatott, rendszeres felolvasó és vitaüléseket szervezett. Különösen az Andragógia – versus paedagogiam elnevezésű, az egész második ciklust átfogó, tematikus egységet alkotó vitaülés-sorozat irányítása, szervezése fémjelzi eredményes működését.

Durkó sokat fáradozott a felnőttnevelési szakirodalom fejlesztéséért is. Számos egyetemi jegyzet és szöveggyűjtemény szerzője, társszerzője, egyetemi jegyzetek megírására vállalkozó munkacsoport vezetője. Nyugdíjba vonulásáig szerkesztője az egyetemi *ACTA Paedagogica Debrecina* köteteknek (munkájának köszönhetően ez a sorozat később önálló felnőttnevelési szériává szerveződött).

Sokat tett a szaktudomány magyar eredményeinek külföldi megismertetéséért. Számos nemzetközi konferencia előadója. Több mint negyven dolgozata jelent meg idegen nyelven; saját és tanszéki munkatársai legfontosabb kutatási eredményeinek nemzetközi megismertetésére idegen nyelvű tanulmánykötetet jelentetett meg.

Aktív szerepet vállalt a tudományos minősítő munkában – számos kandidátusi és PhD-védésben működött közre, opponensként vagy bizottsági tagként.⁸

8 Feljegyzései még hosszú évek múltán is emlékeztették arra, hogy hallgatói milyen eredményeket értek el. Kik, milyen témákból szereztek doktori címet, kandidátusi és PhD-fokozatot. Figyelemmel kísérte, egyengette tanítványai szakmai életútját, tartotta velük a kapcsolatot. Büszke volt rá, hogy közülük többen az MTA tudományos kutatóiként, a felsőoktatás, a kulturális élet mértékadó személyiségeiként állják meg helyüket. Jól mutatja ezt 1995-ben megjelent kötete, amelyben évfolyamok feltüntetésével és név szerint említi meg számos tanítványát. Durkó Mátyás (1995): *Az andragógiai képzés alakulása a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán*. Debrecen, Kvalitás.

Akaratát és heroikus munkabírását az egyre súlyosbodó betegség 2005. március 18-án végleg megtörte. Mielőtt az andragógusképzés debreceni pápája⁹ végleg eltávozott volna, még megélhette, hogy az andragógia már nem a népművelés vagy a művelődésszervező szak mögé bújtatottan, nem a pedagógia keretei között, hanem önálló diszciplínaként, mint alapképzés nyert polgárjogot a hazai, 2006 szeptemberétől induló ún. bolognai típusú felsőoktatásban. Tudomást szerezhetett róla, hogy a Magyar Köztársaság Kormányának döntése értelmében a Pécsi Tudományegyetemen létrejöhetett az andragógusképzés egyetemi szintű szervezeti egysége, a Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Kar.

Az andragógusképzés „embrionális intézményesülésének” kezdetei,
1956–1963¹⁰

A hazai andragógusképzés kezdeteként az 1956. évet szokás megjelölni, jóllehet a képzés megindítása aligha tekinthető előzmények nélkülinek.

A felnőttoktatás, amely kezdetekben az analfabetizmus felszámolására koncentrált, majd a XX. század első évtizedeitől mezőgazdasági és gazdasági jellegű szakoktatási formákkal bővült ki,¹¹ igen korán megfogalmazta azt a felismerést, hogy az oktatónak másféle módon kell viszonyulnia a felnőttekhez, mint a felnövekvő nemzedékhez. Társadalmi léptékű mérőföldkönek számított

9 T. Kiss Tamás–Tibori Timea (2005) i. m.

10 Durkó Mátyás andragógiai munkásságáról és személyéről két érdemlegesnek számító összefoglaló munka, továbbá egy vele készített (szakmai vonatkozású) életútinterjú jelent meg (Kajdi Béla [1986]: Durkó Mátyás hatvan-, a szak harmincéves. *Népművelés*, 1986. április, 7–14. p.). Az egyik összefoglaló munka Soós Pál és Boros Sándor műve (1986, i. m.), a másik Durkó Mátyás 1995-ben kiadott, személyes-szubjektív értékeléseit és szempontjait sem nélkülöző kötete (Durkó Mátyás [1995]: *Az andragógiai képzés alakulása a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán*. Debrecen, Kvalitás). Kajdi az életút fontos állomásaira, Soós az életrajzi elemekre helyezi a hangsúlyt, Boros a professzor munkássága alapján tekinti át az andragógusképzés formálódását, Durkó pedig a szerkezeti, tárgyi és személyi feltételek alakulása tükrében elemzi a szakképzés fejlődését.

A szerzők szerint az andragógusképzés „embrionális és illegitim intézményesülését” Durkó három szakaszra tagolta: előkészületinek nevezi az 1956-tól 1972-ig tartó időszakot, második szakasznak az 1972–1992 közötti éveket, amikor kialakul a speciális andragógusképzés, végül a harmadik időszak 1992-től kezdődik, ez az év a rendszerváltás után formálódó szakképzési törekvések kiindulópontja. Figyelembe véve Durkó Mátyás munkásságának korszakolását, felhasználva Boros Sándor tanulmányát, Kajdi Béla és Soós Pál írásait, mint Durkó tanítványai és munkatársai úgy véljük, árnyalni kell a hazai andragógusképzés születési körülményeire, intézményesülésének kezdetei szakaszára, harcaira és a képzés tartalmára vonatkozó ismereteket.

11 T. Kiss Tamás (2000) i. m.

az 1907-es Pécsi Szabadtanítási Kongresszus¹² és a Klebelsberg Kuno kultuszminiszter támogatásával 1928-ban rendezett Harmadik Egyetemes Tanügyi Kongresszus.¹³ Mindkét tanácskozás – bár más-más célból szerveződtek és egymástól eltérő szellemiség hatotta át őket – nagy figyelmet fordított a felnőtteknek a felnövekvő nemzedékétől eltérő képzésére és oktatására. Az előzmények között kell megemlíteni a tanítóképző intézeteket, ahol a leendő (nép) tanítók népművelési ismereteket is tanultak, de ide sorolható az 1951-ben létrehozott Móricz Zsigmond Népművelési Iskola is, amely három évig működött. Inspiráló közegnek számítanak a később megrendezett nemzetközi konferenciák, sőt azok a hazai tanácskozások is,¹⁴ amelyek a rendezők szándékai ellenére, közvetve segítették a debreceni egyetemen induló népművelőképzés keretei között megszülető, majd a közművelődési szakemberképzésben kimunkálódó andragógusképzést.

Kérdés, vajon miért éppen a Kossuth Lajos Tudományegyetemen indulhatott meg a képzés? Csupán találgathatunk. Három szempont (ok) tűnik megfontolandónak.

Az egyik a társadalmi környezet, a regionális kulturális világ. Debrecen, a „kálvinista Róma” egyeteme protestáns színezetű volt és maradt még a szocializmusban is. Márpedig a reformátusság számára – mint ezt Max Weber oly pontosan bemutatta – az evilágiság, a szellemi és anyagi javak puritán („aszketikus”) keretek közti felhalmozása és őrzése fontos érték és magatartásforma.¹⁵ A protestáns etika és a mintakövető polgári mentalitás ötvöződése jó feltételeket biztosított az andragógia debreceni meggyökerezéséhez.

Másik oknak az egyetem szervezeti múltja és háttere tekinthető. A felnövekvő nemzedék és a felnőttek oktatása közti különbözőségek intézményesen szervezett tudományos vizsgálatára a harmincas évek végén a Tisza István Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán került sor, a Hankiss János és Milleker Rezső professzorok vezette Népművelési Kutatóintézetben. S nem feledkezhetünk meg a két világháború közötti időszak közepétől megrendezett Debreceni Nyári Egyetem intézményéről, továbbá Karácsony Sándor oktatói tevékenységéről és „a szabadművelődés időszakában” betöltött szerepéről sem – 1945 után ő volt a magyar szabadművelődés irányítója, 1948-tól a Szabadművelődési Tanács elnöke.

12 Tar Károly (é. n.): *Társadalom és művelődés. Tanulmányok*. Budapest, Népművelési Propaganda Iroda.

13 T. Kiss Tamás (1998/99): Adaptációról több tételben. *Kultúra és Közösség*, 1998. 4.–1999. 1. sz. 83–93. p.

14 Csoma Gyula (1998/99): Felnőttoktatási konferenciák – hajdan és most – Magyarországon. *Kultúra és Közösség*, 1998. 4.–1999. 1. sz. 31–47. p.

15 Weber, Max (1967): *Gazdaság és társadalom*. Budapest, Közgazdasági és Jogi.

A harmadik „okként” Durkó Mátyás személyiségét említhetjük. Durkó – akire saját bevallása szerint Bán Imre, Barta János, Gunda Béla, Hankiss János, Jausz Béla, Karácsony Sándor, Milleker Rezső professzorok szellemisége egyaránt hatást gyakorolt (bár különböző mértékben és tartalommal) – felkészültségével, szervezőkészségével, széles körű mozgalmi tapasztalataival és ambíciózus lelkesedésével kitűnő alany volt az új feladatok ellátására.

Durkó tudományos pályájának 1956–1963 közé eső, kezdeti szakasza a felnőttnevelés és a népművelés általános elméleti alapjai kialakításának jegyében telik.

A Pedagógiai Tanszék vezetője, Jausz Béla támogatásával¹⁶ 1956 márciusában nyújtotta be előterjesztését az Oktatási Minisztériumhoz. A fiatal oktató azt javasolta, hogy az egyetemen a két tanárszakhoz harmadik szakként felsőfokú népművelési szakképzés kapcsolódjon. A főhatóság néhány hónapos tájékozódás után elfogadta az előterjesztést. Az elképzelést a Népművelési Minisztérium is támogatta. Így került sor rá, hogy az Oktatási Minisztérium Egyetemi Főosztálya az 1956/57-es tanévtől kezdve – 855-D23/3/1956. sz. határozatával – Magyarországon először a Kossuth Lajos Tudományegyetem számára engedélyezte a népművelő szakos képzés megindítását. A létesítési rendelet leszögezi, a népművelési képzés a felnőttnevelés tárgykörébe tartozik, és tartalmának kialakítása a Pedagógiai Tanszék feladata.

Az andragógia tehát megjelenhetett, mint a neveléstudomány egyik ága, „megtúrt része”, de csak a pedagógia „engedélyezte” feltételekkel és a népművelés keretei között. A korabeli döntés mögött azonban olyan politikai szándék is meghúzódott, amely a felnőttek szocialista nevelése, átnevelése lehetőségeinek kidolgozására, és a káderképzés megvalósítására irányult.¹⁷

Durkó megpróbált eleget tenni az elvárásoknak, kísérletet tett rá, hogy ki-munkálja a szocialista felnőttnevelés elvi-módszertani alapjait. A témakörben számos kisebb-nagyobb publikációja jelent meg.¹⁸

Jóval később, a rendszerváltozást követő időszakban Durkó zsákcúcnak tekintette ezt a törekvést, ám minden esetben hangsúlyozta, hogy annyira gyenge volt a tanszék, illetve olyan sokan és sokféle irányból támadták az andragógiát,

16 Jausz Béla Emlékkötet. Szerk. Dr. Bajkó Mátyás. Debrecen, 1976. Megjelent a Magyar Pedagógiai Társaság támogatásával.

17 Sáska Géza (1988): Felnőttoktatás a negyvenes és az ötvenes években. *Medvetánc*, 1. sz. 91–111. p. Megjegyzendő, hogy Durkó még a rendszerváltást követő években megjelent könyveiben is következetesen használta a „káderképzés” kifejezést.

18 Durkó Mátyás: Gondolatok a kultúra marxista meghatározásairól és legfőbb tartalmi jegyeiről. *Acta Universitatis Debreceniensis*, Tom. VI/I. 1960. 139–169. p.; A szocialista népművelés pótlólagos nevelési feladata. *Népművelés*, 1962. 4. sz. 6–7. p.; A dolgozók szocialista szellemű átnevelése, mint népművelési feladat. *Népművelés*, 1962. 5. sz. 8–9. p.; A népművelés helye a szocialista művelődésügy rendszerében. *Alföld*, 1965. 7. sz. 41–44. p. stb.

hogy vállalnia kellett ezt a járhatatlannak bizonyult utat is. Állítását alátámasztani látszik, hogy a képzés beindításától számítva évről évre kevesebb olyan publikációja jelent meg, melyben a „szocialista felnőttnevelésről” értekeznek.

Persze Durkónak más problémákkal is szembe kellett néznie. A *25 éves az egyetemi népművelőképzés* címmel Debrecenben 1981 novemberében rendezett oktatáspolitikai és tudományos vitautülésen tartott előadásában, ha visszafogottan is, de említést tesz róla: „Nem akarjuk azt mondani, hogy a karon mindenki örömmel fogadta a képzést, az ezzel kapcsolatos új tudományos kutatásokat, hogy – különösen az elején – nem kellett néhány oktatótársunktól nagyon gúnyos megjegyzéseket lenyelnünk, amitől mindenkori hallgatóink is sokat szenvedtek.”¹⁹

Durkó Mátyás 1957-ben harmincéves, jelentékeny egyetemi oktatói praxisal rendelkezik, birtokolja az Irodalomtörténeti Intézetben eltöltött „inasévek” tapasztalásait is. A népművelési szakemberképzés beindulásával azonban újabb feladat előtt áll: végig kell gondolnia (és meg kell teremtenie) az új szakképzés elvi – elméleti –, tudományos és infrastrukturális hátterét. Jausz Béla figyelmeztette, hogy mindennek megvan a maga természetes érési ideje. Az egyetemi képzés elindítása oktatógárda nélkül nem lehetséges, és ahhoz, hogy megfelelően érett munkatársakkal, közösen kialakítsák a népművelés önálló tudományterületét, nagy hatású tudományos teljesítményekre és összefogásra, legalább tíz–tizenkét évre van szükség.²⁰

Durkó ebben az időszakban publikált munkáit Boros Sándor²¹ szerint alapvetően három nagyobb kérdéskör köré lehet csoportosítani:

19 Durkó Mátyás (1982): Hagyomány – folyamatos korszerűsödés – perspektívák. *Kultúra és Közösség*, 1–2. sz. 22–30. p. Idézet 23. p. Megjegyzendő: a szakképzést létrejötté óta folyamatosan különféle támadások érték. A vád kezdetben a tudománytalanság volt, később a „másként gondolkodást terjesztése melegágyának” tekintették. Amikor egyre több kandidátusi fokozattal rendelkező oktató kezdte képviselni – jöllehet a neveléstudomány keretei között – az andragógiát, némileg mérséklődtek a kritikák. Érzékelhető volt, hogy az 1980-as évek második felében mindinkább alábbhagytak a politikai színezetű támadások is. A rendszerváltás után azonban ismét felerősödtek a képzést felszámolni igyekvő törekvések. A korabeli támadások ideológiai-politikai jelleget öltöttek, de már ellenkező előjellel, ám ezeket a szakmai összefogás kivédte. Az andragógiát középpontba helyező népművelő, majd művelődésszervező szakot akkor érte újabb támadás, amikor bizonyossá vált, hogy a felsőoktatás egyik leginkább keresett és piacképes képzési ága. Az oktatási piacról kiszorult, illetve kevésbé keresett szakok növekvő ellenszennvel kezdtek viszonyulni a művelődésszervező képzéshez. Az ún. bolognai képzési struktúra kialakítása során különösen a bölcsészettudományi és társadalomtudományi bizottságok közgazdász képviselői körében erősödött fel egy olyan törekvés, amely a népszerű művelődésszervező szak és az annak gerincét képező felnőttképzés ellehetetlenítésével kívánt piaci előnyökre szert tenni.

20 Kajdi Béla (1986): Durkó Mátyás hatvan-, a szak harmincéves. *Népművelés*, 4. sz. 7–14. p.

21 Soós Pál–Boros Sándor (1986) i. m.

– A népművelés, az iskolán kívüli művelődés helye a művelődés és a nevelés rendszerében.

– A népművelés-elmélet, művelődéstudomány alapkérdései.

– A szocialista népművelés-elmélet cél- és feladatrendszere.

Durkó fiatalos lelkesedéssel és dinamizmussal, széles, általános elméleti alapozással indítja a szaktudomány művelését. Néhány jellemző kutatói vonása már ebben az időszakban megmutatkozik. Kezdetből nagy igénnyel törekszik a vizsgált jelenségek fogalmi szintű és tudományos rendszertani jellegű tisztázására. Elengedhetetlennek tartja a hazai és nemzetközi szakirodalom folyamatos feldolgozását. Kutatói bátorságának, célratörésének jó példája 1961-ben megjelent, *Bevezetés a művelődéstudomány tanulmányozásába* című, terjedelmes – negyvenéves – egyetemi jegyzete,²² amelyben a kultúra általános problémáin kívül a művelődés és az egyéni műveltség, az akkori kulturális, illetve a művelődési élet legáltalánosabb sajátosságait tárgyalja – alapvetően úttörő vállalkozásként. A jegyzetben foglaltakat kemény elmarasztalások érték. „Nem volt más választásom. Ablakot kellett nyitni a világra...” – említette egy alkalommal, ám önkritikusan hozzátette azt is, hogy rengeteg fogalmat csak felvetett, de nem tudta még megfelelően kifejezni őket.²³ A sok elmarasztaló vitát kiváltó jegyzet értékét az adta – írta később –, hogy „a nevelési szemléletet felfelé teljesítette ki, amennyiben igyekezett elhelyezni azt a kultúra és a társadalmi élet átfogóbb makrostruktúrájában,”²⁴ de azt maga is elismeri, hogy *A mai kulturális élet kérdései* című fejezet, ahol a szocialista és a kapitalista kultúra sajátosságairól írt, dogmatizmus felé hajló, torzult kultúrpolitikai szemléletet tükröz.

Durkó lelkes erőfeszítései ebben az időszakban alapvetően két területen hoznak eredményt. Az egyik szervezeti, a másik tartalmi vonatkozású.

1962-ben a hazai felsőoktatásban teret kaphatott az andragógia, pedagógusképzésen belüli „parányi hídfőállása”. A Pedagógiai Tanszék keretei között megalkult a Felnőttnevelési és Közművelődési Tanszéki csoport.

A tartalmi eredmény az, hogy Durkó, jóllehet korai írásaiban lineáris (alapvetően a szocialista viszonyok között megvalósuló) társadalmi, politikai és ideológiai folyamatként vizsgálja a felnőttnevelést, illetve a népművelést, ugyanakkor kiemelkedő helyet és szerepet tulajdonít az egyénnek: hangsúlyozza az egyén nevelésének, művelésének pszichológiai és andragógiai vonatkozásait is.

A felnőttnevelés pszichológiai és andragógiai oldalainak felismerése pedig fontos következménnyel járt: lényegében 1963-tól kialakul saját szűkebb és

22 Durkó Mátyás (1961): *Bevezetés a művelődéstudomány tanulmányozásába*. Budapest, Tankönyvkiadó.

23 T. Kiss Tibor–Tibori Timea (2005) i. m.

24 Durkó Mátyás (1995): *Az andragógiai képzés alakulása a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán*. Debrecen, Kvalitás, 42. p.

konkrét kutatási és oktatási területe, ami ettől kezdve a Durkó-féle tudományos iskola alapvető sajátosságát jelenti.

Az építkezés, 1963–1980

Durkó Mátyás tudományos tevékenységének különálló részeként, az andragógusképzés kiemelkedően fontos „embrionális intézményesülésének” további szakaszának tekinthető az 1963-tól 1980-ig terjedő időszak. Durkó „lépései sok tekintetben lépcsőfokokat” értek. Az 1963/64-es tanévtől a népművelőképzés főszakká vált, 1971. január 1-jével a KLTE BTK megszervezte – az országban elsőként – az önálló Felnőttnevelési és Közművelődési Tanszékét (figyelemre méltó, hogy a tanszék elnevezésében a felnőttnevelés megelőzi a közművelődést!). Az 1971/72-es tanévtől megindulhatott az egyetemi kétéves, majd 1976/77-től a hároméves kiegészítő népművelőképzés. Durkó Mátyás szakmai teljesítményének elismerése, hogy 1971-től a Kossuth Lajos Tudományegyetemen felnőttnevelési, közművelődés-elméleti és művelődéselméleti-politikai főtémákból egyetemi doktori cím megszerzésére nyílik lehetőség. (Ez teremtett alapot a rendszer-váltás után a Kozma Tamás professzor nevével fémjelzett Nevelés- és művelődéstudományi doktori program, ezen belül a Felnőttnevelési és közművelődési alprogram akkreditálásához, a PhD-fokozat megszerzéséhez.)

Durkó azonban jól látja, hogy az andragógia hazai elfogadtatása, az andragógusképzés intézményesítése érdekében az eddigiekhez képest merészebb lépéseket is meg kell tennie. Érzékeli, hogy a népművelőképzés továbbra sem válhat ki a neveléstudomány keretei közül, ugyanakkor tudja, hogy eljött az idő az „egyetemen belüli intézményes hídfőállás” bővítésére is. Az 1973/74-es tanévtől a Felnőttnevelési és Közművelődési Tanszék keretei között létrehozza a felnőttoktató-specializációt, amely már kifejezetten a felnőttnevelésre épülő andragógusképzésre koncentrált.

A szakmai és „strukturális” téren elért sikerek inspiratív hatással vannak Durkóra. Igazolva látja elképzeléseit: az andragógia elfogadtatásában és intézményesítésében a felnőttnevelésre irányuló további tudományos tevékenység az egyedül járható út.

Durkó figyelmét felkeltette az 1920-as években publikáló Radlinska professzornő munkássága, akinek közvetlen tanítványai közül kerültek ki a lengyel felnőttneveléssel foglalkozó szakemberek, egyetemi tanszékvezetők. Tanulmányozza W. Szewczuk, F. Urbanczyk és B. Suchodolski műveit. Megismerkedik Medinszkij felnőttnevelési nézeteivel, s deduktív úton jut el a hazai jeles gondolkodóig. Felfedezi a magyar Schneller Istvánt: az andragógia egyik hazai szakmai előfutárának tekinti, aki már a XX. század legelején felvetette a felnőttek oktatását segítő iskolán kívüli intézményrendszerek kiépítésének fontosságát.²⁵

25 Schneller István (1909): A szabad tanításról. *Erdélyi Múzeum*, XXVI. Új folyam IV. 1. füzet,

Jó érzékkel ismeri fel, hogy a lélektan – különösen a fejlődéslélektan – mind- eddig kevésbé foglalkozott a felnőtt pszichikumának, fejlődésének vagy megre- kedésének sajátosságaival. Ezt az előzetes lélektani – vagy már eleve pedagógi- ai-lélektani – kutatást a pedagógiai vizsgálatok előtt el kell végezni. A kutatás dilemma előtt áll: amennyiben az előzetes lélektani vizsgálatok hiányoznak, hiányzik az alapozás az andragógiai munka számára is. Ha azonban ezeket a vizsgálatokat maga az andrológus végzi el – a megtett út időben elnyúlik.

Durkó érdeklődése a felnőttnevelés problémáinak empirikus-induktív vizsgálá- ta felé irányult. Döntésének alapvetően két mozgatója volt.

– A szaktudomány további műveléséhez nem érzi „megtakaríthatónak” a hi- ányzó empirikus vizsgálatokat.

– A felnőttnevelés és népművelés gyakorlata számára az elmélet csak abban az esetben adhat útmutatást, ha ennek a gyakorlatnak az empirikus megismeré- se után jut el tudományos általánosításokhoz.

Jóllehet Debrecen jelentős szerepet töltött be az Első Országos Felnőttnevelési Konferencia (1963) megszervezésében, Durkó országos vitát kiváltó nyilvános fellépése mégis 1964-hez kötődik. Ekkor jelenik meg az *Alföldben* a Népművelői gondok. Égető gyakorlati problémák elméleti alapjainak keresése című írása, amely a szocialista népművelés leszűkült értelmezésének szemléleti, szervezeti, koordinációs, tartalmi, intézményi és irányítási fogyatékoságaira hívja fel a fi- gyelmet.²⁶

A vitában elhangzó különféle álláspontokat Durkó 1968-ban elkészült és megvédett kandidátusi disszertációjában hasznosította. Ez a mű tekinthető a tudományos pálya első szakasza elméleti szintézisének is. Értekezésében – amely azokat a „polgári” nézeteket is számba vette, melyekről Durkó úgy vélte, talán a hazai viszonyok között is érvényesíthetők lennének – a felnőttnevelés és a nép- művelés szükségességét, rendszertani helyét, tudományelméleti problémáit kí- vánja összefoglalni, de felhívja a figyelmet a felnőttnevelési folyamat egyik alap- vető sajátosságát kutató tevékenység fontosságára is: elengedhetetlennek tartja a felnőttnevelés társadalmi, szociológiai, ismeretelméleti és pszichológiai specifi- kumainak tisztázását szolgáló nagyobb méretű empirikus vizsgálatokat. A disz- szertáció alapján készített kötet – *Felnőttnevelés és népművelés*²⁷ – tekinthető az első hazai felnőttnevelési „monográfiának”. A könyv értékét a Tankönyvkiadó nívódíjjal ismerte el.

8. p. Továbbá T. Kiss Tamás (é. n.): A felnőttoktatás törvénybe foglalásának kísérleteitől a közművelődési törvény megalkotásáig. In B. Gelencsér Katalin (szerk.): *Művelődéstörténet 2*. Budapest, Magyar Művelődési Intézet–Mikszáth Kiadó, 703–723. p.

26 Durkó Mátvás (1964): Népművelő gondok. Égető gyakorlati problémák elvi alapjainak a keresése. *Alföld*, 6. sz. 530–539. p.

27 Durkó Mátvás (1968): *Felnőttnevelés és népművelés*. Budapest, Tankönyvkiadó.

Az *Alföldben* zajló – és más periodikákra is kiterjedő vita – a debreceni egyetemen folyó képzésre irányította a figyelmet. Nem véletlen, hogy az Első Országos Népművelési Konferencia (1970), majd a Nemzetközi Népművelési Konferencia (1971) előkészítésében és megszervezésében a debreceni tanszék oroszlánrészt vállalt.

Durkó arra törekszik, hogy szövetségeseket találjon és minél több embert nyerjen meg az általa képviselt andragógiai szemléletnek. Országos szintű kooperációra vállalkozik a tudományos együttműködés jegyében.

Fontos lépésnek számított, hogy 1966-ban Maróti Andorral közösen jeleníti meg a *Népműveléstudomány* című egyetemi jegyzetet,²⁸ amely egyébként hat kiadást ért meg.

Durkó és munkatársai, valamint az ELTE Maróti Andor által vezetett Népművelési Tanszéki Csoportja között ugyanis szemléletbeli különbség volt. A debreceniek a nemzeti értékekre figyelő felnőttnevelésre koncentráltak, a budapestiek viszont a liberális elveket valló szociológiai és szociálpszichológiai alapokat tartották fontosnak.

Durkó – Marótival szemben – pozitív jelenségként értékelte a kultúraterjesztés felvilágosodás kori szemléletét. Mindig előremutatóbbnak tekintette a társadalmi méretű, közösségelvű kultúraterjesztő törekvéseket, mint az általa ugyancsak értékesnek tartott társadalmi méretű kultúraterjesztés felvilágosodás kori szemléletét, továbbá azt a liberális gondolkodást, amely a résztvevők igényeiből indul ki, illetve azokat a „kítőrési kísérleteket”, melyek a liberalizmus „abszolút szabadságával” szemben nyilvánultak meg (Natorp, Hanselmann, Pöggeler, Borinski, Erdberg, Gal, Dumazedier, Maud, Henningsen, Thorndike). Kiállt a szociálpedagógiai irányzat és a liberális gondolkodásra épülő szabadság mellett. Persze azt a szabadságot ismerte el, amely azokon a területeken jelentkezik, ahol a nevelési viszonyban a felnőttnevelő végig biztosítani tudja a részt vevő felnőtt személyiségi szabadságát, autonómiáját. Durkó ismerte a kortárs amerikai tudós, Malcolm Knowles munkáit is, aki az andragógiát szembeállította a pedagógiával, és az általa alkotott andragógiai modellben a felnőttet a függőségtől az önirányító függetlenség felé tartó személyiségnek látta, de csak óvatosan hivatkozott rá. Nem akart jobban konfrontálódni a pedagógiával.

Kooperációban került kiadásra 1966-ban *A felnőttnevelés pedagógiai kérdései* című kötet is.²⁹ Az OPI (Országos Pedagógiai Intézet) Felnőttoktatási Tanszéke által is jegyzett kiadvány Csoma Gyulával együtt írt fejezetében korábbi tanulmányaihoz képest árnyaltabb értekezése jelenik meg a felnőttkori sajátosságokról. Csoma a felnőttoktatásban résztvevők társadalmi, életkori és munkaviszonyi körülményeinek elemzésével egészítette ki Durkó a felnőttek

28 Durkó Mátyás–Maróti Andor (1966): *Népműveléstudomány I.* Budapest, Tankönyvkiadó.

29 Csoma Gyula–Durkó Mátyás–Gellért László–Gere Rezső–Sz. Várnagy Marianne (1966): *A felnőttnevelés pedagógiai kérdései.* Egyetemi jegyzet. Budapest, Tankönyvkiadó.

nevelhetőségéről, a felnőttnevelés szempontjából előnyt vagy hátrányt jelentő sajátosságairól képviselt nézeteit. Megjegyzendő, hogy az OPI keretei között működő szervezeti egység elnevezésében a felnőttoktatás szerepel, és Csoma Gyula, aki elsősorban a felnőttek iskoláival foglalkozott, Durkóval ellentétben szinte valamennyi munkájában a felnőttoktatás kifejezést használja. Vagyis a hazai andragógia világában a felnőttnevelés terminus mellett (vele szemben?) intézményesen is megjelenik a felnőttoktatási irányzat.³⁰

A *Népművelélmélet* című jegyzet és *A felnőttnevelés pedagógiai kérdései* címet viselő kötet a korabeli hazai politikai és társadalmi meghatározottságok ellenére jelentős érték. Bemutatja a nem szocialista irányzatokat és (talán Maróti hatására) elmélyültebb figyelmet fordít a polgári felnőttnevelés kérdéseire is. Durkó továbbra is arra törekszik, hogy adaptálja azokat a „pozitív” elemeket, melyek beépíthetők lehetnek a szocialista felnőttnevelés rendszerébe. (Jóval később maga is elismeri, tévedett, amikor úgy vélte, hogy a polgári és liberális felnőttnevelési nézetek adaptálhatók lennének a szocialista viszonyok között.)

A tudományos együttműködés jegyében folytatott való közös publikálás később is Durkó egyik jellegzetes munkamódszere maradt. Csupán néhány nevet megemlítve: szerzőtársa volt többek között Benő Kálmán, Boros Sándor, Harangi B. László, Sári Mihály, Soós Pál, Rubovszky Kálmán, Tar Károly.

A Durkó által felvetett és vizsgált kérdések minden esetben interdiszciplináris megközelítésűek: munkáiban az ismeretelméleti-filozófiai, szociológiai, pszichológiai felnőttnevelési szempontok alkalmazását egyként megtaláljuk. Durkó ezt az elméletalakítási módszert egész tudományos munkásságában következetesen alkalmazta, és megkövetelte munkatársaitól és tanítványaitól is.

Egy-egy vizsgált probléma elméleti kidolgozását minden esetben a gyakorlati alkalmazás, alkalmazhatóság szempontjainak figyelembevételével végezte el. Tette mindezt úgy, hogy nem elégedett meg egy-egy empirikus vizsgálat eredményeinek értelmezésével, hanem ezek gyakorlati használhatóságát számos esetben andragógiai kísérletek formájában próbálta ki. E törekvés szép példái az élettapasztalatok vizsgálatára és a felnőttek szépirodalmi recepciók képességeire vonatkozó kutatások is.

Durkó számára az 1970-es évtized a növekvő aktivitás időszaka. Célkitűzése, hogy a korábban bemutatott és kipróbált tudományos módszerekkel elmélyült kutatásokat végezhesen a felnőttnevelés néhány alapvető jelentőségű területén.

30 Egyébként 1982-ben Harangi László és Magyar Edit összeállításának a címe még *Andragógiai értelmező szótár*, amelyet a TIT Budapesti Szervezete és Budapest Főváros Tanácsa Művelődésügyi Főosztálya jelentett meg, 1987-ben Csiby Sándor szerkesztésében, a Kossuth Kiadó gondozásában már *Felnőttoktatási kislexikon* kerül kiadásra. A jóval később, 2002-ben, Benedek András, Csoma Gyula és Harangi László főszerkesztésében megjelenő *Felnőttoktatási és -képzési lexikon* elnevezésében szerepet kapott a *felnőttképzés* szó is.

Nagy energiát fordít rá, hogy – a pedagógia tudományának világán belül – markánsan megfogalmazza a felnövekvő nemzedék és a felnőtt nemzedék nevelése közti különbségeket.

1971-ben, az *ACTA Paedagogica Debrecina* sorozat 52. számában teszi közzé egyik legérdekesebb munkáját, a *Felnőttkor sajátosságait*.³¹ A több mint hat ív terjedelmű kismonográfia egyszerre próbálja kielégíteni az elméleti és gyakorlati szükségleteket, amikor a felnőtté válás, a felnőttkor szociológiai, pszichológiai és andragógiai értelmezését mutatja be, feltárva a fenti fogalmak legfontosabb kritériumait. A mű értékeit nem könnyű összefoglalni. Érdemei között első helyen mégis azt kell említenünk, hogy saját kutatási eredményeit egy igen széleskörűen feldolgozott nemzetközi elméleti és vizsgálati problémakörbe illeszti. A felnőtté válás több szempontú értelmezése, a felnőtté fejlődés folyamatának bemutatása mellett a legrelevánsabb hazai és külföldi információkat tárja elének a felnőttkori pszichikus folyamatok fejlettségi szintjéről. Behatóan foglalkozik a felnőtt életkori sajátosságaival – a legfőbb személyiségjegyek szintjén. Gondolkodásmódja praxisorientált: akiknél ezek a személyiségjegyek nem alakultak ki, mutat rá, azoknál a „felnőttkori sajátosságok – a pszichikus folyamatok és a magasabb rendű személyiségi jegyek területén egyaránt – az elérendő nevelési és önnevelési célt, feladatot kell hogy jelentsék”. A *Felnőttkor sajátosságai* című munkájában Durkó Mátyás végső soron a felnőtt nevelhetőségének, képezhetőségének problémakörét próbálta kidolgozni, a nemzetközi szakirodalom legjobbjaihoz mérhető színvonalon.

Időrendben ugyan nem, de tematikájában ide kapcsolódik egy korábbi munkája is, a *Gerontológia és népművelés*,³² amely hazánkban elsőnek elemzi a népművelés időséssel kapcsolatos feladatait, és amely meghozza számára az első nemzetközi sikert: tanulmánya horvát nyelven is megjelenik. Az idősök körében végzett kutatásai később alábbhagytak. Az 1990-es évek végén egy beszélgetés alkalmával maga is elismerte, hogy kevés figyelmet fordított erre a társadalmilag mind jelentősebb rétegre. Pedig szükség lett volna rá: a kutatásmetodikai hiányosságok miatt, mint szomorúan megjegyezte, több olyan kandidátusi értekezés is íródott a témában, amelynek készítője szakszerűtlen (és etikailag is kifogásolható) kérdőív segítségével gyűjtött empirikus adatokat vett alapul.

Tudományos munkássága a továbbiakban a felnőttnevelés folyamatának egyre mélyebb, sokrétűbb megismerését célozza. Nagy érdeklődéssel fordul e folyamat „belső oldala” felé; továbbviszi az élettapasztalat vizsgálatával megkezdett vonalat,

31 Durkó Mátyás (1971): A felnőttkor sajátosságai. *Acta Paedagogica Debrecina*, 52. sz.

32 Durkó Mátyás (1965): Gerontológia és népművelés. A népművelés feladatai az egészséges öregedés folyamatának segítségével. *Acta Paedagogica Debrecina*, Tom. XI/III. 23–38. p.; illetve: Gerontologija i narodno presvjecivanje. *Obrazovanje Odraslich*, Zágráb, 1966. 7–8. sz. 17–29. p.

amely a művelődési javak elsajátításának szubjektív feltételeit vizsgálja. Durkó úgy véli, hogy a befogadó „belső lelki feltételei”, tapasztalatai, recepciós gyakorlottsága jelenti azt a pszichikus közeget, amelyen a külső ingerhatás – mint prizmán a fénysugár – valamilyen irányban megtörik, megerősödik vagy eltorzul. 1973-tól folyamatosan kezdi publikálni azokat az eredményeket, amelyeket a felnőttek szépirodalmi recepciós képességeire vonatkozó nagyobb empirikus kutatásából nyert. Ennek a munkának az összefoglalása lett az 1976-ban megjelent *Olvasás, megértés* című kötet,³³ amely elnyerte az MTA pályadíját. A mű három kisregény szépirodalmi befogadását követi nyomon különböző iskolai végzettségű felnőttek körében, feltárva a recepciós szinteket és típusokat. A szépirodalmi recepció vizsgálati eredményeit Durkó azokkal az adatokkal is kiegészíti, amelyeket – a televíziós földrajzi ismeretterjesztő anyagok és az önálló olvasásmegértés szintjére vonatkozóan – egy újabb vizsgálatban kap. Ez a kutatás – *Olvasásmegértés fiataloknál és felnőtteknél* – komplex módon világítja meg a műveltségi javak elsajátítási folyamatának lényeges, belső, pszichikus feltételrendszerét.

A recepciós kutatás értékei között elsősorban a recepció folyamatának feltételrendszerét leíró munkái, valamint a recepciós szinteket és típusokat önállóan, majd kontraszelektíve is feldolgozó, bemutató publikációi említendők. A recepciós (befogadás-vizsgálat) kutatás gyakorlati felhasználhatóságát egy andragógiai kísérletben próbálja ki Durkó, amely a műveltségi anyag feldolgozását segítő recepciós részképességek mintegy 15 százalékos fejlődését bizonyítja.

Nagyon fontos megemlíteni azokat az oktatáspolitikai, közművelődés-politikai és művészetpolitikai következtetéseket is, amelyeket Durkó vizsgálati eredményei alapján von le. Elsősorban az iskolai oktatás hatékonyságának elégtelenségére, a képző-nevelő munka minőségi fogyatékoságaira hívja fel a figyelmet, valamint arra, hogy a közművelődési tevékenységnek alkalmazkodnia kell a vizsgálatok által bemutatott kiindulási szinthez. A művészetpolitikai következtetések az alkotók számára fogalmazznak meg tanulságokat.

A viták évtizede

A Novák József szervezte Kutatók és oktatók országos konferenciájának helyszíne 1979-ben a Bodrog-parti város, Sárospatak.³⁴ A dátum és a helyszín azért lényeges, mert ezen a tanácskozáson már nyíltan konfrontálódtak az ELTE és a KLTE között korábban is létező szakmai nézetkülönbségek: a Durkó Mátyás fémjelezte felnőttnevelésre épülő andragógia és a Maróti Andor által képviselt szociológiai szemléletű, a társadalmi változásokat hangsúlyozó megközelítés.³⁵ A viták mögött az is meghúzódott, hogy Magyarország két egyeteme

33 Durkó Mátyás (1976): *Olvasás, megértés*. Budapest, Gondolat.

34 T. Kiss Tamás (2000) i. m.

35 Uo.

közül vajon melyik tölti majd be a primus inter pares szerepét az „illegitim” andragógusképzésben.

Maróti és munkatársai az elméletet formáló tágabb környezet, a magyar társadalom folyamatosan alakuló valóságára és kihívásaira hívták fel a figyelmet. Az ELTE tanszéki csoportja érzékenyen reagált az újabb és újabb jelenségekre. Maróti a nyugati (polgári) felnőttoktatási irodalom fokozott figyelembevételét szorgalmazta. Durkó a felnőttek nevelésére helyezte a hangsúlyt, s bár figyelemmel kísérte a nyugati szakirodalmat is, érdeklődése alapvetően a lengyel (W. Szewczuk, F. Urbanczyk) felnőttnevelési elképzelések iránt érdeklődött.³⁶ Úgy vélte, nem mindig a „divatos témák” a legfontosabbak – sokkal lényegesebb, hogy a szakma az alapozó empirikus kutatások folytatására összpontosítson, mert csak így lehet az andragógia tudományos meggyökeresztését elősegíteni.

Érdeklődése továbbra is a recepciós képességek vizsgálatára irányult. Kutatásai az olvasásmegértésre koncentrálnak, eredményeit 1980-ban publikálja. Az empirikus anyaggyűjtés mintegy 2000 főre terjed ki, és döntően az IEA³⁷ nemzetközi összehasonlító vizsgálatokban alkalmazott tantárgytesztjei egyikét, az olvasásmegértési tesztet használja. Elsőként végzi el az azonos iskolai végzettségű, most is tanuló és most nem tanuló felnőttek iskoláskori populációhoz viszonyított olvasásmegértési képességének vizsgálatát. Legfontosabb eredményként azt állapítja meg, hogy „átlagban általános iskolai (és e közeli) fokon a felnőttek – egy normális kopási indexnek megfelelően – a gyermeki teljesítménynél alacsonyabb szinten képesek az olvasásmegértésre, de a középiskolás fokon teljesítményük ennél fokozottabb mértékben gyengébb az ugyanolyan iskolai végzettségű fiatalok olvasási képességéhez képest”.³⁸ A vizsgálati eredmények értelmezése, a belőlük levont következtetések sokoldalúan mutatják be az átlagos és a specifikus színvonalat meghatározó szociokulturális tényezőket, a művelődéspolitikai, oktatáspolitikai és andragógiai tennivalókat, s utalnak a fejleszthetőség lehetőségeire is. Durkó külön hangsúlyozza „a második start”, a felnőttkori továbbtanulás jelentőségét, ennek az egyéni tanulási aspirációkhoz, valamint a művelődéspolitikai-oktatáspolitikai feltételekhez való kötődését, azoktól való függését. Ezeket a kutatásokat már kutatótársával, Harangi Lászlóval együtt végezte. Joggal nyerik el az MTA pályadíját 1982-ben.

Durkó úgy látja: megérett az idő rá, hogy az andragógiát a népművelésnél tágabb keretek közé, a közművelődésbe illeszthesse. Az 1976-ban elfogadott köz-

36 Durkó Mátyás (1980): *A felnőttnevelés és népművelés pszichológiai és andragógiai kérdései. Szövegyűjtemény külföldi szakirodalomból.* Budapest, Tankönyvkiadó.

37 International Association for the Evaluation of Educational Achievement (Nevelési Eredmények Értékelésére Alakult Nemzetközi Társaság).

38 Durkó Mátyás–Harangi László (1980): Olvasásmegértés vizsgálata felnőtteknél. KLTE a jövő iskolájáért. *Tanulmányok a 6. főirány kutatási köréből*, 4. sz. 42. p. Kutatási jelentés. Debrecen.

művelődésről szóló törvény (1976. évi V. tc.) lehetővé teszi, hogy a vezetése alatt dolgozó Felnőttnevelési és Közművelődési Tanszéken olyan munkákba kezdjen, „melyek repedéseket idézhetnek elő a pedagógia falain”. Részben oktatási, de elsősorban szaktudományos célokat (és tegyük hozzá: sürgős szükségleteket) követve, hosszú évek munkájának összefoglalásaként, irányítása alatt készül el a *Tanulmánykötet a közművelődési folyamat problémaköréből* című egyetemi jegyzet.³⁹ A kiadvány néhány vonatkozásban megpróbálja újraértelmezni az 1961-ben kiadott (és erőteljesen vitatott) egyetemi jegyzet problémafelvetéseit, ám még mindig a létező szocializmusbeli „lineáris fejlődésben” gondolkodik.

A Durkó által írt fejezetek – A közművelődés folyamatának értelmezése; A felnőtté fejlődés folyamata, a felnőttkor szakaszai és a nevelhetőség; A felnőttnevelés és a közművelődés kölcsönhatásainak dinamikus modellje; Nevelés és önnevelés; A kulturális elsajátítási folyamat és fejleszthetősége a felnőttkorban; A tapasztalati és új ismereti réteg egysége a felnőttnevelés folyamatában – voltaképpen addigi tudományos tevékenységét foglalják össze. Tanulmányaiban egy interdiszciplináris igényű kutató tudós és a sok tapasztalattal rendelkező pedagógus munkásságának eszenciája kristályosodik ki.

Durkó figyelme egyre inkább az önnevelés, önművelés problémái felé irányul. Kétségtelen, hogy az önnevelés elméleti vonatkozásait kidolgozó munkái a legfontosabbak, ezek váltak maradandóbbá. Nem egyszerűen csak maga a tudományos probléma foglalkoztatja, nem csupán egy felnőttnevelési modellt szeretne megalkotni – az önnevelés, önművelés andragógia vezérelte folyamatának rendszerelvű tisztázásához kíván eljutni. Nem véletlen, hogy az 1980-as évektől fokozott érdeklődést tanúsít a klebelsbergi oktatási-nevelési-művelődési intézményrendszer iránt: Klebelsberg integráló kulturális intézményrendszerben, Durkó integráló embernevelési rendszerben gondolkodott.

Durkó elérkezettnek látja az időt az andragógusképzés további intézményesítésére. Javaslatára az oktatási egység – a Felnőttnevelési és Közművelődési Tanszék – szervezetileg és személyi állományát tekintve is két részre válik. A Művelődéstudományi Részleg mellett a már létező felnőttoktató-specializációból létrejön, ha tanszéki keretek között is, az önálló Felnőttnevelési Szekció.

Egyszemélyes intézmény

Durkó Mátyás tudományos, oktatás- és tudományszervező tevékenységét megromlott egészségi állapota akasztotta meg, 1984-ben nyugdíjba kényszerült. Munkásságának ezt követő szakasza alapvetően két részre tagolódik. Az egyik nyugdíjba vonulásától a rendszerváltásig tart. A másik szakasz a rendszerváltástól haláláig.

39 Durkó Mátyás (szerk.) (1981): *Tanulmánykötet a közművelődési folyamat problémaköréből*. Budapest, Tankönyvkiadó.

Durkó nyugdíjazását követően is részt vállal az egyetemi képzésben. Ám azt kell tapasztalnia, hogy a debreceni tanszék profilja fokozatosan megváltozik. Az okok összetettek. A Soós Pál vezette tanszéken a kultúrpolitikai, művelődéselméleti képzés kap nagyobb hangsúlyt, Rubovszky Kálmán tanszékvezetésének időszakában pedig (a hallgatói létszámot és bevételt növelő) a piacorientált kulturális menedzserképzés kerül előtérbe. Úgy látja, hogy az andragógia és az általa kimunkált felnőttnevelési szakirány kezd speciális képzéssé redukálódni. A tanszéket számos andragógiával foglalkozó kvalifikált oktató hagyja el (Boros Sándor, Fábryné Mészáros Katalin, Harangi B. László, Sári Mihály, Tóth Béla. Durkó halála után Juhász Erika is). Pesszimizmusának egyre gyakrabban ad hangot a baráti körben folytatott személyes beszélgetésekben is.

A rendszerváltás inspiráló hatást gyakorolt rá. Egyszemélyes intézményként kezd offenzívába. Előadásokat tart, nyilatkozik, nagyon sokat publikál. Óriási energiát fordít rá, hogy megőrizze, védje és az új helyzethez adaptálja⁴⁰ az általa képviselt andragógia és andragógusképzés koncepcióját.⁴¹ Egyre-másra jelennek meg munkásságát összegző művei: *Felnőttkori sajátosságok és a felnőttnevelés*,⁴² *Bevezetés a közművelődés elméleti ismeretekbe*,⁴³ *Felnőttnevelés és társadalom, Tendenciák, rendezőelvek a 90-es évek andragógiájában*,⁴⁴ *Az andragógiai képzés alakulása a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán*.⁴⁵

Durkó lépést akar tartani a változásokkal. Intenzív publikációs tevékenysége mellett arra is időt szakít, hogy 1996-ban az ország vezető andragógusaival (többek között Mankó Máriával, Maróti Andorral) együtt vegyen részt a svájci Kontaktstelle Arbeitsberuf und Ausbildung (K.A.B.A.) egyhetes andragógusképző tréningjén, Jászberényben.⁴⁶

40 T. Kiss Tamás (1998/99) i. m.

41 Durkó Mátyás (1993): Új hangsúlyok a nevelés-felfogásban az önnevelés kettős értelmezése kapcsán. In Sz. Szabó László–Sári Mihály (szerk.): *Felnőttnevelés és társadalom. Acta Andragogiae et Cultura*, 14. sz. 29–46. p. Debrecen, KLTE.

42 Durkó Mátyás (1988): *Felnőttkori sajátosságok és a felnőttnevelés*. Pécs, JPT FEEFI.

43 Durkó Mátyás–Sári Mihály (1990): *Bevezetés a közművelődés-elméleti ismeretekbe*. Budapest, Tankönyvkiadó.

44 Durkó Mátyás (1993) i. m.

45 Durkó Mátyás (1995) i. m.

46 K.A.B.A. (1996). A kurzusról referenciatárgy készült. *Munka után... munka előtt... (Sokkhatástól a fatalizmusig)*. Dokumentumfilm. Készült a Magyar Mozgóképi Alapítvány Nép-szerű Tudományos Szakkuratóriumának támogatásával, az Új HDF Stúdió és a Stiftung ArbeitsZukunft kivitelezésében. Forgatókönyvíró-szerkesztő T. Kiss Tamás. Rendező-operatőr Kiss Róbert. Közreműködött Tibori Timea, Dénes Zoltán, Méry Zsuzsa, Kósa László, Mező András, Pákozdy Margit. Producer: Duló Károly, Marco Siegrist, Crista Schlegel. Budapest, 1996. 24 perc.

A rendszerváltás után megjelenő összegző és áttekintő munkáiban is ragaszkodik alapvető nézeteihez és tételeihez, nem írja át és változtatja meg azokat, ám mindig kész rá, hogy tévedéseit elismerje és korrigálja. Három legfontosabb szintetizáló-összegző művét mindenképpen meg kell említeni. Az egyik *Társadalom, felnőttnevelés, önnevelés*,⁴⁷ a másik *Társadalmi kihívások és a felnőttnevelés funkciói*,⁴⁸ a harmadik *Andragógia. A felnőttnevelés és közművelődés új útjai* címmel jelent meg.⁴⁹

Mindemellett azzal is tisztában van, hogy az andragógia és a pedagógia viszonyát új alapokra kell helyezni. Az andragógia aligha maradhat a „pedagógia szolgálóleánya”. Felnőttnevelési rendszere, amelyet a hajdani „ideológiai és politikai Prokrasztész-ágyba” szorítva kidolgozott, sok tekintetben érvényét veszítette. Az élethosszig tartó tanulás (Lifelong Learning), melyet a korabeli körülmények között ő is „permanens nevelésnek” definiált,⁵⁰ teljesen más tartalommal válik új programmá. A világ rohamosan változik, az új kihívásokra a korábbiaktól eltérő válaszokat kell adni. Ám azt tapasztalja, hogy a Kossuth Lajos Tudományegyetemen, ahol sikereket ért el, és még meg tudta akadályozni, hogy a tanszék új elnevezéséből ne kerüljön ki a felnőttnevelés szó, az általa létrehozott és felépített oktatási egységnek már alig van köze a felnőttneveléshez.

Durkó figyelme az 1990-es évek elején Jászberény és Pécs felé fordult. A jászvárosban működő Szent István Egyetem Jászberényi Főiskolai Karán megalakult a Közművelődési és Felnőttképzési Intézet, Pécsen pedig a Janus Pannonius Tudományegyetemen indult dinamikus fejlődésnek a Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Intézet. Az andragógia oktatásának a tanszéki szervezetségnél magasabb szintű intézményesülése – még akkor is, ha a képzések andragógiai szemlélete és tartalma korántsem volt azonos⁵¹ az általa képviselt irányzattal – reménnyel töltötte el. A lehetőség azonban, hogy Jászberényben egy regionális felnőttképzési központ jöhet létre, szertefoszlott. A helyi érdekek, a tanítóképzés privilégiumait védelmezők olyan korlátokat állítottak a fejlődés elé, melyek fokozatosan szűkítették a felnőttoktatás irányába tett (az egyetem és a

47 Durkó Mátyás (1998): *Társadalom, felnőttnevelés, önnevelés*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó.

48 Durkó Mátyás (1998): *Társadalmi kihívások és a felnőttnevelés funkciói*. Pécs, JPTE FEEFI.

49 Durkó Mátyás (1999): *Andragógia. A felnőttnevelés és közművelődés új útjai*. Budapest, Magyar Művelődési Intézet–IIZ/DVV [Német Népfőiskolai Szövetség Nemzetközi Együttműködésének Intézete] Budapesti Projektiroda.

50 Durkó Mátyás (1975): A dolgozók iskolája és a közművelődés a felnőttek permanens művelődéséért. *Debreceni Országos Felnőttoktatási Metodikai szeminárium jegyzőkönyve*. Debrecen, 1975, 62–75. p. Továbbá Durkó Mátyás (1976): A permanens nevelés. In Lux Alfréd (szerk.): *Az alakuló ember*. Budapest, Gondolat, 287–321. p.

51 Sári Mihály (1998/99): A felnőttképzés praxisa és a felnőttképzés oktatása egyetemeken, főiskolákon. *Kultúra és Közösség*, 1998. 4.–1999. 1. sz. 113–122. p.

kar érdekét egyaránt szolgáló) paradigmaváltó törekvések mozgásterét. Durkó érzékeli a lokalitás ellenállását,⁵² és sejtelmiei beigazolódnak: a kari vezetés 2005-ben megszüntette az intézetet.

A pécsi egyetem irányítói viszont – felismervén az intézeti forma jelentőségét és a felnőttképzésben rejlő anyagi lehetőségeket – lehetővé tették és támogatták a képzés szervezeti és tartalmi megerősödését. A Koltai Dénes „kapcsolati tőkéje”, menedzseri tehetsége és intenzív PR-tevékenysége segítségével terebélyesedő Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Intézetre támaszkodva, illetve – többek között – a Csoma Gyula és Zrinszky László nevével fémjelzett elméleti és gyakorlati nézetekre és a Maróti Andor által képviselt szociológiai alapozottságú szemléletre „alapozva”, a valóságos munkaerőpiaci kihívásokra egy „mesterséges felnőttképzési piac” kialakításával válaszolt. A Kossuth Lajos Tudományegyetem Felnőttnevelési és Közművelődési Tanszékéről Pécsre átkerült ismert tudományos kutató és oktató, Sári Mihály szakmai legitimációt biztosító megfogalmazásában az andragógiai tantárgycsoportok széles körű társadalomtudományi, interdiszciplináris ismeretekkel alapozzák meg a közgazdaságtan és a humán erőforrás-gazdálkodás tantárgyblokkok praxisorientáltságát.⁵³ A formálódó „pécsi képzőhely” szerint mindez nem azt jelenti, hogy az andragógia kivonul a neveléstudományok világából, hanem azt jelzi, hogy a mai tudományosság egyre kevésbé képes élni a korábban elterjedt „fa-modell” (a diszciplínák és interdiszciplínák fejlődési modellje) szerinti tudomány-osztályozással.

Zrinszky László szakszerűen fogalmaz, amikor azt diagnosztizálja, hogy az andragógia a bölcsészettudományi pedagógia analógiájára épült ki, megtartva az autonómia viszonylag alacsony fokát, amely szükségszerűen felerősítette a már korábban is jelentkező identitás zavart.⁵⁴ Abban, hogy az andragógia megjelenhetett a hazai felsőoktatásban, nagy érdeme van a népművelő- és művelődésszervező-képzésnek. Ezek a szakok ugyanakkor keretek közé is szorították az andragógiát.⁵⁵ (Egyébként a kulturális értékközvetítő – népművelő, közművelődési, kulturális menedzser, művelődésszervező – képzés „önfelszámolóként”, folyamatosan „szülte” az önállóvá váló szakokat és képzési formákat.)

Durkó „örökség-hagyó” levelében jelzi, hogy munkássága folytatójának (megjegyezzük, hogy élete utolsó éveiben több volt tanítványát is ezzel a címmel tisztelte meg), a képzés professzionális keretek közötti továbbfejlesztőjének Koltai

52 *Andragógusképzésről a felnőttképzési törvény szellemében*. Konferencia. SZIE JFK, 2002. május 27.

Továbbá: *Nemzetiségek Felnőttoktatási Konferenciája*, SZIE JFK, 2001. augusztus 30.

53 Sári Mihály (1998/99) i. m.

54 Zrinszky László (2005): Egy tudomány láthatóvá válik: az andragógia szerepnövekedése. *Iskolakultúra*, 2005. február. 103–107. p.

55 T. Kiss Tamás (2000) i. m.

Dénest tekinti.⁵⁶ Könyvtárát és kéziratait Pécsnek ajánlja fel. (Az intézet azonban nem fogadja el a felajánlást, a szakmai örökség végül a Magyar Művelődési Intézetbe kerül.) Koltai úgy véli: az andragógiának szükségszerűen ki kellett törnie a számára korábban fenntartott karanténból. Menedzserként és oktatási vállalkozóként jól ismerte fel, hogy nem csupán az oktatásügy egyik területe, témája, hanem lényeges eleme a gazdaságnak, a társadalomnak és a művelődésnek. Bizonyossá vált, hogy az andragógia az élet számos területén jelentkezik. Mindinkább multidiszciplináris tudománnyá válik, tudomásul véve, hogy sérti a klasszikus tudományok területeit, ám közvetlen és gyakorlati hasznossággal bír.⁵⁷

Durkó reményt keltőnek tartja a felnőttképzés–felnőttoktatás–felnőtttanulás hazai és az Európai Unióban történő szerepnövekedését, intézményesülését. A pécsi szakemberképzés 20. évfordulóján megrendezett konferencián, jóllehet előadásának címeként az andragógia kulturális menedzserképzésben betöltött szerepét jelöli meg, nem felnőttnevelési nézeteinek hangsúlyozására összpontosít. Mondandójának középpontjában más áll. A tudományosság kérdéseivel foglalkozik.⁵⁸ Előadásában komoly szakmai aggodalmainak ad hangot.

Durkó arra figyelmeztet, hogy az egyetemi szakképzés léte és fennmaradása, a doktori (PhD-)képzés megindítása attól függ, hogy a témát (az andragógiát) sikerül-e tudományos mélységűvé és érvényűvé formálni. Szavaival: „mert a lépések csak ebben az esetben érhetnek lépcsőfokokat”.

A szerzők is úgy vélik, hogy Durkó Mátyás munkásságáról bárkinek bármilyen véleménye lehet, de tudományos munkásságából tanulni és okulni – nem engedve azt méltatlanul elhivatkozni – valamennyi volt tanítványának és követőjének kötelessége és felelőssége is.

Megjelent: T. Kiss Tamás–Tibori Timea: Az illegitim andragógusképzés megteremtője. In Balipap Ferenc (szerk.): *In memoriam Durkó Mátyás (1926–2005)*. Budapest, 2006, Magyar Művelődési Intézet – Karácsony Sándor Művelődési Társaság – Nemzeti Kulturális Alap – Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, 9–30. p.

56 Durkó Mátyás – Koltai Dénesnek írt levelében – könyvtárát, kéziratárát, továbbá feljegyzéseit megvételre ajánlja. (FK-162/1/2002) Durkót alapvetően az vezérelte, hogy az általa összegyűjtött dokumentumokkal is szolgálja az andragógia hazai fejlődését. Intézményi és szervezeti vonatkozásban is az FEEFI-ben látta a továbblépés lehetőségét. A hagyatékot végül (kulturális-örökségvédelmi indíttatásból és kutatási célból) a Magyar Művelődési Intézet vásárolta meg.

57 Koltai Dénes (2002): *Theoretical, economic and regional issues of adult education. Hungarian developments in an international perspective*. IIZ/DVV [Institut für Internationale Zusammenarbeit Des Deutschen Volkshochschul Verbandes].

58 Durkó Mátyás (1998): *Társadalmi kihívások és a felnőttnevelés funkciói*. Pécs, JPTE FEEFI.

MESSZIRE KELL MENNI AHHOZ, HOGY AZ EMBER LÁTSZÓDJÉK

T. KISS TAMÁS

Az előadásom címéül választott szólás nemcsak az elmúlt századokban gyakorolt kényszerítő hatást a magyarországi kulturális életre, hanem napjainkban is.

Ha a kutató arra vállalkozna, hogy az alkotói életpályákat megrajzolva mutassa be – érzékeltesse – a tudományosság hazai fejlődését, a nemzeti művelődés történetét, olyan, „krisztusi utakat” feltüntető kulturális térképet kényszerülne szerkeszteni, amely nemcsak az oktatási rendszerünk, hanem a hazai kultúrpolitika számára is súlyos tanulságokkal szolgálna.¹

„Akinek nincsen múltja...”

A múlt és a közelmúlt, mások és a magunk múltja mindenekelőtt történet. „Az új lakótelepnek nincsen múltja, ezért szegényebb a jelene is” – fogalmaz egy férfi Újpalotán, a hetvenes évek végén.² Az andragógiának Magyarországon nem volt múltja, ezért szegényes és szerény még a jelene, mondaná ugyancsak az 1970-es években Durkó Mátyás, de meggyőződésem, hogy hasonlóképpen vélekednének mások is: Csoma Gyula, Harangi László, Kovács Ilma, Maróti Andor vagy Sz. Várnagy Marianne – és folytathatnám a sort.

Az andragógia hazai meggyökereztetéséért folytatott küzdelem története nem interpretálható egykönnyen. Ami lezárult, csak a vége felől érthető meg! Az emlékezés arra késztet, hogy újraéljük és megértsük, mi történt, hogyan és miért. Az igazi történetek mindig katartikus erejűek: egyszerre váltanak ki ér-

1 Ráth-Végh István művelődéstörténeti munkáinak két nagy témája az emberi butaság és az emberi gyarlás bemutatása: szinte minden művében a (kulturális) haladásért küzdő nagy személyiségek elbuktatására törő rosszindulat, gáncsoskodás, butaság vagy épp aljasság századokon át burjánzó szövevényét ábrázolja (*Az emberi butaság*, 1962; *Szerelem, házasság*, 1963; *Hatalom és pénz*, 1964; *Tarka históriák*, 1964; *Fekete krónika*, 1965; *A varázsvessző*, 1966; *A könyv krónikája*, 1967).

2 Lipp Tamás (1978): *Honfoglalás Újpalotán*. Budapest, Kossuth, 143. p.

zelmeket, gondolatokat és ösztönöznek cselekvésre. Az andragógusképzés magyarországi múltja, amelyet Durkó Mátyás teremtett meg, nem az, ami feledésbe merült, hanem az, ami visszaidézhető.

Ez a múlt azonban csak a jelen nyelvén szólalhat meg. A jelennek a múlt-hoz való viszonya pedig nem más, mint a kommunikáció egy sajátos formája. Ami fontos: hatást gyakorol a „mostra”, az andragógiát továbbfejlesztők összetartozására. Remélhetőleg minél inkább telik az idő és a múltba vész a jelen, az andragógusok között egyre erősebb szakmai láncolatot alkotnak e konferencia „láncszemei”, az előadások is, és mindaz, ami mögötte van: a praxisban megtestesült szakértelem és hit.

A történelem, a tudomány és a művelődés világában egyaránt jelentős szerepet játszanak az egyéniségek. A magyar messiások sorsát oly sokszor megidéző Ady Endre 1912-ben, *A Tűz csiholója* című versében így érzékelteti a felfedező, az alkotó ember hazai, „krisztusi útját”:

„Csak akkor születtek nagy dolgok,
Ha bátrak voltak, aki mertek
S ha százszor tudtak bátrak lenni,
Százszor bátrak és viharverték.”

Az andragógusképzés elindításában és hivatássá válásában meghatározó szerepet játszó Durkó Mátyás személyének és szakmai munkájának megítélése nem sokban tér el a korabeli hazai kutatók és eredményeik, művészek és alkotásaik megítélésétől, akiket gyakorta a provinciálisan szűk országos, és még szűkebb helyi vagy egészen partikuláris intézményi érdekek lehetetlenítettek el.³

Az elutasítások és támadások többnyire azért irányultak ezekre az emberekre, mert ők azt vizsgálták, vajon szükségszerű-e a megszokott, a jól bevált elemek ismételtetése? Új utakat, hatékonyabb eljárásmodokat kerestek és találtak, szeretve-megtagadóként vállalták az embert, perlekedtek érte.⁴ Arra törekedtek, hogy bővítsék az ismert terepüket, miközben tevékenységükkel növelték az ismeretlen világot.

„A pedagógia és a politika falait egyaránt repeszteni próbáló, szakmai gyökereket növeszteni igyekvő” Durkó Mátyás is gyakorta kényszerült az Arany János-i rezignált gesztusra: „Nem pöröltem, – Félreálltam, letöröltem.” Méltatói között akadnak, akik ezt gyengeségének tudják be. Utólag próbálják bizonygatni, hogy a kelleténél sokkal több kompromisszumot kötött a korabeli hatalommal. A kritikusoknak igazuk van. Durkó számos kompromisszumot kötött, és ezek között sok volt a rossz kompromisszum. Engedményeket kényszerült

3 Bánlaky Pál–Varga Csaba (1979): *Azon túl ott a tág világ*. Budapest, Magvető, 190. p.

4 Eszik Zoltán–T. Kiss Tamás (1985): *Egy kísérlet három szakasza*. Budapest, Népművelési Intézet, 158. p.

tenni, a vitákból gyakran került ki vesztesként, sőt vereséget elszenvedőként. A kérdés azonban az, hogy azokban az időkben a hatalommal, az aczéli kultúrpolitikával lehetett-e jó kompromisszumot kötni? A jó kompromisszum ugyanis azt jelenti, hogy a vitázó felek végül is ne a pusztá konfrontációra, hanem olyan megegyezésre törekedjenek, amely az ismeretek rendezését szolgálja. Hogy a vita eredményeként egyik fél se érezze és tartsa magát vesztesnek, legyőzöttnek. A győztes maga az ügy legyen. Hogy a probléma megoldását mindkét fél közös eredményként és sikerként könyvelje el.⁵

A kompromisszumokkal megsarcolt és megharcolt szakmai viták hosszabb távon sikerre vezettek. A Kádár-korszakban megtűrt „illegitim andragógusképzés” mégiscsak „hídfőállássá” vált a hazai felsőoktatásban. Ebben elévülhetetlen érdeme van Durkó Mátyás személyének, tevékenységének, hosszabb-rövidebb ideig vele dolgozó valamennyi munkatársának, a különbözőségeket egységét elfogadó kortársainak és opponenseinek.

„...hogyan az ember látszódjék”

Az 1970-es években Szegedtől néhány kilométerre, a bordányi külterület egyik dűlőjében, egy hajdanán szebb napokat élt, de már roskadozó tanya időse gazdája fogalmazott így, amikor a település múltját kutató beszélgetést követően elkészítettünk egymástól.⁶ Az időse ember szimbolikus, bölcs szavait megjegyeztem. Nemcsak saját tapasztalatait tömörítette össze, hanem nagyon fontos, máig időszerű jelenséget nevesített, amely egyben kérdést is tartalmazott. A rejtetten megfogalmazott kérdés szerint: hogyan állunk a történelem során felhalmozott értékekkel és az azok megteremtésében domináns szerepet vállalók megbecsülésével, tapasztalataik felhasználásával? Vannak-e, és ha igen, milyen adósságaink vannak?

Hosszasan lehetne sorolni azoknak a politikusoknak, tudományos és szellemi nagyságoknak a nevét, akiket a hazai (országos, regionális, helyi) politikai és társadalmi korlátok, intézmények Prokusztész-ágya kényszerített arra, hogy távozzanak szülőföldjükről, lakóhelyükről, az országból, vagy visszavonultak, úgy éljék le az életüket, hogy eszméiket és tetteiket félremagyarázzák, megrágalmazzák, vagy éppen tudomást sem vesznek róluk. Munkásságuk eredményeit örökös támadás, értetlenség, irigység és rosszindulat rombolta, próbálta megsemmisíteni. Hosszasan lehetne sorolni azoknak a kutatóknak és művészeknek a nevét is, akik világraszóló eredményeket értek el, ám akikre szülőhelyük,

5 T. Kiss Tamás (szerk.) (2005): *Beszélő viszony*. Budapest, Új Mandátum. Az idézett gondolat a Durkó Mátyás emlékének ajánlott szöveg- és szemelvénygyűjtemény egyik tanulmányában kerül megfogalmazásra. 120. p.

6 T. Kiss Tamás (2001): „Messzire kell menni ahhoz, hogy az ember látszódjék ...” *Krónikás*, 4. sz. 10–12. p.

városuk vagy a mindenkori kormány csupán egyetlen apropóból hivatkozhat: hogy az illető személy szülőháza, lakóhelye az ország valamelyik településén található, rövidebb-hosszabb ideig itt vagy ott tanult, dolgozott, esetleg magyar származású. A jelenség kialakulásának és elterjedésének jó terepet és közeget jelentettek a gyakori rendszerváltozások. Magyarországon a XX. században volt belőlük legalább hét. Az alkotók személyét érő értetlen és érdemtelen kritikák, a teljesítmény lekicsinylése, agyonhallgatása, majd a semmiből hirtelen fel- és emelő rehabilitációs kísérletek, megkésett elismerések, posztumusz kitüntetések jelzik, mekkora rombolások történtek a kulturális életben és az értékek körében.

Felmerül a kérdés: meddig kell még messzire mennie egy embernek ahhoz, hogy látszódjék? Továbbra is távozni kényszerül az intézményből, a településről, a régióból vagy az országból az, aki falakat próbál repszttgetni: vizsgálja, szükségszerű-e a megszokott módon gondolkodni, cselekedni, vagy merészen élre törve, újtóként végez alkotómunkát, vállalva annak valamennyi kockázatát? A szűkebb és a tágabb világ csupán akkor emlékezik majd rá, ismeri el eredményeit, amikor külföldön is jegyzett szakemberré válik, vagy már nincsen az élők sorában? Lehet-e mindezt emlékplakettel vagy épp szoboravatással kompenzálni? Válthat-e a gyónás sajátos intézményévé, az igazság kimondójává egy-egy emlékülés? Az igazság és a pontosság között különös összefüggés van. Lehet valaki pontos. A vizuálisan és verbálisan retusált narratívák is lehetnek pontosak. Ám a pontosság még nem egyenlő az igazsággal! Az igazság viszont nem létezhet pontosság nélkül!

Meddig kell még messzire mennie Magyarországról egy embernek, hogy igazsága, teljesítménye értékeinek megfelelően látszódjék?

Durkó Mátyás, az andragógus szakember is „messzire ment”. Távol áll tőlem, hogy cinikus kérdést tegyek fel, ám mégiscsak megteszem. Eljött-e az ideje annak, hogy Durkó Mátyás hitvallását, szakmai eredményeit, kutatói, etikai magatartását és kérdésfeltevéseit a napjaink andragógiáját alkotó, egymással összefüggő négy alrendszer: a felnőttképzés, a felnőttoktatás, a felnőtt-tanulás, a felnőttnevelés elmélete és gyakorlata figyelembe vegye?! Felvetésemben benne rejtőzik egy további kérdés is. Hogyan állunk a korábban eltávozottakkal? Csiby Sándorra, Harangi B. Lászlóra, Karácsony Sándorra, Novák Józsefre, Schneller Istvánra, Sz. Várnagy Marianne-ra gondolok, nem folytatom a sort. A napjainkban még alkotó andragógusoknak is „messzire kell menniük” majd ahhoz, hogy szakmai tudásuk értékelhetővé, adaptálhatóvá, a felnőttképzés szerves részévé válhasson?

A népünk kultúrájában ismert mondás: „a jó pap holtig tanul” – melyet a tudomány világában sokáig permanens tanulásként emlegettek, napjainkban életem keresztül tartó tanulássá kereszteltek át – az emberiség történetében mindig jelen lévő törekvés volt. A tanulás ugyanis annak a megértésére irányul, miszerint az egyszer már kialakult szerkezetek, felfedezések és megoldások az idők múlásával sem tűnnek el véglegesen, hanem éppen ezekre alapozva jönnek

létre az egyre összetettebb rendszerek. Az új alkotások, szellemi teljesítmények megőrizve haladják meg a régit, lényegében az előzőekre épülnek rá, miközben kiküszöbölik a hibákat vagy a feleslegessé vált elemeket.

Az andragógia aligha engedheti meg magának a felhalmozott értékek lebecsülését, a szakmai műveletlenség luxusát!

Megjelent: T. Kiss Tamás: „Akinek nincsen múltja, annak szegényebb a jelene is, avagy messzire kell menni ahhoz, hogy valaki látszódjék...” In Juhász Erika (szerk.): *Andragógia és közművelődés. A 2006. szeptember 26–27-i Durkó Mátyás Konferencia és Jubileumi Szakmai Találkozó konferenciakötete*. Debrecen, 2008, Debreceni Kossuth Egyetemi Kiadó, 111–115. p. /Acta Anragogiae et Culturae, 21. sz./

Az írást közölte a *Szín. Közösségi művelődés* című periodika is: 2006. 5. sz. 28–29. p.

TÚLÉLÉS, ALKALMAZKODÁS VAGY/ÉS INNOVÁCIÓ

Egy felsőoktatási szakemberképzés kimunkáltságának kényszereiről,
ellentmondásairól és lehetőségeiről

T. KISS TAMÁS

„Jót s jól! Ebben áll a nagy titok.”

Kazinczy Ferenc

A paradigma és a paradigmaváltás fogalmát Thomas S. Kuhn műve tette ismertté az 1960-as években. A szerző szerint a paradigma adott időszakban egy konkrét tudomány művelői között kialakult és intézményesült közmegegyezés arról, mi a szóban forgó tudomány tárgya, feladata, hol húzódnak a tudományos és az érvénytelen kérdésfeltevés közötti határok, illetve milyen feltételek mellett lehet valamely álláspontot egyáltalán tudományon belülinek elfogadni. Kuhn úgy látja, hogy a mindennapi gyakorlatot irányító tudásrend a fejlődés egy bizonyos pontján válságba juthat. A válságot nem egyszerűen az anomáliák száma okozza, hiszen az anomália a tudományos gyakorlat természetes része: olyan tényekről van szó, melyeket – egyelőre – nem tudunk értelmezni. A „normál” tudományos időszakban azonban a tudósok bíznak benne, hogy előbb vagy utóbb minden előkerülő anomáliát meg tudnak majd magyarázni a paradigma keretein belül. A válság akkor következik be, amikor a paradigmába vetett bizalom meginog, például azért, mert olyan „tényt” kell megmagyarázni, amely a korábbi paradigmában esetleg nem számított ténynek. A paradigmaváltásra akkor kerül sor, amikor a tudósok többsége elfogadja, hogy a rendszer egészét kell újraértelmezni, és az új értelmezés lesz a további tudományos tevékenység alapja – vagyis ha az új tudásrend képes intézményesülni, létrehozza saját tudományos intézeteit, tanszékeit, lapjait, illetve átveszi a korábbiak feletti ellenőrzést.¹

Preambulum

A szakmatörténeti írások zöme arról szól, hogy a kulturális értékközvetítő szakemberképzés – váltoásaival, „időnként kuruckodó, vagy valóságos ellenzéki magatartásával” együtt – általában lojális volt a mindenkori kormányzatok hivatalos kultúráközvetítési kívánalmaihoz. Mint „cseppben a tenger” képezte le azt a makrovilágot, amely a magyar társadalmi, gazdasági és politikai élet szinte

1 Kuhn, Thomas S. (2000): *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest, Osiris.

valamennyi szegmensében tapasztalható volt. Nem véletlen, hogy fejlődését oly gyakran övezték ellentmondások, sőt ellenséges körülmények. Létjogosultságát és váltásait a kulturális változásokkal tarkított társadalmi és gazdasági mozgások közepette, az akadémiai tudományrendszerre épülő felsőoktatási keretek között kellett folyamatosan bizonyítania, miközben a gyakorlati szakemberek és a szaktanszékek szüntelenül célmeghatározások kényszereivel, öndefiniálási nehézségekkel szembesültek. Időről időre választ kellett adni a kérdésre: valójában milyen elemei és jellemzői is vannak a szakmai identitásnak?²

A tanulmány arra az alapvető kérdésre próbál választ keresni, hogy a kulturális értékközvetítő szakemberképzés fokozatai – „népművelő – közművelődési és népművelési előadó – művelődésszervező – művelődési menedzser – andragógus” – valóban paradigmaváltásoknak tekinthetők-e, vagy mindez nem egyéb, mint egy véletlenszerű, a „túlélésre játszó, látványos Brown-mozgást produkáló oktatási forma”?

Paradigma 1.

Politikai indíttatású kezdet. A felvilágosító népművelő,
aki közművelődési szakember

A szakképzés már „születése pillanatában” három alapvető problémával találta magát szemben. Az 1956-os forradalom utáni években a hajdani felvilágosító magatartást őrző, az 1950-es évek „kulturális” mentalitását sem nélkülöző népművelést a „felülről lefelé hajló”, a népet művelő-nevelő szemlélet és szakmai attitűd jellemezte, ami nem volt mentes a két világháború között kialakult nézettől sem, miszerint népművelő az, akit a műveltsége feljogosít rá, hogy művelje a műveletlen, illetve kevésbé művelt népet. A felvilágosító népművelő erkölcsi nyomással próbált arra ösztönözni, hogy az emberek olvassanak, színházba járjanak, zenét hallgassanak, s e dolgokról elmélkedjenek. A népművelést olyan tevékenységnek tartották, amelynek nincs elméleti megalapozottsága, és amit látványosan mindenki el tud végezni. Egyszerű rendezvényszervezésnek tekintették, amihez semmiféle külön szakértelemre nincs szükség. Ezért az 1960-as években a képzés megindítását sokan úgy fogták fel, mint a politika erőszakát a tudományon.

A másik, sokkal komplexebb probléma akkor jelentkezett, amikor a műveltség kialakítása fogalmazódott meg célként. Felismerték, hogy e folyamat

2 T. Kiss Tamás (2000): *A népművelőtől a kulturális menedzserig. Fejezetek a népművelőképzés fejlődéstörténetéből*. Budapest, Német Népfőiskolai Szövetség Nemzetközi Együttműködési Intézete – Új Mandátum; Maróti Andor (2003): A népművelőképzés kezdetei. In Török József (szerk.) (2003): *A szükséges tudás. IV. Közművelődési Nyári Egyetem, Szeged, 2002. július 1–5*. Szeged, Csongrád Megyei Közművelődési Tanácsadó Központ, 9–15. p.; T. Kiss Tamás (2002): Foglalkozás, szakma, hivatás. *Kultúra és Közösség*, 2. sz. 103–114. p.

nak törvényszerűségei vannak, a beavatkozás nem lehet önkényes, tetszőleges. Márpedig ha ez így van, akkor sajátos felkészültség kell hozzá. Olyan szaktudásra van szükség, amely túllép a rendezvényszervezői felfogáson, és képes rá, hogy feltárja, mire van szüksége a kultúrából egy-egy társadalmi csoportnak, és tagjai mit képesek abból elsajátítani.³ Magyarországon a népművelési teendőket a kiegészítés óta hagyományosan a tanítók, tanárok végezték, erkölcsi kötelezettségük volt „világító lámpásnak” lenni. Szakmatörténeti tény, hogy – képletesen fogalmazva – a szakma „szülőszobája” a népiskola, „szülője” a néptanító volt, aki még hosszú ideig befolyásolta a népművelő munkavégzési kultúráját és szakmai identitását. A népművelés tanítható szakmaként történő állami/kormányzati elismerése változásokat eredményezett. A szakképzés bevezetését követően mindinkább szakmaiatlannak kezdett minősülni a tanító és a tanár népművelő munkája, csökkentek a pedagógusokra háruló iskolán kívüli feladatok. Mindezek következtében kezdetét vette a pedagógustársadalom folyamatos visszahúzódása a népművelési területekről, másrészt átrendeződött a szakképzett népművelő és a pedagógus közti együttműködés. A tanítók és a tanárok népművelési munkálkodása elsősorban a különféle öntevékeny (néptánc, énekkar, amatőr művészet) közösségek vezetésére, és az ismeretek terjesztésére koncentrált.

A harmadik problémát az idézte elő, hogy a képzés megindítására a felsőoktatásban akkor került sor, amikor az erőszakos tudatformáló szándékkal szemben egyre inkább előtérbe kerültek a szabadabb, „alulról induló kezdeményezések”: a történelem (sablonoktól mentes) (újra)felfedezése, a szabadidő kulturált eltöltését biztosító programok fontossága, a népművelés központi irányítását „oldani szándékozó” decentralizálás szükségessége, vagyis a valódi igények kielégítésére irányuló törekvés. Nyilvánvalóvá vált, hogy a tevékenység akkor lehet eredményes, ha – korabeli szóhasználattal – reszortfeladatból közüggé válik, s a művelődési házakra korlátozódó gyakorlata a kulturális élet egészére kiterjed, ha a kulturális élet társadalmiasul. A népművelés fogalmát és a népművelői tevékenységet, amely mechanikusan művelőkre és művelendőkre, alkotókra, terjesztőkre és passzív befogadókra osztotta az embereket, felváltotta a közművelődés fogalma és gyakorlata.⁴

A főszakos – ha úgy tetszik, a professzionális – népművelőképzés az 1960-as évek elejétől két egyetemen (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Kossuth Lajos Tudományegyetem), és két tanítóképző intézetben (Debrecen, Szombathely) indult meg. A szak megalapozásában és „meggyökereztetésében” elvülhetetlen érdemeket szerzett Durkó Mátyás, a Kossuth Lajos Tudományegyetem profesz-

3 Maróti Andor (2003) i. m.

4 A gyakorlatban számos kezdeményezés történt. Ilyen volt például az 1970-es évek elején jelentkező, Beke Pál és munkatársai nevéhez kötődő ún. „nyitott ház” mozgalom.

szora. Azt az ellentmondásos helyzetet, hogy valójában már a népművelőképzés bevezetésekor is közművelődési szakemberképzésre lett volna szükség, Durkó Mátyás úgy oldotta meg, hogy a népművelő szakot összekapcsolta az andragógiával, és az egészet beleillesztette a köz/művelődés fogalomrendszerébe. Arra törekedett, hogy az andragógia⁵ legalább „megtűrteként”, de jelen legyen a hazai (sztálinista nézeteket és szerkezetet sem nélkülöző) tudományos világban, szűkebb értelemben a neveléstudomány keretei között. Jelentős lépéseket tett annak érdekében, hogy a néptanító „lelkes polihistor népművelői” és „világító lámpás” szerepe helyett az egyén közösségekre épülő⁶ önművelését, önnevelését szakszerűen segítő „szakembermodellt” munkálja ki. Szakmai mérföldkőnek számított, amikor 1968-ban sikeresen megvédte *A felnőttnévelés és népművelés* című disszertációját. Oktatói és tudományszervezői munkássága eredményeként a tanszéken egyre-másra jelentek meg olyan témakörök feldolgozását vállaló írárok és jegyzetek, amelyek a bölcsészképzés tanár szakjain „tabunak” számítottak. Például a Klebelsberg Kuno kultuszminiszter tevékenységéről publikált munkák, amelyek politikailag és ideológiailag ugyan igen kritikus álláspontot képviseltek, de sok konkrét, a korszak alaposabb megismerését lehetővé tevő információt is tartalmaztak.⁷ Az 1970-es évek közepétől aztán – a korabeli kultúrpolitika nyomására – gyarapodtak a szakképző helyek, az ország valamennyi tanárképző főiskoláján népművelési tanszékek, tanszéki csoportok alakultak.⁸ A képzőhelyek gyarapodása azonban nem jelentette azt, hogy automatikusan teret nyert volna a közművelődési szemlélet is. A szaktanszékek többségének a nevében hosszú ideig, a diplomákban pedig egészen 1991-ig a népművelő megnevezés szerepelt. (A változást csak a két egyetemen, Eötvös Loránd Tudományegyetemen és a Kossuth Lajos Tudományegyetemen kiadott oklevelekben szereplő, igencsak ellentmondásos „közművelődési és népművelési előadó” bejegyzés jelezte.) A közművelődési gyakorlathoz és szemlélethez történő felzárkózást nehezítette a központilag meghatározott tanterv is. A formailag

5 T. Kiss Tamás (2008): A népnevelőtől az andragógusig. *Zempléni Múzsá*, 8. évf. 1. (29.) sz. 37–44. p.

6 Molnár Imre (1978): *A népművelés módszertana*. Budapest, Tankönyvkiadó; Durkó Mátyás–Maróti Andor (1977): *Népműveléstudomány*. Budapest, Tankönyvkiadó.

7 Abban az időben legrészletesebben Tar Károly munkái ismertették Klebelsberg Kuno kultuszminiszteri tevékenységét. Az 1920-as évek kultúrpolitikája a népművelés szakon kívül más bölcsészettudományi képzésben szinte szóba sem került. Tar Károly (1973): *A magyar népművelés története. Szöveggyűjtemény III/1. (1919–1945)*. Budapest, Tankönyvkiadó; Tar Károly (1977): *Fejezetek a magyar népművelés történetéből*. Budapest, Tankönyvkiadó; Tar Károly (é. n.): *Társadalom és művelődés. Tanulmányok*. Budapest, Népművelési Propaganda Iroda.

8 Herceg Ferenc–Villangó István (szerk.) (1976): *A közművelődés helyzete és fejlesztésének feladatai. Válogatott dokumentumok gyűjteménye*. Budapest, Országos Közművelődési Tanács; T. Kiss Tamás (2000) i. m.

ugyan többször módosított, ám tartalmukban sok vonatkozásban változatlanul hagyott tantervekben hosszú ideig (már-már „rejtett tantervként”)⁹ megmaradt és domináns szerepet töltött be a népművelési szemlélet, annak ellenére, hogy a társadalom kulturális színterein kibontakozó és szerveződő tevékenységek (és a kultúrpolitikai deklarációk) a közművelődést favorizálták és erősítették. Az oktatott ismeretanyagban ezért sokáig meghatározó helyet foglaltak el a népművelőképzés tantárgyai, és csak fokozatosan, lassan következett be a közművelődés elméleti megalapozására történő áttérés. A szakképzés meggyökereztetésével együtt jelentkező paradigmaváltást megnehezítette az is, hogy a felsőoktatás „szakmai provinciákba zárt világa” csupán „politikai és minisztériumi kényszer alapján”, formailag fogadta be a szakot. A képzés intézményesülésének és a szakmát megalapozó elméleti munkálkodásnak nélkülözni kellett az élhető mikrokozmoszt. A közművelődési szemléletre való áttérést némileg segítette, hogy az 1970-es évek második felétől számos fiatal oktató került be a gyakorlatból a már létező tanszékekre, tanszéki csoportokba. Ez a „fiatalosítás” azonban abban az időben kevésbé számított innovációs értéknek a felsőoktatás tudományos és szervezeti hierarchiájában. Gyakran hangoztatták, hogy az oktatók nem rendelkeznek megfelelő publikációs, tudományos mutatókkal. Hogy túlságosan közvetlen kapcsolat alakult ki (tegeződés, közösségi rendezvények) az oktató és a hallgató között. Mindez azzal járt, hogy a szaknak igen sokfelől érkező támadások közepette kellett lépéseket tenni – az adott felsőoktatási intézményben és a tágabb társadalmi formációkban egyaránt – a képzés meggyökereztetése és a paradigmaváltás érdekében. A „siker első jele” az volt, hogy a tanszékek elnevezése közművelődésre kezdett változni. Az egyetemek mind több és egyre színvonalasabb közművelődési szemléletű jegyzetet jelentettek meg, kitekintést nyújtottak a külföldi, köztük a nyugati törekvésekre is.¹⁰ Az 1970-es évek második felétől számos fiatal oktató „kilépett a képző intézmények falai közül”, abban a hitben, hogy a „való világ tantermei” nemcsak gyarapíthatják, hanem életközeli is tehetik a képzést. Korszerű, sőt igen népszerű informális és nonformális képzési/kutatási/közösségi formákat kezdeményeztek és honosítottak

9 A kifejezést Szabó László Tamástól kölcsönöztük, aki ugyan az általános iskoláról értekezett, ám „modellalkotása” illik a korabeli népművelőképzés és a valóságos szakmai gyakorlat közti viszonyra is. Szabó László Tamás (1988): *A „rejtett tanterv”*. Budapest, Magvető, 229. p. /Gyorsuló idő./

10 Durkó Mátyás (1980): *A felnőttnevelés és népművelés pszichológiai és andragógiai kérdései. Szöveggyűjtemény külföldi szakirodalomból*. Budapest, Tankönyvkiadó; Kormos Sándor (1984): *A közművelődés intézményrendszere*. Budapest, Tankönyvkiadó; Maróti Andor (1990): *Andragógiai szöveggyűjtemény. Válogatás a felnőttnevelés elméletének polgári szakirodalmából. Európai országok*. Budapest, Tankönyvkiadó; Horváth Margit (1988): *Szöveggyűjtemény a felnőttnevelés szakirodalmából*. Budapest, Tankönyvkiadó; Durkó Mátyás–Sári Mihály (1990): *Bevezetés a közművelődéselméleti ismeretekbe*. Budapest, Tankönyvkiadó.

meg a szakon.¹¹ Fokozatosan kialakult az elméleti háttér is. A kultúrpolitika jóváhagyásával munkálkodó (de annak szándékaival nem mindenben egyező) Művelődéskutató Intézet kutatásai tartalmi „munícióval” szolgálták-segítették a szakképzést.¹² A gyakorlatból a tanszékekre bekerült szakemberek közül mind többen tettek eleget a korabeli felsőoktatási rendszer elvárásainak, szereztek tudományos (kandidátusi) fokozatot.

Paradigma 2.

Váltás és változás a rendszerváltásban. A művelődésszervező, aki egyébként továbbra is népművelő a közművelődésben

A XX. század nyolcvanas éveinek második felében a társadalom valamennyi kulturális színterén teret nyert a közművelődés szemlélete, kiszélesedett és differenciálódott a gyakorlata. A szakképzés kisebb-nagyobb fáziseltolódással ugyan, de arra törekedett, hogy összhangba kerüljön a társadalomban zajló mozgásokkal és a különféle kulturális tereken folyó törekvésekkel. Az 1980-as évek derekától azonban olyan kérdések fogalmazódtak meg,¹³ amelyek az 1990-es évek elején már valóságos igényként jelentkeztek, majd szinte robbanásszerű változásokhoz és kényszerekhez vezettek. Gyökeresen új, a gazdasági szektor oldaláról induló „agresszív” paradigma jelentkezett. A rendszerváltást követő években a kultúrát áruként kezelő szemlélet és gyakorlat hihetetlen gyorsasággal hozta létre a kulturális piacot és a piaci kultúrát, amely alapjaiban rengette meg a közművelődés ideológiáját és annak valamennyi intézményét. A létező szakemberképzés szinte máról hónapra „elbizonytalanodott”. A szakképzési válságot felerősítette, hogy a rendszerváltás után megszűnő tanszékek (marxista, orosz) oktatóit többnyire a közművelődési tanszékekre helyezték át. Néhány intézményben még a tanszék

11 Különböző táborok tartoztak ide. Ilyen volt például a közművelődési, honismereti, módszertani, olvasó- és különösen a falukutatással foglalkozó tábor. T. Kiss Tamás (2007): *Tett(Hely)ek. Egyetemisták valóságkutató táborai Magyarországon a 20. században*. Budapest, Új Mandátum.

12 A kulturális miniszter 5/1980. (IV. 15.) KM sz. rendelete Vitányi Iván vezetésével létrehozta a Művelődéskutató Intézetet. Alapvető kutatási területek: művelődésmélelet és művelődéstörténet, kultúra és közösség, a kulturális demokrácia és kérdései, a társadalmi rétegződés, életmód, szabadidő és kultúra, a kultúraközvetítő intézményrendszer, a kultúra befogadása és alkotása, a mindennapi és a szórakoztató kultúra, valamint a művelődés gazdaságtana. Az intézet tudományos munkát szervező és koordináló szerepe 1986 és 1988 között, az Országos Középtávú Kutatási Fejlesztési Terv (Ts-4/3. alprogram) keretében, *A közművelődés helyzete és perspektívája* című kutatás szervezésében mutatkozott meg a legjobban.

13 Radnai György (szerk.) (1986): „Áru-e a kultúra?” *A gazdaság és a kultúra összefüggéseiről*. Vélemények/Viták. Budapest, Kossuth.

neve is megváltozott: az elnevezésbe beillesztették a „társadalomtudományi” jelzőt. Több oktatási intézményben a volt marxista tanszék oktatója lett a tanszék vezetője, a képzés szakmai irányítója, előfordult az is, közülük vált valaki a közművelődési szakemberképzés helyi, emblematikus megtestesítőjévé.¹⁴ A jelenség felerősítette a szakmai identitás elbizonytalanodását. Megalapozódni látszott a vád, hogy a szak ideologikus, és nem egyéb, mint „kulturkáderek képzőhelye”, jóllehet a tanszékekre került oktatók túlnyomó többsége igyekezett megfelelni az új kihívásoknak. A Glatz Ferenc vezette minisztériumban komolyan felmerült, hogy a képzésen túllépett az idő, az oktatási forma tartalmilag túlhaladott, ezért meg kell szüntetni.

A szakképzést ért kihívásokra és kényszerekre – a kultúrpolitika/oktatáspolitikai elbizonytalanodása miatt – a szakma gyorsan és hatékonyan reagált.¹⁵ A népművelőképzésként jegyzett közművelődési szakemberképzést, a „kulturát

14 Például Rigó Jázon főiskolai tanárt lehet megemlíteni, aki a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Marxista Tanszékének egyik vezető oktatója volt (halála után hallgatói és tanszéki kezdeményezésre közművelődési díjat neveztek el róla, amelyet évente osztottak ki), jóllehet a szak megindításában (1975–79 között) és intézményesítésének megalapozásában a szakirányú egyetemi végzettséggel és tudományos fokozattal rendelkező dr. Tóthpál József, dr. Waldmann József, dr. Apróné dr. Laczó Katalin, Tóth Attila, Eszik Zoltán és T. Kiss Tamás vállaltak jelentős szerepet.

15 Mankó Mária, a Nyíregyházi Főiskola Népművelési Tanszékének vezetője 1990 novemberében munkatanácskozást szervezett Budapesten, melyen kutatók, kutatók és gyakorlati szakemberek külföldi kitekintéssel igyekeztek áttekinteni a képzés helyzetét. A számos javaslat közül három irány körvonalazódott. Az egyik – a szocialista sallangoktól megszabadítva – megtartotta volna a népművelő kifejezést, mivel ez már a múlt században is használt fogalom volt. Mások a művelődésszervező elnevezést tartották indokoltnak, mivel ez többé-kevésbé fedi a gyakorlatot, viszont az elnevezésben szereplő szervező szó nem utal az ismeretek és közösségek szervezésének értelmiségi követelményeire. A harmadik tábor a felnőttoktató fogalmát látta indokoltnak, mert nemzetközileg ez a legelterjedtebb. A megbeszélésen résztvevők többsége végül is a művelődésszervező és felnőttoktató nevek együttes használata mellett foglalt állást. F. M–F. A.: Tanácskozások a népművelőképzésről. *Társadalom–Információ–Művelődés*, 1. évf. 3. sz. 1990. december. 3. p. A Művelődéstudományi és Felnőttképzési Oktatók Kollégiuma 1991. január 16-án állásfoglalást fogadott el, mely szerint népművelőről művelődésszervező elnevezésre változik a szak neve. A feljegyzés aláírói: Koltai Dénes, a Szakmai Kollégium elnöke és Fónai Mihály, a kollégium titkára. Vita alakult ki két javaslat, a „kulturális menedzser” és a „művelődésszervező” elnevezés között. A vitában a minisztérium részéről T. Kiss Tamás, Rádly Katalin, Varjasi László, az egyetemek és főiskolák részéről Bujdosó Dezső, Fónai Mihály, Gelencsér Katalin, Heleszta Sándor, Horváth Margit, Koltai Dénes, Mankó Mária, Maróti Andor, Rubovszky Kálmán vett részt. A névváltozásról Biszterszky Elemér közigazgatási államtitkár körlevélben értesítette a képző intézményeket (40734/1991. XII.).

ajánló, közvetítő, eladó” művelődésszervező-képzés váltotta fel. Megszűnt a központilag előírt tanterv. A szaktanszékek úgymond profilizálódtak, képzési programjaikban megjelentek a piactudományok (közgazdaság, marketing, menedzsment) és az európai uniós ismeretek (Európa-tanulmányok, európai esztörténet, az Európai Unió intézményrendszere), valamint andragógiai jellegű tantárgyak (a felnőttnevelés funkciói, a felnőttoktatás intézményrendszere). Új szakirányokat és specializációkat hirdettek meg. A művelődésszervező-képzés felismerte a „felsőoktatási piac” nyújtotta lehetőségeket. Az új elnevezés és az új oktatási tartalmak sikeresnek bizonyultak: a szakra valósággal özönlöttek a tanulni vágyók (és diplomát szerezni akarók). A jelentkezők és a felvettek nagy száma azonban félrevezető volt, mert hamis munkaerőpiaci képet közvetített. A képző intézményekben hihetetlenül sok rendőr, tűzoltó, börtönőr, vámos és nyomozó is végzett, abban a reményben, hogy előléptetik és magasabb fizetési besorolásba kerül. Jelentős méreteket öltött a „csak diplomát” szerzők száma. Az ország egyetemlein és főiskoláin 1991 és 2005 között több ezren vehettek át művelődésszervező oklevelet, amelyre egyre kritikusabban reagáltak a kulturális szervezetek. A jelentős hallgatói létszám, az oktatók túlterheltsége, az új tantárgyak megfelelő szakmai adaptációja, vagyis az elméleti munkavégzés hiánya miatt a képzésben nem kerülhetett sor valódi paradigmaváltásra. A szak mindinkább szakmátlanodik, a diploma értéke egyre vitatottabb, a képzés a gyakorlat számára kezd elfogadhatatlanná válni.¹⁶

A felhalmozódott problémák sokdimenziós ellentmondást teremtettek. Az anyagi haszonra törő/kényszerülő képzőhelyek¹⁷ nevében és képzési szemléletében is megmaradt a „kvázi közművelődési” idea.¹⁸ A más képzésekből átvett

16 Amelyik oktatási intézmény csak tehetette, Budapesten is indított kihelyezett tagozatot, például Szombathely, Jászberény, Pécs. Kiterjedt, országos oktatási hálózattal a Pécsi Tudományegyetem Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Intézet rendelkezett, melyet a MAB minőségi okokra hivatkozva megszüntetett.

17 A felsőoktatás számos vezetője (magát a menedzsment tagjának definiálva) a művelődésszervező szak „pénztermelő képességét” felhasználva, apellálva az érdektelen szakok iránti szolidaritásra, intézményi és egyéni érdekektől vezérelve kizsákmányoló és erkölcsileg igencsak kifogásolható módon viszonyult a képzéshez.

18 T. Kiss Tamás (2000a): A kulturális értékközvetítő szakemberek képzése és munkaerőpiaci helyzete. *Kultúra és Közösség*, 4. évf. 1. sz. 115–117. p.; Földiák András (2000): A kulturális élet szervezeti hibái. *Kultúra és Közösség*, 4. évf. 2–3. sz. 113–119. p.; T. Molnár Gizella (2000): A közművelődési szakemberek képzése a SZTE JGYTF Kara Közművelődési Tanszékén 1975–2000. *Kultúra és Közösség*, 4. évf. 2–3. sz. 121–135. p.; Fónai Mihály–Drabancz Róbert (2000–2001): Vázlat a népművelő- és művelődésszervező-képzés történetéhez Nyíregyházán. *Kultúra és Közösség*, 5. évf. 4. és 1. sz. 155–163. p.; Hidy Pálné (2000–2001): Kultúráközvetítő szakemberek képzése az egri Eszterházy Károly Főiskolán. *Kultúra és Közösség*, 5. évf. 4. és 1. sz. 165–170. p.; T. Kiss Tamás (2000) i. m.; Kraiciné

tantárgyak és különféle tudományterületekkel kiegészült oktatási programok inkább a bevételek növelését, az „oktatók jobb megélhetését” szolgálták, mint az új típusú szakemberképzés kimunkálását célzó törekvéseket. A szaktanszékek egyre-másra jelentették meg a különféle irányultságú, különböző színvonalú oktatási segédanyagokat és szöveggyűjteményeket. A kiadványok ugyan jobbára a képzési profilt tükrözték és a hallgatók felkészülését segítették, ám kötelezővé tételük mögött bevételnövelő törekvések is meghúzódtak. A problémák megoldásában nem (vagy csak csekély mértékben) segített a 2001-ben kiadott képesítési rendelet,¹⁹ amely arra törekedett, hogy meghatározott keretek közé terelje a főiskolai és az egyetemi művelődésszervező szak érvényességét és az oklevéllel rendelkező szakember kompetenciáit. A szakma egyre mélyebb identitásválságba került. A Magyar Népművelők Egyesülete elutasította a névváltozást, ragaszkodott a XIX. század végén kialakult, a két világháború között és a rendszerváltás előtt különböző előjelekkel intézményesült népművelő elnevezéshez. A szakmai szervezet ellenállása sok tekintetben indokoltnak látszott. A szakképzés bevezetése óta kiadott diplomákban a következő bejegyzések szerepeltek: népművelő, közművelődési és népművelési előadó, művelődésszervező, művelődési menedzser. Nem szólva – különösen az ELTE keretei között hirdetett – az OKJ-s képzésekről, amelyek valósággal „gyártották” a hasonló elnevezésű bizonyítványokat. A munkaügyi központok és kirendeltségek elbizonytalanodtak, nem tudtak mit kezdeni egy olyan szakképesítéssel, amelynek több elnevezése volt. A szaktanszékeknek igazolások tömegét kellett kiállítani és elküldeni a hivataloknak, bizonyítandó, hogy a különböző elnevezések egyazon munkavégzésre jogosítanak. Egy országos szakmai fórum felvállalta az új kihívásoknak megfelelő szakemberkép megrajzolását. A Szegeden megrendezett Közművelődési Nyári Egyetem – egymásnak ellentmondó tartalmú és szemléletű – előadásai azonban bizonyossá tették, hogy a vita tárgyát képező művelődésszervező elnevezés,²⁰ amely a szakma és a szakképzés új identitását segítene megalapozni, igencsak képlékeny.

Szokoly Mária (2001): A közművelődési szakemberképzés 25 éve a Budapesti Tanítóképző Főiskolán. In *Filozófia – Művelődés – Történet*. Budapest, Trezor, 181–199. p.

19 A Kormány 129/2001. (VII. 13.) sz. rendelete a felsőoktatásban a bölcsészettudományi és egyes társadalomtudományi alapképzési szakok képesítési követelményeiről. *Magyar Közlöny*, 2001. 80. sz.

20 Török József (szerk.) (2003) i. m.

Paradigma 3.

A színe és visszája. Andragógus meg nem is – művelődésszervező
meg nem is...

A Franciaország, Németország, Olaszország és az Egyesült Királyság oktatási miniszterei által 1998. május 25-én kibocsátott Sorbonne Nyilatkozat egy integrált európai felsőoktatási térség kialakításának szükségességét, egységes felsőoktatási rendszer megteremtésének kívánalmát hangsúlyozta. Az 1999. június 19-i Bolognai Nyilatkozatot – amely a diplomák és a képzési ciklusok általános keretrendszerét kívánta megteremteni – már 29 európai ország minisztere látta el kézjeggyel,²¹ majd az Európa felsőoktatásáért felelős miniszterek Prágában, 2001. május 19-én kiadott kommunikéje megerősítette és előrevetítette az eddig nemzeti alapokon szerveződő és működő hazai felsőoktatás átalakítását.²² A kétlépcsős – illetve háromlépcsős: felsőfokú szakképzés, BA (Bachelor of Arts) és MA (Master of Arts), illetve PhD (Doctor of Philosophy) – képzési rendszer a korábban négyéves, illetve ötéves képzési időt jelentősen lerövidítette és átalakította: a BA három–négy, az MA másfél–két évig tart (ha valaki a doktori fokozatot is meg akarja szerezni, további három év képzésben kell részt vennie). Magyarországon a mintegy négyszáz létező szakot az európai ekvivalencia követelményei szerint százra kell redukálni.²³ A lépés vagy igazolódik, vagy nem, attól függően, hogy a megszűnő képzések oktatói mennyire lesznek képesek egzisztenciális érdekeiket érvényesíteni az új képzési struktúrában.

A jelentkező és a felvett hallgatók számát tekintve jelentős anyagi haszonnal járó, ám szakmailag kimunkálatlan művelődésszervező szakot felkészületlenül érte a bolognai folyamatra való átállás követelménye. A felkészületlenségnek több oka is volt.

Az alapvetően nemzeti alapokra épült közművelődés a nyolcvanas évek végére mindinkább társadalmi tevékenységként valósult meg. A kulturális területeken gyarapodtak a civil szervezetek és erősödtek a közösségi és az egyéni kezdeményezések. Az állam érzékelhetően kezdett visszavonulni – ha differenciáltan is – a kultúra valamennyi szegmenséből, részvétele csökkent az intézmények fenntartásában. A művelődésszervező-képzés és szakma elbizonytalanodását a rendszerváltás első éveiben felerősítették a „Nyugatról bezúduló különféle színvonalú irányzatok/módszerek, a kulturális és felnőttképzési

21 A nyilatkozatot Kiss Ádám helyettes államtitkár látta el kézjeggyel.

22 A 2005. évi CVI. törvény a felsőoktatásról szóló 1993. évi LXXX. törvény módosításáról (2005. október 13.); T. Kiss Tamás–Tibori Timea (2005): Válságok és váltások a felsőoktatásban. *Iskolakultúra*, 5. sz. 3–12. p.

23 A többciklusú, lineáris képzési rendszer bevezetése az európai felsőoktatásban eredetileg 29, mára 46 ország közös elhatározása volt. A megvalósítás – Európa kulturális és nemzeti sokszínűségéből következően – ugyancsak sokszínű lett. Jelenleg mintegy 140 alapszak és legalább 1000 szakirány létezik a hazai felsőoktatásban.

területeken indított piacszerzési törekvések”, a nyugati szervezetekből érkező tanácsadók ténykedései.²⁴

A felsőoktatási „zsilip” felnyitását követő első évtizedben még „piacképes” (sokak szerint „diplomagyártó”) művelődésszervező-képzés a rendszerváltást követő második évtized közepére – a „bárki adhat, közvetíthet és árusíthat kultúrát” társadalmi gyakorlata és a civil kezdeményezések következtében – mindinkább megkérdőjeleződött. Nyilvánvalóvá vált a különbség a szocialista viszonyok meghatározta és a demokratikus körülmények között munkálkodó kultúraközvetítő között. Míg a diktatórikus rendszerben azok voltak hivatottak terjeszteni a kulturális értékeket, akiknek erről „papírjuk” volt, a demokratikus viszonyok között az egyéni rátermettség, képesség és készség vált meghatározóvá.²⁵ A hivatalos („hivatásos”) kultúraterjesztőkkel szemben egyre nagyobb teret nyert az önkéntes kultúraterjesztés, ám ez egyben a minőségi szempontok kiiktatását „jóváhagyó” értékrelativizmus számára is utat nyitott. A művelődésszervező szak a kultúra világában, a munkaerőpiacon és a felsőoktatásban egyaránt „légüres térbe” került.

A szakképzés paradigmaváltásait a szocialista rendszer kultúrpolitikája/oktatáspolitikája (a tudományok képviselői és a felsőoktatási intézmények ellenkezései ellenére is) a „három T” jegyében általában tűrte/támogatta. Az 1960-as évek népművelőképzési struktúrája olyan tantárgyakat tartalmazhatott, mint a pszichológia, szociálpszichológia, vezetéselmélet, szociológia, dokumentum-elemzés, vallástörténet, művészeti nevelés... Az 1970-es évek második felétől a közművelődési szemléletű képzés reklám- és propaganda-, szemiotikai, kommunikációelméleti, tömegkommunikációs, kulturális antropológiai ismeretek oktatásával bővült ki. Vagyis a szak olyan tantárgyak oktatására kapott/szerzett jogosítványokat, amelyek részint segítették a paradigmaváltás érdekében tett lépéseket, részint – képletesen fogalmazva – „lakmuszpapírként” és „hídfőállás-

24 Az 1990-es években például a Phare-szakértők két hét alatt többet költöttek el, mint amit az intézmény az egész programra kapott.

25 Az 1970-es évek végén a *Népművelés* című folyóirat hasábjain vita bontakozott ki arról, ki a népművelő, milyen értékek alkotják a népművelés etikáját. A képző intézmények részéről „kiverte a biztosítékot”, amikor számos gyakorlati szakember arra az álláspontra helyezkedett, hogy „népművelő az, akit az emberek is annak fogadnak el”. A rendszerváltás utáni második évtizedben azonban nyilvánvalóvá kezdett válni, hogy az egyéni rátermettség mellett a mind bonyolultabb szerkezetű társadalomban olyan kompetenciákra is szükség van, amelyek tanulhatók és fejleszthetők. Bizonyossá vált az is, hogy az állam nem vonulhat ki a kulturális élet valamennyi területéről. Az intézmények szakszerű működtetése szakembereket kíván. Lásd Kleisz Teréz (2005): *A népművelés és a szociális munka szakmások és angolszász és magyar módszerekben*. PhD-értekezés. Debrecen, DE Bölcsészettudományi Kar.

ként” szolgálták számos szak megalapítását és indítását. A szakképzésre szinte mindig jellemző volt a „szülőszoba jelleg”, amely – ugyancsak képletesen fogalmazva – azzal járt, hogy a szak „kihordta hűtlen gyermekeit”. A bolognai képzés bevezetésekor is ez történt. A képzési struktúrába korábban beemelt és oktatott ismeretek, tantárgyak és szakirányok (specializációk) – menedzsment, kulturális kommunikáció, Európai Unió, média stb. – szakokká váltak/szerveződtek, amelyek gyengítették a művelődésszervező-képzés felsőoktatásbeli pozícióját. A Nemzeti Bologna Bizottság számára összeállított dokumentáció, amely alátámasztotta, hogy a művelődésszervező-képzéshez hasonló szakok az Európai Unió több felsőoktatási intézményében is léteznek, kevésbé bizonyult meggyőző érvnek (nem utolsósorban az új szaklétesítések ellenállása miatt). A Bologna Bizottságok vitái alapján közzétett képzési tervezetekben sokáig nem szerepelt sem a művelődésszervező, sem hasonló szak.²⁶ A szaktanszékeknek meg kellett érteniük: amennyiben ragaszkodnak a művelődésszervező-képzéshez, nemcsak a képzés szűnik meg, hanem feledésbe merülhetnek a szak által felhalmozott értékek is. Nem csekély energiárfordítással, „sokfrontos” küzdelem vállalása árán, számos kompromisszum révén, politikai és szakmai kapcsolatokra épülő lobbytevékenységgel sikerült csak előkészíteni egy újabb, a korábbiakhoz mérten már valóságosabbnak tűnő paradigmaváltást.²⁷ A HEFOP (Humán erőforrás-

26 Tizennégy képzési terület került kijelölésre és mindegyik munkáját egy-egy Bologna Bizottság koordinálta. A küzdelmet jól jelzi, hogy a Nemzeti Bologna Bizottság által kiadott összegző tervezetekben sokáig egyáltalán nincs jelen a művelődésszervező szak. Hosszú idő után, csak a 2004. január 26-án közzétett dokumentumban szerepel a neveléstudomány képzési ág keretében a pszichológia, mint a nevelés- és művelődéstudományi szakasszisztensi képzés. A 2004. február 18-i dokumentumban a bölcsészettudományi területen, a pszichológia, neveléstudomány képzési ág égíse alatt kerül nevesítésre először az andragógia alapszak, művelődésszervező szakiránnyal. A 2004. április 7-én közzétett tervezetben a pszichológia, neveléstudomány képzési ágban a pszichológia, pedagógia, szociálpszichológia és andragógia alapszak olvasható. Ez utóbbi művelődésszervező, személyügyi szervező, felnőttképzés-szervező és munkavállalási tanácsadó szakirányokkal szerepelt.

27 2004. január 29–30-án Esztergomban került sor a pedagógusképző főiskolák közművelődési, könyvtári oktatóinak tanácskozására. Sári Mihály és T. Kiss Tamás *A lineáris ciklusos képzésre való átállás a művelődésszervező-képzésben* címmel tartott előadást. Az előadók a művelődésszervező-képzés „megmaradási esélyét” szakirányi keretek között tartották lehetségesnek. Az előadás éles vitát váltott ki a jelenlévők körében. A tanácskozáson részt vevő tanszékvezetők, oktatók erőteljesen tiltakoztak. (Mindez előrevetítette azokat a problémákat, melyek később jelentősen befolyásolták, akadályozták a bolognai folyamat keretében akkreditált andragógusképzés szakmai kimunkáltságát és a szakképzést.) 2004. február elején Szabó Péter és Hervainé Szabó Gyöngyvér, a Kodolányi János Főiskola oktatói vállalták, hogy a hazai művelődésszervező-képzéshez hasonló, a nyugati országokban létező szakok leírásait dokumentumkötetbe gyűjtik össze. A művelődésszervező szak megmaradása érdekében Koncz

fejlesztési Operatív Program)-pályázatok következtében konzorciumba szerveződő képzőhelyek, a művelődésszervező-képzést „megszüntetve megőrző lobby” és a „pedagógiai és pszichológiai lobby” együttműködésnek eredményeként a bolognai rendszerben létjogosultságot nyert az andragógia alapszak, amely a felnőttképzés európai és hazai kívánalmának egyaránt megfelelt: az élethosszig tartó tanulás eszményének. A művelődésszervező-képzés szempontjából a váltás szakmailag is indokolható volt: a Kossuth Lajos Tudományegyetemen Durkó Mátyás vezetésével már az 1960-as évek elejétől folyt „illegitim andragógusképzés”,²⁸ a művelődésszervező szak és elődje, a népművelőképzés egyaránt tartalmazott andragógiai és felnőttképzéssel kapcsolatos tárgyakat, szakirányokat. Volt mire építeni és hivatkozni. Az új paradigmára azonban a szakképző helyek többsége (az oktatói kar szakmai vértetétségének megfele-

Erika helyettes államtitkár kérésére Gelencsér Katalin minisztériumi köztisztviselő koordinálásával T. Kiss Tamás és Szabó Péter *Érvek és dokumentumok a közművelődési szakemberképzés teljes rendszere megőrzésének érdekképviseletéhez* címmel 2004. február 11-én Hiller István kulturális miniszter számára feljegyzést készített, amelyet statisztikai adatokkal egészített ki (NKÖM 2004. 4.4/04. 127/Közm./04.). Ezt követően Hiller István Magyar Bálint oktatási miniszterhez, Mang Béla felsőoktatási helyettes államtitkárhoz, továbbá Manhercz Károly, a bolognai bölcész akkreditációs bizottság elnökéhez írt levelében jelezte, hogy Koltai Dénes, T. Kiss Tamás és Szabó Péter számára 2004. február 28-án megbízást adott, „hogya a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának irányítása alá tartozó közművelődési intézmények és nonprofit szervezetek felsőfokú szakemberképzésének ügyét a bolognai-prágai képzési reform fórumain képviselje, és szervezze, koordinálja a közművelődési szakemberek Fsz–BA–MA–PhD képzésének szakmai megújítását” (NKÖM 841/04. „S”). 2004. március 4-én kelt levelében Koncz Erika megbízza Kraicziné Szokoly Mária és Sári Mihály egyetemi oktatókat, hogy működjenek közre a közművelődési intézmények és a nonprofit szervezetek felsőfokú szakemberképzésének kidolgozásában, a BA-képzésbe történő átlépés kimunkálásában (NKÖM. 4.4/127/04.). A sokirányú lobbytevékenység sikerrel járt: az andragógiai alapképzést elfogadták, a kormányhatározattal megerősített szakirányokkal: művelődésszervező, felnőttképzési szervező, munkavállalási tanácsadó és személyügyi szervező. Jóllehet a szaklétesítést a Magyar Akkreditációs Bizottság – a hároméves alapképzésbe szorított egyéves szakirányok miatt – nem fogadta el, a kormányhatározatra történő hivatkozás lehetővé tette a konzorcium által összeállított andragógia BA-szakirányokat is tartalmazó kérelem akkreditálását. A szakma nem engedi a szak megszüntetését. Interjú Szabó Péter főigazgatóval. *Albamag*, 2004. március 5. Székesfehérvár, a Kodolányi János Főiskola magazinja.

28 Balipap Ferenc (szerk.): *Az illegitim andragógusképzés megteremtője. In memoriam Durkó Mátyás (1926–2005)*. Budapest, 2006, Magyar Művelődési Intézet – Karácsony Sándor Művelődési Társaság – Nemzeti Kulturális Alap – Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma. (A szakképzés azért nevezhető illegitimnek, mert az egyetem által kiadott oklevélben nem andragógus, hanem „közművelődési és népművelési előadó” szerepelt. Vagyis az állam nem ismerte el az andragógusképzést.)

löen) érzelmileg is túlnyomórészt negatívan, kritikusan, sőt elutasítóan reagált, olyannyira, hogy az andragógus-szakképzés a „kvázi művelődésszervező szak Prokrasztész-ágyába kényszerült”. A képzőhelyek lobbystái a „legalább szakirányként maradjunk meg” elv jegyében elérték,²⁹ hogy a művelődésszervezőképzés az andragógia alapszak egyik szakiránya lett. Nemcsak a „képzés formai megmaradásában”, hanem presztízsének növekedésében is közrejátszott, hogy Koltai Dénes vezetésével létrejött a Pécsi Tudományegyetem Emberi Erőforrás Fejlesztési Intézet, majd Kar.

Koltai kiváló oktatási menedzser volt, aki tudott élni a „képzési piac” nyújtotta lehetőségekkel. Az 1990-es években mintegy harminc–negyven helyen (városban, intézményben) szervezett kihelyezett konzultációs központot, amelyeket később sorra megszüntetett a MAB (Magyar Akkreditációs Bizottság). (Mivel a Koltai-féle konzultációs központok oktatási színvonala nemigen különbözött a korabeli hazai egyetemi képzésektől, feltételezhető, hogy „a terjeszkedés” más egyetemek pénzszerző törekvéseit sértette.)

A kari szervezettség és infrastruktúra azzal kecsegtetett, hogy létrejöhet az andragógia tudományos kutatásához szükséges szellemi koncentráció, és olyan műhelymunka indulhat, amely jelentős segítséget nyújt majd az oktatás fejlesztéséhez szükséges elméleti háttér kialakításában. A lehetőség azonban sajnos csak lehetőség maradt. Több okból is.

A szakmai fejlődés szempontjából kevésbé tett jót, hogy a karrá válást sokkal inkább az „erős kormányzati hátszél”, mintsem az eredményes tudományos munka tette lehetővé. A Pécsre figyelő és az itt koncentrálnak képzések oktatói rövid időn belül azt tapasztalhatták, hogy „akadozik” az andragógia hazai szellemi központjának megszerveződése. 2006-tól számos kvalifikált oktató elhagyta a kart.

Az andragógia BA-képzési szint azért keltett aggodalmat az oktatók körében, mert sokan tartottak tőle, hogy az elnevezés gondokat okoz. A félelmek ellenére a bolognai rendszerű formációban az andragógia az egyik legnépszerűbb alapképzési szakká vált. A 2006 őszen induló képzés az évi statisztika szerint a tizenhatodik, 2007-ben viszont már a tizenharmadik helyet foglalta el a szakok listáján.³⁰ A helyezés aligha meglepő, hiszen a hazai felsőoktatási intézményekben az elmúlt évtizedekben több ezren folytattak tanulmányokat népművelés, művelődésszervező, művelődési menedzser szakon. A szakra felvettek valamenny-

29 A Kormány 289/2005. (XII. 22.) sz. rendelete a felsőoktatás alap- és mesterképzéséről, valamint a szakindítási rendjéről. Továbbá az oktatási miniszter 15/2006. (IV. 3.) sz. rendelete az alap- és mesterképzési szakok képzési és kimeneti követelményeiről.

30 Fábri István (2007): Szakok rangsora – a hazai felsőoktatás legnépszerűbb képzései. *Felsőoktatási Műhely*, 1. sz. 73–79. p.

nyien tanultak andragógiai jellegű ismereteket. Az érdeklődők körében sem volt teljesen ismeretlen az andragógia tárgya és tartalma; a félelem, hogy nem tudnak mit kezdeni az elnevezéssel, túlzott volt. (Az már külön kérdés és kutatási probléma, hogy piacképes-e a szak, vagy csupán egy „könnyített felsőoktatási kurzus”, amely diplomát ad?)

Az „alkalmazkodások”, a „taktikai sikerek” és a lerövidült képzési idő valószínűsítőbb kételyeket és alapvetően másféle kérdéseket fogalmaztak meg. Nyilvánvalóvá vált, az igazi problémát az jelenti, hogy az andragógia elmélete és gyakorlata miként tud – tud-e – az állandóan változó társadalmi és gazdasági kihívásoknak megfelelni? Lesz-e elég, megfelelő felkészültséggel és mutatókkal rendelkező egyetemi oktató-kutató? Képesek lesznek-e szakszerűen, meggyőzően és hatékonyan segíteni az egyének élethosszig tartó tanulását a szakon végzett egyetemi hallgatók?³¹

Az eredeti tervek szerint a bolognai rendszert 2010-ben vezették volna be Magyarországon, Magyar Bálint oktatási miniszter azonban 2005-re, illetve 2006-ra hozta előre. Sokak szerint „túl jó tanulóknak” bizonyultunk, hiszen ilyen rövid átmenettel, ilyen gyorsan csupán az Európai Felsőoktatási Térség három–négy országa vezette be a kétciklusú képzést. A BA-képzések előrehozása valamennyi alapszak, így az andragógia vonatkozásában is rapid, már-már kapkodó munkavégzést követelt meg. A programok konzorciumi „védőernyő” alatt, lényegében az intézmények közös fejlesztési elgondolása szerint, központilag meghatározottan és irányultsággal készültek el. A Magyar Akkreditációs Bizottsághoz (MAB) benyújtott andragógia szaklétesítési dokumentum és a képzőhelyek által készített szakindítási programok a megszűnt művelődésszervező szak szemléletének megfelelően, három-, négy-, illetve ötéves ismeretanyagából átvett (átnevesített) tantárgyak és a rendelkezésre álló oktatói kar figyelembevételével állt össze. 2011-ben az ország különböző településein, mintegy húsz helyszínen indult andragógiaképzés.

Sorsz.	Oktatási intézmény	Kar	Település
1.	Debreceni Egyetem	Bölcsészettudományi Kar	Debrecen
2.	Debreceni Egyetem	Gyermeknevelési és Felnőttképzési Kar	Hajdúböszörmény
3.	Dunaújvárosi Főiskola		Dunaújváros
4.	Eötvös József Főiskola	Pedagógiai Fakultás	Baja
5.	Eszterházy Károly Főiskola	Tanárképzési és Tudástechnológiai Kar	Eger
6.	Eötvös Loránd Tudományegyetem	Pedagógiai és Pszichológiai Kar	Budapest
7.	Kaposvári Egyetem	Pedagógiai Kar	Kaposvár

31 T. Kiss Tamás (2008) i. m.

8.	Kodolányi János Főiskola		Székesfehérvár
9.	Kodolányi János Főiskola		Budapest
10.	Nyíregyházi Főiskola	Gazdasági és Társadalomtudományi Kar	Nyíregyháza
11.	Nyugat-magyarországi Egyetem	Apáczai Csere János Kar	Győr
12.	Nyugat-magyarországi Egyetem	Művészeti, Nevelés- és Sporttudományi Kar	Szombathely
13.	Pázmány Péter Katolikus Egyetem	Vitéz János Kar	Esztergom
14.	Pécsi Tudományegyetem	Felnőttképzési és Emberi	Pécs
15.	Pécsi Tudományegyetem	Erőforrás Fejlesztési Kar	Zalaegerszeg
16.	Szent István Egyetem	Alkalmazott Bölcsészeti Kar	Jászberény
17.	Szent István Egyetem	Gazdasági Kar	Békéscsaba
18.	Szent István Egyetem	Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar	Gödöllő
19.	Szegedi Tudományegyetem	Juhász Gyula Pedagógusképző Kar	Szeged
20.	Zsigmond Király Főiskola		Budapest

Keresetté vált az andragógus-végzettséggel, szakmai elismertséggel és tudományos minősítéssel rendelkező alig egy tucat oktató. A bolognai rendszerre történő átállás miatt a MAB hallgatólagosan lehetővé tette, hogy egy oktató – ha kinevezett és teljes foglalkoztatású alkalmazott – akár több intézmény szakindítási kérelmében is szerepelhetett tantárgyfelelősként. Ennek következtében több egyetemi kar is csupán „papíron” teljesítette szakindítási kérelmét: az andragógia BA-alapképzések intézményenkénti oktatását, a szaktárgyak heti rendszerességű előadását jobbra nem szakemberek végezték. Az adminisztratív engedékenység szakmai hiányosságokhoz, a képzés minőségének romlásához vezetett, ami jelentősen befolyásol(hat)ta a hallgatók viszonyulását a szakképzéshez. Jócskán adódtak problémák a képzés tartalmával is: a rendelkezésre álló csekély átállási idő (és a feltételrendszer hiánya) miatt szinte lehetetlenné vált az ismeretek összehangolása, a különbözőségek egységére épülő ismeretanyag (oktatható és tanulható) kimunkálása, amelynek fontosságát Karácsony Sándor és Németh László egyaránt oly nagy hangsúllyal emlegette.³² De nem kerülhetett sor a társadalom és a gazdasági élet gyors és ellentmondásos változásainak kutatására

32 Az andragógiai ismeretek vázlatos áttekintése (a BA- és az MA-képzésekben egyaránt) Zrinszky László (2008): *A felnőttképzés tudománya. Bevezetés az andragógiába* című, többször átdolgozott, három alkalommal kiadott könyvében olvasható.

és elemzésére sem, amely pedig hathatósan segíthette volna az új alapszakot.³³ A valóságos munkaerőpiac nem vett részt – nem tudott részt vállalni – a képzési és kimeneti követelmények (KKK) megfogalmazásában, a szaklétesítéshez és szakindításokhoz csatolt (támogató) „hivatalos dokumentumokat” sem támasztották alá valóságos piackutatási adatok. Az okok között előkelő helyet foglalt el, hogy kezdetben (sokáig) a politika által „kijelölt reformerek” sem értették a bolognai rendszer lényegét, és ezért aligha voltak képesek a munkaerőpiac képviselőinek a képzések tartalmi és kimeneti lényegét megfelelően elmagyarázni.³⁴ A FTT (Felsőoktatási Tudományos Tanács) tagjai jobbára nem a kamarák képviselői, hanem az egyetemek tanárai közül kerültek ki. Így aztán formailag és tartalmilag egyaránt igencsak ellentmondásos paradigmaváltás kezdődött meg.

Az andragógia alapszak a bölcsészettudományi képzési terület, illetve a pszichológia–neveléstudomány képzési ág keretei között kapott helyet a bolognai rendszerben. A „létezés megalapozása” miatt elfogadta a neveléstudományi dominanciát és elviselte a pszichológia (a felnőttképzés–felnőttnevelés–felnőtttanulás egyik meghatározó háttértudománya) túlsúlyát. A BA-képzés tantárgyainak oktatására azonban nem „andragógiásított” kurzusok keretében, hanem jobbára szaktudományi „szeletelésben”, félévi bontásban kerülhetett sor (emögött az a törekvés is meghúzódott, hogy a szakindítást kérő intézet/tanszék valamennyi oktatójának legyen megfelelő óraszám). Az andragógus BA-

33 A bolognai rendszer bevezetésekor az Oktatási Minisztérium megígérte, felméri az új rendszerhez kötődő munkaerőpiaci igényeket és elvárásokat, mert a vállalatok nem ismerik kellően a diploma mögött álló képzést. Pokorni Zoltán nyilatkozta szerint nem ismert, hogy a munkaerőpiac miként fogadja a Bachelor-diplomásokat, vagy az első szint elvégzése után hogyan lehet majd továbblépni a következő, Master fokozatra. Úgy vélte: néhány éven belül mindenképpen korrekcióra lesz szükség, függetlenül attól, hogy ki fog kormányozni. Lásd Varga Dóra: A Bologna megállíthatatlan. *Népszabadság*, 2005. október 27. A kutatás azonban nem történt meg. A Művelődési és Közoktatási Minisztérium megbízásából 1996-ban ugyan sor került a kultúra magyarországi állapotának a vizsgálatára, a vizsgálatot 2003-ban megismételték. A kutatási eredmények azonban kevésbé tudták segíteni az andragógia-alapképzés kimunkálását. Vitányi Iván (1997): *A magyar társadalom kulturális állapota. Az 1996-os országos vizsgálat zárójelentése*. Budapest, Maecenas; Hidy Péter (1997): *Válaszok az UNESCO kérdéseire. Magyarország kulturális állapota*. Budapest, Új Mandátum; Vitányi Iván (2006): *A magyar kultúra esélyei. Kultúra, életmód, társadalom*. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ.

34 Utalhatunk Mang Béla előadására, melyet 2009. június 15-én tartott a Corvinus Egyetemen megrendezett, *A felsőoktatásban folyó többciklusú képzés első tapasztalatai* című konferencián. Az előadó beismerte, hogy neki személy szerint fogalma sem volt arról, hogy mit takar az ún. „bolognai rendszer”, jóllehet Magyar Bálint minisztersége alatt annak egyik „levezénylője” volt.

képzések kurzusleírásai (tantárgyi tematikái) nemcsak szakirodalmi követelmények tekintetében különböztek egymástól egy-egy képzőhelyen, hanem néhány esetben extremitásukkal is! A szakmai tárgyak (a felnőttképzés elméleti alapjai, intézményrendszere, nemzetközi és hazai története, komparatív andragógia, a felnőttképzés didaktikája) kimunkálatlanságuk folytán csak szerény mértékben és tartalommal jelentek meg.³⁵ Az élethosszig tartó tanulás eszméje is többnyire csupán az Európai Unió ajánlásában és az UNESCO-konferenciák memorandumában megfogalmazottak ismertetésében öltött testet – formailag (oktatásmetodikailag) az 1980-as évek művelődéstudomány- és művelődéspolitikai-oktatására emlékeztetve, amely a marxista ideológiai megközelítések és az MSZMP kongresszusainak, művelődéspolitikai alapelveinek terjesztésében merült ki. Az andragógia BA-alapképzés szinte megoldhatatlan feladatra vállalkozott. A szakirányok (felnőttképzési szervező, munkavállalási tanácsadó, művelődésszervező, személyügyi szervező, amely korábban önálló és diplomát adó szakképzés volt) segítségével próbálta meg, rövidebb idő alatt, három tanév keretében kialakítani azokat a nem ismeretalapú oktatási kompetenciákat, amelyek majd remélhetően értékeket képviselnek a munkaerőpiacon. (A kompetenciaalapú képzés az Európai Unió által deklarált olyan eszköz és cél, amely az oktatás több neves kutatója szerint jobbára adminisztratív, politikai és nem szakmai jellegű.)³⁶

A bolognai rendszer bevezetésénél is érzékelhető volt az a „törésvonal”, amely a magyar kultúrtörténetben a továbbhaladás két stratégiája között mutatható ki és évszázados múltra tekint vissza. Az egyik oldalon a szerves fejlődés képviselője áll, a másikon az a követő stratégia, amely a szerves fejlődéstől függetlenül, a mindenkor centrumokhoz, Európa „fejlődési irányaihoz” való csatlakozásban látja a továbblépés esélyeit. Az eltelt három tanév során érzékelhetővé vált, hogy a korábbi (duális) oktatási kultúrát nem lehet pusztán „felülről” meghaladni, ugyanis egy szakmai képzési kultúra csak akkor változik, ha minden tekintetben jobb lép a helyébe, ha nem érződik az, hogy megszűnésével hiányok, kiszolgáltatottságok keletkeznek. „Felülről” szét lehet verni ezeket a struktúrákat, ám ha ezeknél hatékonyabb, értékesebb, gazdagabb lehetőségeket nyújtó struktúrák nem tudnak kifejlődni, akkor a szakmai képzés kultúrája megmarad a korábbiakhoz való vonzódásnál, másrészt a paradigmaváltás vákuumba, dezintegrált állapotba kerül. A szakképzés kettészakad, a külső-felső hatásokat „haladásként” megelőzőkre és azokra, akik – mert nem a szakma egésze, csak a „felhőregió halad” – nem tudnak és nem is akarnak egy számukra leszakadást eredményező folyamat részévé válni. A szakmai identitás(ok) megalapozása ezért komoly nehézségekbe ütközött. Az andragógia alapszakon végző hallgató elbizonytalanodik, ha felteszik neki a kérdést, hogy ki is ő? Mihez ért, mi a szakképzettsége? Andragógus is,

35 Sáska Géza (2007): A nemzetállami ekvivalenciától a határokon átnyúló kompetenciáig. *Educatio*, 16. évf. 2. sz. 173–190. p. (A szám önálló címe: Ekvivalenciától a kompetenciáig.)

36 Uo.

meg nem is? A felsőoktatási intézményekben BA-alapszakon végző hallgatók különféle tartalmú záróvizsga-tételek alapján adtak számot tudásukról. Felmerül a kérdés, miként lehet kiadni – képletesen szólva – olyan vezetői jogosítványt, amely vizsgaközpontonként eltérő tartalmi követelményekre épül?!

Tény, hogy a szakindításokhoz nem volt elegendő, főként andragógiai felkészültséggel (szakirányú egyetemi végzettséggel, tudományos fokozattal) rendelkező felsőoktatási szakember. A bolognai átrendeződés következtében a bölcsészettudományi területekről ugyan számos oktató vett részt (szerepelt) az andragógiai szakindításokban, sőt került be a szaktanszékekre is, akik mutatóikkal erősítették, felkészültségeikkel színesítették a BA-képzést az andragógiai tárgyak oktatásában, a szakmai szemlélet kialakításában azonban még nem, vagy csupán csekély mértékben tudtak közreműködni.

A felmerült problémák ellenére az eltelt időszak alapvetően eredményesnek mondható, sok vonatkozásban azonban felemás eredmények születtek.³⁷ Sikeres volt a szaktanszékek konzorciumba szerveződése, az egyének és csoportok lobbytevékenysége, hiszen hozzájárult a paradigmaváltás előkészítéséhez, az andragógus-szakképzés „helyfoglalásához” a felsőoktatási rendszerben. Működnek olyan doktori (PhD-) iskolák, amelyek andragógia-alprogramokat, témaköröket hirdetnek/vállalnak. Amennyiben az andragógia a neveléstudomány elismert ágazatává válik, remélhetőleg sikerül – akár több egyetem együttműködésével – önálló doktori képzést is indítani.³⁸ Az OTDK-n

37 Az andragógiára építő szakirányok konzorcium-előkészítő megbeszélésére 2004. április 26-án került sor a Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Karának Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Intézetében. A jelenlévők abban állapodtak meg, hogy csatlakoznak az ELTE BTK dékánja által vezetett nagy konzorciumhoz, illetve az azon belül alakuló, az andragógia, a pedagógia és a pszichológia „bemenettel” foglalkozó csoportosuláshoz. Ez utóbbiban az érdekelt intézmények összefogója Hunyady György professzor volt. A csak az andragógiára építő szakirányok képviselőivel a megjelentek Koltai Dénes igazgatót bízták meg. A szándéknyilatkozatot aláíró 15 intézmény képviselői a munkálatok összefogására következő kollégákat kérték fel. A felnőttképzési szervező szakirány: Cserné Adermann Gizella. A munkavállalási tanácsadó szakirány: Szilágyi Klára. A művelődésszervező szakirány: Kraiciné Szokoly Mária, Sári Mihály, T. Kiss Tamás. A személyügyi szervező szakirány: Halmos Csaba. Az emlékeztetőt közli a Magyar Művelődési Intézet lapja: Kocsis Mihály (2004): Az andragógiára építő szakirányok konzorcium-előkészítő megbeszélése. *Szín*, 9. évf. 3. sz. 104. p. A konzorcium sikeres működtetésében, a tevékenységek eredményes koordinálásában és a különböző szakmai irányultságok összehangolásában elvülhetetlen érdemeket szerzett Kocsis Mihály.

38 A Pécsi Tudományegyetem 2006-ban, *Az emberi erőforrás kutatása* címmel benyújtott multidiszciplináris doktori iskola létesítési kérelmét a MAB elutasította. Az elutasító érvek között szerepelt – többek között –, hogy az andragógiai kutatások először az egyetemi oktatásban

az andragógia önálló szekcióként foglalhatja el a méltó helyét. A konzorcium erőfeszítései eredménnyel jártak a kulturális mediátor MA-szaklétesítés terén is: a harmadik „nekifutást” követően a MAB jóváhagyta a kérelmet.³⁹ A szaktanszékek, intézetek egymás után készítik a (feltehetően sikeres) szakindítási programokat, hiszen a megszűnt művelődésszervező szak „újjászületéséről” van szó. Biztosítottak a képzési és az oktatási feltételek. A szakképzés számos „hűtlen gyermeket, szakot szült” története során. Most – a korábbiaktól eltérően – egy olyan „rendkívüli állapot és helyzet” következett be, amikor a művelődésszervező képzés által „kihordott”, majd bolognai szakká váló andragógia „visszasegített”. A korábbi művelődésszervező szak oktatói karának – azt oktatok, amit tudok és akarok – érdeke is azt kívánta, hogy „teljes mellbedobással” segítse a kulturális mediátor MA-képzés „életre keltését”. Mindehhez kiváló keretet adott az intézményi struktúra, amelyet Bologna kikényszerített. Valamennyi egyetemen intézetek alakultak meg.⁴⁰

Kételyek és kérdések

Az eddigi eredmények és tapasztalatok azt mutatják, hogy az intézeti, tanszéki és egyéni kezdeményezések felkarolásához, a munkák koordinálásához formailag közel kiváló feltételeket teremtett a konzorcium. Az eddig elért tisztes eredmények azonban további kötelezettségeket rónak a szakmai szervezetre. Nyilvánvalónak látszik, hogy az eddig jobbra formai kereteket (fórum, kerekasztal) nyújtó testület sem kerülheti meg a paradigmaváltást. Kérdés, hogy a konzorcium Andragógiai Szakbizottsággá alakulásával megmarad-e az andragógia „szakmai parlamentjének”, vagy/és – a kibontakozó versenyben értelemszerűen felerősödő tartalmi/minőségi munkavégzés érdekében – szakmai közösségek hálózatára épülő, finomabb szerkezetű struktúrává formálódik!? A bolognai rendszer bevezetése óta eltelt időszak, a társadalmi, gazdasági és szaktudományos kihívások/kényszerek ugyanis arra készítetik/kényszerítik a szakképzést,

erősödjenek meg, a doktori iskola alapító tagjai a felnőttképzés területén nem rendelkeznek felmutatható, meggyőző és nemzetközi színvonalú tudományos kutatással.

39 A kétszer is visszautasított szaklétesítési dokumentumot a konzorcium által kijelölt munkacsoport dolgozta át. A munkacsoport összefogója Sári Mihály, tagjai: Juhász Erika, Striker Sándor, T. Kiss Tamás, Kraiciné Szokoly Mária. A szakindítási dokumentum kidolgozásában jelentős érdemet szerzett Kleisz Teréz.

40 A szakképzés minőségelvű fejlesztése érdekében az 1990-es évek elején két egyetemen alakult intézet. Az egyik a Janus Pannonius Tudományegyetem Felnőttképzési és Emberi Erőforrás és Fejlesztési Intézete (FEFI), a másik a Szent István Tudományegyetem Jászberényi Főiskola Kar keretében létrehozott Társadalomelméleti, Közművelődési és Felnőttképzési Intézet volt. Az előző – az egyetem támogatását élvezve – önálló karrá alakult, a másikat „helyi érdekek következtében” felszámolták.

hogy folyamatosan elemezze az eltelt időszakok tanulságait. A szak permanens korrekciójához ugyanis aligha nélkülözhető a társadalmi és gazdasági visszajelzések rendszeres egybegyűjtése és értékelése.

Meg kell vizsgálni például, hogy Magyarországon hol és mely szervezetekben jogosultak szakmai munkavégzésre a BA-alapképzettséggel rendelkezők? Mit ér például az andragógia (művelődésszervező) BA, az andragógia (felnőttképzési szervező) BA, az andragógia (munkavállalási tanácsadó) BA és az andragógia (személyügyi szervező) BA alapidiploma? Mely szervezetek, munkahelyek és munkáltatók fogadják el és be az okleveleket? Az Európai Unió álláspontja szerint a BA szakokon szerzett szakképzettség – mert kevésbé speciális, mint a duális rendszerben szerzett – több szempontból is jobban megfelel a munkaerőpiac igényeinek.⁴¹ A kérdés az, vajon valóban így is van ez? Köztudott, hogy a MAB által akkreditált andragógia mesterszakok a BA-képzések elemző áttekintése és tantárgyi korrekciók nélkül, mi több, munkaerőpiaci visszajelzések hiányában készültek el. A két ciklus nem összehangolt előkészítése mind az alap-, mind a mesterszakoknál gondot okozott: sem a rendszer nem látszott világosan, sem az, hogy a korábbi három–négy–öt éves képzések ismeretanyaga, az azokban megcélzott kompetenciák és kimeneti követelmények hogyan oszlanak meg, alakuljanak át a két új ciklus keretei között. Kérdés az is, hogy az MTA Pedagógiai Bizottság Andragógiai Albizottsága – amely mindeddig kevésbé hallatta „hangját” – milyen szerepet tölt be a szakképzés tudományos fejlesztésében? Kellene-e egy szakmai rendszerváltás?

Az egyetemek közül 2008 és 2011 között hét oktatási intézmény kapott engedélyt andragógia-mesterképzés indítására. A szakon oktatók egyetlen és meghatározó kritériuma a minősítettség (PhD-fokozat) és nem a szakirányú egyetemi végzettség, a hazai és nemzetközi szakfolyóiratokban megjelent publikáció és azokra történő hivatkozás.

Sorsz.	Oktatási intézmény	Kar	Település
1.	Debreceni Egyetem	Bölcsészettudományi Kar	Debrecen
2.	Eötvös Loránd Tudományegyetem	Pedagógiai és Pszichológiai Kar	Budapest
3.	Nyíregyházi Főiskola	Pedagógusképző Kar	Nyíregyháza
4.	Nyugat-magyarországi Egyetem	Művészeti, Nevelés- és Sporttudományi Kar	Szombathely

41 Pusztai Gabriella–Rébay Magdolna (szerk.): *Kié az oktatáskutatás? Tanulmányok Kozma Tamás 70. születésnapjára*. Debrecen, 2009, Csokonai; Kozma Tamás–Rébay Magdolna (szerk.): *A bolognai folyamat Közép-Európában*. Budapest, 2008, Új Mandátum; Krémer András–Matiscsák Attila (szerk.): *Tér és tudás. Az egyetemek mint tudás-, innovációs és regionális központok*. Szeged, 2008, Belvedere.

5.	Pázmány Péter Katolikus Egyetem	Vitéz János Kar	Esztergom
6.	Pécsi Tudományegyetem	Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Kar	Pécs
7.	Szegedi Tudományegyetem	Juhász Gyula Pedagógusképző Kar	Szeged

2011-ben három egyetem (Szombathely, Pécs, Szeged) hirdetett mester szintű tanár-andragógus képzést is, amely a már megszerzett szaktanári végzettséghez nyújt andragógus-szakképzettséget. A közeljövőben várhatóan több egyetem törekszik majd mesterképzést indítására. A kérdés az, hogy a BA alapszak és a rá épülő andragógus mesterképzés miként és hogyan fog hatni egymásra? Kérdés az is, hogy az alapszakra épülő szakirányok gyengítik vagy erősítik egymást? Félő, hogy a kulturális mediáció MA képzési szint, amely sok tekintetben őrzi a népművelő/művelődésszervező szak tartalmi struktúráját és szellemét, megfelelő oktatói gárdával is rendelkezik, hatással lesz a korszerű andragógusképzés formálódására, helyzetére és a jelentkezők számára.

Alap/végzettség: andragógus!?

A tanulmány – mint azt a bevezetőben jeleztük – arra az alapvető kérdésre próbált válaszokat keresni, vajon a kulturális értékközvetítő szakemberképzés fokozatai („népművelő – közművelődési és népművelési előadó – művelődésszervező – művelődési menedzser – andragógus”) valóságos paradigmaváltásoknak tekinthetők-e, vagy csupán egy „túlélésre játszó”, látványos Brown-mozgást produkáló oktatási formáról van szó?

A képzés 1960-as évektől számított, szocialista viszonyok közti alakulásai, formálódásai és forgolódásai egyaránt tekinthetők az életrevalóság bizonyosságának, befejezetlen paradigmaváltásoknak vagy azok „köntösében” jelentkező mozgásoknak. A rendszerváltás második évtizedében bevezetett bolognai folyamattal azonban a korábbi évtizedekétől gyökeresen eltérő helyzet állt elő. Valóságos paradigmaváltási kényszer jelentkezett. Az újonnan indított andragógusképzésnek mind ez ideig teljesen ismeretlen, új kihívásokra kell szakmai válaszokat adni, megoldásokat kínálni. Az e téren felhalmozott tapasztalatok hasznosak és nagyon fontosak, ám túlnyomó részük inkább a szakmatörténet-írást gazdagítja, mint a tényleges paradigmaváltást segíti. Thomas S. Kuhn paradigmaelmélete szerint a valódi tartalmi és szemléleti paradigmaváltás igen bonyolult szerkezetű folyamat, amelynek kimunkálása közel sem zajlik konfliktusmentesen. Az élethosszig tartó tanulást segítő andragógusképzés esetében magában foglalja a BA, MA és a PhD ciklusok egymásra épülő és egymásból következő oktatási stratégiájának innovációját, a tantárgyak folyamatos korszerűsítését, a szakmai identitás megalapozását. A képzés nem nélkülözheti az andragógia különböző

irányzatainak megjelenéseit. A tudományos és oktatói munkavégzéshez szükséges személyi feltételek megteremtését, az egyetemenkénti tehetség gondozást. Valódi kutatásokra épülő, új ismereteket és összefüggéseket feltáró, és nem interpretációkban kimerülő TDK-munkák és szakdolgozatok készítését. A végzős, tehetséges hallgatók tanszékeken történő foglalkoztatását. Az egyetemeken, és az egyetemek közötti együttműködésre épülő szaktudományos kutatások végzéséhez, közösségi keretek között folytatott elméleti tevékenységhez szükséges feltételek kialakítását. A valódi egyetemi struktúra visszaalakítását, amely a professzor, docens, adjunktus és tanársegéd közti munkamegosztásra épül.⁴²

Thomas S. Kuhn arra figyelmeztet, hogy az igazi paradigmaváltó folyamat társadalmi és szakmai szükségletekre épül, és közösségi tevékenységet, műhelymunkát igényel.

Megjelent: T. Kiss Tamás: Túlélés, alkalmazkodás vagy/és innováció. Egy felsőoktatási szakemberképzés kimunkáltságának kényszereiről, ellentmondásairól és lehetőségeiről. *Kultúra és Közösség*, 2009, 13. évf. 2. sz. 7–19. p. Az eredeti tanulmány kibővített változata most kerül először közlésre.

42 A szocialista felsőoktatási és tudományos rendszer maradványa, hogy az alkalmazott tanársegéd, adjunktus előadásokat tarthat és vizsgálta. Az egyetemi képzés szakmai felépítésének mindig az volt a lényege, hogy a professzor határozta meg a tantárgy tartalmát, előadást hirdetett néhány lényeges témából, a további előadásokat a docens tartotta meg, az adjunktus vezette a szemináriumokat, a tanársegéd pedig előkészítette az oktatáshoz szükséges feltételeket. Ugyancsak blaszfemikusnak tűnik a rendszerváltás után bevezetett habilitáció intézménye is. A habilitációt azoktól várták el, akik egyetemi magántanárként vettek részt az egyetemi képzésben, ugyanis bizonyítani kellett, hogy érthetően és jegyzetelhetően képesek előadást tartani. Legalább ennyire problematikus az akadémiai nagydoktori cím is. A fokozat teljesen ismeretlen a nyugati tudományos közéletben.

KULTURÁLIS ÉRTÉKCSERE A FELNŐTTKÉPZÉSBEN

T. KISS TAMÁS

„Mindenfajta érintkezéshez két ember kell.
Kettőn áll a vásár: az eladón, meg a vevőn.”

Karácsony Sándor

A kommunikációról általában mint eseményről vagy cselekvésről szoktunk gondolkodni. Olyannak tekintjük, ami megtörténik velünk, vagy éppen mi műveljük; esetleg olyan, aminek állandóan részesei vagyunk mindennapjaink során. A kommunikáció egy feladó (címző) tevékenysége, amely arra irányul, hogy információ jusson el a vevőhöz (címzethez). Ezt a közkeletű képet szokták a kommunikáció tranzaktív modelljének tekinteni. A jelenség azonban más keretek között is értelmezhető. A kommunikáció kultivációs modellje – amely eredetileg a tömegkommunikáció jelenségeinek értelmezésével kapcsolatosan jelent meg – a kommunikációt nem egyszerűen a kommunikatív jelenségek felszínén megjelenő esetlegességnek tartja. A modell szerint a kommunikáció orientál: meghatározza, mit tartunk „létezőnek”, fontosnak, helyesnek, illetőleg helytelennek, és mit mivel tekintünk összefüggőnek. A kommunikáció interaktív felfogása (modellje) szerint a résztvevők akciójukkal vagy éppen aktivitásukkal egy közös cél elérése érdekében munkálkodnak. Szó lehet valaminek a megértéséről valakivel, lehet közös nézet kialakítása valamiről. Az interaktív modell nem csupán kommunikációval továbbított egyszerű információk adása–vétele, hanem a részt vevő személyekre jellemző sajátos interakció is, amely elősegíti a közös, együttes cselekvést, valamilyen információban kifejeződő eredmény megszületését.

A személyközi kommunikációt befolyásoló lényeges tényezők a felnőttoktatásban

A mindennapokban számos tényező gyakorol hatást a két személy között zajló kommunikációra. Minden emberi kapcsolatnak létezik általános normatív kerete, amelyet a kultúra határoz meg. A kultúra a személyközi kommunikáció talán legfontosabb tényezője: olyan kontextus, amely egy meghatározott területi és történelmi közösségben élő (vagy élt) emberek hiedelmeinek, értékeinek, normáinak és magatartási sémáinak, szokásainak és rítusainak rendszere. A kultu-

rális kontextus fokozza a kommunikáció hatékonyságát, mert a bonyolult összefüggésekre, jelentésekre elég egyszerűen csak utalni, nem szükséges őket részletesen kifejezni. A kontextus alapján történő utalások olyan sűrítésekre és tömörítésekre teszik képessé az emberi kommunikációt, amelyek a közlésmódokat és a recepciót mindenfajta gépi kommunikációnál árnyaltabbá és gazdaságosabbá formálják. Gondoljunk például a gyermekjátékokra, amelyekben egy-két szó, néhány mozdulat elég ahhoz, hogy a játékos kommunikációban zajló történetek szereplői az adott kultúra (szubkultúra) magatartási sémái, szokásai és rítusai által váljanak „valóságossá” két kisgyerek interakciójában. Vagyis nemcsak a beszéd, hanem mindenféle viselkedésmód kommunikáció, és mindenfajta kommunikáció, még a személytelen környezet, kontextus kommunikációs ingerei is hatnak a viselkedésre. A kontextus, amelyet a mindennapi kapcsolattartásban észre sem veszünk, hatalmas közös kódrendszer, amely az élményközösségben azonnali megértést és közvetlen választ tesz lehetővé.

A kultúra által meghatározott normatív keret a rendi kötöttségekkel rendelkező társadalmakban még szűk akkor is, ha a latin szőlőtelepítés és borkészítés, vagy a kalózhajózás vagy a nomád állattartás kultúrájának „rendies” beszűkültsége igen vitatható. Nem beszélve a nem írásbeli kultúrákkal gazdag világok millióiról. A „rendi” kötöttségeket megelőző társadalmaknak is vannak normatívái, s a rendieknek is többféle, mint amiről mi kultúráként gondolkodunk (például vakok kommunikációs rendszere, udvari zenészek hangszerhasználati gyakorlata, pásztorok csereügyletei, jósnők szülési eljárásokat segítő „vajákossága”). A társadalmakban mindenütt behatárolt, és az interperszonális kapcsolatok terén bonyolult közös normastruktúrák alakulhatnak ki.

Egyazon kultúrában élő emberek természetesnek veszik, hogy megértik egymást, képesek eligazodni világuk kommunikációs „térképén”. Ennek ellenére napjaink gyorsan változó (fogyasztói, információs, tanuló, tudásalapú stb.) társadalmában még ugyanazon kultúrában élő emberek is egyre gyakrabban szembesülnek azzal, hogy nem ismerik ki magukat, kevésbé értik meg a közlések árnyalt tartalmát. Nagy műveltséggel rendelkező is bolyonghat intézményekben, észlelheti, hogy számára ismeretlen a kontextus, nem érti meg a közlések mélyebb értelmét. Amennyiben valaki betéved egy ismeretlen vallási felekezetbe, kapcsolatba kerül annak képviselőivel, átélheti a helyzetmegélés nehézségeit.

A kultúra maga alkotta szimbólumokkal telített világ. Ernst Cassier¹ arra hívja fel a figyelmet, hogy az emberi szellem szimbólumokban manifesztálódik, és „szimbolikus formák” – mítoszok, a nyelv, a művészet, a vallás, a történelem, a tudomány – segítségével ragadja meg a világot. A szimbólumhasználattal az emberiség a valóság új dimenzióját nyitotta meg. Egy-egy központi, domináns szimbólumba óriási energiák sűrűsödtek. Gondoljunk csak a kereszt, a félhold

1 Cassier, Ernst (1944): *An Essay on Man*. New Haven, Yale University Press.

vagy a hatágú csillag alakzatokra. A szimbolikus jelentések ismerete révén kapcsolódunk és válunk az önmagunknál tágabb világ részévé. A szimbólumok alkotják a társadalom összekötő szövetét. Az egyént hozzákapcsolják a nálánál nagyobb egységekhez. A jó és rossz örök harcához, a kozmoszhoz, a társadalomhoz és annak kisebb formációihoz, közösségeihez való tartozás kötő-jelei. Kapcsolatainkban a szimbólumok olyan „olvasatok”, melyek identitásformákat fejeznek ki.

Köztudott, hogy más kultúrák megértésének legfőbb feltétele a nyelvtudás. Azt tartja a mondás, hogy valaki „annyi ember”, ahány nyelvet beszél. A köztudat a kultúra megértésének legfőbb nehézségét a nyelv tudásának hiányában látja. Úgy tűnik, a nyelv elsődleges kontextus a kultúrában, olyan alapkód, amely a megértés és megértetés nélkülözhetetlen eszköze. Az emberiség történelme során azonban gyakran előfordult, hogy az azonos nyelven beszélők különböző kultúrákat képviseltek. Az eltérés és differenciálódás leginkább akkor kezd megjelenni, amikor a közös nyelvet beszélőket huzamosan elszakítja egymástól valamilyen társadalmi-történelmi változás. Magyarország esetében hivatkozhatunk például a török kiűzését követően betelepülőkre (svábok, szlovákok, szerbek), vagy az első világháborút követő időszakra. A trianoni békediktátummal elszakított részek külön-külön fejlődtek tovább. Példa erre az erdélyi magyarság, különösen a csángók beszéd-kommunikációja. A lassan elkülönülő nyelvi kultúra képviselői közé sorolhatók az angol nyelvet beszélő országok is. Az USA, Ausztrália, Új-Zéland és az EU-tagállamok olyan dialektikus nyelvhasználatot alakítanak ki, amely atavisztikus és nem divergáló kultúrafejlődés eredményeként jött létre.

A dialektusok különböző nyelvi szubkultúrákat (kódvariációkat) hozhatnak létre. Az uralkodó irodalmi nyelvet tömegesen tanuló emberek nem jönnek zavarba, ha kommunikálniuk kell. Az egyén érti, amit mondanak neki, közli, amit közölni szeretne, megérti az audovizuális kommunikáció tartalmait. Mégis gyakori, hogy a mindennapi személyközi kapcsolatokban zavarok támadnak, félreértések keletkeznek. Az egyén nehezen tudja magát megértetni a másikkal. Ilyenkor érzékelhető és tapasztalható, milyen gazdag hagyományt jelent a nyelv, mennyi jelképet és jelentésárnyalatot tartalmaz, konvenciót őriz. Az irodalmi nyelvet elsajátító bosszankodva fedezi fel, hogy a szegényes szókinccsel rendelkező, magát nehézkesen kifejező vendégmunkás vagy betelepülő jobban kiigazodik a mindennapi életben, mint ő. Az irodalmi nyelvet birtokló számára az is kiderül, hogy mennyire valóságos társadalmi közeg a kommunikáció világa. Az elvont kifejezések jelentéstartalma, a szövegstruktúrák, a szemantikai árnyalatok más implikációkkal bírnak, mint a köznapi szólások-mondások, tréfák, élcek, apró trágárságok és kétértelműségek. Ráébred, milyen hosszú időre lesz szüksége ahhoz, hogy ténylegesen belépjen egy számára idegen kultúrába, kiismerje magát a szubkultúrában.

Az egyén személyközi kapcsolataiban akarva-akaratlanul különféle kommunikációs szerepek (el)játszására kényszerül. A szerepek alakítását számos tényező határozza meg. Következzen közülük néhány.

Jelentős befolyása van az én identitásának, a személyiségnek, az ember társadalmi státusának és egyéni érdekeinek. Az egyén – szüksége szerint – egész személyiségével, vagy annak csupán valamelyik szeletével vesz részt a kommunikációban. A személyiség rendkívül bonyolult struktúra. A személyközi viszonyok alakulásában, működésében vagy épp abbamaradásában kulcsszerepe van a résztvevők egymás iránti érzéseinek. A rokonszenv, tetszés, rajongás, valamint az undor, az ellenszenv, a nemtetszés végső soron arra szolgál, hogy az ember a világot saját személyiségének tükréként kezelhesse. Az egyént az intimszféra veszi körül, amelyben csak a leginkább szeretett, legközelebbi társak kapnak helyet. Ezt követi a barátok köre, majd a rokonok, ismerősök még tágabb köre. Egészen kívül húzódik a potenciális ismerősök köre, akiket az illető még nem ismer, de megismerhet, és megismerésük után valahol majd helyet kapnak a gyűlölet–szeretet skálán.

A tranzakcióanalízis értelmében az ember megnyilvánulhat gyermekként, szülőként, felnőttként; mindhárom én-állapot jól leírható verbális és nonverbális, szemiotikai megnyilvánulásokkal, valamint kulturális szignálok segítségével.

A személyközi kapcsolatokban viszonylag pontosan érzékelhető a nemekre jellemző kommunikáció. A különbözőségeket szellemesen és szemléletesen mutatja be Allan és Barbara Pease.² Az ausztrál szerzőpáros szerint a nőkre inkább az úgynevezett „utaló” (üzenő, közvetett, célzó, „köntörfalazó”) beszédmódok jellemzők, a túlzó (többnyire maguk által sem komolyan vett) emocionalitás verbális megnyilvánulásai („soha nem adsz igazat, mindjárt szomjan halok, teljesen kikészültem, az örületbe kergetsz, senkinek nem tekintesz, mindent megteszek érte(d)tek, rám soha nem figyelsz, megszólalni csak szabad”), a férfiakra pedig általában az úgynevezett „egyenes” beszédmód, a szavak és a kijelentések szó szerinti, lényegre törő értelmezései, amelyek legtöbbször megoldás-orientáltak, racionálisak, gyakran udvariatlanok.

A kommunikációs szerepet befolyásolja a társadalmi státus és foglalkozás. A bíró–vádolt, tanár–diák, tulajdonos–autószerelő, vásárló–eladó, igazoltató rendőr–sofőr, főnök–beosztott, fegyőr–elítelt személyközi kommunikációja között jól leírható társadalmi és szituációs szerepkülönbségek léteznek.

Az egyén kommunikációs szerepeit befolyásolják a térbeli és települési viszonyok is. Nem mindegy, hogy zárt vagy nyitott térben, kisebb vagy nagyobb helyiségben zajlik-e a kommunikáció. Más és más személyközi kommunikációhoz nyújt miliőt a parlament, a tanterem, a konferenciaterem, elegáns szállodai étterem, egy családi ház, kocsmá vagy egy sétatér.

2 Pease, Allan és Barbara (2000): *Miért nem képesek többfelé figyelni a férfiak, és miért nem tudnak eligazodni a térképen a nők?* Budapest, FIESTA Kft.

A kisebb településeken (községben, kisvárosban) élők cselekvéseiben sok a személyes elem; ez jól megmutatkozik a szerepelvárásokban is. Az interakció során az egyén mint egyedi személyiség néz a másikra, akinek reakcióiban érzelmeinek és érdekeinek összessége jut kifejezésre. Nemegyszer a dolgokhoz való viszony is mint személyek közti kommunikációs viszony jelenik meg. A nagyvárosban ezzel éppen ellentétes irányú folyamat figyelhető meg. A nagy lakossűrűség miatt az emberek közötti differenciálódás rendkívül magas szintet ér el. Az egyénnek jóformán mindenkivel ismeretlenként kell szembenéznie. A nagyvárosban a szerepek pontos definiálására van szükség. A differenciálódásnak aztán az a következménye, hogy az egyén az interakciók során arra számít, partnere a neki „szánt” (az elvárt) szerepet fogja teljesíteni. Ám minél inkább standardizáljuk a szerepeket, annál kevésbé van lehetőség rá, hogy a szerepteljesítésbe sajátos egyéni motívumok, a személyiség elemei vegyüljenek. A szerepek merev formalizálása miatt az emberek közötti kapcsolatok is inkább dolgok közötti kapcsolatok formáját öltik.

A tér (helyiség) mérete mellett nem elhanyagolható a berendezés sem. Két ember kapcsolatában „igen beszédes lehet” a személyközi kommunikációt övező vizuális, tárgyi környezet. Az egyén általában arra törekszik, hogy a környezetébe került-kerülő tárgyakat aránylag rövid úton beépítse – Hernádi Miklós megfogalmazásában: intimizálja – saját személyes világába, hogy biztonságos hátteret, ismert környezetet teremtsen önmaga és tevékenységei számára. (Például gyermekkorunk számos tárgyában évtizedek múltán is fölfedezzük egykori „kipróbált kommunikációs kapcsolatainkat”. A tárgyakhoz való ragaszkodás mögött gyakorta az intimizáció megőrzésére való törekvés húzódik meg. Egy tárgy elvesztését ezért éli meg sok ember jelentős – elsősorban nem anyagi – veszteségként.)³ A tárgyi környezet ugyanakkor sajátosan tükrözi, vizualizálja a személyes „rendet”, de vizualizálhatja a „rendetlenséget” is. Mivel a (személyes) tárgyaknak valamikor, valamilyen formában közük volt egymáshoz, a „rend” eltervezőjének és jóváhagyójának ez jelenti a személyre szabott rend tartalmát és értelmét. A rend ismerője a tárgyakat bármelyik pillanatban fellelheti és előkeresheti. A másik fél azonban ezt a tárgyi „rendet” káosznak, rende(ze)tlenségnek is tekintheti. Amennyiben az egyén nem vagy kevésbé képes kiismerni magát az őt övező környezetben, akkor személyközi kapcsolataiban felerősödhet a „bizonytalanság-bizalmatlanság”, melyhez a másiknak való kiszolgáltatottság érzése is társulhat.

Fontos szerepalakító az időtényező. Aligha mellékes, hogy mennyi és „milyen” idő áll az egyén rendelkezésére. Tibori Timea szerint nem mindegy, hogy a személyközi kommunikációra munkaidőben, kényszerszabadidőben, szabadidőben, pihenőidőben, élményidőben vagy az egyén napirendjének időkényszerében kerül sor.⁴

3 Hernádi Miklós (1982): *Tárgyak a társadalomban. Bevezetés a tárgyak rendszerébe*. Budapest, Kozmosz Könyvek.

4 Tibori Timea (2004): Változó szabadidő-felfogások. *Kultúra és Közösség*, 2004. 2. sz. 16–17. p.

Szerepformáló tényező a személy magára méretezett és szabott kommunikációs mozgásterre. Meghatározó lehet az egyén kommunikatív alkata, beszédkézsége, szókinccse. Mint ahogy az is, hogy az adott, korabeli „kommunikációs közbeszéd” (a divatos szavak, kifejezések, szófordulatok, gesztusok stb. használata) mennyire épült be, hogyan és miként vesz részt, illetve mennyi helyet foglal el a személy kommunikációs kultúrájában.

Végezetül aligha hagyható figyelmen kívül az a (tanult) viselkedésminta, amely egy sor jól azonosítható verbális, nonverbális és térközsabályozási elemet tartalmaz. A viselkedésminta egy többé-kevésbé állandó irányultságot jelent, illetve ilyen szándékot próbál érvényesíteni, jelezve, hogy az egyén korábban magáévá tett vagy épp elutasított egy adott viselkedési kultúrát.

A kommunikátori szerepeket jelentősen befolyásoló fent említett tényezők gyakran együttesen jelentkeznek (úgy, hogy egyesek nagyobb, mások kisebb mértékben érvényesülnek). Ezt a szerepegyüttest nevezik szerepkészletnek.

Ismert, hogy a személyközi kommunikáció minden esetben valamilyen szituációhoz kötött. Másféle személyközi kapcsolatot kíván meg a vizsga és megint másfélét az udvarlás, a családi közeg, a baráti diskurzus vagy egy idegennel kezdeményezett kapcsolatfelvétel. A kommunikációs szituációt meghatározhatja a kommunikáló felek kulturális értékrendje, amely tartalmilag lehet egyedi-egyéni és társadalmilag meghatározott, másrészt a kommunikáló felek között kialakult – együttműködő-versengő, baráti-ellenséges pólusok által határolt – kommunikációs struktúra. A szituációt árnyalhatja, hogy a két fél közötti személyközi kapcsolat intim, közvetlen szférában, vagy nyilvánosan zajlik-e.

A szituációt befolyásolhatja a társadalmilag meghatározott idő és tér viszonya is, amely lehet tartós és időleges, állandó vagy csak időszakokra érvényes, de függhet a kommunikáció helyétől és környezetétől is.

A személyközi kommunikáció értékközvetítésnek és értékcsereinek is tekinthető. Karácsony Sándor egyik művében szemléletesen mutatja be ezt a tevékenységet. Egy vásár ürügyén – képletesen – azt a teret és szituációsört érzékelteti, ahol az emberek „egymás kedvéért” kérdések és feleletek segítségével „információkat (kínálnak-vásárolnak) cserélnek” egymással, különféle kommunikációs alkukat kötnek.⁵

Feltétlenül meg kell említeni, hogy a személyközi kommunikáció gyakoriságára és intenzitására hatást gyakorol az egyén kommunikációs alapszükséglete. Az egyén olyan információigényéről, ingeréhségéről, közlési vágyáról, megszólalási, illetve befogadási kényszeréről, szótlanságáról (ez utóbbi nem biztos, hogy azt jelenti: nincsen mondanivalója, azt is üzenheti, hogy „nem akar beszélni”) van szó, amely lehet valóságos vagy latens, de mindenképpen napi és rendszeres kielégítést kíván. A kommunikációs alapszükséglet egyénenként változó és sze-

5 Karácsony Sándor (1938): *Magyar nyelvtan társas-lélektan alapon*. Budapest, Exodus, 1–19. p.

mélyiségfüggő. Az eltérések és különbözőségek viszonylag jól modellezhetők a köznapi személyközi kapcsolatban részt vevő kommunikátor-alaptípusok megrajzolásával.

A kommunikáló személyiség számos konstans és változó elemet hordoz magában. Ismertek a pszichológia és a különféle „embertudományok” személyiséget tipizáló klasszikus felosztásai. Az antik görög természetfilozófia a „föld”, „levegő”, „tűz”, „víz” őselemek alapján jellemezte az embereket. Az ismert kategorizálást a pszichológusok később „kolerikus”, „szangvinikus”, „piknikus” és „melankolikus” temperamentumokká alakították, árnyalták, lehetővé téve a személyiség további típusokká történő differenciálását (kedélytelen, szorongó, merev, mértékletes, pesszimista, tartózkodó, visszahúzódozó, csendes, introvertált, passzív, gondos, komoly, békés, kontrollált, megbízható, kiegyensúlyozott, nyugodt, szilárd, vezető, gondtalan, eleven, könnyed, fogékony, beszédes, kitérő, barátkozó, extrovertált, aktív, optimista, impulzív, változékony, izgatott, agresszív, nyugtalan, ingerlékeny, bizonytalan).

A kommunikátorról alkotott képet több tényező is befolyásolja. Közülük érdemes kettőt megemlíteni. Egyrészt kiemelkedő helyet foglal el, egyre nagyobb szerepet játszik a vizuális küllemet, viselkedési, verbális-írásos kultúrát „diktáló” televízió és számítógép (internet). Másrészt napjainkban a közösségelvűségre épülő társadalmakban (és életközösségekben) a közösen elfogadott alapszabályai szerint élő egyén másiktól rajzolt (egyedi részletességgel és érvényességgel megalkotott) képe jelentősen eltér az individualizálódó társadalmakban (és életközösségekben) létező képtől.

A kommunikátor-típus célja ma lehet stratégiai. Ennek mértéke és léptéke attól függ, milyen tág kontextusban nézzük az adó és a befogadó viszonyát. A kommunikátor célja lehet taktikai szempontokat előnyben részesítő, amely rendszerint a konkrét kommunikációs folyamatra vagy a létező szituációra vonatkozik. Az azonban, hogy a cél mennyire tudatos, személyenként is változó és különböző.

A kommunikátorról kialakított képet jelentősen befolyásolja, hogy milyen az egyénnek a másik fél kommunikációjával kapcsolatos fogékonysága, mennyire képes felfogni és adaptálni az illető kulturális jelkonstellációit. Döntő lehet az is, hogy a másiktól alkotott kép már változatlan és merev, még kialakulatlan, esetleg módosulhat.

Tekintettel az egyén (szabad, illetve szabadon hagyott) pszichikai mozgásterére és kommunikációs kompetenciaterére, a mindennapokban általában négyféle kommunikatori alaptípussal találkozhatunk. Az első a „házőrző”, a második a „nyuzsi”, a harmadik a „farkas” és végül a negyedik az „elefánt”.

Annak, aki tisztában van saját mozgásterének határaival, tudomásul veszi, tiszteli, vagy legalább tolerálja mások tereumait, minden verbális és nonverbális

agressziót visszautasít – ha szükséges, visszaver –, jó esélye van rá, hogy kapcsolataiban kiegyensúlyozott, magabiztos és határozott legyen. Az ilyen („házőrző”) személy kölcsönösségi alapon mindig kész az együttműködésre, saját önbecsülését nem mások leértékelésével, lekicsinylésével próbálja egyenesben tartani. Képletesen szólva „őrzi a házát”, és nem támadja meg a másikat.

A „nyuszi” a kelleténél szűkebbre szabja valóságos és lehetséges mozgásterzeit. Bátortalan, kétségbeesetten próbálja megvonni azokat a határokat, amelyek a hétköznapi életben a jó és a rossz, az emberséges és az embertelen között húzódnak. Biztos akar lenni a dolgában, ezért annyira beszűkíti mozgásterzeit, hogy szinte már a „szorongás fogdájába” (Csepeli György szavaival: párkapcsolat esetén a „szeretet börtönébe”) is zár(hat)ja magát. Folyamatosan attól retteg, hogy őszinte megnyilatkozásaival, jogai hangsúlyozásával és érvényesítésével megbánt másokat. Stresszben van, állandóan szorong valamitől és valakitől.

Mások ugyan ismerik saját mozgásterüket, ám annak határait tudatosan átlépik, kommunikációjuk támadó és agresszív. Napjaink hazai társadalma azt látszik igazolni, hogy „a cél szentesíti az eszközt” elve alapján olyan módszerek „vezetnek eredményhez” (rágalmazás, fúrás, pletyka, lejáratás, a másik személyre tett ellenőrizhetetlen kijelentések), melyekkel meg lehet semmisíteni a másikat. Számos ember „kommunikációs terroristaként” hatol be mások világába, arra törekedve, hogy rombolja ellenfele személyes és nyilvános kommunikációs területeit. Ők azok, akiket a hétköznapi életben a „kommunikáció farkasainak” nevezhetünk.

Akadnak, akik kevésbé vannak tisztában azzal, hogy az őket megillető terület határain kívülre keveredtek, mivel egyszerűen nem ismerik a határokat. Nem a rossz szándék vezeti őket, hanem a tudatlanság és érzéketlenség. Ők az „elefántok”, akik úgy mozognak az emberi kapcsolatokban, mint a valódiak abban a bizonyos porcelánboltban. Ha valaki erre figyelmezteti őket, gyerekes sértődöttséggel reagálnak.

Mindenkiben egyszerre él a „házőrző”, a „nyuszi”, a „farkas” és az „elefánt”, mert jogos területeink határai rendkívül elmosódottak, a társadalom állapotától függően állandóan változnak. Az azonban bizonyossággal állítható, hogy egyekben a bátortalanság, másokban az arrogancia, megint másokban a tudatlanságból fakadó tapintatlanság dominál, mint ahogy vannak olyanok is, akik „otthon érzik” magukat kommunikációs világukban, és beérik azzal.

A mindennapi életben a kommunikátor-alaptípusok különféle változataival találkozhatunk. Ismert típus a „normál beszélő”, a „mindenáron sokat beszélő”, a „csendes”, a „hallgató”, a „bajnok”, a „bólogató”, a „viccmester” és a „problémázó”.

A „normál beszélő” akkor szólal meg, amikor van mondanivalója. Fogalmazása érthető és szabatos. Képes és akar is figyelni a másokra. Betartja a beszélgetés etikai szabályait: nem vág a másik szavába, hangerő helyett érvekkel

próbálja meggyőzni a másikat. Jelzi, amikor befejezi a mondandóját. Az utolsó mondata végén leviszi a hangsúlyt.

A „mindenáron sokat beszélő” nincs, illetve kevésbé van tekintettel partnerére. Szöözönnel, ha szükséges, hangerővel uralja a kommunikációs kapcsolatot. Mindent megtesz annak érdekében, hogy magánál tartsa a szót. Nem hagyja szóhoz jutni a másikat, akit „közönségének” tekint. A „mindenáron sokat beszélő” elvárja, hogy partnere „elismeréssel nyugtázza, jutalmazza” „mennyei” kommunikációs produkcióját, és megsértődik, ha ennek ellenkezőjét kénytelen tapasztalni.

A „csendes” lényegében egyetlen dologban különbözik a normál beszélőtől. Partnerként akar részt venni a társalgásban. Igényli a társaság és várja a másik biztatását, felszólítását.

A „hallgatag” még partnere kérésére sem akarja véleményét kifejezni. Elhárítja, eltolja magától a felszólítást, passzív (igen, nem, nahát, érdekes stb. szavakra korlátozott) kommunikációs szerepet vállal. Van véleménye, ám mondandójában bizonytalan. Erős benne a megfelelési kényszer. Attól tart, nem azt mondja majd, amit a többiek, illetve a partnere hallani szeretne, hogy nem tudja magát érthetően kifejezni, esetleg képtelen lesz gondolatait érdeklődést keltően kifejezni. Lelkes „közönségként”, vagy csupán fizikailag van jelen a kommunikációs kapcsolatban. Többnyire a győztes mellé áll.

A „bajnok” típus szereti átforgálni, sőt kiforgatni partnere mondandóját. Hajlamos átértelmezni a másik mondatait, ami gyakran idéz elő szükségtelen feszültséget, vezet felesleges vitákhoz.

A „bólogató” – elnevezéséből is adódóan – mindennel és mindenkivel vizuálisan is egyetértő kommunikátor. Társaságban mindig azt a személyt (hozzászólót) biztatja, aki éppen beszél.

A „viccmester” kedélyes, humorral bíró egyén, aki képes „feldobni” a hangulatot, ám ezzel komolytalanná is teheti a beszélgetést.

A „problémázó” egyre újabb és újabb kérdésekre keresi a választ. A probléma lehető legalaposabb körüljárására törekszik. Ám gyakran előfordul, hogy feleslegesen akadékoskodik, a „kákán is csomót keres” vagy a „bolhából is elefántot csinál”, amellyel aztán szükségtelen „kommunikációs frontokat” nyit.

Végezetül meg kell említeni: a személyközi kommunikáció folyamata megismételhetetlen. Időről időre ugyan visszatérhetnek bizonyos jelek és jelzések sémái, azonban pontosan ugyanúgy sohasem ismétlődnek meg. A személyközi kommunikáció egyik legfontosabb jellemzője a módosulás és a kreativitás. A két ember alkotta ún. spontán és egyedi kommunikációs rendszer ugyanis jelentős mértékű szabadsággal rendelkezik.

A személyközi kommunikáció két alapmodellje
a felnőttoktatásban

Az interperszonális kapcsolat lényege az interakció. Két személyről akkor mondható el, hogy kapcsolatot létesítettek, ha sorozatos interakció figyelhető meg közöttük.

Interakción egyrészt két ember között létrejövő társas kölcsönhatások sorát értjük, amelyek alapja a közösen kimunkált, ám egyedi vonásokat is tartalmazó (verbális és nonverbális) jelentéskincs.

Interakción másrészt azt értjük, hogy a személyek sajátos módon viselkednek egymás jelenlétében, „termékeket” állítanak elő egymás számára és kommunikálnak egymással. Egy interakció akkor „ér el valamilyen mértékű lépcsőfokot”, ha lehetőség nyílik rá, hogy az egyik személy kognitív, emocionális és fizikai kommunikációs üzenetei befolyást gyakoroljanak a másik ember (pozitív vagy negatív irányultságú) kognitív, érzelmi, illetve fizikai cselekvéseire. A különböző interakciók különböző következményekkel járhatnak az egyénre nézve. Vannak kapcsolatok, amelyek jobban kielégítik az egyént, mint mások, és hasonló a helyzet az egy kapcsolaton belüli interakciókat illetően is. Jól megfigyelhető az a szelektivitás, hogy a kedvezőbb interakciók visszatérnek, ismétlést kívánnak, míg a kevésbé sikeresek eltűnnek.

A kulturális eltérések, a kommunikációban résztvevők szerepmásságai, az egyének különféle kommunikációs alapszükségletei és a különböző kommunikátor-típusok ellenére is viszonylag jól megrajzolhatók azok az interakciós alapmodellek, amelyekkel naponta találkozunk, illetve amelyekkel magunk is élünk a mindennapi élet színterein zajló szemtől szembeni kapcsolatainkban.

Nagy általánosságban kétféle személyközi alapmodellről szokás beszélni. Az egyik a felek egyenrangú, partneri (szabadon választott) kapcsolatára épül. Ide szokás sorolni a baráti, szomszédai, testvéri kapcsolatokat, a szerelmesek, a felnőtt családtagok, önkéntes civil szervezetek tagjainak kommunikációit, amelyek lehetősége a társadalomban mindenki számára adott. A kapcsolat nem elrendelt, hanem intellektuális-érzelmi és pszichológiai mozgásszabadság, szabad kommunikációs mozgástér. A kapcsolatokat a kulturális alapértékek és az emberi méltóság személyközi egyetértései határozzák meg.

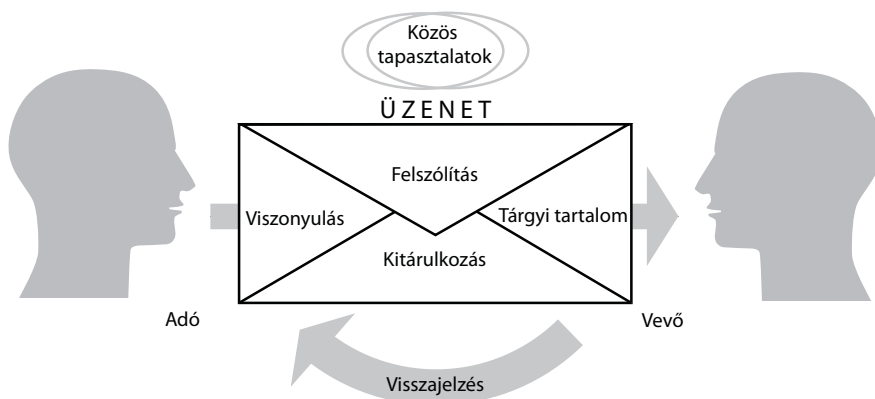
A másik személyközi kommunikációs alapmodell az ún. egyenlőtlen, melyet az alá- és fölérendeltség, a hierarchikus (kényszer-) szerkezet határoz meg. Ilyen például a parancsnok és az alárendelt, a gyermek (ameddig valóban az) és a szülő vagy a főnök és a beosztott viszonya. Erre a kapcsolatra a hatalom-, illetve tekintélyorientált érdekérvényesítés a jellemző, amelyben az önérvényesítés rendkívül korlátozott. Például egy vezető utasításait mindaddig nem lehet a személyiségünk elleni támadásnak értelmezni, amíg ez az utasítás a munkaköri kötelezettségen belüli dologra vonatkozik.

A partneri kapcsolatra épülő modell
a felnőttképzésben

A modell az egyenrangú, egymást kölcsönösen elfogadó és tisztelő, egymásban megbízó személyek szemtől szembeni kapcsolatának kommunikációs szerkezete. (Csak zárójelben: a mindennapokban az egyén viszonylag kevés olyan, igazi partnerségre épülő tartós kapcsolattal rendelkezik, amelyről később is úgy nyilatkozik, hogy az számára maradandó és személyiségépítő viszonyt, támogatást, segítőkész szerkezetet jelentett.)

Marco Siegrist munkatársaival a munkanélküliek emberi viszonyait vizsgálva olyan empirikus tapasztalatokra épülő, személyközi kommunikációs modellt rajzolt meg (K.A.B.A – Kontaktstelle Arbeitsberuf und Ausbildung), amely érzékletesen ábrázolja a partneri kapcsolat megtartását szolgáló interaktív struktúrát, annak alkotóelemeit. (A modell több formában is megjelent.)⁶

A K.A.B.A.-modell

Mint az ábrán is látható, minden üzenet négy szempontot tartalmaz:

1. Tárgyi tartalom

Információ, nyelvi közlés, szavak, jelek.

2. Kitárulkozás, megnyilatkozás

Az a törekvés, hogy pozitív képet mutassunk magunkról, a kitárulkozás félelme.

3. Visszajelzés

A beszélgetőpartnerünkkel kapcsolatos viszonyunk, függőség, tartás, a viszonyrendszeren belüli igények.

⁶ Siegrist, Marco–Wunderli, René (1985): *Bildungsarbeit mit arbeitslosen Menschen Schweizerischer Verband für Berufsberatung, SVB*. Dübendorf, 1995. Magyar nyelvű kiadás: *Csoportos önépítés. Módszerek és gyakorlatok a munkanélküliek továbbképzésében*. A fordítást adaptálták és szerkesztették: Crista Schlegel és T. Kiss Tamás. Gödöllő, 1996, Gödöllői Agrártudományi Egyetem Gazdasági és Társadalomtudományi Kar Tanárképző Intézete, 215. p.

4. Felszólítás (felhívás)

Az üzenetnek az a része, amely hatni akar a partnerre, befolyásolni akarja őt.

A jó kommunikáció, jó beszélgetés legfontosabb előfeltételei és alapelemei a következők:

- Készség az odafigyelésre

A beszélő félnek legyen mondanivalója, a hallgató figyeljen oda.

- Közös nyelv

A beszélő félnek olyan kifejezéseket kell használnia, amelyek a hallgató számára ismertek és közös tapasztalati körre vonatkoznak.

- Megfelelő közvetítő eszköz

A beszélőnek megfelelő hordozót kell találnia az információhoz (beszéd, telefon, levél, feljegyzés stb.)

- Visszajelzés

A beszélőnek a hallgatótól jeleket kell kapnia arra vonatkozóan, hogy az hogyan értette az elmondottakat; a beszélőnek ezt a visszajelzést észlelnie kell.

Siegristék kutatásai szerint a két személy közti partneri kapcsolat tartósságát, egyensúlyát és harmóniáját alapvetően az határozza meg, hogy az üzenet közvetítésében hogyan és milyen arányban van jelen és vesz részt a domináns szerepet játszó négy kommunikációs elem: a tárgyi tartalom, a kitárulkozás, a viszonyulás és a felszólítás.

A kutatások arra hívták fel a figyelmet, hogy a partnerség mindaddig fennmarad és létezik, ameddig a négy kommunikációs elem azonos arányban van jelen és vesz részt a személyközi kapcsolatban. Amennyiben valamelyik erőteljesebbé válik, vagy a többiek rovására nagyobb helyet foglal el, a két személy között megbomlik a kommunikációs egyensúly. A felbillenés lehet pillanatnyi, tarthat hosszabb-rövidebb ideig, tartós fennmaradás esetén a kapcsolat széteséséhez vezethet. Egyensúlyi állapoton olyan helyzetet értünk, amelyben az entitások közötti viszonylatok harmonikusan összeillenek. Nincs semmiféle nyomás, amely változás irányában hatna. Az egyensúlyhiány viszont feszültséget kelt.

Az alábbi példa segítségével jól szemléltethető az üzenet közvetítésében részt vevő kommunikációs közvetítő elemek közti egyensúly megbomlása.

Férj és feleség leülnek az asztal mellé ebédelni.

A feleség kedvesen kínálja a férjét.

– Tessék! Itt a leves! Szedjél magadnak!

A férj hozzálát, hogy merjen magának a merőkanállal, amikor észreveszi, hogy zöldes színű valami úszik az étel felszínén.

– Mi ez a zöld ebben a levesben? – kérdezi.

– Ha nem tetszik – csattan fel a feleség –, akkor elmehetsz máshová enni...

A két személy közti partneri kapcsolat pillanatnyi feszültségét, (esetleg) tartósan mutatózó felbomlását tükrözi az üzenet közvetítésében részt vevők kö-

zötti viszony megváltozott szerepe és kiterjedtsége, amely a tapasztalatok alapján „iszonyyá” változva vett részt a kérdésre adott válasz üzenetté formálásában.

Természetesen másként is zárulhatna a fenti párbeszéd.

– Mi ez a zöld ebben a levesben? – kérdezi a férj.

– Egy új ételízesítőt próbáltam ki. Kíváncsi vagyok, hogy ízlik-e? – feleli a feleség.

Erre a kommunikációs aktusra azonban akkor kerülhetne sor, ha a példában szereplő férj és feleség olyan – közösen létrehozott – személyközi kommunikációs tapasztalati tőkével rendelkezne, amelyben jelen van a koncentrált egymásra figyelés igénye, a nemek közötti kommunikációs különbözőségek elfogadására törekvés, a korrigálásra való hajlam, és amely tartalmazná az egymásért „megküzdő” kommunikálás kultúráját.

Buda Béla szerint⁷ a partneri kapcsolatra épülő modell kommunikációs struktúrája akkor őrizhető meg, tartható fenn és működtethető, ha abban kiemelt helyet foglal el az empátia, a másik helyzetébe, érzelmi és lelkiállapotába történő beleélés. Az egyén a beleélés nyomán képes megérezni és tudja megérteni a másokban azokat az emóciókat, indítékokat, vágyakat és törekvéseket, amelyek a társas érintkezés szituációjából nem következnek törvényszerűen, melyeket a partner nem fejezik direkt módon, szavakban, legfeljebb a beszédszerkezete sejteti. Ha érezzük, hogy a másik jobban meg akar érteni bennünket, akkor mi is erőteljesebben figyelünk rá, automatikusan igyekszünk elősegíteni, hogy megértsen minket, ezért akaratlanul is egyértelműbb jeleket adunk. A beleélő megértés során a figyelem elsősorban a mimikára, a vokális csatornára és a test jelzéseire irányul.

Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor kutatásai szerint ekkor már elsősorban nem az a fontos, mit mond az egyén, hanem az, ahogyan kifejezi magát, ahogyan elmondja a véleményét.⁸

Aligha várható eredmény, ha a két ember verbális közlésmódjában az „én-közlés” helyett a „te-közlés” dominanciája érvényesül. Az „én-közléseket” szokás „felelősségközléseknek” is nevezni, mert a kommunikáló felelősséget vállal saját magáért. Minimális negatív értékelést tartalmaz, nem szemrehányó, nem ítélkező, nem rontja a kapcsolatot, szemben a hibáztató, büntudatkeltő és kioktató „te-közléssel”. Az „én-közlések” a nemtörődömséget figyelemmé alakíthatják át.

A hierarchikus kapcsolatra épülő modell a felnőttképzésben

A mindennapi életben az egyén személyközi kapcsolatainak túlnyomó többsége általában valamilyen alá- és fölrendeltségi (főnök-beosztott), függőségi (vásár-

7 Buda Béla (1994): *A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei*. Budapest, Animula, 46–51. p..

8 Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor (1993): *Rejtjelek*. Budapest, INTERART–Szoroban; Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor (1995): *Rejtjelek 2*. Budapest, Kossuth.

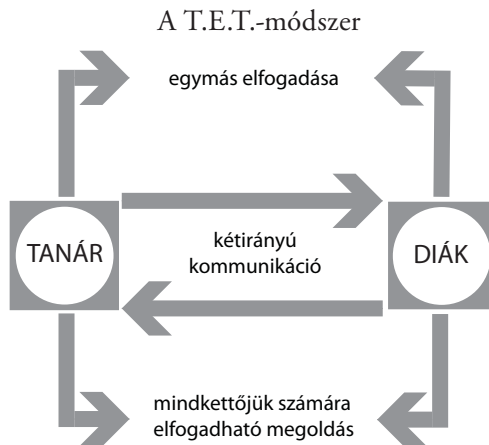
ló–eladó, beteg–orvos) viszonyban, eltérő léptékű és mértékű hierarchikus kommunikációs szerkezetben zajlik, amelyben a helyzeti (pozicionális) előny – mint hatalom –, ha különféle mértékben is, de jelen van.

Az ember naponta tapasztalhatja, miként érzékelhetők a hatalom-jelek a nyelvi viselkedésben, például a bemutatkozás, a megszólalás joga, a kérés vagy akár a testhelyzetek esetében. A hatalmi viszonyok beszédbeli jelzései már a két ember találkozásának pillanatában megmutatkoznak. Nem mindegy, hogy két embert összeismertetnek-e egymással, vagy az egyiket bemutatják a másiknak. Ha valakit bemutatnak, az már eleve hierarchikus viszonyokat feltételez. Fiatalabbat szokás bemutatni az idősebbnek, férfit a nőnek, alárendeltet a főnöknek. Vagyis a rangban, presztízsbén, hierarchiában, hatalmi helyzetben magasabban lévőnek kell bemutatni az alacsonyabb helyzetűt. Hatalmi helyzetet fejez ki az is, hogy a beszélgetés, megbeszélés, tárgyalás során ki mikor és milyen hosszán szólal meg.

Ugyancsak az erőrangsor jele két ember viszonyában, hogy melyikük kérhet, mit és hogyan a másiktól, az pedig mit tesz meg neki. Az egyén az ún. testbeszéddel, vagy csupán azzal, hogy áll, ül, fekszik, kuporog, térdel (természetesen kultúrafüggően), vagy „karmester”, ugyancsak árulkodó lehet egy személyközi kapcsolatban.

Az egyén azt is tapasztalhatja, hogy a kérdésére adott válasz vagy a problémamegoldás olyan tekintélyelvűre, hatalmi, illetve előnyös helyzetből, pozícióból fakadó szituációra épülő kommunikáció, amely lényegileg „győztesre és vesztesre” oszthatja a személyközi kapcsolat szereplőit. Gondoljunk csak a főnök–beosztott, tanár–diák, rendőr–gépkocsivezető, hivatalnok–ügyeit intéző polgár, eladó–vásárló stb. közötti gyakori problémamegoldó kommunikációra.

Ismert azonban olyan modell is, amely másféle problémamegoldó lehetőséget kínál.

A modell három, egymásra épülő szintet képező lépcsőfokot tartalmaz.

1. Egymás elfogadása. Alapvetően fontos, hogy létezzen a két fél között kölcsönös kommunikáció. Egyáltalán: beszéljenek egymással.
2. Erre épül a személyközi kapcsolat második szakasza, ha úgy tetszik, szintje, a kétirányú kommunikáció. A beszélgetés lehetőséget nyújt rá, hogy a két személy ismerkedjen, megismerje egymás nézeteit, gondolatait, értékrendszerét. Lehetővé válik a másik elfogadása, személyiségének tolerálása.
3. Mindezek alapot teremthetnek a mindkettőjük számára elfogadható megoldás kialakítására. Arra, hogy a kérdések megválaszolása, a problémák megoldása a két fél közös megegyezése, kölcsönös elégedettsége alapján születhesen meg. Fontos, hogy egyik fél se érezze azt, hogy vesztese vagy győztese a személyközi kommunikációnak.

Az ábrán a tanárt és a diákokat egyforma méretű kör jelöli, ami azt fejezi ki, hogy nincs köztük erőkülönbség. Kapcsolatuk horizontális, nem vertikális – jöllehet hierarchikus viszonyban állnak egymással –, mindketten kinyilvánítják belső igényeiket, érzéseiket.

Minél nagyobb a személyiség individualizációs foka, vagyis minél kialakultabb az egyén identitása, annál nehezebben bírja elviselni az egyenlőtlen kapcsolatot. A személyiség erőteljesen törekszik a kontroll birtoklására, vagy egyenlő arányúvá változtatására. Az ilyen személyközi kapcsolatban gyakoribbak a változtatásra irányuló metakommunikációs megnyilvánulások, felerősödik a kommunikatív küzdelem.

Mindkét személyközi kommunikációs modellben jelen van a kompromisszum eleme. Ez újabb kérdéseket vet fel.

Ismert, hogy az egyén számos kompromisszumot köt élete során – vagy a maga akaratából, vagy mert erre kényszerül. Ugyanakkor azt is tapasztalja, hogy a kompromisszumok következményekkel járnak. Például hogy két ember személyközi kommunikációjában olyan nyitott kérdések, megoldatlanságok és „szőnyeg alá söpört elintézetlen dolgok” maradhatnak meg, amelyek a felek későbbi kapcsolatát fokozott – esetleg indokolatlan – mértékben megterhelhetik.

A köznapi emberi kapcsolatokban – tapasztalataink alapján – általában két-féle kompromisszummal lehet találkozni.

Az egyik a rossz, a másik a jó kompromisszum. Az előzőről akkor beszélünk, amikor a felek úgy kényszerülnek egymásnak engedményeket tenni, hogy közülük az egyik (előfordul, hogy mindkettő) vesztesnek érzi magát, sőt úgy véli, vereséget szenvedett el. Ebben az esetben fennáll a veszély, hogy amennyiben a későbbiekben a két személy ismét hasonló problémamegoldásra kényszerül, felszínre kerülnek, felerősödnek a korábbi megoldatlanságok. A feleknek azzal kell számolniuk, hogy személyközi kapcsolatukban a kelletténél sokkal nagyobb alapfeszültség indukálódik, amely jelentős mértékben csökkentheti az új kérdés eredményes kezelését.

A jó (és kreatív) kompromisszum ezzel szemben azt jelenti, hogy a felek együttműködő (kooperatív) kommunikáció segítségével arra törekednek, hogy a vita ne az eltérő nézetek ütköztetését (konfrontációját), hanem az ismeretek rendezését szolgálja. A kompromisszum eredményeként egyik fél se érezze és tartsa magát vesztesnek. Győztes maga az ügy legyen. A feladat megoldását mindkét fél közös eredményként és sikerként könyvelje el.

Napjaink egyre inkább individualizálódó világában hajlamosak vagyunk rá, hogy a társadalmak szervezettségét, az állampolgárok innovációs képességeit, a tanulni vágyók ismeretelsajátító tevékenységét, a kultúrák közvetítés eredményességét a különféle információs struktúrák és mobilhálózatok (internet, okos telefon, e-mail) mennyiségével, használati mutatóival mérjük. A fejlődés azonban aligha szűkíthető le az elektronikus alapú kommunikációs rendszerekre.

Továbbra is nélkülözhetetlen szerepet tölt be a társadalom, a közösségek és az egyén természetes információs világát éltető, a kulturális értékeket őrző – fejlesztő – feldolgozó – közvetítő – személyközi kommunikáció.

Megjelent: T. Kiss Tamás: A kulturális értékcseré. *Kultúra és Közösség*, IX. évf. 2005. 1. sz. 62–70. p. és T. Kiss Tamás: A kulturális értékcseré interaktív személyközi kommunikációs modelljei. In T. Kiss Tamás (vál., szerk.): *Beszélő viszony. Személyközi kommunikáció a kultúrák közvetítés gyakorlatában* Budapest, Új Mandátum, 2005, 107–120. p.

AZ ESZTÉTIKAI BEFOGADÁS VIZSGÁLATA

TIBORI TIMEA

Bevezetés

A művészetek befogadásával több tudományterület is foglalkozik, különösen a szociológia, a pszichológia és az esztétika. A szempontok és a módszerek nem válnak el mereven egymástól, át- meg áthatják egymást, egyszerre több tudományágat is érintenek. Az irodalom óriási, melynek egy részét megpróbáljuk áttekinteni és vizsgálatunk szempontjai szerint csoportosítani, hiszen a kérdéssel foglalkozó, általunk elérhető művekben fellelhető megközelítésmódok és módszerek igen különbözőek. Nehéz volna olyan ösvényt találni, amelyen eddig még egyáltalán nem próbáltak meg járni. Az elméleti megalapozást követően a kutató fantáziáját tovább foglalkoztatja, hogyan lehetne az olvasottakat a környezetében kipróbálni, saját mérést végezni. A pilot study alkalmas módszer a kísérletezésre, ezt tettük mi is, amikor zenei, irodalmi, képzőművészeti és filmes alkotásokat, részleteket mint projektív tesztet használtunk a percepció különböző szintjeinek leírására.

A vizsgálat – harminc év távlatából – a kor lenyomatán túl magán viseli a kérdező számos akkori megismerési szándékát, amelyen most sem változtatunk, csak jelezzük és ez az összeállítás is érzékelteti, milyen jelentős, nemzetközileg elismert kutatók, illetve kutatási eredmények váltak közkinccsé az 1970–80-as években. A hazai művészetszociológia, művészetpszichológia kutatói és kutatásai számára az angolszász irodalom fontosabb tanulmányainak hiteles fordításaiból szerkesztett tanulmánykötetek egész sora hozott fordulatot és nyitott új távlatokat. Újraolvasva, egybeszerkesztve az esztétikai befogadás vizsgálatának egyes elemeit, úgy véljük, betekintést nyújtunk abba a kísérletező világba, amelyből kifejlődött és markánssá vált a hazai szociálpszichológiai, kulturszociológiai gondolkodás.

Tartalmi és módszertani irányzatok a befogadás-vizsgálatok
nemzetközi és hazai szakirodalma alapján

A befogadás fogalma nincs pontosan meghatározva – az érzékeléstől a megértésig terjed. Mi a befogadás fogalmát abban az értelemben használjuk, hogy a külső hatásra (valamilyen művészi tartalom) a befogadó nemcsak információban, élményben részesül, nemcsak észleli, érzékeli és megérti az „üzenetet”, hanem mindez a cselekedeteiben, gondolkodásában (világképében), életmódjában is tükröződik. Ha csak megérti az üzenetet, ezt mennyiségi befogadásnak tekintjük, ha érzelmeket indukál benne, minéműséginek, és ha a művészetek hatására képes megváltoztatni az életét, tevékenységét, akkor minőségi befogadásról beszélhetünk. Munkafogalomként mi is ezen a kicsit laza módon használjuk, hiszen valóban a folyamat egésze érdekel bennünket. A befogadás így értelmezett folyamata szüntelenül lejátszódik valamennyiünkben. Közlebről – azaz a művészetszociológiai vagy a pszichológiai vizsgálat szempontjából – az a kérdés, hogyan, milyen fiziológias folyamatokat és tudati reflexeket indít el egy műalkotás az egyénben. A szubjektumot megérinti valami a műből, mintegy kinyújtja érte a kezét, s az mágnesees erővel vonzza vagy taszítja valamely felismerés felé, vagy tőle el. Egyelőre azonban titok, mi történik a tudatban, miközben a művek átsordogálnak rajta.

A metafora pontatlan, mert hol cseppenként, hol pedig hömpölygő folyamatként zúdul ránk a mű, előfordul, hogy megpróbálunk sodródni a simogató árral, de az is, hogy ellenében akarunk úszni. Végül amikor eljutunk valahová, másképpen nézzük, hallgatjuk, érzékeljük a bennünket körülvevő világot, annak egyes elemeit, s magunkat is.

A folyamat elemzésére több módszert alkalmazhatunk, és az eddigi vizsgálatok valóban több módszert alkalmaztak. Az egyes megközelítésmódok nem függetlenek egymástól, de a megismerés más-más szintjéhez, területéhez kapcsolódnak.

Különösen fontos ebből a szempontból, hogy meg kell különböztetnünk (és össze kell kapcsolnunk) a befogadás formai és tartalmi oldalát. Igen sok vizsgálat elégedett meg a pusztán formai vonatkozással, a folyamat külső leírásával. A mi kutatásunk azonban a kettőt egységben kívánja látni, és ehhez a tartalmi befogadás vizsgálatának módszerét is meg kell ragadnunk.

Áttekintve a hozzáférhető irodalmat, úgy találtuk, hogy az esztétikai befogadás feltárására irányuló vizsgálatok lényegében három csoportra oszthatók. A továbbiakban mi is ezt a felosztást követjük. A három irányt

- a struktúra,
- a folyamat és
- a típus (tipológia)

fogalmával jellemezhetjük.

A) A befogadás struktúrája személyiséglelektani megközelítésből

A személyiséget mint befogadót az élmények mennyisége és minősége, s az ennek megfelelő viselkedés alapján vizsgáljuk. Az élmények minőségét a kutatók kezdettől két úton kísérelték meghatározni: a tipizálás és a leírás (helyesebben a körülírás) útján. Az élmény mibenlétének néhány alapvető mozzanata a kísérletek nyomán a következőképpen tisztázódott:

1. az élmény legalapvetőbb tulajdonsága a közvetlensége;
2. az élményben az én számára adatik valami: azaz minden élmény egy szubjektum és egy objektum közötti lelki reláció;
3. az élmény egyrészt spontán, aktív funkció, másrészt passzív lelkiállapot;
4. valami részleges valami egészszel kerül viszonyba;
5. az élményben létrejövő relációk lelki minősége különféle lehet.

Az élményfogalom karakterisztikusan a szellemtörténetben, főleg Wilhelm Dilthey kutatásaiban jelenik meg. Eltekintve a mélyebb bírálattól, figyelemre méltó a szellemtörténeti iskola művészi fogalomleírása és mesteri tipizálása. Olyan szintetikus látásmód ez, amely az individuálisan leírt élményt az univerzális típussal a világnézet tényében tudja összeegyeztetni. Az élmény a szellemtörténet számára nemcsak kutatási terület, hanem a vizsgálatok alapkövetelménye is volt. A pszichológusok számtalan lelki jelenséget élménynek neveztek, és többnyire stiláris okból, míg a szellemtörténészek szigorú válogatás után csak szűkebb értelemben használták a fogalmat. A pszichológiai és szellemtörténeti élményfogalomnak ez a nyilvánvaló és lényeges különbsége az a módszertani kérdés, amelyet a szellemtudományos iskola elméletírói nem tisztáztak. Ezzel együtt valamennyi élményvizsgálat csak akkor hozott eredményt, ha az élmény dokumentumaira épített. Döntő elemévé a megértés lett.

A megértő módszernek nagy irodalma és sok gyakorlati eredménye van, noha a fogalom – az élményéhez hasonlóan – mindmáig eléggé tisztázatlan maradt. Hadd idézzük ezzel kapcsolatban Mátrai Lászlónak a negyvenes évek elején írt úttörő munkáját, amely a kérdésnek mindmáig legjobb kifejtését adja.

„Megérteni csak azt lehet, aminek érzéki megjelenési formája van [...] A »jel« a szellemi adottságok érzéki megjelenési formája. Az érzéki forma helyes átélésében realitássá válik a jelben megnyilatkozó jelenség jelentése [...]»¹

Mátrai tanulmányának nagy értéke, hogy az élmény fogalmában összekapcsolja a személyiség és a mű struktúráját, s ebből vezeti le a XIX. századi (és részben a korábbi) tipológiai rendszereket. Az egyik nagy előfutár mindenestre Alfred Binet, aki megalkotta az élmény szubjektív és objektív alaptípusának fogalmát. Ettől kezdve szinte megállíthatatlan az a folyamat, amelyben a különféle iskolákhoz tartozó gondolkodók kísérletet tesznek valamiféle tipológia megalkotására.

Jóllehet nem vállalkozhatunk arra, hogy az élmény személyiségre gyakorolt hatását, illetve az ezzel foglalkozó valamennyi kutatás eredményét ismertessük,

1 Mátrai László (1973): *Élmény és mű*. 2. kiad. Budapest, Gondolat, 56. p.

a kísérleteket összefoglalva megállapítható: többnyire az emberi magatartás két szélső típusát tekintik kiindulásnak, függetlenül attól, hogy fiziológiásan vagy a környezet által determinált reflexek felől (azaz az én vagy a világ felől) közelítik meg a kérdést. Ismét Mátrait idézzük: „A világgal szemben való magatartásnak azt a típusát, melyet Binet objektívnek, Kretschmer ciklotimnek, Jaensch dezintegráltak, a reflexológusok ingerlékenynek neveznek: a magatartás »közvetlen« típusának [...], a szubjektív-szekunder-introvertált-szkizotim-integrált-gátolt-merev magatartást »közvetett«-nek nevezzük.”²

A személyiséglélektan további fejlődése során jobbra dimenziókként tartotta meg ezeket a típusokat, és a középpontba a személyiség struktúrájának mind árnyaltabb elemzését állítja. A különféle viselkedésmódok kialakulását és hatását együttesen kutatja. A feltárt személyiségmintákat használva mi is jobban megértjük az esztétikai preferenciákat, ügyelve az összefüggések differenciáltságára.

A megismerést, a feltárást, a befogadás mélységét gyakran akadályozzák előítéleteink, illetve attitűdjeink szerveződése, ugyanakkor árnyalják is a művészetekhez, a világhoz való viszonyunkat, véleményünket, magtartásunkat, ítéleteinket, döntéseinket.

Az ötvenes években egy speciális attitűdskálával (F-skála) mérték a torzításokat, de ennek az lett az eredménye, hogy az attitűdök belső szerkezetéről alig tudtunk meg újabb információkat, ugyanakkor bizonyossá vált, hogy az F-skála csak az autoriter állításokkal való egyetértést erősítette. (Lásd Adorno, Frenkel-Brunswik, Levinson, Sanford kísérleteit.)

Később Bernard M. Bass³ (1955) megfordította az F-skálát. A kísérleti személyek vagy konzisztensen belenyugodtak mind az autoriter, mind a fordított állításokba, míg egyesek egyikkel sem értettek egyet. Ennek a megállapításnak később a művészetpszichológiai vizsgálatokban nagy hasznát lehetett venni.

Hasonló alapról indult el Richard Christie⁴ a munkatársaival (1958), a vizsgálattal azonban már azt is bizonyíthatták, a megfordítás korántsem ellenkezője annak a jelentésnek, ami eredetileg szerepelt.

Ezt felhasználva Arthur Couch és Kenneth Keniston⁵ (1960) kétirányú F-skálát szerkesztett, hogy az attitűdöket és a személyiségváltozókat, illetve azok elmozdulását együttesen mérje. Ebből megállapítható, hogy az igent mondás és az autoriter személyiségjegyek függetlenek egymástól. Ezt a megállapítást a

2 Mátrai László (1973): *Élmény és mű.* 2. kiad. Budapest, Gondolat, 111. p.

3 Bass, B. M. (1955): Authoritarianism or Acquiescence? *Journal of Abnormal and Social Psychology*, Vol 51 (3) Nov, pp 616–623.

4 Christie, R. et al. (1958): Is the F-scale Irreversible? *Journal of Abnormal and Social Psychology*, Vol 56 (2) Mar, pp 143–159.

5 Couch, A.–Keniston, K. (1960): Yeasayers and Naysayers: agreeing Response set as a Personality Variable. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, Vol 60 (2) Mar, pp 151–174.

művészetszociológia Else Frenkel-Brunswik⁶ (1954) eredményeivel közösen értelmezi, mivel az újabb kutatásból leszűrhető, hogy az ún. autoriter egyének az előítéleteik és a meghatározott társadalmi tartalom szempontjából teljesen közömbös figurákat is eltérően érzékelik. Ha megszokottól eltérő véleménnyel, jelenséggel, tulajdonsággal találkoznak, azért válnak intoleránsná, mert először megpróbálják saját rendszerükbe illeszteni, de mert e sémák nem vagy csak részlegesen alkalmazhatók, elbizonytalanodnak. Hasonló személyiségekkel gyakran találkoztunk recepciós vizsgálataink során.

Az élménykutatások eredményeik értelmezésekor gyakran visszanyúlnak Erich Jaensch⁷ (1938) S-típusához. Jaensch ehhez a típushoz sorolta azokat a személyeket, akik kedvelik a szabálytalanságokat, szívesen asszociálnak és kapcsolnak össze különálló dolgokat, érzékelik és adekvátan reagálnak labilitásra. A korabeli társadalomtudományok fejlettsége mondatja Jaenschel, hogy mindenféle liberalizmus a kötelékek hiányából fakad, tehát morbid, perceptuális, akár művészeti, akár politikai síkon nyilatkozik meg. Mai tudásunkkal és újabb módszerek segítségével, de alkalmazzuk Jaensch tanításait.

A művészeti recepció szempontjából sajátos jelentést hordoz Frenkel-Brunswik megállapítása, aki a kísérleti személyek vizsgálata során felfigyelt rá, hogy aki görcsösen kapaszkodik valami specifikumba, az a helyzetek komplex felfogása elől menekül.

Az előítéletek, attitűdök, a szimplex és komplex gondolkodás- és viselkedésmódok, illetve helyzetek elemzésén túl a befogadás-vizsgálatokban hasznosak azok a megállapítások, amelyeket a kognitív stílus vagy konzervativizmus kutatásai felszínre hoztak. Közülük azokat említjük meg, amelyeket saját munkánkban közvetlenül is hasznosítottunk.

Ilyen volt Harvey⁸ (1967) kísérlete, aki a személyiséget a konkrét–absztrakt fogalmi rendszert vizsgálva jellemezte. Akik ragaszkodtak a konkrétsághoz, lényegében elzárkóztak a teljes világ megismerésétől, intoleránsak voltak mások véleményével és az idegen helyzetekkel szemben, minden külső hatás ellenére ragaszkodtak eredeti elképzeléseikhez, szemben az absztrakcióra fogékonyakkal. Hasonló jelenségekkel mi is találkoztunk munkánk során.

Milton Rokeach⁹ (1948) a rigiditás mérésekor kimutatta, hogy az jól megfér

6 Frenkel-Brunswik, E. (1954): Intolerance of Ambiguity as an Emotional and Perceptual Personality Variable. *Journal of Abnormal and Socioal Psychology*, Vol 18 (3) Sept, pp 108–143.

7 Jaensch, E. R. (1938): *Der Gegendtypus*. Leipzig, Barth.

8 Harvey, O. J. (1967): Conceptual Systems and Attitude Change. In Sherif, C. W. and Sherif, M. (eds.): *Attitude, Ego-Involvement and Change*. New York, John Wiley, 242–262. p.

9 Rokeach, M. (1948): Generalized Mental Rigidity as a Factor in Ethnocentrism. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, Vol 43 (3) Jul, pp 259–262.

az előítéletes gondolkodással. Ebből a szempontból a dogmatizmust is elemezte, a kognitív stílust mint rendszert értelmezte, strukturálta:

Kognitíve

zárt személyiség

nyitott személyiség

aki nem a belső késztetésekre hallgat,
hanem a pressziók, a jutalmak
és a büntetések vezérlik

akit érdekelnek a nézetkülönbségek,
legyőzi az irracionalizmust

Gordon W. Allport¹⁰ (1960) összekapcsolja az attitűdök és a gondolkodási stílusok vizsgálatát, és mindezt az egyén viselkedésének egész folyamatában szemléli, így az elemi felfogás leírásától eljut a sokrétűségig. Allport proceptív tulajdonság-együttesről ír, amelynek milyensége határozza meg az egyén szemléletét, viselkedését. A konzervativizmus kialakulását és tartósságát is vizsgálta, ami új lehetőségeket jelentett a művészetszociológia számára is. A legismertebb eljárás Glenn D. Wilson¹¹ nevéhez fűződik, aki a C-skálával (konzervativizmus-skála) azt mérte, milyen az egyéni bizonytalanság mértéke, a fenyegetettségé, a szorongásé. A fenyegetettséget külön is elemezte, mivel ez befolyásolja az inger- és válasz helyzetet, és hat az egyénnek arra a törekvésére, hogy egyszerűsítse a belső és a külső világ komplex benyomásait.

A személyiség összetettsége érdekes, ugyanakkor hosszú ideig feltáratlan területe volt a pszichológiának. Az elmúlt két évtizedben azonban itt is jelentős a fejlődés.

George S. Klein¹² (1979) két fő, de lényegében négy személyiségtípust különböztet meg (vö.: Milton Rokeach zárt és nyitott személyiségeivel):

kiegyenlítő

kiélező

(különbségek egybemosása)

(vetélkedési hajlam, függetlenségi igény)

bizonytalanságot kerülő

bizonytalanságot tűrő

(intoleráns a változásokkal)

(toleráns a változásokkal)

zárt

nyitott

10 Allport, G. W. (1980): Perception, Proception and Public Health. *Health Educ. Behav.*, Vol 1 (2) Apr, pp 2–15.

11 Wilson, G. D. (1978): Development and Evolution of the C-scale. *Australien Development*, Vol 10, Issue 2, pp 162–178.

12 Klein, G. S. (1979): Személyes világunk és a percepció. In Halász László–Hunyadi György–Marton L. Magda (szerk.): *Az attitűd pszichológiai kutatásának kérdései*. Budapest, Akadémiai, 151–175.

Robert M. Gardner és munkatársai¹³ (1959), Lubinsky és munkatársai¹⁴ (1965), David Byrne és John Sheffield¹⁵ (1965) továbbfejlesztik a személyiség-vizsgálatot, és megerősítik azokat a feltételezéseket, amelyek az elfojtást mint védekezési formát értelmezik, vagy a szorongást verbalizálással lepezik.

Douglas P. Crowne és Bonnie R. Strickland¹⁶ (1958) szemléletesen mutatja be, az elfojtás gyakran egy olyan attitűddel jár együtt, hogy az egyén megnyilvánulásai megfeleljenek a társadalmilag elfogadott normáknak.

Fontos az a megállapítás is, amely Jerome S. Bruner¹⁷ (1956, 1957, 1961) kísérleteinek summája: a szorongó személy megismerő tevékenységében a legkisebbre igyekszik csökkenteni a kockázatot, ezzel próbálja mérsékelni a konfliktusok számát és erősségét.

A saját kutatásunkban Milton Rokeach¹⁸ (1951) és Thomas S. Pettigrew¹⁹ (1958) nyomán indultunk el, és hasonló eredményre jutottunk: lényegi összefüggés van a szűk kategorizálás és az etnocentrizmus között.

A továbbiakban megemlítünk néhány más felfogást is, amelyek az esztétikai befogadás vizsgálatában jól alkalmazhatók, vagy egyenesen a személyiség és az esztétikum összefüggésével foglalkoznak.

Az újabb szociálpszichológiai irodalom alapján ide tartozik például Leon A. Festinger vagy George A. Kelly munkássága.

Festinger²⁰ (1957) felfogásának és kísérleteinek az a kiindulópontja, hogy az

13 Gardner, R. M. et. al. (1959): Cognitive Control: a Study of Individual Consistencies in Cognitive Behaviour. *Psychological Issues*, Vol 1. No. 4.

14 Lubinsky, L. et. al. (1965): Looking, Recalling and GSR Function as a Function of Defence. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, Vol 59 (3), pp 112–131.

15 Byrne, D.–Sheffield, J. (1965): Response to Sexually Arousing Stimuli as a Funktion of Repressing and Senzitizing Defense. *Journal of Abnormal and Social Psychologie*, Vol 10, pp 114–118.

16 Crowne, D. P.–Strickland, B. R. (1958): The Conditions of Verbal Behaviour as a Funktion of the need for Social Approval. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, Vol 63, Jun, pp 127–144.

17 Bruner, J. S. et al. (1956): *A Study of Thinking*. New York, Wilkey; Bruner, J. S. (1957): *On going Beyond the Information given*. New York; Wilkey; Bruner, J. S.–Tajfel, H. (1961): Cognitive Risle and Environmental Change. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, Vol 62 (2), Marz, pp 231–241.

18 Rokeach, M. (1951): A Method for Studying Individual Differences in Narrow-mindedness. *Journal of Personality*, Vol 20, Issue 2, Dec, pp 219–233.

19 Pettigrew, T. F. (1958): The Meanserement and Correlates of Category width as Cognitive Variable. *Journal of Pesonality*, Vol 20, Issue 4, Dec, pp 532–544.

20 Festinger, L. A. (1957): *A kognitív disszonancia elmélete* [A Theory of Cognitive Dissonance]. Budapest, 2000, Osiris.

emberekben lejátszódó befogadási folyamatot nem lehet önmagában, „lombik-szerűen” vizsgálni, csak az egymással és az egész társadalommal való kölcsönkapcsolatuk rendszerében. Kísérletileg bizonyította, az emberekben van egy olyan készlet, hogy véleményeik és képességeik értékét egzaktul megfogalmazzák, s ha nincs objektív mércénk, megfelelő vonatkoztatási csoportokat választanak. Kelly²¹ (1955) viszont abból indul ki, hogy az emberi viselkedés alapvetően anticipáló, és nem reagáló jellegű. Az ember megkísérli a jövő előrevetítését úgy, hogy fogalmi keretet épít ki, egymáshoz kapcsolódó „szemüvegeket” – ezt nevezi Kelly „konstruktumoknak”. A konstruktum bipoláris fogalom, egyfajta lehetőség a környezetünkben látott hasonlóságok és különbségek osztályozására. A konstruktumok bonyolult hierarchikus hálózatot alkotnak, s minden embernek személyes konstruktumrendszere van, amely az esztétikum befogadásában is messzemenően érvényesül.

Más kutatók közvetlenül is kitérnek a személyiség és az esztétikum összefüggésének vizsgálatára. Néhány példa a vonatkozó irodalomból:

Ralph Linton, a neves kulturantropológus 1945-ben megjelent *The Cultural Background of Personality*²² című művében részletesen elemzi azt a – számunkra evidenciának tűnő – tényt, hogy sem a velünk született képességek, sem a környezet nem tekinthető konstansan dominánsnak a személyiség kialakulása szempontjából, ezt még bonyolultabbá teszik azok a személyiség-konfigurációk (temperamentum), amelyek együttthatásaként valamilyen viselkedés- és cselekvésmód létrejön.

A reakciómintákon és a temperamentumon kívül minden személyiség konfigurációjához hozzátartozik az a képesség, hogy különféle pszichológiai folyamatok alanya legyen. Mivel a képességek mértéke és minősége egyénenként változik, ahhoz, hogy típusalkotásunk objektívvá váljék, a kutatások során következetesen mérni és elemezni kell az egyéni eltéréseket.

Sok-sok szellemes észrevétele mellett Pavel Machotka²³ *Az ízlés funkciói. Egy működőképes elmélet felé* című (1976) írásából számukra annak kísérleti bizonyítása a legfontosabb, hogy az esztétikai preferenciák szervesen összefüggenek a személyiség egyes mérhető változóival.

Másképpen is szerkezeti elemeire bonthatjuk a befogadást. Martin S. Lindauer²⁴ az „esztétikai személy” – azaz a műélvező, a befogadó – tulajdon-

21 Kelly, G. A. (1955): *The Psychology of Personal Constructs*. New York, Norton.

22 Magyarul: Linton, R. (1985): A személyiség kulturális háttere. In Kolozsi Béla (szerk.): *A viselkedés és a személyiség alakulás szociokulturális hátterének irodalmából*. Budapest, k. n., 331–381. p.

23 Machotka, P. (1976): Az ízlés funkciói. Egy működőképes elmélet felé [The Functions of Taste. Science de l'Art]. In Halász László (szerk.): *Művészetpszichológia*. 2. bőv. kiad. Budapest, 1983, Gondolat, 612–627. p.

24 Lindauer, M. S. (1983): Az esztétikai személy nyomában [A la recherche de la personne

ságairól szólva azt elemzi, milyen belső és külső motivációk tesznek valakit a művészetté „fogyasztójává”. E tekintetben ő maga a hetvenes évek Franciaországát illetően vállalkozott egyfajta típusalkotásra. Tanulmányában sok figyelemre méltó megállapítást találunk, jóllehet a befogadás tartalmára nem ad lényegi magyarázatot.

Ha ismerjük a befogadó motivációit, eljuthatunk az alkotások keltette emóciók, a hatás vizsgálatáig, strukturálisan elemezhetjük a megfelelés és a különbözőség okait.

Ilyesmivel próbálkozott már Susanne K. Langer²⁵ (1942) is. Kimutatta a műalkotás szerkezete és az élet közötti hasonlóságot, s ebből következően azt, hogy a néző-befogadó belevetíti a maga átélt életét a műalkotásba. Eredménye azt a közhelyszámba menő megállapítást erősíti, mely szerint a jó művészet életszerű vagy eleven.

Lásd erről részletesebben Herbert Read,²⁶ Kenneth Clark,²⁷ H. Hanson,²⁸ John Hedgecoe²⁹ és Henry Moore³⁰ fejtegetéseit.

Ide sorolható Irving L. Child³¹ (1969) kutatása is, aki a befogadást a műalkotás szerkezete felől közelítette meg. Szemiotikus nézőpontja szerint a jel, és amire utal, szerkezetileg hasonlít egymásra, de a kettő különböző érzékleti modalitásokban fordul elő. A szinesztétikus élmény, valamint a metaforikus megjegyzés lehet ennek legmegfelelőbb példája. Child tétele bizonyításához kidolgozta az ún. szemantikus differenciál-módszert.

A művek szerkezete felől tovább vizsgálódva, ahhoz, hogy az egyéni foga-

esthétique. Université de Paris, 1976–1977]. In Halász László (szerk.): *Művészetpszichológia*. 2. bőv. kiad. Budapest, 1983, Gondolat, 486–498. p.

25 Langer, S. K. (1942): *Philosophy in a New Key: A Study in the Symbolism of Reason, Rite and Art*. Cambridge, 2000, Harvard University Press. Idézi Moles, A. A. (1975): *A giccs, a boldogság művészete*. Budapest, Gondolat.

26 Read, H. (1956): *The Art of Sculpture*. Princeton, New York, Wilkey. Idézi Moffet (1983): In Halász László (szerk.): *Művészetpszichológia*. 2. bőv. kiadás. Budapest, 1983, Gondolat, 415. p.

27 Clark, K. (1969): *Civilisation*. New York, Wilkey. Idézi Moffet (1983): In Halász László (szerk.): *Művészetpszichológia*. 2. bőv. kiadás. Budapest, 1983, Gondolat, 412–420. p.

28 Hanson, H. (1962): *History of art: A Survey of the Major Visual Arts from the Dawn of History to the Present day*. New York, Wilkey.

29 Hedgecoe, J.–Moore, H. (1968): *Henry Spencer Moore*. New York, Simon–Schuster. Idézi Moffet (1983): In Halász László (szerk.): *Művészetpszichológia*. 2. bőv. kiadás. Budapest, 1983, Gondolat, 412–420. p.

30 Uo.

31 Child, I. L. (1969): Az esztétikai érték sajátos szempontjainak osztályozása [Classements d’aspects de la valeur esthétique. Université de Paris, 1976–1977]. In Halász László (szerk.): *Művészetpszichológia*. 2. bőv. kiadás. Budapest, 1983, Gondolat, 477–485. p.

lomalkotás milyenségét megítélhessük, meg kell ismerkednünk az alkotások bonyolultságával is. Ebből a szempontból David E. Berlyne³² *Az esztétikai preferencia mutatói* című munkáját kell kiemelnünk. Berlyne kísérletében három fogalom esztétikai megközelítése áll: a komplexitásé, a szabálytalanságé és az inkongruenciáé. Gondolatmenetének lényege: az egyénben az izgalom foka arányos a megismerendő alkotás bonyolultságával. (Egy hétfokú skálával tulajdonképpen a tetszerősséget mérte Berlyne [1963], s ebből vonta le a fenti következtetést.) 1965-ben az Osgood-féle³³ szemantikus differenciál-eljárás alkalmazásával bebizonyította, az ingerek háromdimenziós térben helyezhetők el. A három dimenzió Berlyne értelmezésében: az érzékelés, az erő és az aktivitás. Mindez föllelhető és jól elkülöníthető a befogadásban.

Egy másik vizsgálatának a fókuszába az esztétikai kommunikáció érzelmi oldalát állította Berlyne.³⁴ Feltételezi: „[...] a művészet nem tud többet kommunikálni annál [...], mint hogy az emberek odafigyeljenek.” Ez azonban véleményünk szerint egyoldalú és leegyszerűsített álláspont, mivel a művészet alkalmas lehet az emberek személyiségének gazdagítására, az interperszonális kapcsolatok differenciáltabbá tételére, elmélyítésére.

A személyiség és a mű összefüggésével foglalkozik Frank Barron³⁵ is, aki mind a személyiségben, mind a műalkotásban szimplex és komplex típust különböztetett meg.

Barron egy olyan vizsgálati metódust dolgozott ki, amelyben egyrészt tesztek útján mérni lehet, melyik típusba tartozik a személyiség, másrészt a vizsgálat stimulusául használt műveket is ebbe a két csoportba oszthatjuk. Ezzel a módszerrel jól vizsgálható, hogy vajon a szimplex személyiség a szimplex mű iránt vonzódik-e, és ha komplex mű kerül elébe, hogyan fogadja azt?

Egy másik kutatásában Barron nemcsak a szimplex és a komplex személyiségeket és műveket különíti el, hanem a konformizmusra, illetve a nonkonformizmusra utaló jegyeket is. Hasonló Solomon E. Asch³⁶ eljárása, de ő a komplex

32 Berlyne, D. E. (1983): *Az esztétikai preferencia mutatói* [Measures of Aesthetic Preference. Université de Paris, 1965]. In Halász László (szerk.): *Művészetpszichológia*. 2. bőv. kiadás, Budapest, 1983, Gondolat, 499–513. p.

33 Osgood, Ch. E. (1965): Kognitív dinamika az emberi ügyek irányításában. In Hunyady György (szerk.): *Szociálpszichológia*. Budapest, 1984, Gondolat, 84–115. p.

34 Berlyne, D. E. (1983): *Az esztétikai kommunikáció érzelmi oldala* [Affective Aspects of Aesthetic Communication. New York–London, 1972]. In Halász László (szerk.): *Művészetpszichológia*. 2. bőv. kiadás Budapest, Gondolat, 514–542. p. Idézet 537. p.

35 Barron, F. (1973): *A komplexitás – illetve egyszerűség – mint személyiség-dimenzió* [Complexity as a Personality Dimension. California, University of California Press]. In Halász László (szerk.): *Művészetpszichológia*. Budapest, Gondolat, 84–107.

36 Asch, S. E. (1973): *Személyekről alkotott benyomások*. In Hunyady György (szerk.): *Szociálpszichológia*. Budapest, 1973, Gondolat, 137–151.p.

nonkonformistákat alkotó személyiségeknek, míg a másik csoportot nem alkotó személyiségeknek nevezi.

Richard S. Crutchfield³⁷ (1962) együttesen vizsgálja az alkotást és a konformitást. Nála még teljesebb a két típus jellemzése:

konform értékek és viselkedés	nonkonform
ego-involvált	feladatinvoltált
külsődleges	az alkotás többnyire szükségletkielégítő belsőleges

A kreativitást és a műbefogadást egyaránt befolyásolja a teljesítménymotiváció. John Atkinson³⁸ mérte először (1958), hogy a kudarcból való félelem rontja a teljesítményt. Julian Rotter³⁹ (1966) a belső és a külső kontrollt tartotta döntő elemnek, és azt tapasztalta, hogy azoknak, akikben erős és meghatározó a belső kontroll, nagyobb az alkotókedvük és egyben a teljesítményük, míg a másik csoportnál, ahol a külső kontroll az erősebb, az eredmény kimenetele véletlenszerű. Robert LeVine⁴⁰ (1969) szerint az autoritarizmus mértéke fordítottan arányos a teljesítménymotivációval.

Barron kreativitáskutatását erősíti Eisenman és Robinson⁴¹ (1967), akik jelentős együttjárást mutattak ki a komplexitás és a kreativitás között, később pedig Grossman és Eisenman⁴² (1971) bizonyította, hogy az autoritarizmus és a kreativitás ugyanazon kontinuum ellenkező végpontjai.

A kreativitásvizsgálat gazdag lehetőségeket kínált, így jutott el Uhes és Shover⁴³ (1970) a zártság és a kreativitás méréséhez, de vizsgálatuk a korábbiakhoz képest új eredményeket nem hozott. Ohnmacht és McMorris⁴⁴ (1971)

37 Crutchfield, R. S. (1962): Conformity and Creative Thinking. In Gruber, A.–Tervell, G.–Wertheimer, M. (eds.): *Contemporary Approches to Creative-thinking*. New York, NY, Prentice-Hall.

38 Atkinson, J. W. (1958): *Motives in Fantasy, Action and Society*. Princeton, NJ, D. Van Nostrand Company, Inc.

39 Rotter, J. B. (1966): Generalized Expectancies for Internal Versus External Control of Reinforcement. *Psychological Monograph. General and Applied*, Vol 83 (1), pp 1–28.

40 LeVine, R. A. (1969): *Dreams and deeds: Achievement Motivation in Nigeria*. Chicago, University of Chicago Press.

41 Eisenman, R.–Robinson, N. (1967): Complexity-simplicity, Creativity, Intelligence and other Correlates. *Journal of Psychology*, Vol 67, pp 331–334.

42 Grossman, J. C.–Eisenman R. (1971): Experimental Manipulation of Euthoritarianism and its Effect on Creativity. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, Vol 36, pp 286–291.

43 Uhes, M. J.–Shover, J. P. (1970): Dogmatism and Divergent – Convergent Abilities. *Journal of Psychology*, Vol 75, pp 98–103.

44 Ohnmacht, F. W.–McMorris, R. F. (1971): Creativity as a Funktion of Field Independence and Dogmatism. *Journal of Psychology*, Vol 79, pp 359–379.

megismételték az előbb említett kísérletet, oly módon, hogy külön-külön vizsgálták a zártságot és a kreativitást, ahol ugyan szignifikáns összefüggést nem, de együttjárást ki lehetett mutatni. Ha a képességeket ebből a szempontból jellemezzük, a szintetikus képesség a személyiség nyitottságával jár együtt, míg az analitikus képesség a zártsággal.

Érdemi továbbfejlődést hozott John P. Guilford⁴⁵ (1959). Olyan intelligencia- és kreativitás-vizsgálatot végzett, amelyből a tevékenység minőségére is következtetni lehet, éspedig:

Produktív tevékenység

A feladatnak egyetlen helyes megoldása van	Több megoldás
Konvergens gondolkodás dominál	Divergens gondolkodás dominál, ami összefügg a kreativitással

Csak felsorolásszerűen említjük meg McKinnon (1962), Getzels és Jackson (1962), Wallach és Kogan (1965), valamint Burt (1962) törekvéseit, melyek az intelligencia- és a kreativitásteszték közti korrelációt, illetve függetlenséget elemzik.

Hudson⁴⁶ (1970) óta bizonyított, hogy az intelligenciát és a kreativitást nem lehet szembeállítani egymással, sokkal inkább fontos a kreativitás és a személyiségtípusok együttes elemzése. Wundt⁴⁷ kutatásaiból tudjuk, a maximum és minimum között kontinuum (folytonosság) létezik, és ő ennek alapján kategorizál. Gyorsnak nevezi azokat, akiket a korábbi tipológiák szangvinikusnak, kolerikusnak írtak le, akiket erős érzelmeik vezérelnek, míg lassúnak azokat, akiket melankolikusnak, flegmatikusnak, gyenge érzelmekkel rendelkezőknek tartanak a tudósok.

Bár valamennyi típusalkotás alapja a hippokratészi–galénoszi vérmérsékleti besorolás, az újabb és újabb vizsgálatok finomítják a személyiséglelektan ez irányú megállapításait. Így történt ez Hans Eysenck⁴⁸ esetében is. Ő Wundt értelmezéséből indul ki, de nála

extraverzió szerepel a gyors helyett	introverzió a lassú helyett
instabil érzelmek az erős helyett	stabil a gyenge érzelmek helyett

Eysencknél – akár Jungnál és Kretschmernél – a dimenzionális alaktan dominál, ami elősegítette az átmenetek operacionalizálását és differenciáltabb le-

45 Guilford, J. P. (1959): *Traits of Creativity*. New York, Harper.

46 Hudson, L. (1970): The Questions of Creativity. *Journal of Creative Behaviour*, Vol 4, pp 149–168.

47 Wundt, W. (1920): *Erlenbtes und Erkanntes* [Amit tapasztaltam és felfedeztem]. Stuttgart, 1920.

48 Eysenck, H. J.–Rachman, S. (1966): Reply to a 'critique and reform' of Behaviour Therapy. *Psychologie Bulletin*, Vol 65, pp 165–169.

írását. Olyan új pszichodiagnosztikai mérőműszerek kidolgozása vált lehetővé, amelyek éppen az attitűdök, a jellem és a képesség egymást átható voltát teszik egyre megismerhetőbbé.

Kiegészítésre szorultak viszont ezek a vizsgálatok abból a szempontból, miként befolyásolja az egyén motivációit a családi és a társadalmi háttér. Ebből a szempontból azok a kutatások fontosak, amelyekből láthatjuk például, hogy a szülői függés eredményeként zárt, dogmatikus szemléletmód és gyenge alkalmazkodóképesség alakul ki az egyénben (Rokeach 1960), míg a cselekvési függetlenség korai biztosításával nyílt személyiség formálódik (Winterbottom 1958). Ha a szülő és a társadalom már gyermekkorban megfelelő szabadságot biztosít és az értékekre orientál, az egyén autonómiája sértetlenül kifejlődhet, kialakul benne a felelősségérzet és képesség a sokoldalú azonosulásra (McKinnon 1962).

A művek befogadásának motívumairól, a preferenciáról, az ítéletalkotásról viszont Christian Rittelmeyer⁴⁹ dolgozott ki olyan módszert, amelynek segítségével megbízhatóan mérhetjük az ingerek által létrehozott bonyolult pszichofiziológiai folyamatokat.

A világgép fogalma is megjelenik a befogadás szociológiájában, esztétikájában és pszichológiájában – ha nem is nevezik mindig ezzel a szóval. Lényegében ez áll Theodor W. Adorno⁵⁰ elemzéseinek középpontjában. Véleménye szerint minden műalkotásnak kettős jellege van. Egyrészt „társadalmi tény”, másrészt viszont a valósághoz képest valami más, valami zárt azzal szemben, és valamilyen autonóm. A mű szociológiai lényege a szerkezetében van, ezért amikor elemezzük, nem pusztán a befogadás külső folyamatait és motívumait kell értelmeznünk, hanem magát a művet, autonómiájában és társadalmi tény voltában egyszerre.

Lucien Goldman⁵¹ is egyetért Adornóval abban, hogy a műalkotás lényege a benne megfogalmazott világgép. Adornóval szemben azonban (aki szerint a műalkotást a filozófia szintjén meg kell haladni ahhoz, hogy megértsük) Goldman magát a művet értelmezi totális világgé: konkrét hangok, színek, szavak és személyek összességének, univerzumának. Regényelemzése központjában a mű értékszerkezete áll (éspedig nemcsak a horizontálisan megkülönböztetett értékeké, hanem a vertikálisan és funkcionálisan is különböző értékfajtáké, azaz az értékek felületi és mélyszerkezetének összefüggésé).

49 Rittelmeyer, Ch. (1983): Dogmatizmus, intolerancia, és modern műalkotások megítélése [Dogmatism Intolerans und die Beurteilung. Köln, 1969]. In Halász László (szerk.): *Művészetpszichológia*. 2. bőv. kiadás. Budapest, Gondolat, 435–450. p.

50 Adorno, Th. W. (1970): *Zene, filozófia, társadalom*. Budapest, Akadémiai.

51 Goldman, R.–Adorno, Th. W. (1978): A második nemzetközi irodalomszociológiai kollokviumon (Royaumont) lezajlott vita kivonatos jegyzőkönyve [Deuxième colloque. Bruxelles, 1973/3–4.]. In Józsa Péter (szerk.): *Művészetpszichológia*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 77–92.

Hasonlóképpen gondolkodik Pierre Bourdieu is, mert a műalkotás észleléséről szólva nemcsak a pszichológiai folyamatokat írja le, hanem a befogadási szinteket is elemzi. „Minden mű kétszer jön létre: egyszer az alkotó teremti meg, egyszer pedig a néző (illetve az a társadalom, amelyhez a néző tartozik). [...] valamely műalkotás olvashatósága a konkrét egyén számára annak a távolságnak a függvénye, amely a mű által igényelt kód belső bonyolultsági és finomsági fokával definiált emissziós szintet elválasztja a társadalmi kód egyéni birtoklási fokával definiált befogadási szinttől (a társadalmi kódnak a mű által igényelt kóddal való adekváttsága is különböző fokú lehet). Minden egyénnek meghatározott és korlátozott kapacitása van arra, hogy felismerje a mű által nyújtott »információt«.”⁵²

Ugyanakkor az is igazolódott, hogy azonos művekkel kapcsolatban a befogadók eltérő magatartását csak szociológiai fogalmi keretben lehet értelmezni (feltéve, hogy a befogadók eltérőek). Ám ha a befogadók az alapváltozóknak (kelemény változóknak) megegyeznek, és véleményük az azonos művekkel szemben eltérő, a vizsgálódás átalakul ismét pszichológiává.

A szociál- és művészetszociológiai kutatók próbálkoztak áthidalni ezeket a nehézségeket. A művészetek köréből elsősorban a zene és a képzőművészet látszott transzporálhatónak, később a kör az irodalommal és a filmmel bővült. Sokáig csak részleteket emeltek ki művekből, csupán a nyolcvanas évektől kísérletezünk teljes művek, sorozatok, variációk bemutatásával, összehasonlításával.

Mikol⁵³ (1960), Rittelmeyer (1969) és Pyron⁵⁴ (1966) művészetszociológiai kutatásaiban közös az a felismerés, hogy a zárt személyiségek kedvezőtlenül fogadják a modernebb alkotásokat, még zárkózottabbá válnak. A részleteket népszerű-kommersz, klasszikus és modern művekből válogatták.

Wallach⁵⁵ (1959) zenével, Aronson⁵⁶ (1958) firkákkal kísérletezett, céljuk az volt, hogy kiderítsék a kockázatvállalás mértékét. A zenére való nyitottság ugyanis nagy érzelmi kockázatot jelent, ami az extrovertáltak sajátja, ennek kerülése viszont ronthatja a teljesítményt.

52 Bourdieu, P. (1978): A művészeti észlelés szociológiai elméletének elemei [Elements d'une théorie sociologique de la perception artistique. Paris, 1968]. In Józsa Péter (szerk.): *Művészetszociológia*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 175–200. p. Idézet 181. p.

53 Mikol, B. (1960): The enjoyment of new musical systems. In Rokeach, M. (ed.): *The open and closed mind*. New York, Basic Books, 270–284. p.

54 Pyron, B. (1966): Projection of Avant-garde Art and the Need for Simple Order. *Journal of Psychologie*, Vol 63, pp 83–88.

55 Wallach, M. A. (1959): Art, Science and Representation: Toward an Experimental Psychology of Aesthetics. *Journal of Aesthetics and Art Criticism*, Vol 18, pp 47–63.

56 Aronson, E. (1958): *The Need for Achievement as Measured by Graphic Expression*. New York, Wilkey.

Számos hasonló szellemes megoldással kísérleteztek már, hogy közelebb kerülhessünk a műbefogadás pszichológiájához.

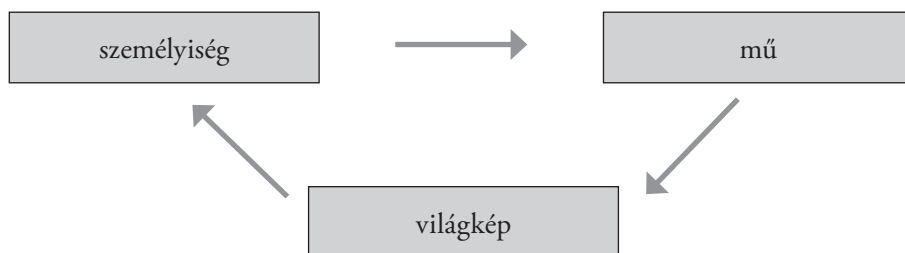
A következőkben összefoglaljuk az angol iskola irányzatait, mivel a részletes elemzésre ebben a tanulmányban nem térünk ki, de jelentőségük és hasznosíthatóságuk indokolja, hogy említsük őket.

A kognitív stílusok szerepe az esztétikum megítélésében

Szimplex		Komplex
Eysenck (1940, 1941)	Kapcsolat a művekben	Barron (1953) és Welsh (1959) művészeti skálája
Burth (1939)	Vonzódás az extroverzió és az introverzió között	McKinnon (1962) – a befogadó nyitottsága = komplex választás
Day (1965)	Ellentétes eredményeket	Ehrenzweig (1962) – az alak és a háttér viszonya olyan, mint az antikvitás prototípusa
Jaminson (1972)	kaptak az extroverzióról,	Barron (1953) – vizuális és verbális eredetiség = az eredeti személyiség jobban viseli a két- vagy többértelműséget
Rosenthal (1972)	tehát kiderült, hogy a	Child (1976–77) – a vizuális élmény helyes értékelése együtt jár a komplexitás-toleranciával
Eysenck (1972)	komplexitást kell kutatni	Wilson és munkatársai (1973) – a konzervatívizmus az egysíkú személyiség jellemzője
Child (1965)		Patterson (1973) – a fentiekkel ellentétes eredményre jut

Mindezek az elméletek, módszerek, megközelítési módok megegyeznek abban, hogy valaminek (vagy a személyiségnek, vagy a műnek, vagy mindkettőnek) a struktúráját igyekeznek feltárni – bár különböző módon. A kutatások következő csoportja viszont inkább a művel való viszony folyamatára kíváncsi. Összefoglalásként egy háromszöggel ábrázolhatjuk mondanivalónkat:

A percepció folyamatábrája

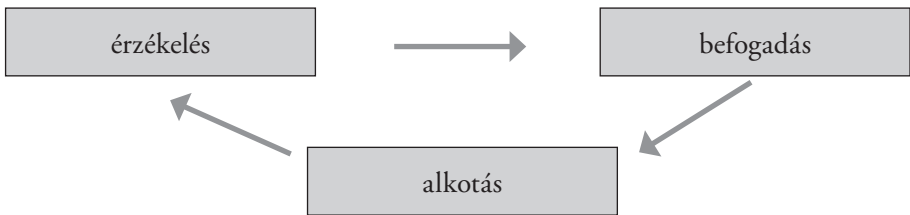
B) A művészettel való kapcsolat mint folyamat

„Az alkotó folyamat, amennyire egyáltalában követni tudjuk, az archetípus megélése, kifejllesztése és kialakítása a kész műig. Az ősi kép megformálása bizonyos fokig fordítás a ma használt nyelvre. Így mindenki számára lehetővé válik az élet legmélyebb forrásainak fellelése, amelyek egyébként rejtve maradnának előtte” – írta Jung.⁵⁷ A művészet a különösséget (Lukács György) jelenti, de ezt másképpen értelmezik maguk a művészek és másképpen a befogadók. Az alkotás folyamatához olyan ihletre (József Attila) van szükség, amely képessé teszi a szerzőt, hogy egy egyetlen pillanatban (Lessing) az egész valóságot ábrázolja. A közönség pedig átfordítja, egyéni értelmezését adja a műalkotásoknak, miközben azok megőrzik általános érvényüket.

A pszichoanalitikus teoretikusok régóta keresik a gondolkodás drive (belső késztetés) irányítottságú és az alkotóképesség, illetve felfogó-, befogadó képesség közötti összefüggéseket. Számunkra azok a megfigyelések hasznosak, amelyek az alkotók és a műélvezők magatartását a művészetekkel való kapcsolatukban, kölcsönhatásukban értelmezik.

Az esztétikai alkotás és általában az esztétikum észlelése, érzékelése, az általuk keltett izgalom olyan tudati folyamatokat vált ki, amelyek alternatívaként jelentkeznek a személyiségben: egy mű hatására vagy más autonóm alkotásokat hoznak létre (például a művészek), vagy a megismert tartalmat (művet) újraalkotják magukban. A művel kapcsolatos tevékenységeket ezért rendszerint szintén egy hármas szerkezetben, háromszögön szemléltethetjük:

A mű létrejöttének folyamatábrája

Az érzékelés és az észlelés esztétikai szempontú megközelítésével Gustav Fechner XIX. századi úttörő munkája után sokat foglalkoztak. A legújabbak közül Berlyne munkásságát érdemes kiemelni. Ő látási ingermintákkal végzett kísérleteket, és ezzel a művészetek által kiváltható érzelmi folyamatokat vizsgálta. (Ez a kutatása egyes elemeiben a mi vizuális generatív kísérleteinkhez hason-

57 Jung, C. G. [1932] (1973): Az analitikus pszichológia és a költői műalkotás közti összefüggésről [Über die Beziehungen der analytischen Psychologie zum dichterischen Kunstwerk. Leipzig]. In Halász László (szerk.): *Művészetpszichológia*. Budapest, 1973, Gondolat, 201–217. Idézet 211. p.

lítható.) Berlyne⁵⁸ e motivációs kísérlet alapján úgy találja, hogy az ingereknek (azaz ez esetben a műveknek) három fő sajátossága van: pszichofizikai, kollektív és ökológiai.

A befogadást Nancy Hasenfus⁵⁹ is folyamatként írja le. A személyiségben végbemenő változás fázisait és jellemzőiket elemezve arra keres választ, milyen hasonlóságokat mutatnak a művészi ingerek, és ezek a hasonlóságok elegendőek-e ahhoz, hogy egyes műalkotásokat stílusuk szerint csoportosítsunk, amikor az egyes csoportokban különböző eszközökhöz tartozó alkotások kerülnek össze. A befogadást elsődleges és másodlagos folyamatként ábrázolja (vö. Barron következtetéseivel), ahol az első az álomszerűséget, a második a logikus megértést jelenti.

A művészettel való kapcsolat folyamatként való vizsgálata megköveteli, hogy a befogadást mindig az alkotással összefüggésben nézzük. Közhely már, hogy a kettő dialektikusan függ össze: a befogadás folyamatában még a legpasszívabb műélvezőnek is fel kell építenie (tehát bizonyos fokig újra kell alkotnia) a művet – és viszont, a legújítóbb szellemi alkotó is a befogadott művek egész sorára támaszkodik.

A befogadás több fontos kísérleti vizsgálata irányult arra, hogy a folyamatot a befogadó aktivitása felől közelítse meg.

Berlyne⁶⁰ 1971–72-ben a Fechner által kidolgozott (1976), alulról felfelé minősítő skála segítségével verbálisan mérte a művészetek hatását. Ebben az esetben a „kollektív” ingerek tényleges motivációs hatását az érdekesség, a tetszés és az exploráció függvényében értelmezte, s kísérleti személyeit az alkotókészség mértéke szerint csoportosította.

Berlyne más művészeti kísérleteiben például bonyolult ábrákat csoportosított újra, a kreativitás mértékét összehasonlította a Barron–Welsch-féle művészeti skálával, és a kettő között korrelációt állapított meg. Ez indította arra, hogy együttesen vizsgálja a komplexitást, a szabálytalanságot és az inkongruenciát. Ezeket összefoglalóan kollatív változóknak nevezte, és az egyéni kreativitás és befogadás szempontjából mérte szerepüket.

Tapasztalatai alapján Berlyne feltételezte, hogy a befogadás minősége az explorációk valamelyikének erősségétől függ. Olyan komplex kísérletet folytatott, amelyben a kollatív változók és az esztétikai viszonyt ötvöző exploráció együttes hatását mérte. Ez azt jelenti, hogy a kollatív változók a specifikus explorációt segí-

58 Berlyne, D. E. (1972): Experimental Aesthetics. In Berlyne, D. E. (ed.): *Studies in the new experimental aesthetics*. New York, Basic Books, 1–25. p.

59 Hasenfus, N. A. (1983): Közlési eszközös stílus: pszichológia megközelítésében [Cross-media Style: a Psychological Approach. Poetics, 7. 1978]. In Halász László (szerk.): *Művészetpszichológia*. 2. bőv. kiadás. Budapest, 1983, Gondolat, 599–611. p.

60 Berlyne, D. E.–Parkam, L. (1972): Determinants of Subjective Novelty. In Berlyne, D. E. (ed.): *Studies in the new experimental aesthetics*. New York, Basic Books, 49–58. p.

tették, amely érzékleti vagy episztemikus kíváncsisággal jár. Ami pedig a diverzív explorációt jelenti, az az érdekes, a szórakoztató ingerekkel függ össze.

Berlyne nyomán többen próbálkoztak a percepció mérésével. Közülük Ernst Schachtel⁶¹ (1959) eredményeit tudtuk kutatásunkban felhasználni. A befogadást két oldalról közelíti meg:

Autocentrikus	Allocentrikus
e képesség gátolja a valóságlátást (dominálnak a klisék)	e képesség egyben merészség a megismerésre (a tárgy legteljesebb felfogása)

Lindon Parkam⁶² Berlyne-nel közösen dolgozott, először egyes hangokkal, majd hangsorokkal kísérletezett. Az itt alkalmazott módszer számunkra is tanulságos:

- a) mérte a hallgatási időt,
- b) az explorációs választást és
- c) a tetszésre és érdekességre vonatkozó értékeket.

A részeredményeket összegezve megállapították, hogy szoros összefüggés van az érdekesség, a tetszés és az exploráció között (vö. Berlyne megállapításával: pszichofizikai, kollektív és ökológiai ingerek).

François Molnar⁶³ a térbeli művészetek időbeli aspektusát írja le, miután kísérletileg vizsgálta, hogyan és milyen gyorsasággal reagálnak alanyai a külső ingerekre (a művekre). A megoldás kulcsát az emberekben rejlő kreatív és generatív készségben kereste és találta meg.

David Perkins⁶⁴ szintén a generativitás és kreativitás fokozatairól, a megértés és az alkotás lehetőségeiről ír költészeti kísérletei kapcsán. Itt is egyszerre találkozunk a szimplex és a komplex személyiség mint befogadó és mint alkotó problémájával.

Az alkotás és befogadás összefüggése felveti az alkotás (kreativitás) szintjeinek kérdését, ami egyre fontosabb szerepet játszik a kreativitás gyarapodó irodalmában. Amióta Irwing A. Taylor⁶⁵ ötfokú skálán ábrázolta a kreativitás szintjeit

61 Schachtel, E. G. (1959): *Metamorphosis*. New York, Basic Books.

62 Lásd a 60. lábjegyzetet.

63 Molnar, F. (1983): A térbeli művészetek időbeli aspektusa [L'aspect temporel des Arts de l'Espagne. Université de Paris, 1978]. In Halász László (szerk.): *Művészetpszichológia*. 2. bőv. kiadás. Budapest, Gondolat, 152–192. p.

64 Perkins, D. (1983): Keressünk jobb szót: költészeti kísérletek [The Art and Cognition. London, 1977]. In Halász László (szerk.): *Művészetpszichológia*. 2. bőv. kiadás. Budapest, 1983, Gondolat, 152–192. p.

65 Taylor, I. A. (1973): Az alkotófolyamat természete [The Nature of the Creative Process. New York, 1959]. In Halász László (szerk.): *Művészetpszichológia*. Budapest, 1973, Gondolat, 230–248. p.

(a puszta újraalkotástól a zseniális újítóiig), az idevonatkozó pszichológiai munkák jelentős része foglalkozik a fokozatok elkülönítésével. Számunkra ebből az a fontos, hogy az egyes szinteken más az alkotás és a befogadás egymáshoz való viszonya. Alsó szinten – amit mi generativitásnak nevezünk – az alkotás voltaképpen variatív újraalkotás, egy-egy magasabb szintű alkotótevékenység eredményeképpen létrejött mű befogadása is generatív alkotóképességet kíván.

Itt azonban egy strukturális kérdés is jelentkezik: az alkotás–befogadás két szintjének (generatív–konstruktív) szerkezeti eltérése (amelyek szabatos elkülönítése nélkül a kérdés vizsgálhatatlan).

Az irodalomban ennek megoldására is találunk kezdeményezéseket. Mindenekelőtt azokat a munkákat kell említenünk, amelyek a művek struktúráját nem a világkép, hanem a formai elemek elrendezésének rendszere szerint közelítik meg.

Kurt Blaukopf⁶⁶ éles megfogalmazása szerint például a zene szociológiájának alapja a hangrendszerek szociológiája. A hangrendszert ugyanis a nép, az egész társadalom alkotta meg, az egyes alkotó, még a legzseniálisabb is, csak kevésbé tud(hat) figyelni rá.

Blaukopf felfogása ebben a vonatkozásban Max Weber posztumusz zene-szociológiai tanulmányára támaszkodik – de ha távolabbi rokonait keressük, az orosz zenetudományi iskoláig, Javorszkijig⁶⁷ és Aszafjevig⁶⁸ is eljutunk. Ők ugyanis szintén a hangrendszerek (Aszafjevnél: intonációs rendszerek) elemzéséből indultak ki, s az intonációs nyelv változását a társadalom változásával kapcsolták össze.

C) Tipológia

A befogadás tipológiáját az eddig tárgyalt tényezők – a személyiség és a mű struktúrája, a mű világképe, közérthetőségének szintje, társadalmi meghatározottsága stb. – együttesen határozzák meg.

A vonatkozó irodalomban több jelentős tipológiai felosztást találunk, amelyek kritikai elemzése a továbbiakban is feladataink közé tartozik.

a) Igen nagy hatást váltott ki az a tipológia, amely a befogadás irányultságára vonatkozóan a történelmi korok egymásutánjában lát változást. A sort tulajdonképpen Hegellel kell kezdenünk, aki a fejlődést (vagy inkább a művészet elsorvadását) irreverzibilis folyamatként ábrázolta. Eszerint a szimbolikus–

66 Blaukopf, K. (1982): *Musik im Wandel der Gesellschaft. Grundzüge der Musiksoziologie.* München, Piper.

67 Javorszkij, B. (1908): A zenei beszéd felépítése. Lásd Vitányi Iván (1971): *A zenei szépség.* Budapest, Zeneműkiadó, 233–237. p.

68 Aszafjev, B. (1914): A zenei forma mint folyamat. Lásd Vitányi Iván (1971): *A zenei szépség.* Budapest, Zeneműkiadó, 237–240. p.

klasszikus–romantikus művészet a szellem fejlődésének szükségszerű állomásai, a azonban romantikus már a hanyatlást jelenti, a művészet át kell hogy adja helyét a filozófiának.

b) Hegellel szemben a múlt századforduló óta nagy számban jöttek létre olyan elméletek, amelyek ehhez hasonló változásokat láttak, de nem irreverzibilis folyamatként, hanem ciklikusan, egymást váltogatva. Ilyen Heinrich Wölfflin⁶⁹ felfogása a klasszikus és romantikus korszakok változásáról, amely igen sok formában tér vissza; voltaképpen ezen alapul például Arnold Hauser⁷⁰ történeti művészetszociológiája (amely a realista-naturalista és elvontan ábrázoló korok váltakozását vázolja föl), vagy Pirityim Sorokin⁷¹ kultúratipológiája. Sorokin ezt a ciklikus változást általánosítja: az érzéki (szenzuális) kultúrában élő emberek csak azt fogadják el realitásnak, amit érzékelhetnek, az ideatív kultúrában élők számára az érzékfeletti, anyagtalan, spirituális lét a valóság. A kultúra e két típusa mellett rövid időre létrejönnek szintézisek is, amelyeket Sorokin ideális kultúráknak nevez.

c) Nem tévesztendő össze ezekkel azok a tipológiák, amelyek nemcsak történetileg, de logikailag is különböző pólusokat különböztetnek meg a művészet befogadásában. Ide sorolhatjuk Heinrich Besseler,⁷² valamint Theodor W. Adorno⁷³ kutatási eredményeit is.

Besseler ugyanis nemcsak zenei hallástípusokat (passzív és aktív-szintetikus) különböztet meg, hanem ezek megfelelőjét az alkotásban is megtalálja, ami – szemléletét tekintve – már túlmutat a zenén. Gondolatmenetének kiindulópontjában az objektum–szubjektum viszonya áll, ami más művészi módszerek alfája és ómegája is. Így jut el a műalkotás aktív-szintetikus típusához, amely az ábrázolást tekintve extenzív, az alkotómódszert tekintve intenzív.

Hasonló a helyzet Adornónál is. Ő térbeli-ritmikus-impreszív (azaz extenzív) és időbeli-dinamikus-expresszív (azaz intenzív) típusokat különít el. Schönberg és Sztravinszkij alkotómódszere ellentétének elemzésével Adorno – épp a módszer kettősségével – a megismerés új lehetőségeit tárta fel a művészetesztetika és szociológia számára.

E tipológiának is számos változatát találjuk. Már Goethe is megkülönböztette az organikusat és logikusát, voltaképpen ezen alapulnak az olyan, polaritáson

69 Wölfflin, H. (1969): *Művészettörténeti alapfogalmak*. Budapest, Gondolat. Idézi Hauser, A. (1980), II. 364. p.

70 Hauser, A. (1980): *A művészet és irodalom társadalomtörténete* [Sozialgeschichte der Kunst und Literatur]. 2. kiad. Budapest, Gondolat, I–II.

71 Sorokin, P. (1959): *Social and Cultural Mobility*. New York, The Free Press. Idézi Vitányi Iván (1981): *Társadalom, kultúra, szociológia*. Budapest, Kossuth, 271. p.

72 Besseler, H. (1925): *Grundfragen des musikalischen Hörens*. Berlin. Idézi Vitányi Iván (1971): *A zenei szépség*. Budapest, Zeneműkiadó, 93. p.

73 Adorno, Th. W. (1978): *Philosophie der neuen Musik*. Frankfurt am Main, Shurkamp.

nyugvó koncepciók, mint Lendvai Ernőé,⁷⁴ aki ezt a kettősséget Bartók alkotómódszerében mutatta ki. Ebben az általánosításban Lukács György esztétikai összefoglalásáig is eljutunk, ahol – a marxista esztétika történetében először – integrálta ezt a gondolatot, a valóság esztétikai visszatükröződésének két módját különböztetve meg, mimetikus és elvont néven.

Wilbur Schramm⁷⁵ (1968) ellentétpárokban foglalta össze a kulturális beállítódást. Mintája Freud valóság- és öröme volt. Feltételezte, hogy azok választják inkább a kommerszet, akikben kisebb vagy gátolt az antikvítás, a komplexitás és az inkonzisztencia iránti fogékonyság. Az ilyen és hasonló eljárásokkal valóban közelebb kerülhetünk egy-egy befogadói típushoz, de ez még nem oldja meg a befogadás valamennyi rejtélyét.

d) Különböznek mindezekről a tipológiáktól azok, amelyek a befogadás intenzitása és minősége alapján állítanak fel csoportokat. Richard Müller-Freienfels⁷⁶ például eksztatikus, együtt érző és passzív-szemlélő típust különböztet meg. A legárnyaltabb Adorno osztályozása: 1. szakavatottak, 2. zeneértők, 3. képzett fogyasztók, 4. emocionálisak, 5. ellenzéki befogadók (akik valamilyen speciális csoporthoz tartoznak), 6. szórakozást kedvelők és 7. közömbösek.

Számos mai csoportosítás követi ezt a sémát, hol több, hol kevesebb típust véve fel. Felsorolásuk helyett most Stéphane Sarkany⁷⁷ szociológiai szemléletű osztályozását idézzük még, aki a különböző műélvező-típusokat társadalmi típusokkal vonja össze, s ezzel ad jó kiindulópontot.

A tömegirodalom (vagy szórakoztató irodalom) osztályozásából elvezet a tartalmi meghatározásig, majd fogyasztóját négy ízléstípusba (falusi, munkás, művelt amatőr, beavatott) sorolja, és esztétikai, illetve szemantikai aspektusból vizsgálja az olvasót. Magát az irodalmat három nagy csoportba osztja (autonóm, szabadidős, kísérleti), és részletesen a szabadidős termékekkel foglalkozik. A tömegirodalomban tíz alcsoportot különít el, s arra a következtetésre jut, a szabadidős irodalom gazdagsága lehetővé teszi, hogy – különböző fokon – mindenki megtalálja a maga szellemi táplálékát. Joggal kérdezi tehát, milyen módon sajátítja el az egyén a tömegirodalom közléseit:

1. elemi vagy komplex módon,
2. aktív vagy passzív módon,
3. olvasmányélményként, produktív módon.

74 Lendvai E. (1976–1980): *Kodály and Bartók*. Budapest, Zeneműkiadó, 1–4. köt.

75 Schramm, W. (1968): *The Nature of News*. New York, Wilkey.

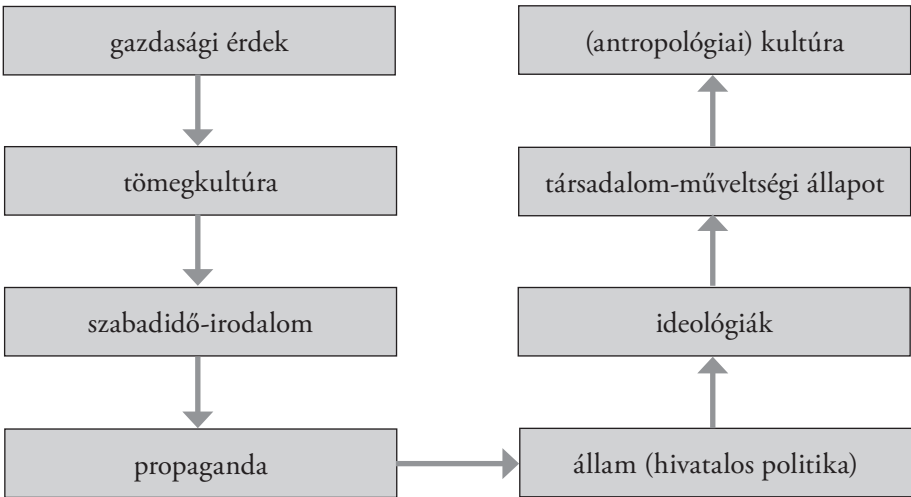
76 Müller-Freienfels, R. [1923] (1973): Az emocionális tényezők a műélvezésben [Die emotionalen Faktoren in Kunstgeniessen. Die Psychologie der Kunst. Stuttgart]. In Halász László (szerk.): *Művészetszociológia*. Budapest, 1973, Gondolat, 375–392. p.

77 Sarkany, St. (1979): *Az irodalomelmélet mint társadalomtudomány. Kritikai bevezetés az irodalom szociológiai szemléletébe*. Bukarest, Kriterion, 257. p.

A szórakoztató irodalom fogyasztóiról és a művekről elmarasztalóan ír, okfejtése viszont túlmutat az adott mű keretein. „A modern tömegolvasmány-termelésnek azonban már szüksége van átlagemberre, egy osztály nélküli lényre, akit az ügy érdekében minden társadalmi sajátosságtól elvonatkoztatnak. Ezt a – véleményünk szerint negatív – lényt az határozza meg, ami nem ő! Nem nagy-, nem közép-, de nem is kispolgár, nincs tudatában társadalmi-kulturális helyzetének, elvont lény, képzeletben megalkotott céltábla, modell, amely nem sért senkit, mert nincs egyetlen problematikus jellemvonása sem...”

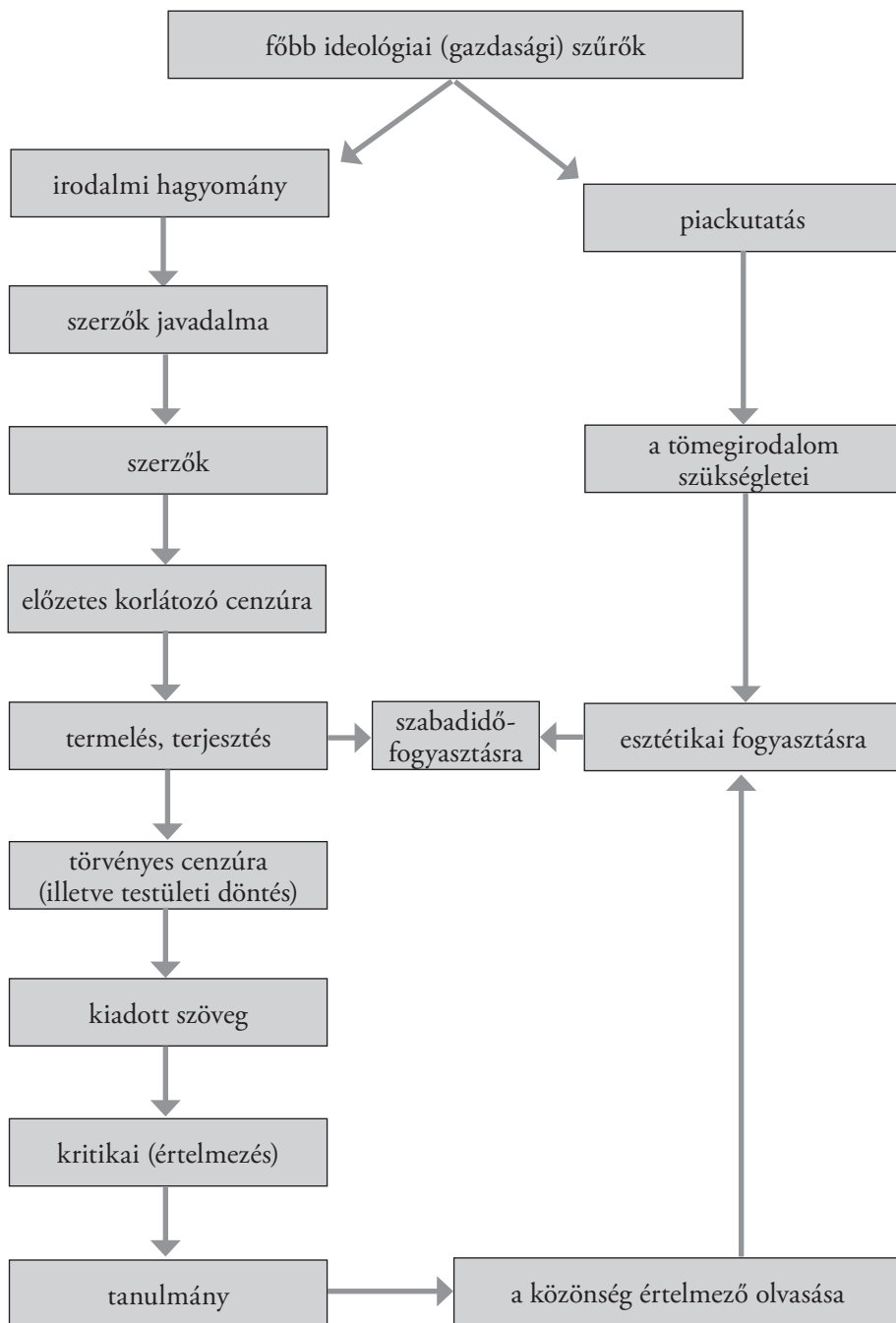
Sarkany modellezi a szabadidő-irodalom dinamikáját, amely egyben útja lehet a tipologizálásnak is.

A szabadidő-dinamika működésének sémája

Látható, Sarkany szintézist alkot a mű, az olvasó és a közvetítő közeg között, így nemcsak az egyes elemeket elemzi, hanem egy újabb rendszerbe vezet bennünket: megismertet a kulturális termék által a befogadóban keletkezett tudati változásokkal. Gondolatmenetét szemléletessé teszi az alábbi modell, amely (vizsgálatunk későbbi szakaszában) alkalmas lehet rá, hogy fényt deríthessünk a befogadás folyamatának és típusának összefüggéseire.

A befogadás folyamata és összefüggésének rendszere

Kutatásunkban éppen ezt az értelmező magatartást szeretnénk tetten érni, mind a befogadás struktúrája, folyamata, mind pedig a befogadás típusa szerint.

e) Végezetül egyelőre részletesebb elemzés és a rendszerbe való, egyértelmű behelyezés nélkül idézünk fel újabb vizsgálatokat, koncepciókat.

A tipológia megalkotásához hasznos információkat adott Joan Rockwell⁷⁸ könyve, amelyben azt elemzi, mennyiben használható fel az irodalom a társadalmi valóság megismerése szempontjából. Okfejtése több szempontból korrelál a mi világgépelemzésünkkel: részben bizonyos művek megértéséhez adja meg a megfejtés kulcsát, részben egy-egy alkotás szociológiai hátterét elemzi, beleértve a fogadtatás minőségét is. Gondolatmenetének egyes elemei – a befogadó műveltsége, szocializációja, attitűdjei – mindenképpen beépítendők saját vizsgálatunkba.

Figyelemre méltó Louis Moffet⁷⁹ munkája, amelyben a szerző a művészetpszichológia új kutatási lehetőségeiről ír. Legfontosabb gondolatai: „[...] az élet egyként jelenti a szubjektív-véleményeket, mint pl. a gondolatokat és az érzéseket, valamint a külsőleg kifejezésre jutó viselkedést. Egy adott műalkotás ábrázolhat egy eszmét, egy érzelmi állapotot, egy attitűdöt, egy jellemet, egy személyközi érintkezést vagy a felsorolt elemek különböző kombinációt, és mindegyik esetben a cél teljes életsorsok megelevenítése.”

Volt olyan nézet, amely a művészetben az eszményi formák utánezését látta (Platón), egy másik szerint a művészet a „tettek utánezása” (Arisztotelész); volt, aki úgy vélte, hogy a művészet a világszellem anyagi kifejeződése (Hegel), és van, aki szerint a belső, szubjektív élményvilág objektívalódása (Susanne K. Langer).

Hivatkozik Moffet olyan elméletekre, mint Fritz Heider (1958) egyensúly-, Charles Osgood (1957) kongruitás-, Robert Abelson és Milton Rosenberg (1960) egyensúly-, Festinger (1957) kognitív disszonancia elméletére, Irving Child (1965) esztétikai fogékonyság elméletére. Ez utóbbi igazolja: azokat a művészeti stílusokat kedvelik az emberek, amelyek személyiségvonásaikat juttatják kifejezésre.

Néhány követendő szempont és módszer a hazai receptívizsgálatok nyomán

A nemzetközi irodalom legfontosabb tendenciáinak e vázlatos áttekintése mellett a Népművelési, illetve Művelődéskutató Intézetben folyó eddigi kutatásokat is érdemes számba venni. Részben azért, mert legalább az adott intézményben meg kell (kellene) tartani a folytonosságot, de részben azért is, mert – mint a következő

78 Rockwell, J. (1980): *Valóság a regényben*. Budapest, Gondolat.

79 Moffet, L. A. [1975] (1983): Műalkotások mint személyek: a művészetszociológia új kutatási iránya [Art objects as people: a new paradigm for the psychology of art. New York]. In Halász László (szerk.) (1983): *Művészetpszichológia*. 2. bőv. kiadás. Budapest, Gondolat, 412–420. p. Idézet 418. p.

felsorolásból is láthatjuk – az intézet kutatásai (mennyiségükben és minőségükben egyaránt) nemzetközi összehasonlításban is jelentősek. Itt a következő kutatásokról és összefoglalásokról kell feltétlenül említést tennünk:

Sokoldalúan és sokfelől érinti az itt felvetett kérdéseket Lendvai Ernő⁸⁰ munkássága. Zeneelemzési módszert ad, amely ugyan a hangszerek elemzéséből indul ki, de eljut a mű világképének feltárásához, s ezen keresztül a személyiséghez. Eredményeinek egy része – megfelelő általánosítással – más művészetekre is alkalmazható. Sok következtetés adódik belőle, legalább nézőpontját tekintve, a befogadás tipológiájára is.

A világlelemzéshez sorolható Józsa Péter és Jacques Leonhardt⁸¹ közös magyar–francia regényolvasat-elemzése, amely módszertanilag is számos újítást tartalmaz.

A műalkotások világképének elemzésével kapcsolatban Vitányi Iván⁸² koncepcióját s az ennek alapján – többek Hosszú Lajos, Tokaji András, Vörös Gizella, Mátyus Aliz, Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor, valamint külső munkatársak által – megkezdett, részben elvégzett munkák sorát említhetjük.

A személyiség és a művészet összefüggését illetően Sági Mária⁸³ kutatását, zárójelentését és a vizsgálódásait összefoglaló könyvet tartjuk jelentősnek. Művében kísérletet tesz a művelődés motivációjának pszichológiai megalapozására, és egy erre vonatkozó személyiségtipológia megalkotására.

A személyiség és a mű összefüggésének elemzését célozza a Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor⁸⁴ által kidolgozott módszer, amelyet elvileg is kifejtettek, és amelynek alapján kísérleteket végeztek.

A személyiség és a mű összefüggése az egyik központi gondolata Vitányi Iván zenepszichológiájának és több más munkájának.

A közérthetőség strukturájára is Vitányi Iván dolgozott ki elméletet, amelyet egyebek között a *Miből lesz a sláger?* című – Lévai Júliával együtt írt⁸⁵ – könyvében alkalmazott, és amely szorosan összefügg a „generatív alkotókészség” kutatásával.

A generatív alkotókészség kutatása sokban összeforrott az intézet nevével: ebben az alkotás–befogadás és a mű összefüggése a tárgy. A kutatásban Sági Mária, Vitányi Iván vettek részt, de saját kutatásaikban hasonló elveket követett Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor, valamint Deme Tamás is.

80 Lendvai, E. (1968): Dualité et synthèse dans la musique de Béla Bartók [Dualitás és szintézis Bartók Béla műveiben]. In Kepes, G. (ed.): *Module, proportion, symétrie, rythme, Bibliothèque de synthèses*, 4. Bruxelles, La Connaissance, 1968, 174–193. p.

81 Józsa P.–Leonhardt, J. (1981): *Két főváros – két regény – két értékvilág*. Budapest, Gondolat.

82 Vitányi I. (1978): Művészet – érték – realizmus. 1–2. rész. *Valóság*, 3. sz. 42–60.; 4. sz. 58–74. p.

83 Sági M. (1979): *Két tanulmány a kreativitás problémáiról*. Budapest, Népművelési Intézet. Kézirat.

84 Kapitány Á.–Kapitány G. (1978): Kollektív irodalmi alkotás. Az esztétikai megismerésmód taníthatóságának feltételeiről. *Kultúra és Közösség*, 1–2. sz. 223–240. p.

85 Lévai J.–Vitányi I. (1973): *Miből lesz a sláger?* Budapest, Zeneműkiadó.

A művészet energetizáló hatását vizsgálta Sági Mária⁸⁶ egy másik kutatásorozata, amely könyv alakban az Akadémiai Könyvkiadónál jelent meg.

Egyes művészeti ágak befogadási struktúrájával foglalkozott Feuer Mária, Strém Kálmán (zene), S. Nagy Katalin, Vitányi Iván, Sági Mária (képzőművészet), Vörös Gizella (film, színház), Mátyus Aliz (színház).

A befogadás tipológiája megalkotásával foglalkozott Józsa Péter (a kulturális blokkok kutatása), Vitányi Iván, Sági Mária és munkacsoportja. Vizsgálataik középpontjában a kulturális magatartás változása állt, melyet az életmód és a szabadidő mennyisége és minősége befolyásolt. Az intézet munkatársai tehát „úttörőként” indítanak kutatásokat a művészetek befogadásáról, folytatják és adaptálják a hasonló nemzetközi kísérleteket.

Józsa Péter, Hankiss Elemér, Halász László, Kamarás István, Vitányi Iván, Sági Mária, S. Nagy Katalin, Feuer Mária – hogy csak a munkánk szempontjából a legfontosabb hazai kutatókat említsük – olyan elméleti és módszertani tapasztalatokat halmoztak föl, amelyeket nemcsak fölhasználtunk, de nélkülük nem is végezhattük volna el vizsgálatunkat.

Előfeltevéseink tartalmi szempontjai

A) Ismeretelméleti megközelítés

Ha a befogadás folyamatát mint ismeretelméleti kérdést vizsgáljuk, a befogadó személyisége és a befogadás tárgya egységes egészet jelent benne, ezen belül azonban több szintet tudunk elkülöníteni. Elméletileg könnyen belátható, hogy a végtelen soknak tűnő befogadói magatartás mégiscsak tipizálható, hiszen ehhez vertikálisan adott a személyiség, a befogadás folyamata és a befogadás tárgya (itt a művészet); horizontálisan pedig az autonomitástól a heteronomitásig több szinten jöhetnek létre találkozási pontok.

A szociológia fejlődésének jelenlegi szakaszában, amikor már nem a mennyiség – a nagy empirikus vizsgálatok – bűvöletében élünk, hanem a sajátosat, a „minőséget” keressük, egy művészetszociológiai, szociálpszichológiai kutatásnak – jelen esetben a mi befogadás-tipológia vizsgálatunknak – nem lehet más célja, mint az, hogy – egzakt módszerek segítségével – a befogadás folyamatát jellemezze. Munkánk során a művészeti alkotásokat (zene, irodalom, film) kvázi projektív tesztként használjuk, az intenzív vizsgálatok során azonban mégis olyan megbízható eredményeket nyerhetünk, amelyekből elvégezhető a típusalkotás. Kutatásunk tengelyében – a hagyományokkal ellentétben – nem a hasonlóság, hanem a különbözőség áll, és ez egyaránt érvényes a befogadók személyére, a befogadás módjára, a percepcióra és az appercepcióra.

86 Sági M. (1980): *Művelődés és személyiség*. Budapest, Művelődéskutató Intézet; uő (1981): *Estétika és személyesség. Vizsgálatok a művészetszociológia köréből*. Budapest, Akadémiai.

A befogadás jellege szerint mindig kettős: egyes elemei konkrétan megjelennek az egyén tudatában, gyakorlatában, mások csak lappanganak. Ez a kétféle „viselkedésmód” sohasem válik el egymástól, és mindig egyszerre van jelen, csupán erőssége, kiterjedése és tartóssága változik. A befogadás folyamatában (az élményszerzésben) valami részleges valami egészzel kerül kapcsolatba, s így különféle lelki minőségeket hoz létre.

A befogadót mint személyiséget is többféleképpen értelmezhetjük, tárgyunk szempontjából azonban most az a döntő, milyen variációk adódhatnak egy olyan „skálázás” esetében, amikor az egyik végpont az autonóm (öntörvényű), a másik a heteronóm (nem öntörvényű) személyiség. Mint Irving A. Taylor kísérleteiből is kiderül, mindez az egyéni kreativitástól függ. Mennél fejlettebb az egyén innovációs készsége, annál inkább feltételezhető, hogy önálló, alkotó módon közelít a művekhez, és hasonlóképpen reagál a világ dolgaira.

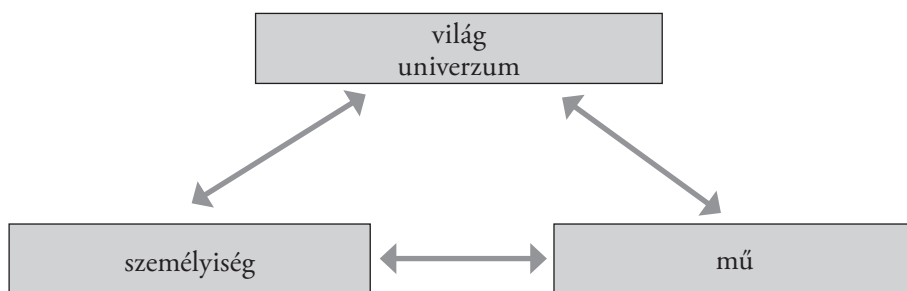
A művek megértése, feldolgozása után olyan új elemekkel gazdagodik, differenciálódik, olyan élményanyag manifesztálódik benne, amely alkalmassá teszi mikro- és makrokörnyezete átfogóbb, plasztikusabb ismeretére, sőt cselekvésre is készítheti. Milyen irányú lehet ez a cselekvés? Az önépítésen túl környezetformáló, optimális esetben pedig alkotó jellegű. Ami tegnap még lappangott csak, csiráiban létezett csupán, az holnapra új készletként, gondolatként tör felszínre.

A befogadás milyenségét számos külső és belső tényező alakítja. A már említett innovációs készségen kívül az egyén általános műveltsége, a társadalom szerkezetében elfoglalt valóságos helye és az a szubjektív aspirációs készsége, amelynek alapján valahová helyezni szeretné önmagát.

Befolyásolják a saját és a társadalom részéről jelentkező igények, motivációk, az az attitűdsor, amely bármely külső és belső mozgás esetén adekvátan változik. Mivel abszolút értelemben nincs statikus személyiség, nekünk sem a konstans elemeket kell vizsgálnunk, hanem a változókat.

Viszonyítási alapul a mű, illetve a műveket inspiráló közeg szolgálhat, hiszen a világ (az univerzum, a társadalom) egyszerre tárgya és színtere a műnek és a személyiségnek (befogadónak) is.

Az alkotás folyamata

Belátható ezek után, hogy sem a befogadás folyamatát, sem a befogadói magatartást, sem a műveket nem lehet polarizálni, a fekete és a fehér ellentétéként értelmezni. Ha ugyanis egyszerűen az történné, hogy egy autonóm személyiség csak az autonóm alkotásokat választja, csak azokkal érintkezik, és ennek eredményeképpen egy új minőségbe lép át, vagy fordítva: akkor az egész befogadás-vizsgálatra nem volna semmi szükség.

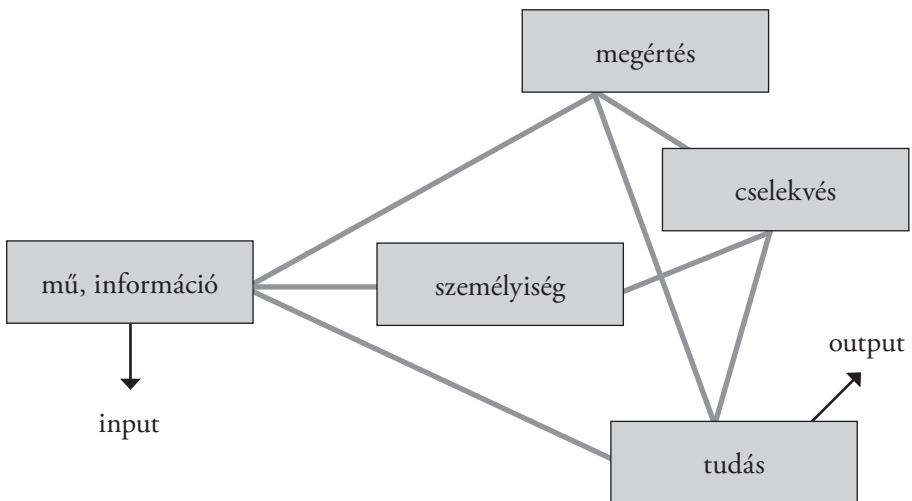
Az azonban formállogikai úton is igazolható, hogy az autonómítás és a heteronómítás – bármelyik elemre (mű, személyiség) vonatkoztatjuk is – számos variációt hoz létre, és nem mindig érhető tetten nyilvánvaló módon.

Lehetséges, hogy egy heteronóm személyiség a véletlenek összjátéka folytán úgy találkozik egy autonóm alkotással, hogy az szükségszerűen valami mássá (nem heteronómmá) alakítja. Sokféle megoldás adódhat, a kérdés az: miként válik a mennyiségi megismerés minéműséggé, majd minőséggé. Az élményanyag, a befogadó lelkiállapota, nyitottsága vagy éppen zártsága – megannyi meghatározó, formáló eleme a befogadásnak.

B) A befogadót inspiráló közeg

Munkánk során azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az egyéni reakciók nem mindig azonnal érzékelhetők, és nem mindig ugyanabban a „szférában” jelentkeznek, mint ami kiváltotta őket. Evidenciának tűnik, mégis gyakran keressük ugyanabban a síkban az input jeleket, mint az outputot.

Az érékelés, észlelés folyamata

Szergej L. Rubinstein prizmához hasonlítja a személyiségben lejátszódó megismerési folyamatot, amire mi ebben a kutatásban úgy hivatkozunk, hogy cáfoljuk a passzív befogadói típust. Ahogy az információk áradatától – ha latensek is – nem

tud sem tudatosan, sem ösztönösen elzárkózni senki, az is elképzelhetetlen, hogy valamilyen hatást ne gyakoroljanak rá. Erre a hatásra a művészetszociológus nemcsak úgy figyel, hogy az egyes embert figyeli, hanem a közösséget, a társadalmat is.

Raymond B. Cattell⁸⁷ (1943) nagyszerű kutatásában az érzelmek és az attitűdök ingadozását mérte, és ebből a jellem és a vérmérséklet integrációjának mértékére is mutatót dolgozott ki. Megalkotta az ún. „jellemfaktort”, amellyel megbízhatóan le lehet írni a motívumok állhatatosságát, a hivatást, az energiát, az élénkséget és a gondolkodás mélységét.

Ennek a jellemfaktornak vagy személyiségváltozónak az alkalmazásával egyrészt viszonylagos teljességgel szólhatunk a hierarchiába szerveződött érzelmekről és integrációjukról. E töltések, impulzusok révén a személyiségben sajátos dinamikus egyensúly jön létre, amely lehetővé teszi a viselkedés relatív állandóságát, amelyet másrésztől a külső (morális és anyagi) feltételek is befolyásolnak. Hasonlóképpen Cattell kísérletéhez, a művészeti recepcióban mi is mérjük az érzelmek ingadozását, és az eredményeket mint a jellem, illetve egy közösség válaszait értelmezzük.

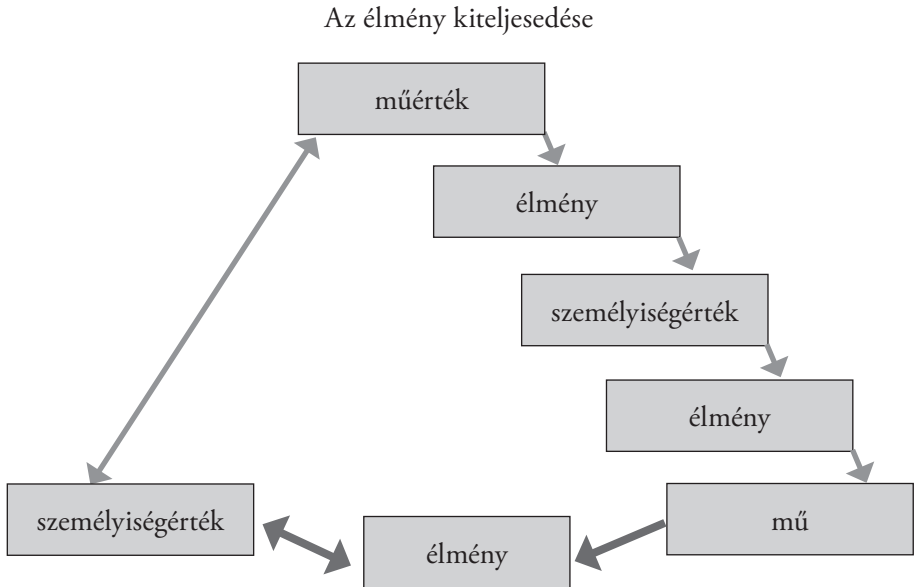
Minden szociálpszichológiai vizsgálatnak éppen az a tárgya, mekkora és milyen irányú ez a hatás, valamint a létrejött átalakulás. Azonban nincsenek abszolút számok és értékek, csak viszonyítási pontok, szintek, dimenziók.

A művek is különböző módon lépnek elénk: gazdag a kínálat az autonóm és a heteronóm alkotásokból, vegytiszta formában azonban sem egyik, sem másik nem létezik. Ez éppen abból ered, hogy az alkotás a befogadó által kel valódi életre, így vált ki érzelmeket, gondolatokat. Ami az egyik ember számára lenyűgöző, az a másinak kevésbé érdekes vagy éppen érdektelen. Az „olvasatok” sokfélesége részben magukból a művekből, részben a befogadók személyiségjegyeiből következik. Szinte kinyomozhatatlan, milyen belső indítéki lehetnek az egyénnek arra, hogy mindig másként reagáljon egy adott műre. (Gondoljunk csak Adorno önvallomására: milyen másképpen értékelte *A denevért* fiatal korában Bécsben, és miként Los Angelesben. A mű formailag mindkét helyen ugyanaz volt, de más és más tartalommal, mögöttes mondanivalóval telt meg itt és ott.)

Az eddigi kutatások alapján viszont egy tanulság máris levonható: a befogadó nem törvényszerűen a mű értékével azonos síkban dekódolja annak mondanivalóját. Így alakul át „középfajúvá” az autonóm alkotás, vagy a szórakoztató, heteronóm mű, de lehetnek ennél nagyobb „lecsúszások” is.

Két dologgal állunk tehát szemben: a mű objektív értékével és a befogadó értékeivel. Ezek az értéksíkok azonban sohasem egy dimenzióban vannak, hanem a térben különböző helyen, így a két síkot nem is lehetne másként összekapcsolni, mint az egyén műveltsége, tapasztalata, élményanyaga révén.

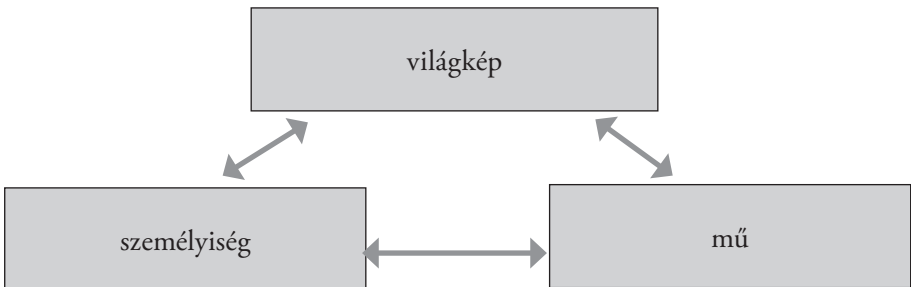
87 Cattell, R. B. (1978): Személyiség szerkezet: tágabb dimenziók. In Halász László–Marton L. Magda (szerk.): *Típustanok és személyiségvonások*. Budapest, 1978, Gondolat, 117–129. p.

Ebből fakad, hogy vannak dolgok, alkotások, amelyeket az ember autonóm módon beépít, s ettől olyan tulajdonságai szerveződnek, amelyeket végső fokon minőségieknek tekinthetünk; vannak, amelyeket csak bizonyos szinten vall a sajátjának, de ezek is segítik az eligazodásban; és nyilván vannak használati értékkel bírók, amelyek alapelemei mennyiségi értékek lehetnek.

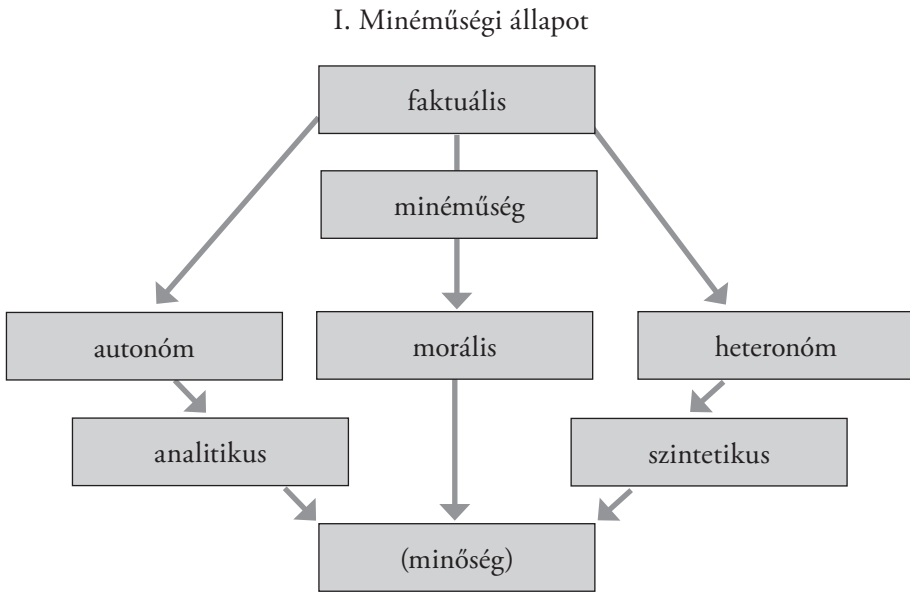
Kutatásunkban a személyiséget dinamikus voltában, reakciói vonatkozásában, környezetébe ágyazottan vizsgáljuk, oly módon, hogy a személyiség és a mű viszonyát mint folyamatot írjuk le. E megközelítés szerint a kapcsolat akkor vizsgálható, ha elemezzük egyrészt az egyén, másrészt a művek világképét.

A személyiség viszonya a műhöz és a közvetített világképhez

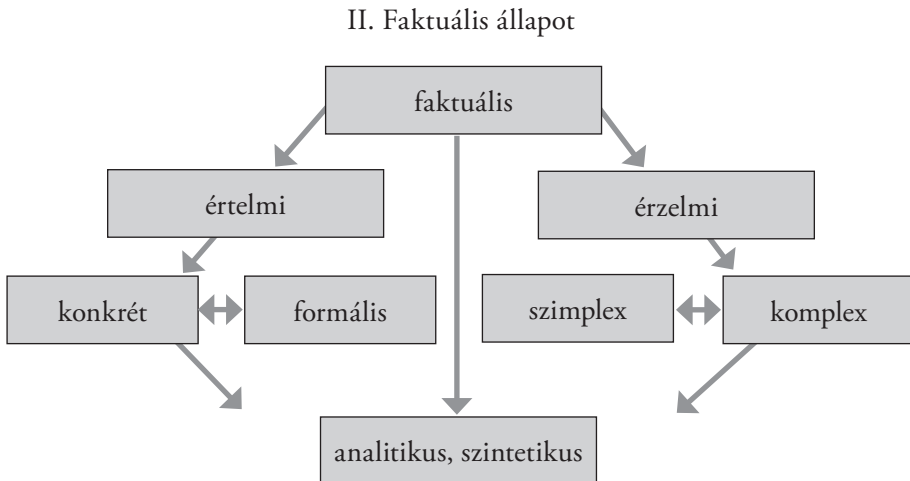

A személyiség és az alkotás vizsgálatakor – az eddigi vizsgálatainkban kialakított gyakorlatot folytatva – az egyes szinteket generatívra és konstruktívra különítjük el, és csak ezután próbálkozunk a tipológia fölvázolásával.

Elméleti megközelítésünk alapján a befogadás tipológiáját négy lépcsőben modellálhatjuk, a következők szerint.

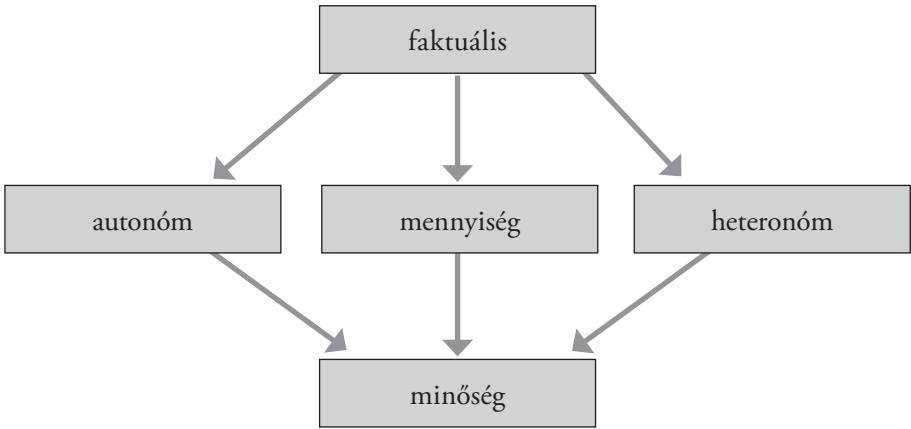

(Ezt tekinthetjük a befogadás elemi szintjének, ahol az érzékelést és észlelést követően a véleményalkotás egyben a személynek a környezethez fűződő morális viszonyát is kifejezi.)

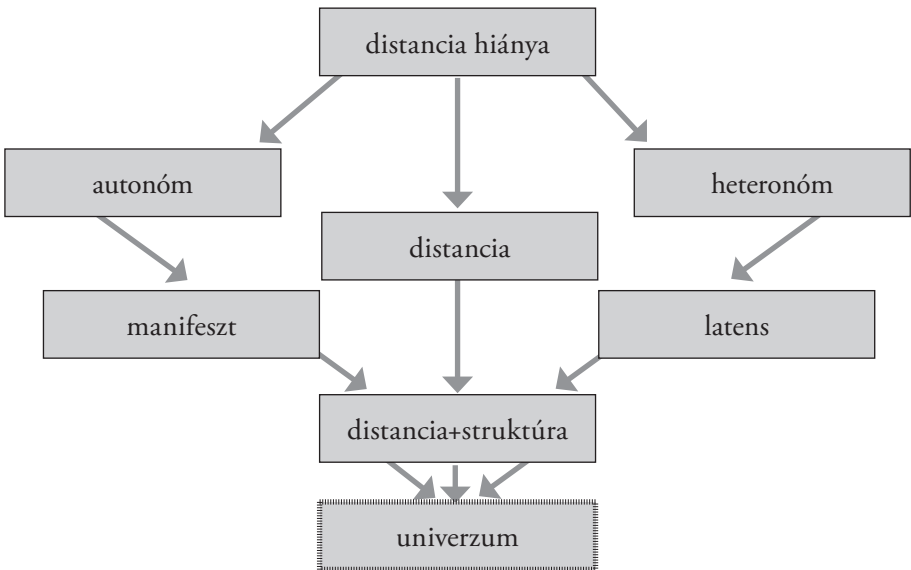
(A befogadásban az elemi szintről elmozdulás történhet a feldolgozás, a szintetizálás felé.)

III. Mennyiségi állapot

(Az egyén nemcsak a műre, hanem annak társadalmi környezetére is reagál.)

IV. Minőségi állapot

(A befogadás kiteljesedését jelentheti, ha az egyén a művet komplex módon értelmezi, a jelentését kitágítja a teljes univerzumra.)

A befogadás (az alkotáshoz hasonlóan) több szaktudomány vizsgálódásának tárgya, de kiemelten a művészetpszichológiáé, a művészetpszociológiáé és a szakszétikáé.

A művészetszociológia a befogadás szociológiai tényezőit tanulmányozza, ehhez azonban legtöbbször szüksége van a szociálpszichológia közreműködésére is: csak ily módon tárhatók fel a befogadás társadalmi körülményei, a befogadó-képesség történeti módosulatai stb. A művészetszociológia egyik központi fogalma a művészeti szükséglet, amit mindig a társadalmi szerkezet egésze határoz meg. Hogy egy művészeti jelenség mennyire válhat társadalmilag elterjedtté és hatékonná, az a társadalmi osztályok, rétegek, csoportok művészeti szükségleteitől, igényeitől függ.

A befogadás pszichikai összetevőivel és problémáival a művészetpszichológia foglalkozik: a művészi hatás törvényszerűségeit az ún. „hatáslélektan”, a befogadói személyiség sajátos jegyeit pedig a befogadás-tipológia kutatja.

Az általános esztétika nézőpontjából a befogadás az esztétikai tárgyak elsajátításának folyamata, amelynek szerves része az esztétika alanya és tárgya között fennálló bonyolult összefüggés, amely ugyanakkor segíthet a befogadás lényegi típusainak elkülönítésében.

Voltaképpen az embert körülvevő világ valamennyi látható vagy hallható jelensége tartalmaz esztétikai minőségeket, tudati tükröződésük tehát egyszerűen szükségképpen esztétikai tükröződés, esztétikai befogadás is. A kiküzdött szabadság fokától (a „természeti korlátok visszaszorításának” mértékétől) függ, mennyire fogékony az ember ezekre a minőségekre. Ám ezt a fajta befogadást mégsem tekinthetjük elsőrendűen esztétikusnak, mert a köznapi tudattal tevékenykedő ember számára ezek az esztétikai minőségek jelentéktelenek a gyakorlati-praktikus szempontokkal szemben, s mert a természeti jelenségekben és a társadalmi életben amúgy is elmosódtak, esetlegesek.

A befogadásnak ennél magasabb fokát képviseli az ún. alkalmazott művészet alkotásainak elsajátítása. Minthogy a gyakorlati hasznosság és az esztétikai szépség együtt alkotja a tárgyak értékét, kettős az ember hozzájuk való viszonya is: egyfelől gyakorlati, másfelől esztétikai. E két szempont ugyan más-más arányban érvényesülhet ezekkel a tárgyakkal kapcsolatban, de egyik sem válhat kizárólagossá a másikkal szemben. Mindez a befogadás további problémáit veti fel, ugyanis a befogadandó tárgyakon kívül a befogadó alanyok is meghatározzák a befogadás minéműségét.

A műélmény mindig a tetszés vagy a nemtetszés különböző arányú reflexióit váltja ki a befogadóból, tehát mindig összefonódik az esztétikai ítéletalkotás aktságával. A tetszés mértékétől függ, hogy a tárgy mekkora esztétikai élvezetben, kellemességben vagy katarzisban részesíti befogadóját.

Lukács György nyomán mi azt a katarziszfelfogást képviseljük, ami egyet jelent a műalkotások létrehozásának és befogadásának emberi-erkölcsi követelményeivel.

A katarzis mindig a művészeti élmény sokszínű közegében érvényesül, hiszen a művészetnek mint speciális közlési (kommunikációs) formának, érzéki-

szemléletes tükrözési módnak legfőbb társadalmi funkciója éppen az, hogy a közvetlen, hétköznapi élmények és a lényegre redukált fogalmi ismeretek közötti szakadékot áthidalja, s olyan ismeretekkel vértessze fel a társadalom tagjait, amelyek egyfelől a közvetlen élmény jellegzetességével, másfelől a lényegfeltárás képességével is rendelkeznek.

Kutatásunk célja az volt, hogy a különböző művészeti területek, alkotások segítségével, kísérleti jelleggel nyomon kövessük a befogadót azon a sajátos úton, melyet az észleléstől az élményszerzésig és/vagy a cselekvésig bejár.

Nem azért kellett új módszerekkel kísérleteznünk, mert valamilyen oknál fogva minden áron, „török-szakad” újítóknak akartunk mutatkozni, hanem mert úgy láttuk, hogy néhány nagy és lényeges terület még nincs „lefedve”, néhány fontos kérdés egzakt vizsgálatának még nincs meg a lehetősége. Az intézetnek a művészetek befogadására irányuló vizsgálatai rendre ebben az irányban kerestek utat. Ezekhez kíván a most ismertetendő kutatás kapcsolódni.

C) A mű és a befogadó

Bennünket nem pusztán az érdekelt, mit olvasnak, néznek, hallgatnak az emberek, milyen elvek szerint, milyen műveket, művészeti ágakat, stílusokat, műfajokat preferálnak, sőt még az sem elégtett ki, milyen mélységben fogadják be és hogyan illesztik személyiségük szerkezetébe őket. Mindez természetesen nélkülözhetetlenül fontos, de az ezzel foglalkozó kutatásoknak megvan az a veszélye, hogy a vizsgálat során óhatatlanul szétdaraboljuk, elemekre vagy nézőpontokra szeleteljük a műalkotást, amelynek pedig éppen mint egésznek van valamilyen üzenete, tartalma, mondanivalója. Az üzenet pedig nem pusztán művészi – vagyis nem pusztán a művészetről mond valamit, hanem az emberről, még hozzá szükségszerűen az emberről, a maga társadalmi meghatározottságában. A társadalmilag meghatározott mondanivaló viszont – a maga komplexitásában és felépítettségében – a mi felfogásunk szerint nem más, mint maga az esztétikum.

Ezért aztán bennünket az a kérdés foglalkoztatott, hogy az így felfogott mondanivaló hogyan kerül viszonyba az egyes emberrel; hogyan viszonyul ahhoz a mondanivalóhoz (tartalomhoz, attitűdhöz), ami ugyanezekben az emberekben – az életben szerzett tapasztalatok alapján – kialakul. Mennyire határozza meg a „befogadó” magával hozott, magában felépített tartalma az esztétikai üzenet felvételét, másrészt mennyire képes befolyásolni a műalkotás az ember világlátását, magatartását, a társadalom, az emberek, a környezet és a kultúra iránti attitűdrendszerét? Melyek azok a mechanizmusok, amelyek a hatás, visszahatás, a megalkotás és az újraalkotás folyamatait meghatározzák?

A kérdés természetesen rendkívül sokoldalú. A feladat maga is túlságosan nagy és ambiciózus ahhoz, hogy egyetlen kutatócsoport meg tudja oldani. Sokkal szerényebb feladatot vállaltunk ennél, de szélesebb koncepció keretében. Abban kívánunk segítséget nyújtani, hogy olyan új metódusok alakuljanak és

forrjanak ki, amelyek a nagy kérdést kis részekre bontva, egzakt válaszokra adnak lehetőséget.

Az „új” természetesen viszonylagosan értendő. A vonatkozó irodalom példáiból nyilvánvaló volt számunkra, hogy sok kiváló kutató járt ugyanezen az úton, oldotta meg ennek a feladatnak egyik vagy másik részét. Mi három nagy csoportot vettünk fel. Az elsőben a struktúra, a másodikban a folyamat és a kreativitás, a harmadikban a tipológia a kutatási stratégia alapelve. Mindhárom irányzat fontos elveket és módszereket nyújt az általunk elképzelt kutatási stratégiához, de mindegyik esetben hozzá kell tennünk még valamit, ha meg szeretnénk fejteni a művészet társadalmi üzenetének hatásmechanizmusait (vagy ha legalább meg akarunk próbálkozni a megfejtésével).

A struktúra elvének érvényesítéséhez a különböző struktúrák egymással való szembesítését javasoljuk hozzávenni. Vagyis a társadalmi struktúrát a személyiség struktúrájával, majd a személyiségét a műalkotásával. Az elsőt a szociológia, a másodikat a szociálpszichológia, a harmadikat az esztétika nyújtja, csak hogy nem olyan formában, hogy egymással egykönnyen összevethetők legyenek. Arra törekedtünk tehát, hogy ezt a szembesítést lehetővé tegyük. Ezért a műalkotásban azokat a struktúrákat igyekeztünk megragadni, amelyek a társadalmi (vagy művészetbeli) átalakulás nagy fordulataihoz köthetők. Hadd hozzak fel egy példát erre vizsgálatunk zenei részéből. Bartók Béla művei a korábbi zenével szemben pontosan jellemezhető strukturális változásokat hoztak, amelyek a legegyszerűbb Bartók-művekben is megjelentek. (Bartók elemzésében természetesen Lendvai Ernő életművére támaszkodunk, aki két évtizeden át intézetünk munkatársa volt.) Előfeltevésünk szerint azonban (amit később a vizsgálat újfent igazolt) éppen ezek a struktúrák azok, amelyek miatt a konvencionális zenehallgató már az első hangok után elutasítja ezt a zenét. Ezért olyan kísérletsort állítottunk össze, amelynek segítségével azt mérhetjük fel, hogyan érzékeli a befogadó éppen azokat a sajátosságokat, amelyek a Bartók-zenét Bartók-zenévé teszik.

Kutatásunk másik csoportja a folyamat és a kreativitás alapelve szerint épül fel, az alkotás és a befogadás folyamatait vizsgálja. A kreativitás kutatása különösen gazdag anyagot kínál, hiszen az utóbbi évtizedekben ez volt a pszichológiai vizsgálatok egyik legkedveltebb témája. Az intézetben folyó munkában ehhez ismét csak egyetlen motívumot tettünk hozzá. Nemcsak azt fogadtuk el, hogy minden befogadás egyben szükségszerűen alkotás is, hanem ezt az elvet kiterjesztve, azt is fel kellett ismernünk, hogy minden ember minden műfajban eljut a kreativitásnak legalább bizonyos szintjére. (Ezt az alsóbb és általánosabb szintet nevezte Vitányi Iván és Sági Mária generativitásnak.) Ezért azt a célt tűzhattük magunk elé, hogy nem csupán a passzív befogadást mérő tesztekkel dolgozzunk, hanem olyan feladatokat adunk a vizsgálati személyeknek, amelyek a kreativitásukat mozgósítják.

Végül a kutatás harmadik része a tipológia, amely a vizsgált jelenségeket azáltal jellemzi, hogy legfőbb tulajdonságaik mentén típusokba osztja őket. Ehhez mi csak azt tettük hozzá, hogy a típus megalkotásával egyben visszatérünk a struktúrához. Ugyanez történik akkor is, ha például azt vizsgáljuk, hogy az alkotókészség milyen struktúrák generálására képes.

Vizsgálatunk ezért egy erős módszertani indíttatást is tartalmaz, és ebben a vonatkozásban pilot studynak tekinthető. Egy fontos és számunkra új területen próbáltunk előrehaladni, kifejezetten a befogadást kívántuk vizsgálni olyan módszerekkel, amelyeket eddig inkább a kreativitás kutatásában alkalmaztunk. Azt reméltük, hogy az eredmények alapján tovább gazdagíthatjuk majd a módszert, mert ezáltal újabb eredményekhez juthatunk. Sajnos erre már nem nyílt mód: hasonló természetű alap kutatásokra, úgy látszik, jelenleg nincs se állami, se más szponzor. Úgy érzem azonban, eredményeink többet hoztak annál, hogy pusztán módszertani kísérletként értékeljük a kutatást. A módszer próbája ebben is hasonlít a pudingéhoz: abban áll, hogy általa bepillantást nyerhetünk a valóság egy szelvébe. Ez megtörtént a mi esetünkben is. Figyelemre méltó adatokat kaptunk a vizsgálatba bevont fiatal korosztályok művészi érzékenységének, készségének alakulásáról, éspedig egy nagyon kritikus korban (közvetlenül a rendszerváltás előtt).

A kísérlet

Előzmények

A művészeti értékek esztétikai befogadásának vizsgálata – rövidebb megszakításokkal – 1981–88 között folyt. Az első három évben három kiscsoportban, összesen 262 fővel – a hazai és a nemzetközi szakirodalmat is figyelembe véve – azokat a módszereket próbáltuk ki, amelyekről feltételeztük, hogy megfelelően egzakt mérőműszerként szolgálhatnak a befogadók élményeinek leírására, összehasonlítására és elemzésére.

A két kísérleti szakasz között eltelt hároméves kényszerpihenő (értsd: a finanszírozás teljes hiánya) alatt áttekintettük a művészetszociológia újabb vizsgálatait, adaptáltuk elméleti, módszertani eredményeit és kerestük azokat a kísérleti feltételeket, amelyek megfelelő kereteket adhatnak egy a korábbi munkához képest tartalmában teljesebb, intenzívebb, időigényesebb vizsgálatnak.

Az a hat év azonban, amely a kísérlet előfeltevéseinek megfogalmazásához képest eltelt, olyan jelentős változásokat hozott a társadalom szerkezetében, életmódjában és világképében, életfelfogásában, hogy módosítottunk terveinken. Homogén kiscsoportok helyett olyan 17 éveseket választottunk, akik valamilyen középfokú oktatási intézmény (gimnázium, szakközépiskola vagy szakmunkás-képző) nappali tanulói voltak. Nem is próbálkozhattunk más közösségekkel (egy csoportunkat kivéve), mert a korábban még számításba jöhető helyeken vagy

a közösség, vagy az intézmény szűnt meg (illetve átalakult), esetleg a hosszas várakozás miatt kutatásunk hitele megingott. Itt csak utalunk azokra az életmód-, időmérleg- és mobilitásvizsgálatokra, amelyek egybehangzóan jelezték a társadalom atomizálódását, az elfoglaltságok és a teljesítményelvűség növekedését, ami a napi időfelhasználás szerkezetét jelentős mértékben megváltoztatta. E jelenségek együttese meghatározta a mi munkánk kereteit és tartalmát is.

Az egyik legfontosabb tapasztalatunk, hogy az önkéntesség elve módosult. Az iskolai, illetve osztálykereteken belül igazgatói és szaktanári segítséggel, ösztönzéssel és folyamatos ellenőrzéssel folytattuk a munkát 1987 szeptemberétől 1988 január végéig. A kísérlet menetét a tanulók iskolai órarendje és hangulata szabályozta. Munkájuk többnyire egy adott feladat elvégzésére korlátozódott, amire alkalmanként 40–60 percnyi időt fordítottak. Az első perctől kezdve nyilvánvaló tartózkodás mértéke a kísérlet során változó, hullámzó volt. Egyszerűbb és számukra könnyebb módszerek alkalmazásakor gyorsan reagáltak az általuk ismert és jónak ítélt megoldási sémákkal (lásd a feladatlapok választásos pontjait), de a bonyolultabb kérdéseket vagy megpróbálták megkerülni, vagy szimplifikálták válaszaikban.

Általános tapasztalat az is, hogy gyakran a választott műalkotások első szintű jelentése is nehézséget okozott, olyan megértési zavarok keletkeztek, amelyek teljesen vagy részlegesen gátolták az absztrakt gondolkodást.

A kísérleti személyek többsége elismerte, kezdetben kíváncsi volt rá, milyen egy művészetszociológiai vizsgálat (különösen azt követően, hogy alkalmanként irodalmi, képzőművészeti és filmes feladatokat oldottak meg); de végül úgy vélték, nincs közvetlenül szükségük azokra az élményekre, ismeretekre, amelyeket a kísérlet során szereztek. Ettől eltérő vélemények is megfogalmazódtak, részletezésükre később visszatérünk.

Mint az in medias res bevezetőből látható, vizsgálatunk számos nehézségbe ütközött, amit csak növelt, hogy nemcsak Budapesten, hanem az ország más városaiban is dolgoztunk (Szeged, Debrecen, Hódmezővásárhely és Zsámbék).

Ami viszont minden eddigi hazai és nemzetközi vizsgálatról megkülönbözteti a miénket, az az, hogy ez az első olyan, a művészeti értékek befogadását követő, értelmező kísérlet, amely négy művészeti ág alkotásaiból válogatva adott élményszerzési lehetőséget a kísérleti személyeknek, mégpedig úgy, hogy a művek egészével találkozhattak. Nem csupán az élmények hatását vizsgáltuk (tetszik vagy nem), hanem az alkotások közötti különbségek mibenlétét is kutattuk. Kíváncsiak voltunk rá, hogy a befogadó milyen élménykörbe, érzelmekbe ágyazza be az új hatásokat, a mondanivalót, és hogyan értelmezi a saját életvitele szempontjából.

A csoportok kiválasztása, felkészítése

Mivel szándékunk kezdettől az volt, hogy vizsgálatunkat össze tudjuk hasonlítani más kutatók hasonló munkáival, a 17 éves tanulók köréből olyanokat válogattunk, akik fővárosi (bőripar), illetve vidéki szakmunkásképzőbe (606. sz.

Ipari Szakmunkásképző Intézet, Szeged), budapesti (Patrona Hungariae Római Katolikus Leánygimnázium és a Piarista Fiúgimnázium), illetve vidéki felekezeti (Debreceni Református Gimnázium) középiskolába jártak, vagy hagyományos gimnáziumi hallgatók (Bethlen Gábor Gimnázium, Hódmezővásárhely) voltak. A vizsgálatba – értékelhető válaszanyságaikkal – beletartoztak a szegedi Bartók Béla Énekkar tagjai is, és a Zsámbéki Tanítóképző Főiskola népművelés-ének szakos hallgatóinak egy töredéke.

A résztvevők 20–27 fős csoportokban dolgoztak, kivéve a tanítóképzősöket, ahol a végleges létszám 10 főre csökkent. Mindez azt jelenti, hogy összesen 189 értékelhető – a teljes vizsgálati anyagot hiánytalanul magában foglaló – válaszcsoomagunk van.

A csoportok egy időben kezdték a kísérletet, de a munka során az iskolai elfoglaltságok miatt kisebb fáziskésések keletkeztek, így a négy hónapra tervezett vizsgálat öt hónapig tartott. Ez alatt az idő alatt négy alkalommal zenét hallgattak, három novellát és hét egypercest olvastak el, két filmet és egy kiállítást néztek meg, és minderről személyenként 25 adatlapot töltöttek ki.

Módszertani kísérlet az esztétikai befogadás korszerű vizsgálatához

Vizsgálatunkban megkülönböztettük, de ugyanakkor össze is kapcsoltuk a befogadás formai és tartalmi oldalát. A kettőt egységben kívántuk látni, mert a műalkotások befogadásakor is jelen van a társadalom személyiségformáló ereje, értékkepző vagy -elvonó szerepe. Kutatásunk ezzel tágabb értelmet nyert. Azonnal fölvetődött a kérdés, kialakíthatunk-e olyan általános új módszert, amely a műalkotások befogadásától elvezet egy adott társadalom magatartását átható értékrendszer megismeréséig.

Másfél évtizedes intézeti hagyományainkat folytatva, olyan intenzív megismerési technikát dolgoztunk ki, ahol a mélyinterjúzás és a tesztelés egyszerre adott lehetőséget arra, hogy az egyéni választásokról és elutasításokról, a befogadás minőségéről stb. mint folyamatról átfogó képet nyerjünk.

Munkánk kezdetekor abból indultunk ki, hogy az ízlés társadalmi jelenség, egy adott időszak tükré, amelynek sajátos terméke maga az ember, akinek természetesen megvan a maga sajátos érték-, attitűd- és preferenciarendszere. Ha egy viszonylag kisszámú, de jól rétegzett mintát (kor, nem, foglalkozás, iskolai végzettség) választunk, és a kísérleti személyeknek időben ugyan rövid, de teljes műveket és művek füzérét mutatjuk be, az így keletkezett auditív és vizuális élmény az egyéni attitűdökkel együtt olyan válaszvariációkat hoz létre, amelyekből különféle befogadói magatartásokra, típusokra következtethetünk.

Míg a korábbi vizsgálatokban különféle művekből válogathattak a kísérleti személyek – a tetszés és nemtetszés alapján –, nekünk olyan rendszert kellett keresnünk, amely horizontálisan és vertikálisan is átfogja magát a műnemet, és ahol az egyes módszerek egymásra épültsége azt a lehetőséget is kínálja, hogy a

megértés mind mélyebb szintjeit érhessük el. Elgondolásunkat a zenei vizsgálat módszertani leírásával szeretnénk szemléletessé tenni.

A kísérlet hangzó anyagát – döntően – Bartók Béla műveiből állítottuk össze. A vízszintes tengelyen öt különböző módszer (T.A.T.-teszt; irányított zenehallgatás; kérdőlap – azaz az általunk szerkesztett befogadás-teszt –; Osgood-skála – az elutasított, illetve elfogadott mű jellemzésére –; mélyinterjú), a függőleges tengelyen pedig három befogadási, megértési szint található (faktuális/felületi, mennyiségi/heteronóm, minőségi/autonóm). Ahhoz, hogy a módszerek és a szintek egymással és egymáshoz viszonyítva összehasonlíthatókká váljanak, az egyes fázisokban mindig egy mű és ennek két–négy variációja szerepelt, végül egy olyan alkotás, amelyben benne rejlik – igaz, nagyon bonyolult formában – a variációk egész sora.

A művek és a variációk együttese három nehézségi fokot jelent a befogadó számára, ahol az egyes egységek, de az egész szempontjából is a különbség a fontos, nem pedig az azonosság. A műveket így horizontálisan és vertikálisan szét húzva olyan sajátos mérési lehetőség adódik, amelyből következtetni tudunk a befogadás folyamatára és főbb típusaira.

Mivel a zenei matéria önmagában bonyolult és csak több lépcsőben juthatunk el a megértéséhez, alapvetően egyszerű eszközöket alkalmaztunk. A zenei kísérlet anyagát – nehézségi fok szerint – három szintre bontottuk fel, és sohasem egy szimplifikált dimenzióra kérdeztünk rá (például tetszett vagy nem tetszett), hanem többre. A differenciákat az egyes elemek összehasonlításából nyertük, hiszen minden alkalommal a különbözőség elve alapján csoportosítottuk a zenei részleteket. A kísérleti személyeknek tehát az egyes elemekre és az egészre is figyelniük kellett, a csoportosításkor pedig minősíteni kellett a hallottakat. Ebben a folyamatban már a mindennapi értékeik alapján döntöttek el, mit fogadnak el és mit utasítanak vissza. Minden választásukat indokolni kellett, ezzel pedig az ösztönöségtől a tudatosság felé közelítettek.

Az együttes zenehallgatás után mindhárom alkalommal tulajdonképpen azonos kérdésekre adtak választ, így ítéletalkotásuk megalapozottságára, érettségére és felkészültségükre is lehetett következtetni.

Az azonos csoportosítási feladatok mellett maga az Osgood-teszt is egyfajta stabilitást jelentett a zene mobilitásával szemben. Az Osgood-standard alapján a zenei anyaghoz mi magunk írtunk jelzőpárokat, és csupán lélektani megfontolásból készítettük el ennek kétféle változatát (az egyik esetben horizontálisan – a jelzőpárokat elszakítottuk egymástól –, a másik esetben a klasszikus vertikális formát választottuk).

A három különböző szintű és nehézségi fokozatú kérdéskört egymásra vetítve a befogadónak és tárgyának is több dimenziója körvonalazódik egyszerre. A válaszok igazságáról, az egybeesésekről és a különbözőségekről úgy győződhattünk meg, hogy az egyes szinteken végzett kérdőíves vizsgálati eredményeket a fókuszos interjújuk hasonló vagy azonos kérdésekre adott válaszaival vetettük egybe.

A kutatási terv rövid ismertetése

Munkánk kezdetekor zenei, irodalmi, film befogadás-vizsgálati tervet dolgoztunk ki, valamint egy – az alapértékekre vonatkozó – kiegészítő kísérletet.

a) Zenei befogadás-vizsgálatunk alapanyagát Bartók műveiből válogattuk, mert logikus folytatása eddigi kutatásainknak, és módszertanilag is alkalmas új dolgok kipróbálására.

b) Az irodalmi befogadás-vizsgálatban olyan jelentős előzményekre támaszkodtunk, mint Józsa Péter mikroszociológiai felvételei; Kamarás István szép-irodalmi művek olvasás-recepciók vizsgálatai vagy a mi vilásképelemzéseink népszerű irodalmi alkotásokról.

Az irodalmi művek befogadás-vizsgálatakor voltaképpen az úgynevezett vilásképvizsgálatot akartuk áttenni a befogadás dimenziójába, de olyan tárggyal, ami a jelenre utal. Terveztük, hogy regényeket, novellákat, Örkény egyperceseit, illetve drámákat olvastatunk el, melyeket kortárs írók írtak, s amelyek a közelmúlt történelmi eseményeit jelenítik meg, elemzik vagy értelmezik. A művekről vilásképelemzést készítünk az eddigi módszerekkel, illetve a Rittelmeyer-féle megértési skálával. A vizsgálatba bevont személyekkel irányított mélyinterjút készítünk, amely egyrészt a személyiség szerkezetére vonatkozik, másrészt (de ezzel szorosan összekapcsolva) a vilásképre. Ezután olvassák el a kísérleti személyek a műve(ke)t, majd olyan mélyinterjúra kerül sor, amelyből meghatározható és elemezhető, hogy ők mit olvastak ki belőle. A két interjú úgy építjük fel, hogy különbségük a hatásról is képet adjon.

c) A filmes befogadás-vizsgálatban a befogadás szerkezete és folyamata egyszerű mérhető, mivel úgy fogjuk fel, mintha két síkot vetítenénk egymásra, s az így nyert kép már nem e kettő számtani összege (lásd Eisenstein elméletét: $1 + 2 = 3$), hanem szintézis.

Előzménynek Józsa Péter döntően szemiotikai szempontból végzett, *A magyar film formanyelve* című kutatását tartottuk, amely torzóként is kijelöli a további utat. Mi a személyiség metakommunikációját és a film többretegű jelentéstartalmát elemezzük egy másféle módszerrel. Tulajdonképpen hasonlóan járunk el, mint az irodalom esetében. A téma itt is a magyar társadalom „közelmúltjára” vonatkozik, ezért a feldolgozás során ennek értékelésére is kapunk adatokat.

Az egyes filmekről ugyanúgy vilásképelemzéseket, illetve személyiségvizsgáló interjúkat csinálunk, mint az irodalom esetében, majd a kísérleti személyek elemzik a látottakat.

d) Kiegészítő kísérleti vizsgálat („Alapértékek”)

Az eddigiekből is kitetszik: az egyik legnagyobb probléma a személyiségvizsgálat módszerének adekvát kidolgozása, amely valamennyi részvizsgálat esetében megfelelően idomul tárgyához, de azonosságokat is mutat.

Célunknak nem felelnek meg a hagyományos személyiségtesztek, mivel nekünk olyan kell, ami a mű „személyiségére” is vonatkozik.

Kialakíthat-e saját módszert a személyiség az értékek felismerésére, rangsorolására? A következőkre gondoltunk: nevezzük a módszert „alapérték-vizsgálatnak”. Kiválasztunk néhány – az egész társadalmi magatartást nyilvánvalóan átható – értéket, mint közösség, nemzet, szabadság, szerelem, család, szeretet stb. Ezekről beszélgetünk alanyainkkal, majd strukturált interjút készítünk velük, és tartalomelemzéssel megrajzoljuk azt az „alapérték-hálót”, amelyet a későbbiek során felhasználhatunk egy más dimenzióban.

Az elképzelés gyakorlati megvalósítása úgy történne, hogy a kísérleti személyekkel elvégeznénk az „alapérték-vizsgálatot”, ezután szembesítjük őket különféle zenei, film- és irodalmi művekkel, amelyek mondanivalóját, világképét az alapértékeknek ugyanebben a rendszerében határoztuk meg. A befogadást követően újabb interjút készítünk, amelyek az alapértékeknek ugyanerre a rendszerére utalnak, pontosan mérhetővé téve a hatást. Munkánknak ezt a fázisát konkrétan csak az előzőekben tárgyalt részvizsgálatok eredményeinek ismeretében, a kísérlet második szakaszában lehetett volna elvégezni.

Időrendben ez azt jelentette, hogy

1982-ben volt az egyes kísérletek terveinek részletes kidolgozása, a konzultációk, a zenei próbakérdés és feldolgozás;

1983-ban a teljes mintával zenei és irodalmi befogadás-vizsgálat folyt;

1984-ben a kiegészítő kísérlet és a teljes anyag feldolgozása történt meg (ennek összefoglalója 1986-ban jelent meg);

1985-ben a kísérlet második szakaszát dolgoztuk ki. A korábbi tapasztalatok arra készítették, hogy viszonylag homogén csoportokat vonjunk be a munkába, és újragondoljuk az irodalmi és filmes tesztanyagot;

1987 őszén, túl a szervezési nehézségeken, 12 kiscsoportban indult meg a felmérés. Végül – 1988 tavaszán – 8 kiscsoportot tudtuk minden szempontból értékelni.

Következtetések

Már a bevezetőben rámutattunk, hogy egy-egy zene- és irodalomszociológiai vizsgálat – bármilyen szakszerűen előkészített és megoldott – önmagában nem alkalmas arra, hogy általánosabb művészetszociológiai, netán művelődéspolitikai következtetésekre jussunk. Ha azonban hosszabb időn keresztül (azaz longitudinálisan), és különféle módszerekkel dolgozunk, végül ezek együttesét alkalmazzuk, már bátran elmondhatjuk tapasztalatainkat. Most, hogy zenei és világképkutatásainknak már évtizedes múltja van, és sok értékes eredménye született, indokolt a művelődésre, kultúrára vonatkozó kitekintés.

Tapasztalataink vizsgálatfajtánként a következők:

A zenei befogadás-vizsgálat tanulságai

A zenehallgatásban, a befogadásban és a vélemény megfogalmazásában nincs döntő különbség a nők és a férfiak között. Inkább úgy jellemezhetjük, hogy a

nők másképpen, talán nyitottabban hallgatják a zenét a férfiaknál, pozitívabb a magatartásuk, de ez nem módosítja a válaszok tartalmát. Hasonlóak Józsa Péter, Strém Kálmán, Feuer Mária vizsgálati tapasztalatai is.

Míg Sági Máriánál – a vizsgálat jellegéből adódóan – a zenei előképzettséggel rendelkezőknél több esély volt a tágabb művelődésre, később ezek a különbségek eltűntek. Már Józsa Péternél sincs döntő minőségi eltérés a különböző végzettségek között, s mi sem mondhatjuk el, hogy a felsőfokú képzettségű, humán érdeklődésű kísérleti személyek egyben igazi zeneértők. Jobb esetben csak zenekedvelők, vagy még ezt a szintet sem érik el. A magas szintű zenei képzésben résztvevők közül néhányan kiemelkedő – megfelelő – alkotómunkát végeznek, de jelentős azok száma, akik más pályára mennek, vagy teljesen elfordulnak még a zene élvezetétől is.

Másutt viszont az tapasztalható, hogy a fiatalkori zenei ismeretterjesztésnek az lett az eredménye, hogy többen megkedvelték az élő hangversenyeket, szívesen hallgatnak klasszikus műveket a rádióban, televízióban vagy lemezen (lásd Strém Kálmán a Szegedi Vasútforgalmi Szakközépiskolában végzett felméréseit).

A módszeres zenei nevelés következtében bizonyos készségek (például szolmizálás, dallamírás) jól fejleszthetők, ugyanakkor az improvizációs készség, a különbségek tartalmának felfedezése és megnevezése csak csíráiban található meg. Sági Máriához hasonlóan nekünk is az a véleményünk, hogy miközben az iskolában egyes területeken jelentős eredményeket értek el a népzene megismerésében, ettől gazdagabbá vált egyesek élete, a másik oldalon számtalan kezdeményezéstől, egyéni és önálló alkotókedvtől fosztották meg őket.

A zene ugyan már szélesebb körben hat, mint korábban, de még nem lett „mindenkié”. A közművelődésben már másutt is megfogalmazott jelenségről van szó: a társadalom egy szűk köre számára még több és jobb lehetőség nyílt a tanulásra, művelődésre és szórakozásra, de sokaknak még mindig csak „háttérként” szól a zene.

A zenei ismeretterjesztésben szerepet vállaló intézmények (statisztikai eredményeik alapján) valóban sokat segítettek a társadalom ízlésének formálásában. De nem szabad elfelejtenünk, hogy a rádió és a televízió zömében igen vegyes zenei kultúrát közvetít, ezt csak megerősítik az országos rendezőszervek.

Feloldhatatlan ellentét van e szempontból a városok és a kistelepülések között, élő hangversenyekre is szinte mindig ugyanazok járnak, mint ahogy csak kevesen élvezhetik az URH-adást és a Hi-Fi berendezéseket, s a lemezgyűjtés sem mindennapos jelenség (bár szép számmal akadnak gyűjtők). Következésképpen az autonóm zenei kultúra csak keveseké, a többség számára „hangfüggöny”, idegen információ. Ami elfogadott (csak jobb technikai felszereléssel, magasabb színvonalon), az a tradicionális zene a maga hagyományos fogyasztási szokásaival.

A befogadók ízlése az életkor előrehaladtával (és gyakran az iskolai végzettséggel egyenes arányban) egyre merevebb, választásuk stabilabb. Ez azonban nem

pozitív értelmű, hanem a hagyományok sokszor kritikátlan megőrzését, egyoldalú konzerválását jelenti. Ilyen mozzanatokra Józsa, Sági, Feuer is figyelmeztetett, amikor a hangverseny-látogatókat, illetve a kísérleti személyeket tesztelte vagy kérdezgette. A nevelés tehát csak felületes ismereteket és nem személyiségformálást eredményezett; valamennyi vizsgálatban előfordult, hogy azonos korszakról vagy műről – éppen a belső bizonytalanság miatt – egymással ellentétes véleményeket mondtak. Gyakori volt ez a mi vizsgálatunkban is, hiszen a zenehallgatáskor elutasították például Bartók népdalfeldolgozásait, majd megfogalmazták, számukra azért jelentős zeneszerző, mert összegyűjtötte a népdalkör javát és feldolgozásaival világhírűvé tette a Duna-menti népek dalköltészetét.

A tetszés–nemtetszés választásokon árulkodóan megjelennek azok a tanítási sémák, amelyeket az egyén később sem tud tartalommal megtölteni (lásd az olyan kifejezések használatát, mint diszsonancia, modern zene, úttörő zeneszerző, dinamizmus, megkomponáltság, elvont zene stb.).

A befogadói magatartás elemzésekor abból indultunk ki, hogy nincs olyan ember (kivéve a süketeket), aki teljesen közömbös lehetne a zene, illetve a természetes zörejek, hangok iránt. Amikor tehát azt találjuk, hogy valaki ugyan hallja a zenét, de nem tud vele mit kezdeni, érzelmileg sem képes feldolgozni, az előbbutóbb el is fogja utasítani.

A hiányokat azonban sem az iskolában, sem a közművelődési intézményekben nem tudják pótolni.

A kísérleti személyek kétharmad része kritikátlanul a könnyűzene híve. Az igényesebbek vagy a beat klasszikusait, vagy a jazzt részesítik előnyben, ezután a pop, majd az új hullám (new wave) következik. A mi „címkénk” tehát szűkebb körű, mint amit például Józsa használ, mivel nálunk egyes könnyűzenei műfajok nem vagy alig szerepelnek (például sanzon, country).

Gyakran előfordult, hogy alanyaink semmitmondó, sztereotip válaszokat adtak a nyitott kérdésekre, de arra ügyeltek, hogy önmagukról elfogadható képet fessenek. Még presztízs-igazodásukban, mintakövetésükben is csak addig mennek el, amíg ez biztonságos. Kockázatot még egy zeneszociológiai kísérlet esetében sem vállalnak – azaz, még ha ismerik is önmagukat, ezt igyekeznek elrejtteni. Szívesebben öltik föl a semlegesség vagy a kívülálló álarcát.

Vizsgálatunk a magyar népdalkincsre és az ebből fogant szintézisre, Bartók néhány alkotására épült. Feltételeztük, hogy az általunk választott közismert melódiák, feldolgozások – ha nem is valamennyi nehézségi fokon – lényegében elfogadottak. Már a kísérlet előrehaladtával észleltük azonban (s ez a feladatlapok összegezésekor tényné vált), hogy az iskoláskorúak ugyan felismerték a műveket (hisz friss volt a tananyag), többen hibátlan választ adtak, de – mint műfajtól – a népdaltól és Bartók zenei világától is elzárkóztak. Elenyésző azok száma, akik nemcsak kötelező anyagként, hanem a mindennapi életükben is szívesen hallgatnak népdalt. A 262 főből mindössze két kísérleti személy

mondta azt, hogy szívesen énekel népdalt, és hogy ezt a közös éneklés alapjának tekinti.

A kísérleti személyek – kevés kivétellel – nem rendelkeztek sem a családi, sem az iskolai éneklés, elemző zenehallgatás élményével. Kezdetben tiltakoztak a kicsoportos zenehallgatás és a művek értelmezése ellen, később már jobban beilleszkedtek a vizsgálati helyzetbe. Bevallották, ha valahol, valamikor hasonlóképpen segítette volna őket valaki a zene nyelvének, kifejezőmódjainak, stílusainak a megismerésében, ma nemcsak jobban ismernék a zeneirodalmat, hanem igényesebbek is lennének. Ezeket a mulasztásokat természetesen kísérletünk nem pótolhatta, de meggyőződhattünk róla, hogy a zenei kulturálatlanság jóval szélesebb körű, mint amire számítottunk, és mint amit a statisztikából és a művelődésügyi jelentésekből kiolvashattunk.

Kodály, Bartók (de akár József Attila, Nagy László és sokan mások) féltőn védtek értékeinket. A legnagyobb veszélyt abban látták, hogy a köztes zene (a szórakoztató műfajok) mind jobban uralkodóvá válik, hiszen sem az autonóm, sem a hagyományos paraszti kultúra, nem lehet a többségé. Pedagógiai és alkotómunkájukat azzal a meggyőződéssel végezték, hogy gátat emelhetnek a szórakoztató kultúra silány és közepes alkotásai és a köznapokban is szép élményt adó kultúra közé. Iskolát teremtettek, amely harminc éve intézményesült, de az innen kikerülőkből is csak kisszámú értője, befogója lett a művészeteknek. Ez a mi munkánk leginkább elgondolkodtató tanulsága.

Az irodalmi művek befogadása

E befogadás-vizsgálatnak – első megközelítésben – két döntő tanulsága van:

- a fiatalok zöme nem tud irodalmi művet olvasni (hiányoznak az elemi készségeik),
- gyakran nem értik vagy félreértik a mondanivalót, mert nincs kialakult világ- és történelemszemléletük.

Az I. mintavétel után a családi, illetve az iskolai nevelés elégtelenségére vezettük vissza ezeket a hiányokat, a II. és III. mintavétel során viszont jobban megfigyelhettük a megértési szinteket.

Az irodalmi mű befogadása megfelel egy tanulási és ismeretszerzési, ismeretbeépítési folyamatnak, így az interjúk és a feladatlapok projektív vizsgának, vizsgaszituációnak foghatók fel, amelyben az egyes személyek a kódolt és memorizált tartalmakat mint elemi, explicit kifejezéseket, mint magában és magáért való rendszert és mint saját, effektív és kognitív struktúrájukba illeszkedő, ezzel kölcsönhatásba lépő érvek, megállapítások, ideológiák, értékek együttesét ragadják meg, és fejezhetik ki válaszaikban.

Ennek megfelelően a II. mintában a vizsga sikerét

- az első szinten a mű szókincsében, jelrendszerében való jártasság és az irodalmi nyelv kezelésének színvonala határozza meg (a pusztá emlékezőképesség mellett);

– második szinten a dráma, a novella, az egyperces mint műfaj ismerete, valamint a logikai és érzelmi elemek megértésének és megérezésének képessége döntheti el, míg a

– harmadik szinten a befogadó világképének, konkrét morális, történelmi-politikai állásfoglalásának, ideológiájának differenciáltsága és határozottsága, illetve a mű által érintett ideológiák intenzitása és jellege válik lényegessé.

Az interjúk elemzése megerősítette bennünk azt a feltevést, hogy e három szint szervesen épül egymásra: a második közvetlenül az első, a harmadik pedig közvetlenül a másodikat feltételezi, vagyis a magasabb szint az alsóbbakból táplálkozik. Ha ez nem valósult meg, akkor – az alacsonyabb szintű megértés híján – logikai hiba vagy a tények téves ismerete segített a befogadás magasabb szintjét imitálni.

Másrészt minél magasabb szinten rendezettek valakinek az ismeretei, minél differenciáltabb az adott témát érintő „eszmerendszere”, vagy minél érzékenyebb „befogadóhálója” van, annál könnyebben, annál nagyobb teljességgel képes a mű közléseit beépíteni ismeretei rendszerébe.

A könnyedén és mélyen befogadónak van egy sajátos típusa, amelyik – a rosszul számoló matematikusokhoz hasonlóan – a szintetikus tartalmak kivonása után kiejti emlékezetéből a részleteket, az elemi információkat, és csak a befogadott közlés általánosított magvát őrzi meg.

A legjobban azok a személyek különülnek el a többiektől (az interjúk által tükrözött megértési mértékek vizsgálatánál), akik nem ismerték fel a dráma sajátos tér–idő-szerkezetét, s a cselekményt többé-kevésbé eltorzítva, egy krimi egyszerűségével, vagy egy csupasz történet közvetlenségével fogták föl. Hasonlóképpen jártak el a novellákkal is. Ők valamennyien megragadtak az elemzés (megértés) első és második szintje között.

Voltak, akik nemcsak az allegorikus motívumokat, de magukat a konkrét közléseket sem tudták értelmezni. Ismereteikből és szellemi energiájukból csupán arra futotta, hogy – a bonyodalmakat kiejtve, az ismeretlen, nehezen megfejthető tartalmakat kizárva – „kiegyenesítsék” (a saját maguk számára) a cselekmény kanyargó, szaggatott vonalát. Mintha egy akkordnak egyetlen hangját hallanák meg, és azt is hamisan énekelnék vissza. Az érthető a számukra, ami összeolvasztható a részletekből. Kétségbeejtő aprólékossággal rajzolják meg a vélt sztorit. Ezt az első szintet felületi megértésnek neveztük el, mivel az ebbe a csoportba sorolható kísérleti személyeknek mind saját ismereteik, mind a művek olvasatai elemi részekre esők, rendszertelenek.

Ezek az emberek rossznak vagy közepesnek minősítették az olvasnivalót. Arra a kérdésre, hogy voltak-e megértési nehézségeik, kétféle „nem” választ kaptunk.

Az egyik „nem” lényegében a teljes elutasítás volt – arra hivatkoztak, hogy nem érdekli őket a téma, a politika, az emberi gyarlóság, a mindennapi problémák stb. Tehát még mielőtt a megértéssel próbálkoznának, a nehezen érthető

vagy érthetlent egyszerűen az érdektelen fogalmában oldják fel. A másik, a népesebb csoport a „tisztá”, „világos”, „érthető” és ehhez hasonló jelzőkkel felelt a kérdésre. Vagyis a legnagyobb megértési hiátust mutatók a művet egyetlen esetben sem találták bonyolultnak, alapvetően zavarosnak, ami főleg azért érdekes, mert a magasabb szinten befogadók gyakorlatilag elenyésző hányadban nyilatkoznak csak ilyen önbizalommal a megértés sikerét illetően.

Ők tehát azok, akik az első szinten szelektálnak az explicit tartalmak felfogásában, és torzítanak is. A második, immanens szinten nem nagyon figyelik a cselekményt, inkább maguk sematizálják minél egyszerűbben az összefüggéseket. Lényegében a második és a harmadik szinten, a probléma előtti stádiumban megrekednek a megértésben.

A megértési szint szerint képeztünk egy középső csoportot. Saját terminológiánkkal élve ez a heteronimitás szintje. A válaszokban a valóságnak és a hamis tudatnak, a tradicionálisnak és a korszerűségnek különféle elemei keverednek, s képviselőik személyükben is hordozzák a külső és belső megértés közötti ellentmondásosságot. Ennek egyik altípusa, amikor a kísérleti személyek közhelyszerű blokkokkal dolgoznak, vagy féligazságokat próbálnak teljesnek tekinteni, de ügyelnek a formális logikai rendre. Ennek a szintnek a felső harmadában azok helyezkednek el, akik a leírtakat viszonylag pontosan jegyezték meg, és feldolgozásukkor az érintett történelmi korokat, helyzeteket és figurákat elfogadhatóan megfeleltették az elolvasott, érthető allegóriáknak, és logikailag korrekt következtetéseket vontak le.

Mindannyian nehézségeket jeleztek az immanens megértésben. A személyek, a színhelyek, az időpontok és a cselekedetek összefüggéseire racionális magyarázatot próbáltak adni, többé-kevésbé önkritikával és fenntartásokkal kezelve saját meglátásaikat, vagyis kinyilvánítva bizonytalanságaikat. Úgy gondolják, hogy első olvasás után sem a könyvet, sem az 1945-ös, sem az 1956-os magyarországi helyzetet nem ismerik eléggé ahhoz, hogy biztonsággal eligazodjanak a műben.

Felvetik az adott időszak néhány politikai, erkölcsi problémáját, de nincs saját koncepciójuk e kérdésekben. Ugyanúgy viselkednek a bibliai, de a hétköznapi történetekkel szemben is. A heteronimitást tehát sajátos viselkedés- és kifejezőmódnak tekintjük, s az iskolai végzettségtől, kortól, nemtől függetlenebbnek, mint az első és a harmadik szinten lévőknel.

Széles skálán mozognak e személyek a tetszés–nemtetszés kérdésében. Ezen belül egy részük a szerkezeti, megértési nehézségek, más részük a vélt politikai, történelmi hangvétel miatt volt bizonyos mértékig elégedetlen.

A megértés vagy befogadás legteljesebbnek feltételezett szintjét a középsőtől sokkal nehezebb elhatárolni, mint az első a másodiktól. Mégis minőségi különbséget jelentenek a megértés szintje, a befogadás módja szempontjából. A harmadik csoport jellemzői: az I. mintában a dráma történelmi terepét és problémarendszerét több szempontból is – a valóság és a mű; az író és a mű; a dráma

kora és a jelenkor viszonylatában – megpróbálják értelmezni, kísérletet tesznek (bizonyos „immanens megértés” után) az általánosításra, a kiterjesztésre is, nem rekednek meg az allegóriáknál.

A II. mintában hasonló hármasszerkezetet mutat a novellák feldolgozása.

A harmadik szintet autonómnak neveztük el, jelezve, még ilyen kis mintában is benne van a társadalom egésze.

Az I. mintából ide tartozók ismeretei a legpontosabbak a Rákosi-éráról, az ő érzékenységük alkalmas arra, hogy empátiával, ugyanakkor tárgyilagosan tekintsenek a szereplőkre. Ami összeköti őket az előző megértési szintre helyezettekkel, az lényegében egy információs hiányérzet, amit a közelmúlt történelmének végletesen leegyszerűsített és megkurtított krónikái hagytak bennük. Ahogyan a korábbi pártvezetés hibáitól elhatárolták magukat, ugyanúgy igyekeztek problémamentesebbnek feltüntetni a jelent, mint amilyen valójában. Feltehetően egy olyan rejtett pszichológiai folyamatról, egyensúlykeresésről van szó, amelynek háttérében az a bizonytalanság áll, meddig mehet el bírálatában az egyén. Az óvatoskodó vagy hárító válaszokat értékelve még szükségszerűbbnek tartjuk hasonló témájú művek megismertetését.

A kísérleti személyek gyakran maguk is tisztában vannak ismereteik felületességével, de azonnal megtalálják a felmentéshez szükséges érveket; ostorozzák a szülőket és az iskolai tananyagot, a tömegközlést, az utóbbi időben csökkentett példányszámban megjelenő szakmunkákat, hivatkoznak egyéni és munkahelyi nehézségeikre, időhiányra, csak egyre nem: többségükből hiányzik a belső késztetés, amellyel a felsorolt akadályokat legyőzhetnék. Csak kevesen vallották be, milyen kevés időt és energiát fordítanak az önművelésre. Az interjúk csak megerősítették azt a tapasztalatunkat, hogy a társadalom többsége nem tekinti értéknek a műveltséget, a mindennapi életnek nem vált szerves részévé az ismeretek bővítése. Kevés kivételtől eltekintve a kísérleti személyek csak szakmai képzésben vesznek részt, de itt is elsősorban az anyagi gyarapodás a valódi hajtóerő, a tudás kevésbé. Ebből a szempontból vizsgálva tovább a válaszokat, az is indokolt, hogy másképpen gondolkodnak az ideológiáról, a pártról, a hatalom szerepéről, de az egyén helyéről, felelősségéről is, mint az kívánatos lenne.

Kettős értelmű az emberek világgképének megváltozása. A fejlődés során eljutottunk oda, hogy a párt erejét nem emberfelettinek tekintjük, hanem a gondolkodó, alkotó egyének cselekvéseinek. Ugyanakkor devalválódtak olyan értékek, mint az elvhűség, a felelősség vállalása, a helytállás és a szókimondás. Nem alakult még ki olyan közszellem, ahol a józan kritikát megbecsülve a tettek számítanának valóságos eredményként. Így aztán olvasóinknak alkalma volt elzárkózni az elől, hogy megvizsgálják, milyen tanulságokkal szolgálhat Örkény István *Pisti a vérzivatarban* című műve. A dráma aktualitását mint az ötvenes évek konkrét koncepciók pereit értelmezik, hatását, akár a rossz álmét, feledik. A felszabadulás első évtizedét mozaikokból rendezgetik össze, az egyes esemé-

nyekre, személyekre összpontosítva figyelmüket, elszakítva a bel- és különösen a külpolitika folyamataitól. Így keverednek végül össze az antifasiszta és a népfrontmozgalom történései a fordulat évét követő időszakéval, így válik mitikus-sá a kommunisták helytállása az illegalitásban vagy a spanyol polgárháborúban, és hasonlóképpen ellentmondásos az emigrációban élők megítélése.

Ezzel párhuzamosan más színezetet, értelmezést nyer a kommunizmusba vetett hit, a párthűség és a pártfegyelem.

A novellákban pedig – mintha az élet görbe tükröt tartana eléjük – egy pillanatra felfedezni vélik magukat, és ez a felismerés inkább kellemetlen, ön-vizsgálatra készítő, semmint szórakoztató. A groteszk írások nemcsak mosolyt fakasztanak. A fiatal kísérleti személyek pedig, akiknek nincsenek személyes tapasztalataik vagy gyermekkori emlékeik, és életmódjuk, személetük gyökeresen megváltozott, nehezen tudnak megértő olvasóvá válni. Nincsenek felkészülve, felkészítve sem tudásban, sem érzelmileg arra, hogy a múlt és a jelen együttes megismerése az alapja jövőbeni terveik megvalósításának.

A filmadaptációk befogadása

A filmadaptációk befogadása azt mutatja, hogy tovább romlott a kultúra helyzete. Eltekintve a csekély számú értő nézőtől, a többség csak akcióban és látványban képes gondolkodni, amire a választott alkotások valóban alkalmatlanok voltak.

A befogadás-vizsgálatok sorából hiányzik egy filmízlést és nézői szokásokat mérő átfogó kutatás, ezért reményünk sincs rá, hogy később választ tudunk adni olyan kérdésekre, mint például:

- milyen körből verbuválódik a közönség,
- mi jellemzi az egyes rétegek filmnézését,
- milyen más kulturális, illetve szabadidős tevékenységgel párosul a mozizás,
- mi a szerepe az audiovizuális élménynek az egyén életében, viselkedésében, gondolkodásában.

Mindkét mintavétel eredményei úgy általánosíthatók, hogy a válaszadók már a kísérlet elején felmutatták azokat a jellegzetességeiket, amelyek alapján a három szint (felületi, heteronóm, autonóm) valamelyikébe végül besorolódtak. Következésképpen egy megértési szinten belül maradtak, a különbséget csak az jelentette, hogy az adott sávon belül az egyes művészeti ágakhoz való közelségük a felső vagy az alsó harmadba került. Átlépés csak kivételes esetben fordult elő. Az állandóságnak személyiséglélektani és élményfeldolgozási, megértési okai vannak.

A két felvétel között pedig az a szembeötlő különbség, hogy a korábban szélesebb sávot jelentő heteronóm megértés szűkült, és nőtt a felületié. Mint más művészeti és művelődési vizsgálatokban, itt is érzékelhető volt, hogy az alkotó

befogadók köre stabilizálódott, karakterisztikusabb lett, még kisebb a lehetőség az alsóbb szintről való feljebb kerülésnek.

A kép tehát, amit kaptunk, semmiképpen sem kedvező. A vizsgálat időpontjában (1988) az előző időszakhoz képest nem találtunk fejlődést. Abban kellett egyetértenünk, hogy a „baj általános”.

Hogy azóta mi történt, arra nincsenek vizsgálati adatok. A köznapi tapasztalás szerint nemigen számíthatunk kedvező fordulatra. De érdemes lenne a kutatásokat folytatni.

Megjelent: Tibori Tímea: *Az esztétikai befogadás vizsgálata*. Kandidátusi értekezés. Budapest, 1993, 114 oldal. A tanulmány teljes terjedelmében most kerül először közlésre.

PINCEFALU

Egyén és köz(ös)sége

T. KISS TAMÁS – TIBORI TIMEA

Hajós község¹ neve elválaszthatatlanul összefonódott a pincékkel, a javarészt fehérre meszelt falú, apró házakkal, amelyek a településtől két kilométerre emelkednek a löszhátakon. Aki először járja a Pincefalu utcácskáit, valamiféle szorongással tekinget jobbra-balra. A bezárt, lelakatolt ajtók és bezsaluzott ablakok egy kihalt település látszatát keltik. Az elhagyatottság érzetét csak némiképp feledtetik a gondozott házacsok és a sokasodó új présházak. Az első benyomásokat alapvetően mégis az határozza meg, hogy az év mely szakában, és a nap melyik órájában érzéki az idegen. Mert jöjjön csak szüretkor, vagy nyáron, vagy vasárnap délután úgy három óra tájt. Találkozhat turistákkal és természetesen hajósiakkal, akik teszik a dolgukat. Láthat baráti társaságokat, kártyázókat, beszélgetőket és vendégeket, turistákat váró-invitáló gazdákat. Gyakran vezethet el az útja olyan pince előtt, amelyik a vidámság zajától hangos. A szorongást mindinkább a kíváncsiság váltja fel, az a pillanat, amikor az idegen már szeretne többet is megtudni azokról az apró házacsokokról, melyekben a bor lakik.

Hajós az Alföldi borvidékhez tartozik.² A szőlőtelepítésben fontos szerepet játszhatott az ún. „homokveszedelem” – ami az erdők kivágása és az ősgyep feltörése révén meginduló futóhomok káros következményeit jelenti – leküzdésében. Valószínű, hogy a török kiűzése utáni betelepítéskor lényeges szempont lehetett a szőlőtermesztés újraélesztése. A fennmaradt írásos dokumentum is (Tabellae Urbariales C. 308r. OLT) ezt látszik alátámasztani. Gróf Csáky Imre kalocsai érsek (a települést 1710-től 1945-ig az érsekség birtokolta) egy 1728. április 10-én kelt szerződésben összefoglalta azokat a köteleket, amelyek szót ejtenek a letelepülő svábok szőlőtelepítéssel kapcsolatos feladatairól, és természetesen az ebből eredő jogaikról is.

1 2008-tól város.

2 Ma a Hajós–Vaskuti borvidék része.

A Pincefaluról

Az írás szerint: „[...] 4. A fent nevezett hajósi alattvalók kötelesek szintúgy szorgoskodni szőlőskertek telepítésével mindazon helyeken, ahol a nagyságosuraság azt kijelöli, amely szőlőskerteket 4 éven át szabadon használhatják, a 4. esztendő elmúltával azonban a szokásos bért (díjat, árendát) az uraságnak megfizetni tartoznak. [...] 8. Mivel fent nevezett alattvalóink néhány szőlőskertet is fognak telepíteni és azokat gyarapítani, mostantól fogva kiméresi jogot is kapnak, országos szokás szerint Szt. Mihály napjától karácsonyig, a sört és pálinkát azonban csak a földesúr veheti meg [...]. 1728. évi április hó 10-én Csáky bíboros érsek.”

A tapasztalat rávezette a földesurakat, ha bort – egyre jobb és több bort – akarnak, akkor ne vegyék el alattvalóik (jobbágyaik) munkakedvét. A szőlőtermesztés és a borkészítés ugyanis nagyon sok munkát, törődést kíván, fölmérhetetlenül többet, mint bármely szántóföldi növény. Valószínű, hogy az érsek kívánságára újraterlepített (hiszen a törökdulás előtt is termeszthettek a vidéken szőlőt) szőlőskertek termőre fordulásával egy időben építhették az első pincéket. Talán éppen azokat, amelyek a borkilenced és a tized tárolására szolgáltak. A szőlőskertek Hild és Szentgyörgy területén voltak. Az ún. Balla-féle térkép, amely 1763-ra vonatkozó adatokat tartalmaz, Hajós határában nem tüntetett fel szőlőket. Az első pincék itt lehettek, ugyanis az egykor Hajós külterületének számító Érsekhalmán található egy barlangrendszer. A barlangok keletkezési ideje és eredeti funkciója nem ismert. Egyesek szerint búvóhelyek voltak, felvetődött az is, hogy kelta kultuszhelyek lehettek. Az idős emberek azt mesélték róluk, hogy a tized beadása idején – nagyon régen – Hajós és Nádudvar népe ide hordta a kötelező bortizedet. Lehetséges, hogy ezek a barlangok pinceként is funkcionáltak.

A jelenleg is meglévő, legrégebbi év számmal (1840) feliratozott pince a hajósi úton található, amely a község tulajdona. A Pincefalu első építési szakasza a XIX. század végéig tartott. A préházak vályogból készültek, az oromfal deszkából vagy tapasztott vesszőfonatból épült. Tetőfedésként nádat használtak. Ilyen építésű préházból megmaradt néhány (például a Kadar és a Préház utcában), érdemes lenne őket restaurálni, megmenteni az enyészettől.

Az első rendelkezésre álló számszerű adat 1851-ből származik. Hajós ebben az időben 553 kataszteri holdon termelt szőlőt és 363 pince volt. Hogy a faluközösség védje értékeit, 1874-ben négy pincecsőszet szerződtetett. Az 1890-es évek legvégén már 1200 kataszteri holdra növekedett a szőlőtermesztő terület, és a pincék száma 850-re gyarapodott. Jóllehet a hajósi gazdákra nagy terhek nehezedtek, és a szőlőskerteket időnként súlyos veszteségek érték, mégis megélhetést biztosítottak.

A legnagyobb megterhelést a jobbágyfelszabadítástól a XIX. század végéig elhúzódó szőlődézma-váltság kifizetése jelentette. A Hajós Községi Tanácskozmány jegyzőkönyve szerint (1868. január 1-jétől egészen 1880. év elejéig tartalmazza a képviselőtestületi üléseken elhangzottakat) 1868. február 3-án

„[...] az úrbéri váltásági tőke összegek immár oly tetemes hátralékokra növekedtek – a kamatokkal együtt, hogy azoknak kifizetése, különösen a szőlők után esedékes váltáság összegekre nézve, – figyelemmel az elmúlt években fentvolt terméketlenségre, lehetetlenné vált.”

Az 1863-as aszályos évet több nagyon rossz szőlőtermesztő esztendő követte. A kalocsai érsek azonban sürgette az adósságok mihamarabb történő rendezését. Hajós község képviselőtestülete szorongatott helyzetbe került. A Hajós Községi Tanácskozmány a gondok megoldását huszonnyolc tagú bizottságra bízta: „[...] a község nevében és mint a község teljes megbízottjai hathatóság saját belátásuk szerint intézkedni, hogy az úrbéri és szőlődézsma váltásági tőke és kamat tartozások bármi úton-módon mielőbb részben is behajthatassanak, – tisztükben állván eme megbízottaknak azonban a közlakosság érdekét szem előtt tartva lehetőleg az ügy sikeres elintézésénél a közlakosság hangulatát figyelemmel [kell] kísérni.”

A fizetésképtelenség miatt növekvő adósságok, valamint az ügyvédek mesterkedései a csőd szélére juttatták a hajósi szőlősgazdákat. Bizottság után bizottság alakult, egymást váltották az ügyvédek, miután senki sem tudott érdemben intézkedni. Csupán az 1800-as évek legvégén, a hajósi borok megnövekedő keresletéből származó jövedelem és az úrbéri váltáságot megkönnyítő intézkedések segítségével sikerült kiegyenlíteni a tartozást.

A legnagyobb csapást azonban a filoxéra és a peronoszpóra okozta. Például az 1874. és az 1879. évi szőlőtermés csaknem teljesen megsemmisült. A korabeli dokumentumokból nyomon követhetőek azok a hatósági intézkedések, amelyekkel megpróbálták gátat emelni a szőlőbetegségek magyarországi terjedésének. A hatóság megtiltotta a szőlővesszők importját, a gyanús szőlőket felügyelet alá helyezték, még a szőlőkarókat sem lehetett eladni, a régi telepítésű hazai szőlőültetvények – így a hajósiaké is – tönkrementek és kipusztultak. Erről tájékoztat a községi irattárban fellelhető *Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Hivatalos Lapja*. A M. kir. földművelésügyi miniszter 1905. június 5-i közleménye: „[...] a régi, hazai szőlőültetvényeinket a filoxéra a legtöbb törvényhatóság területén már teljesen elpusztította, vagy legalább is már megtámadta. A filoxéra terjedését ennélfogva a szőlővesszők, szőlőoltványok és használt szőlőkarók forgalmazásának korlátozásával megakadályozni többé nem lehet.”

A végső megoldást a fertőzésekkel szemben csak az ellenállóbb homoki szőlők, az amerikai alanyokra oltott nemes európai vesszők jelentették, és a szőlőbetegségek elleni permetanyagok szervezett és kedvezményezett árusítása. „16025. sz./kig. 1912. [...] az oidium nevű szőlőbetegség ellen való védekezésre rendelt kénporra, valamint a peronospora viticola pusztítására rendelt rézgáliczra, vasgáliczra, kevert gáliczra, rézgáliczkeverékre és jegeczes azurinra [...] a díjkedvezményt [...] engedélyezem [...]. Budapest, 1912. május 10. Alispán helyett: Agarasztó, főjegyző.” *A Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Hivatalos Lapjában* 1914. november 10-i dátummal már az alábbi olvasható: „42563. sz./kig. 1914. [...] azt a nagy csapást, melyet a filloxéra vész a hazai bortermelésre mért, immár

sikerült leküzdenünk, amennyiben az elpusztult szőlők nagy része felújítatott, s emellett más területeken is annyi új szőlő ültetett, hogy bortermelésünk normális években már is eléri a filoxéra fellépte előtti bortermelés mennyiségét [...]. Budapest, 1914. november 10. Báró Ghillányi s. k.”

Az országos erőfeszítések Hajóson is eredményekhez vezettek, hiszen 1908-ban rekordmennyiségű szőlő termett. Az öregek úgy tudják, hogy ebben az időben emelkedett a hajósi vörösbor a márkás homoki borok rangjára.

A Pincefalu továbbépülésének következő szakasza a századfordulótól az 1910-es évek végéig tarthatott. Új építőanyag jelenik meg: a téglá és a cserép.

A mesterek a préházak homlokzatán tagozatokat alakítanak ki. A kapukat, amelyeket többnyire fából, később acéllemezről készítenek, gyakran díszítik szőlő- vagy virágmotívumokkal. Egy hajósi lakos, Perényi Béla elmondása szerint a házacskákban a „pinceszobák kialakítása attól függött, hogy az alsó pince nappali megvilágítása a préházajtó kinyitása után megfelelő legyen”. A préházak belső terének kialakítását, a kisszoba elhelyezését a praktikus szempontok születték, és ezt mind a mai napig követik.³ A XX. század elején készültek azok a préházak, amelyek azóta műemlék jellegűek. Például a Morvay-féle préház-pince (Préház út), amely 1910-ben épült. A házacska fala vályog, oromzata tapasztott vesszőfonat, legfelül viszont aládeszkázott. A belső terében csak később készült egy kis szobácska. Boltozott mennyezete csupán ennek a helyiségnek van. A löszbe vajt pince eredetileg boltozatlan volt. Jelenleg a szőlőtermesztés és a borkészítés eszközeiből összeállított gyűjtemény látható a préházban.

A XX. század első évtizedeiben néhány bőségesen termő évet is nyilván tart az emlékezet. Ezek az évek jelentősen hozzájárulhattak a pincék számszerű gyarapodásához és minőségi fejlődéséhez, jóllehet a háborús esztendőök és a forradalmak megnehezítették a gazdálkodást. A Tanácsköztársaság időszakában – elsősorban politikai okokból, illetve a Kalocsa környékén már jelentkező elégedetlenség miatt – megtiltották a szeszes italok forgalmazását és fogyasztását. A belügyi népbiztos Földes nevű megyei megbízott által kiadott rendelkezése szerint: „11.-nb./1919. kieg. A szeszfogyasztás és szeszkimérés tilalmáról. Valamennyi község munkástanácsának. Tudomásunkra jutott, hogy a forradalmi kormányzótanács rendeletének ellenére néhány helyen még most is mérnek ki és fogyasztanak szeszesitalokat. Nyomatékosan és most már utoljára a legsúlyosabb felelősség terhe mellett szólítom fel arra, hogy tegye azonnal és a legszélesebb körben közhírré, hogy a szeszkiméresi és a szeszfogyasztási tilalom ellen vétők forradalmi törvényszék elé kerülnek, és halállal bünhődnek. A rendelet ellen vétőket azonnal jelentse be. Budapest. 1919. március 26.”

A Tanácsköztársasággal szemben jelentkező, majd egyre erősödő ellenséges magatartáshoz az is hozzájárulhatott, hogy elmaradt a földosztás. Valószínű, hogy a *Pestvármegyei Direktórium Hivatalos Lapjában* közzétett kemény hangú

3 A cikkben foglaltak az 1980-as évekbeli állapotokat rögzítik.

fenyegető intézkedés ugyancsak fokozta a hajósi gazdák – enyhén szólva – ellenszenvét. Nem tekinthető véletlennek, hogy a Tanácskormány bukását követően a Friedrich István-féle kormányzat legelső intézkedései közé tartozott a tilalom feloldása. A *Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Hivatalos Lapjában* megtalálható a borfogyasztás szabályozása/engedélyezése is. „83193. sz./1919. kieg. A bor forgalmának és fogyasztásának szabályozása. Nyilvános étkezőhelyeken (vendéglőkben, kávéházakban, étkezőkben stb.), valamint nyilvános kimérési helyeken egy személynek egy alkalommal a helyszínen való fogyasztása céljából legfeljebb 1–2 liter bort szabad kiszolgálni. Budapest, 1919. augusztus 25.”

A Pincefalu harmadik építési szakasza az 1920-as évektől az 1940-es évek végéig tarthatott. A préházak zöme ebben az időszakban már többnyire téglából épült, a tetőfedésnél pedig általánossá vált a cserép alkalmazása. A nád fedés kiment a divatból. Közrejátszhatott ebben az is, hogy egyre nehezebbé vált a nád beszerzése. A Duna-völgyi-főcsatorna elkészültével ugyanis megszűntek, illetve kiszáradtak a nagy kiterjedésű nádasok. A házacskák egy részét átépítették. Kialakultak azok a jellegzetes préházegyüttesek, amelyekből több még napjainkban is látható.

Egy 1935-ben készült statisztikai összesítés szerint Hajóson 1812 kataszteri holdon termesztettek szőlőt. Jó termés esetén a pincékben 25–30 ezer hektoliter bort is tároltak.

A második világháború idején szorongatott helyzetbe kerültek a gazdák. Megnehezült a rézgálic beszerzése, ami több hajósit arra kényszerített, hogy belépjen a Volksbund helyi szervezetébe. Azok ugyanis, akik tagjaivá váltak a szervezetnek, könnyebben juthattak réztartalmú permetezőszerekhez.

A Pincefalu „élettörténetének” akadtak tragikus napjai, hetei, sőt évei is.

Az 1940-es évek első felétől az 1950-es évtized végéig tartó időszakról van szó. 1944 októberében az átvonuló front katonái, hogy borhoz juthassanak, több préház bejáratát felfeszítették. A nyitva hagyott, illetve ajtó nélküli pincék zöme kifagyott és tönkrement. Ezek a pusztítások azonban elenyésztek azokhoz a károkhöz mérten, amelyek a háborút követő békés években érték a Pincefalut.

A nemzetközi előírások alapján kitelepített hajósi svábok helyére egyrészt az ország különböző, de elsősorban alföldi településeiről jelentős számban nincstelenek, másrészt a Felvidékről kitoloncolt magyar családok érkeztek. Az érkezők túlnyomó többsége nemcsak a svábok házait, hanem azok szőlőit és préházait is megkapta. A telepések és a felvidékiek azonban másféle agrokulturális övezetből sodródtak, kerültek Hajósra. Nem volt meg bennük az a szakmai tudás, képesség és készség, amelyre szükség lett volna, hogy szakszerűen tudják megművelni a szőlőt, elkészíteni a bort. Akadtak olyan újgazdák, akik a hagyományos szőlőkötöző anyagok helyett drótot használtak. Voltak, akik nem akarták megművelni a szőlőt, mert attól tartottak, hogy a jogos tulajdonos előbb vagy utóbb visszatér, és visszaköveteli tulajdonát, ezért a javak felélésére

rendezkedtek be. A termelés katasztrofális csökkenése következtében a pincék bor nélkül maradtak. A gondozatlan pincék közül több összedőlt, a téglát különféle építkezésekhez hordták szét, a pincelyukakat benötte a gaz.

Az 1960-as évek közepétől bekövetkező kedvező irányú társadalmi változásokra volt szükség, hogy a pincefalu újjáéledjen. A kitelepített sváb lakosság egy része visszatért Hajósra. Megfeszített, szinte emberfeletti munkával elérték, hogy a hatvanas évek végére ismét saját házzal, hajlékkal rendelkezzenek. Létük alapjainak stabilizálása után az emberek figyelme a Pincefalu felé fordult. A présházak rekonstrukciójához, újak építéséhez azonban számos – gyakran jogi természetű – problémát kellett megoldani. A kitelepítések után az új tulajdonosokra, majd azok eltűntével az államra (konkrétan a Hajósi Községi Tanácsra) szállt vissza a présházak tulajdonjoga. Bekövetkezett az a paradox helyzet, hogy több régi tulajdonosnak a saját présházát kellett visszavásárolnia. A tulajdonjog sok esetben még ma is tisztázatlan, ugyanis a tulajdonosi nyilvántartásban nem szerepel a pincehely, csak a présház építésére szolgáló 14–21 négyszögölnyi terület, akár beépített, akár beépítetlen. Az „alagutak” elhelyezkedése tehát ismeretlen, ezért van az, hogy sok pincénél összefúrtak, soknál áthallás van. Az 1960-as években sok présházat átalakítottak, a teljesen romba dőltek helyére pedig újakat építettek a tulajdonosok.

Az új házacskák homlokzata zömmel a tradicionális formákat és arányokat követi. Viszont több olyan présház is épült, amelyik kevésbé illeszkedik az adott pincesorhoz és a hajósi tájhoz. Közülük is az egyik legkirívóbb egy központi helyen magasodó „hétvégi ház” jellegű építmény, amely valósággal rátelepszik a Pincefalu házacskáira.

Az 1800-as évek derekán kibontakozó présházépítő aktivitás napjainkban is folytatódik. A pincék, mert nagy részük már a XIX. század fordulóján megépült, egy „liliputi település” alakítottak ki, utcákkal és terekkel. A Pincefalu térszerkezete lényegesen eltér a község szerkezetétől. Szélesebb és keskenyebb utcácskái, kanyargós ösvényei, „bújói” ember méretű faszobrokkal díszített terecskékkal, tisztásokkal váltakoznak. A présházak előtti szabad területeket diófák, szilvafák és meggyfák vigyázzák. A tömör, zárt sorú beépítéseket lazább és hézagosabb építésű házsorok váltják (például a Kadar utcában), amelyek azonban harmonikusan belesimulnak a hajósi tájba, a gondosan megművelt szőlőtáblák közé.

Legelőször az 1970-es évtized közepén szabályozták a présházak építését. A rendezési terv alapvetően felmérési, vizsgálati munkarészeket, szabályozási tervet és főként építési előírásokat tartalmazott. Mindez jelentős előrelépésnek számított a korábbi időszakhoz képest, még akkor is, ha bizonyos hiányosságok és hibák változatlanul megmaradtak. Elsősorban a mechanikus, a tágabb környezetet még kellőképpen figyelembe nem vevő tervezés, a részletkiképzés és az anyagfelhasználás jelentett problémákat. Az 1980-as évek első felében alkotott részletes rendezési terv már tájrendezési javaslatokat is tartalmazott, és figyelmet fordított a természetvédelemre is.

A széles körű feltáró, elemző munka nyomán megszületett tervezet óvja, védi, okosan segíti ennek a szinte egyedülálló Pincefalunak a fejlődését. Mesélik Hajóson, hogy valamikor több pince volt, mint ahány családi ház. Sokan két pincét építettek, egyet a bor, egyet a burgonya tárolására. A faluban épült új házak alatt meghúzódó pincékben is tárolnak bort, de igazán a kinti pincék azok, amelyek híressé érlelik a hajósi Cabernet „nedűt”.

A télen-nyáron azonos hőmérsékletű pincék általában három fő részből állnak. A legfontosabb a pincelyuk, amely 25–30 méter hosszan nyúlik a löszbe, és többnyire téglaboltozat nélküli. A leghosszabb pincével egyébként a Mezőgazdasági Kombinát és a József Attila Termelőszövetkezet rendelkezik. Az utóbbi időben kezd elterjedni a pincelyuk utólagos kitéglázása, amely valamiféle rangot is jelent. Több présház alatt egymással párhuzamosan két pincelyuk kúszik a talajba. Az enyhén lejtő pincelyukban található a borral tele hordók. Nem az egész termés kincse, hiszen a szőlő egy részét már a tőkén eladják. A pincékben a házi szükegletre szánt mennyiséget tárolják, amelyből azért jócskán jut a turistáknak és a barátoknak, vagy a présházakba betérő vásárlóknak is. Sokan tesznek el üvegben, palackokban bort, homokba ágyazva. Néhány pince legmélyén ún. pótlyuk rejtőzik, amelynek az volt a rendeltetése, hogy egy-két hordó bort eltakarjon a finác szeme elől.

A pince fontos részét képezi a „felépítmény”, vagyis a présház. Itt tárolják a szőlőműveléshez, borkészítéshez szükséges eszközöket, a szerszámokat, a prést, a darálót, az erjesztőkáda(ka)t, ha tágasabb, akkor még hordó(k) is vannak itt. Valamennyi présházban található egy szobácska, amely a munkában és a bortól megfáradt gazda pihenését szolgálja. Ebben a helyiségben poharazgatnak a barátokkal, itt koccint a házigazda vendégeivel vagy a turistákkal is. A szobácska padlását többnyire a szőlőműveléshez szükséges munkaeszközök tárolására használják. A berendezése egyébként egy fekvőhely (priccs), asztal, lóca, esetleg székek, kályha, amely egyszerűbb ételek főzésére is alkalmas, néhány főzőedény és az elmaradhatatlan ivókészlet. A helyiségek komfortfokozata nagyon különböző: a puritán, egyszerű berendezésű szobácskától kezdve egészen a turisták fogadására is alkalmas ún. „pincepanzióvá” alakított, berendezett „lakosztályig” terjed. A közművesített (villannyal és vízvezeték-hálózattal ellátott) Pincefaluban jelenleg mintegy 700 présház található. Pincelyuk több van, 830, mert a háború után több házacskát elbontottak (kellett az építőanyag), illetve akadnak olyan pincelyukok is, amelyek előtt soha nem emelkedtek présházak.

A borvidékre a szélsőséges időjárás a jellemző. Magyarország egyik legmelegebb régiója, amely egyben országosan is az egyik legnagyobb óraszámú napsugárzást kapja, de a kemény tél miatt nagy a fagyveszély is. Az évi napfénytartalom 2050–2080 óra között változik, ennél magasabb napfényórával hazánkban csak a Csongrádi borvidék büszkélkedhet. Az évi középhőmérséklet 10,5–10,8 Celsius-fok. A csapadék mennyisége évente 600–630 mm. Az uralkodó szélirány általában északnyugati. A Pincefalu házacskái között vagy fölött meghúzódó

szőlőskertekben jobbra alacsony, kordonművelésű és hagyományos gyalogművelésű szőlők terülnek el. A legkorábban termesztett szőlőfajták neve sajnos nem maradt fenn, azonban ismert, hogy ezen a vidéken vörösbort készítettek.

Mivel a XVIII. századi Magyarország vörösborkultúrája a Kadarka szőlőn alapult, valószínű, hogy ezt a fajtát termesztették. A már említett hajósi lakos, Perényi Béla szerint a Kadarka mellett a Kövidinka és a Mézesfehér már a századforduló után ismert volt Hajóson, hiszen a Kövidinkával, mint a legigénytelenebb, szárazságtűrő fajtával a gyengébben termő homokbuckákat telepítették be. A Kadarka egészen az 1960-as évekig megőrizte vezető helyét, ekkor kezdődtek ugyanis termőre fordulni az újratelepített nemes szőlők. A Kadarka mellett fontos a Kövidinka, a Mézesfehér, a Cabernet, a Sauvignon és a Merlot termesztése. A borok lágyak, extrakt- és savtartalmuk alacsonyabb, mint a hegyvidéki boroké.

Ennyi a pincefalu története. A kíváncsi idegen azonban többet is megtudhat, amikor egy-egy termelő borát kóstolgatva beszélget a háziakkal, vagy részt vesz a híres májusi Orbán-napi borünnepen, amelyet 1982-től rendeznek meg – ilyenkor kibővülnek az ismeretek, amelyeket a fellelt dokumentumokból nyert: a múltat megidéző személyes emlékezet sok új információval, s nem utolsósorban a házigazdák barátságos vendéglátásával ajándékozza meg. Ez pedig legalább annyira része a Pincefalu életének, mint amennyire jellemző a hajósi emberekre.

A Pincefalu funkcióiról

A hajósiak élete elválaszthatatlanul összefonódott a pincékkel. Idősek és fiatalok szinte naponta megteszik az egykori mocsáron átvezető gázló nyomvonalát követő, kanyargós utat, amely a községből a Pincefaluiig vezet. A Hajóst és a pincéket köldöksínorként összekötő műút akár jelkép is lehetne. A présházak nélkül itt elképzelhetetlen az élet. A hajósi svábok örömei és gondjai együtt forrnak, érlelődnek a borral. A hajósi Pincefalu alapvető funkciói már a XIX. század végére kialakultak. Jól körülhatárolható és természetes rendszert alkotnak. Az itteni életének alapja a szőlőtermesztés, a borkészítés és értékesítés, ez (a Pincefalu) határozza meg a társas kapcsolatok ápolásának, a szabadidő eltöltésének módját, s végül a község sajátos társadalmi nyilvánosságához biztosít feltételeket.

Munkaközvetítő-értékesítő funkció

A hajósi pincék legfontosabb funkciója. Az alföldi – különösen a hajósi – szélsőséges klímaviszonyok nem, vagy alig teszik lehetővé a bor felszíni kezelését és tárolását. A borok minőségét a pincékben uralkodó állandó hőmérséklet, az egyenletes páratartalom, a viszonylag száraz levegő biztosítja és határozza meg. A must érlelése és a bor tárolása-kezelése azonban már egy nehéz munkafolyamat befejező szakaszához tartozik. Amúgy sem lenne szerencsés különválasztani a szőlőtermesztést és a feldolgozást, hiszen a kettő egymásból következik, egymásra épül.

A folyamat a talaj előkészítésével kezdődik, a szőlő telepítésével-gondozásával folytatódik, eztán következik a termés betakarítása (a szüretelés), a préselés és a darálás, majd a must érlelése és a bor tárolása-kezelése. A munkafolyamatot – mint más munkafolyamatokat is – úgy teheti a lehető leggazdaságosabbá és leg-hatékonyabbá a termelő, hogy valamiféle „kisüzemet” létesít. „Intézményesíti” a szőlőtermesztés és a borkészítés folyamatát. Amennyiben egy helyre koncentrálna a termelést és a munkaeszközöket, megkönnyíti és hatékonyabbá is teheti a különféle munkák végzését. A présházat gazdaságosabb volt a meglévő pincék elé-fölé építeni, mint máshová. A pince, a présház és a szőlőtermő terület hármas egysége ugyanis jól szolgálja a racionális, praktikus munkavégzést. A „kis-üzemek” kialakulásával a hajósi paraszti kultúrában is bizonyos változás történt. Főként abban, hogy megbomlott a munkahely–lakóhely egysége, amely másutt évszázadokon keresztül alapvetően befolyásolta a mezőgazdaságban dolgozó népesség életmódját.

A szőlőtermesztő és a borkészítő munkafolyamatokkal együtt kialakuló, a régmúltra visszatekintő kereskedelmi-értékesítési funkció is többnyire a pincékhez köthető. Régen a szőlő eladására, a bor értékesítésére elsősorban a pince-látogatás (pincézés) alkalmával megkötött üzlet révén került sor. Manapság a nagyobb üzletek megkötéséhez már elég a személytelen írásos megállapodás, a felvásárlóval rögzített szerződés. Azért még előfordul, hogy a turistaként érkezőből vagy az éppen arra járó vendégből (aki lehet akár egy vendéglátó egység vezetője is) a pincékben elfogyasztott bor, a hely hangulata teremtvásárlót. Ezzel valamennyi hajósi tisztában van. A házigazda ezért a pincéjébe betérőket potenciális vásárlónak tekinti, még akkor is, ha a poharazgatásból nem lesz üzlet. Persze bizonyos összegekre éves viszonylatban a vendéglátással is szert lehet tenni. A turisták gyakorta méltányolják – nemcsak forinttal – a házigazda szívéllyességét, annak ellenére, hogy a „földik vagyunk” hivatkozással néhányan vissza is élnek a hajósiak vendégszeretetével.

Felnőttképző funkció

A sváb nemzedékek egymásra hagyományozott szőlőtermesztő-borkészítő kultúrája a Pincefalu présházaiban, ezekben a „szakmai klubházakban” született és formálódik mind a mai napig. A présházak az elméleti és a gyakorlati képzés sajátos felnőttoktatási, felnőttképzési színterei. Feltételeket teremtenek ahhoz, hogy az idősebbek, a tapasztaltabbak spontán beszélgetések útján, szinte észrevétlenül adják át tudásukat a fiatalabbaknak. A pincékben sűrűn zajlanak szakmai csatározások, viták. Gyakran szóba kerül – akár élcelődőn, akár komoly szópárbaj tárgyaként – a szőlőtermesztés és borkészítés hogyanja, mikéntje. Ki mikor és hogyan metszi a szőlőt. Milyen (összetételű, koncentrátumú) permetezőszert használ. Hogyan kezeli-fejti a bort. Egymást heccelve vagy dicsérve érzékeltetik a rangsort is, amely többnyire egybeesik az Orbán-napi borverseny díjazottjaival. (Természetesen azokról sem feledkeznek meg, akik nem vettek

részt a versengésben, de tudják róluk, hogy jó boruk van. Kiderült, hogy az a termelő, akinek a családja már a múltban is szakmai tekintélynek számított, kedvezőbb – elnézőbb? – megítélésben részesült, még akkor is, ha a bora abban az évben nem tartozott a legjobbakk közé.)

A gyakorlati képzést a présház körül telepített szőlőkkel kapcsolatos technológiai folyamat jelenti. Az egyénnek végig kell járnia a tudás megszerzéséhez szükséges, korántsem akadálymentes utat. Lépcsőfokok: a talaj előkészítése, a kiválasztott szőlő telepítése, gondozása, metszése, a szüretelés, borkészítés, amelynek a végeredményét, a bort a szűkebb szakmai és a tágabb fogyasztói nyilvánosság minősíti.

A hajósi társadalom szőlőtermesztő és borkészítő kultúrájában még tetten érhető a szellemi és a fizikai munka egysége. Az a kultúra, amely hajdanán egy-egy kolostor szerzetesekre épülő gazdasági tevékenységét jellemezte. A tudásról és a „végzettségről” szóló és az eredményes vizsgák letételét tanúsító dokumentum” még a XX. század végén is lehet például a pincekulcs. Amikor Sz. Gábor tizenhat éves korában megkapta nagyapjától a pincekulcsot, nemcsak a felnőttég egyik jelképét vette át. Bizalmat és „jogosítványt” érdemelt ki: már birtokolta azokat az ismereteket és készségeket, amelyek a szőlőtermesztéshez és a borkészítéshez elengedhetetlenül szükségesek. Számunkra úgy tűnt, Gábor a szakmai vitákban rendre bizonyította felkészültségét. A szakmai és helyzeti tőke kincs. A dombokon vannak fagymentes és fagyzugos részek. A fagytól mentes területek nagyon értékesek. Ezeket valamikor a legtekintélyesebb családok birtokolták, ma pedig többnyire a leszármazottaik, akik a szőlővel együtt a szakmai tudást is (persze előfordul, hogy annak csupán a presztízsét) örökölték. Ők például valóságos „útlevelet” jelentenek azoknak, akik hajósivá akarnak válni, vagy csupán ismerkedni szeretnének a községgel.

A szőlőhöz-borhoz értés és a tradíció egyaránt jelentősen befolyásolja az ifjúból férfivá érő ember helyi társadalomban elfoglalt (kijelölt) helyét. Annak ellenére, hogy az asszonyok is részt vesznek a szőlőmunkában, a szőlőtermesztést és a borkészítést mégiscsak férfidolognak, a férfiak kompetenciájának tartják.

Szórakoztató – szabadidő-eltöltő funkció

A hajósi Pincefalut és a pincéket tipikus férfi-intézménynek tekintik. A feleségek csak ritkán (meszeléskor, takarításkor vagy jeles napok – Orbán-nap – alkalomával) fordulnak meg a présházakban. A pincéző társaságok növendégei többnyire a turisták közül kerülnek ki, akik jelenlétükkel színesítik ugyan ezt a férfivilágot, a helyzetből (és főként a településre jellemző örökölt női szerepekből) adódóan mégis csupán amolyan a „környezetet kellemessé hangoló” résztvevők. A hajósi asszonyok okkal-joggal zárkóznak el a présházak látogatásától. Részint mert nem isznak, vagy sokkal kevesebb italt fogyasztanak, mint a férfiek s a férfiak, illetve otthon töltenek a „konty alá”, és sok tekintetben idegen számukra a

maga módján puritán, környezet is. Jóllehet a mára vendégfogadóvá, otthonossá alakított préházakban szívesebben megfordulnak ők is.

A Pincefalu szórakoztató-rekreációs funkciója elsősorban a hajósi férfiakat szolgálja. A pincék tulajdonképpen ivók. Pontosabban: „személyre szabott” ivóhelyek. A préház szobácskájában gyülekeznek a rendszeresen vagy alkalmasszerűen összeseregglő barátok, vendégek (turisták), hogy élvezzék a pincegazda vendégszeretetét, megköstolják a borát. Mindez meghatározott koreográfia szerint történik. A társaság tagjai általában jól körülhatárolható körből kikerülő barátok, „haverok”, akik az „ivás–visszaivás” alapján tartanak egymással rendszeres kapcsolatot, kommunikálnak, erősítik a barátságot. Vagyis az egyik gazda pincéjében elfogyasztott bormennyiséget alkalomadtán (ürügy pedig mindig akad) „vissza lehet inni” a másik préházában, és a tartozás kiegyenlítődt. Pincézés közben az egyik beszélgetőpartner a következőket mondta:

„Ha kimegyek, akkor előtte megebédelek, és ott kint egy jót durmolok, mert ott nagy csönd van, ott jókat lehet durmolni, pláne nyáron egy hús fa alatt. Télen meg, ha valaki jön velem, akkor kimegyünk, begyújtunk, jól elbeszélgetünk, elkártyáztatunk... Volt egy haverom, szegény, most halt meg, azzal tíz fillérért a kártyán olyan jól elveszekedtünk! Tíz fillérért! Egész délutánokat elveszekedtünk. Nem az érték miatt, hanem hogy a böcsület legyen meg.”

A Pincefalu eme „szórakozóhelyei” jóllehet a kocsmák „szolgáltatásaira és miliójére” emlékeztetnek, sok tekintetben különböznek tőlük. A férfiak társas együttlétének és kikapcsolódásának fő formája itt is az italfogyasztás. A házigazda préháza, a vendéglátó által készített és kínált bor, a „nyitva tartás” rugalmassága azonban otthonosságot, meghittséget és közvetlenséget (mondhatni, családias jelleget) kölcsönöz az együttlétnek.

A férfiak beszélgetése sokféle, és sokféle funkciót betölthet. Előfordulnak komoly „megbeszélések”, diskurzusok, lehet afféle napi feszültségoldó locsogás, mindenki beszél, és hiszi is, hogy figyelemre méltó és fontos, amit éppen mond. Minél több pohárral öblítenek le, annál fontosabbnak tartják, amit mondanak, ezért aztán a társaság egyre hangosabbá válik, mind nagyobb lesz a hangzavar. A téma is alakul. A beszélgetés a munkahelyi, majd falubeli történésekkel kezdődik, amely idővel – és az elfogyasztott ital hatására – afféle „magazin típusú” beszélgetéssé kezd alakulni, amelyben nagy helyet kap a pletyka. A pletykálkodást általában női tulajdonságnak tartják. A Pincefalu azonban felülírja ezt a sommás megállapítást. Jelen nem lévő ismerősökről esik szó, s a hallottakhoz aztán mindenki hozzáteszi a magáét. Azt nem lehet mondani, hogy valamiféle „pincefolklórról” lenne szó – sokkal inkább olyan egybeömlesztett információ-halmaz hallható, amelyet a résztvevők újra meg újra felülírnak. A préház asztalát körülülők gyakori témája a nő, a szex, a foci, az autó és a politika.

A kikapcsolódásban természetesen jelen van a főzés is: általában különböző pörköltféléket (pincepörkölt) készítenek, de gyakori a szalonnasütés, a „nyársalás”. Persze nem hiányozhat a nótázás sem, a legnépszerűbb a „Trink, trink

Brüderlein trink!” kezdetű német dal, amelyet a maguk sváb akcentusával többször is elénekelnek. A nóta akár a Pincefalu indulója is lehetne. A hangulat emelkedését jelzi a hangerő emelkedése – idővel mindegy, mit és hogyan énekelnek, az a lényeg, hogy jó hangos legyen. Időnként előkerülnek a második világháborús katonanóták, mindenféle sanda szándék nélkül, még az *Erika* is, amelyet a Wehrmacht katonái énekeltek. Gyakoriak a tréfálkozások, a másik ugratása. Egyik beszélgetőpartnerünk mondja:

„Van egy-két-három zenész barátunk még, ezeket elcsaljuk, és akkor megyen ott a nóta, nem szépen, hangosan. Volt egy brácsás, az már meghalt, meg egy másik hegedűs, na, ha ezeket összeugrasztottam: most ti ketten játsszatok nekünk. Hűhű! – patkány nem maradt a környéken. Ugyanis semmi hallásuk nem volt, de azért csinálták! Nekik az volt a legszebb. Ilyeneket szoktunk csinálni.”

Persze a Pincefalu veszélyeket is hordoz magában.

Az egyik beszélgetés során hangzott el, hogy:

„Az nem megy ám, hogy az ember mindennap a pincében legyen. Látom én itten a többiekben, a barátaimon, akik már nyugdíjasok. Egy darabig azt hiszi az ember, hogy hűűűű, most aztán szabad vagyok. Volt olyan, hogy az egyik mindennap bepincézett. És mi lett a vége? – Elpatkolt. Tavaly olyan hirtelen halt meg az egyik barátom. Hiába mondtam neki, te, Matyi, nem lesz ez így jól, öreg. Szíves is vagy. Azt mondja, hogy ő nem érzi különösebben. Be-beszedett nap mint nap. Még este ott voltam nála, kínált, hogy én is igyak. Te, mondom, csak egy pohárral. Na, és reggelre meghalt. Most nem azt mondom, hogy attól, de ha óvatosabban bánt volna a dolgokkal, talán akkor tovább húzza...”

A helyi társadalmi nyilvánosság „privatizálódott” színtere

Aki huzamosabb ideig figyeli és tapasztalja a préházakban zajló életet, észreveszi, hogy a Pincefalunak nemcsak munkavégző-értékesítő, az ismeretek átadását-feldolgozását és a szórakozást, a szabadidő-eltöltést segítő funkciója van – teret ad a társadalmi nyilvánosságnak is. Enyhe túlzással azt is lehetne mondani, hogy az „informális tanácsülések” színtere. A pincefaluban újra és újra megtárgyalják a Nagyközségi Tanács ülésein, vagy a különféle szervezetekben és bizottságokban elhangzottakat, a megszületett döntéseket. Itt szembesülnek, ütköznek a hivatalos elképzelések a lakossági véleményekkel. Ezek a „gyűlések” többnyire a település közvéleményét formáló, befolyásoló személyek köré épülő, viszonylag zárt kapcsolatrendszer alapján szerveződő „kiscsoportos formációk”. A csoportok középpontjában az a család, illetve személy áll, aki információforrás, mert ő a különféle helyekről érkező hírek címzettje: a többiekhez mérten különböző okokból (befolyásos barátok, munkakör, megbízatás stb. miatt) tájékozottabb, hamarabb jut információhoz: végül „státusa megőrzése” céljából ő maga „termeli a híreket”.

Hajóson több közvéleményformáló család és személy él. A hivatalos elképzeléseket megerősítő vagy elutasító, esetleg módosítani kívánó saját döntéseket

ugyan írásban nem rögzítik, ám a „végrehajtás” aligha tűr halasztást. Például a Pincefalu közvéleménye népszerűsíti a jól dolgozó, a közösség normái szerint élőket, a szokások ellen nem vétőket, a hagyományos értékektől jelentősen eltérő életvitelűeket pedig a „szájára veszi, kibeszéli”, rosszabb esetben megbélyegzi, stigmázza, de az is előfordulhat, hogy kiközösíti.

A Pincefalu társadalmi nyilvánossága persze – mint minden szűkebb körű társadalmi nyilvánosság – nincs híján az ellentmondásoknak sem. Például tapasztalható, hogy a közösségi cselekvés gyakorlata néha kimerül a dolgok és a problémák agyonbeszélésében. Az okos gyülekezet helyét felváltja az okoskodók gyülekezete. A prэшázakban folytatott tét nélküli szócsaták olykor látszat-tétekkel telítődnek, és alig különböznek a kocsmában zajló köznapi bölcselkedésektől. Persze a beszélgetések és a viták során felszínre kerülhetnek és értelmeződhetnek, tisztázódhatnak olyan szubjektív motívumok és összefüggések is, amelyek az intézményesült együttélési normák és szabályok miatt szükségképpen rejtve maradtak. A verbalizmus azonban keltheti a valódi cselekvés látszatát. Ebből a megközelítésből a Pincefalu prэшázai a helyi társadalom szelepei is: érzékelhető, hogy a szókimondás szabadsága eltolódott a privát szférának tekinthető Pincefalu mégiscsak szűk világába.

Megjelent: T. Kiss Tamás–Tibori Timea: *Hajósorszag*. Budapest, 1988, Magyar Művelődési Intézet; T. Kiss Tamás–Tibori Timea: *Egyén és köz(ös)sége. Mozaikok Hajós község életéből*. Szeged, 2006, Belvedere. [A *Hajósorszag* című kötet második, bővített kiadása.]

LOKALITÁS ÉS IDENTITÁS GLOBÁLIS SZEMSZÖGBŐL

TIBORI TIMEA

Tanulmányom egy korábban, a Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Program égisze alatt végzett, *Magyar–szlovák összehasonlító komplex képzési program a romák felzárkóztatásáért* címet viselő vizsgálat része (NKFP 5/035/04). A vizsgálat 2004 és 2007 között zajlott, és két fő pillére volt: a kísérleti felnőttképzés és az identitás kutatása a Zempléni Kistérségben. Írásomban most a terepmunka során szerzett tapasztalataim közül az attitűdökről, az identitásról és az interjúzásban körvonalazódó diskurzufajtákról szólok.

Az attitűdök

A mértékadó hazai (Erős 1998; Neményi–Szalai, 2003; Csepeli–Örkény–Székelyi 2002; Magyar Gallup 1994; Enyedi–Erős–Fábián 2000; Fact-Szocio-Graf 2002 stb.)¹ és nemzetközi kutatások (Assmann 1999; Breakwell 1986)² e tárgykörben többnyire azt vizsgálták, mekkora a többség és a kisebbség közötti távolság valamely eltérő (szexuális másság, vallás, politikai nézetek stb.) vagy éppen „deviáns” (drog, alkohol, bűnözés) magatartás alapján. Magyarországon a legnagyobb elutasítás a borszín alapján történik, így évről évre nő a cigány-

1 Erős Ferenc (szerk.) (1998): *Megismerés, előítélet, identitás. Szociálpszichológiai szöveggyűjtemény*. Budapest, Wesley János Lelkészképző Iskola – Új Mandátum, Neményi Mária–Szalai Júlia (2003): *Kisebbségek kisebbsége*. Budapest, Sík; Csepeli György–Örkény Antal–Székelyi Mária (2002): *Nemzetek egymás tükrében. Interetnikus viszonyok a Kárpát-medencében*. Budapest, Balassi; Magyar Gallup Intézet (1994): *A roma népesség demográfiai helyzete és jellemzői. Kutatási jelentés*. Kutatásvezető: Kemény István és Havas Gábor. Kézirat; Enyedi Zsolt–Erős Ferenc–Fábián Zoltán (2000): *Előítélet és tekintélyelvűség a fiatalok körében*. Szeged, Belvedere; Fact-Szocio-Graf (2002): *Acces to Work 2. projekt magyarországi felvételének eredményei a hátrányos helyzetű munkavállalókról*. Pécs. Kézirat.

2 Assmann, J. (1999): *A kulturális emlékezet*. Budapest, Atlantisz; Breakwell, G. M. (1986): *Coping with threatened identities*. New York, Methuen Collier.

ellenesség. Ennek megfelelően a „többség és az én” viszonyának megítélésére a Bogardus-skálát³ használtuk, a cigányok megítélésére a szociokulturális értékeket (amelyek a Csepeli–Örkény–Székelyi [2002] szerzőhármas határon túli fiatalok körében végzett esélyegyenlőségi vizsgálataiban is szerepelnek),⁴ a pozitív és negatív tulajdonságok mérésére pedig a Barczy–Diósi–Rudas (2000) által használt skálázást.⁵

Hipotézisünk szerint – amely a Fact-Szocio-Graf 2002-es vizsgálatában is erőteljes hangsúlyt kapott⁶ – a cigányságon belüli növekvő ellentétek, gazdasági-társadalmi feszültségek mára erőteljesen megosztották e jelentős számú kisebbséget, amihez a vallási és politikai törekvések újabb és újabb negatív lökést adnak.

Az attitűdök változását kvalitatív módszerekkel próbálják feltérképezni a kutatók, ezért a szociológusoknak jó útmutatásul szolgálnak a szociálpszichológiai felvételek (például Erős 1998; Székelyi–Örkény–Csepeli 2001),⁷ valamint a narratívák (elbeszélések) pszichológiai értelmezése az időben, a társadalmi térben és az egyéni, illetve a csoportidentitásban.⁸ Hangsúlyozzuk azonban, hogy a mi vizsgálatunk és maga a projekt sem volt cigánykutatás a szó esszenciális értelmében, hanem a hátrányos helyzetűek integrációjának lehetőségeiről szólt.

A következőkben az általunk képviselt kutatási elképzelések és módszerek alkalmazásának elméleti háttéréről adunk rövid összefoglalást.

3 Bogardus-skála: ebben a társadalmi távolságot mérő attitűdvizsgálatban arra kellett választ adni, milyen interakciós-kommunikációs közösséget vállalna valaki egy más nemzetiségű, etnikumú, bőrszínű stb. személlyel. A lehetőségek: családi kötelék, szomszédság, közös munkahely, turista, elutasítás.

4 Csepeli György–Örkény Antal–Székelyi Mária (2002): *Nemzetek egymás tükrében. Interetnikus viszonyok a Kárpát-medencében*. Budapest, Balassi.

5 Barczy Magdolna–Diósi Pál–Rudas János (2000): *Vélemények a máságról – előítéletek a fiatalok körében*. Budapest, Animula. A szerzők könyvükben több – az ifjúság körében végzett – felmérés tapasztalatait összegzik, amelyek a társadalmi változások által kiváltott szorongások mértékét, a bármifajta kisebbséggel kapcsolatos bűnbakképzést elemzik és rangsorolják.

6 Fact-Szocio-Graf (2002): *Az Acces to Work 2. projekt magyarországi felvételének eredményei a hátrányos helyzetű munkavállalókról*. Pécs. Kézirat. (A multi- és interetnikus/kulturális kérdéseket vizsgálták az intézet munkatársai a társadalom mindennapjaiban, példákval szemléltetve a kirekesztést és az egyenlőtlenséget.)

7 Erős Ferenc (szerk.) (1998): *Megismerés, előítélet, identitás. Szociálpszichológiai szöveggyűjtemény*. Budapest, Wesley János Lelkészképző Iskola – Új Mandátum; Székelyi Mária–Örkény Antal–Csepeli György (2001): Romakép a mai magyar társadalomban. *Szociológiai Szemle*, 3. sz. 19–46. p.

8 László János (2005): *A történetek tudománya. Bevezetés a narratív pszichológiába*. Budapest, Új Mandátum.

A vizsgálódások, elemzések egyik aspektusa a „történetek tudományának” (vagyis a személyesen elbeszelt történetek értelmezése nyomán született pszichológiai konstrukcióknak)⁹ bevezetése az empirikus kutatásba és a képzési szintekbe egyaránt. Mint László János írja: „[...] az elbeszélés kellően rugalmas, ám kellően stabil képződmény ahhoz, hogy meghatározott kérdésekre vonatkozó tudományos elemzés kiindulópontja legyen.”¹⁰

Ez a magyarázata, hogy az 1000 kérdőív mellett 30 mélyinterjú készült. Utóbbira azért volt szükség, mert „[a]z elbeszélés olyan nyelvjáték, amely megteremti a saját kereteit, s ezáltal alkalmas arra, hogy objektív, tudományos vizsgálat tárgyává tegyük”.¹¹

A kutatás jellegéből adódóan a hangsúly három nagy területre helyeződött: iskolai életút, munkatapasztalat, jövőbeli tervek. (Ez megfeleltethető a narratívum-elemzés szempontjainak is, mert érvényesül az események értelmezése, az időbeliség, illetve az oksági meghatározottság.)

Idő és elbeszélés

Elfogadva Paul Ricoeur megállapítását, hogy az emberi időélmény (múlt, jelen, jövő) meghatározza az elbeszélés képességét,¹² azt tapasztaljuk, hogy ez összefügg az egyén túlélési stratégiáival is, amit Theodore E. Sarbin (2001) is bizonyít kísérletében.¹³ (Ricoeur évekig vizsgálta az elbeszélések idősíkjaikat, a fő- és mellékmotívumok rangsorváltozását, metaforikus jellegét; Sarbin szintén számos kvalitatív kutatást végzett a metaforák tanulmányozására. A narratívumot mint szociális és posztmodern megismerési formát elemzi.)

Kutatásunkban arra kerestük a választ, hogy a múltnak és a szűk térben zajló jelennek milyen hatása van a jövőre nézve, hogyan formulázza meg az egyén a céljait döntési helyzetekben, milyen stratégiát választ azok elérésére, s ha sikerrel jár, mennyire tekinti önálló, individuális teljesítménynek azt, illetve mennyire számít a közvetlen és a nagyobb közösség (a kisebbségi és többségi társadalom) támogatására, elfogadására?

A terepmunka során folyamatosan feszegettük a program kereteit és arra törekedtünk, minél szélesebb körből gyűjtsünk kvantitatív és kvalitatív adatokat annak érdekében, hogy megismerjük a résztvevők külső-belső motívumainak főbb jellemzőit. „[...] a társadalomtudományokban a biológiához hasonlóan, de a többi természettudománytól eltérően lényegi komplexitást felmutató struk-

9 Uo. 11. p.

10 Uo. 12. p.

11 Uo. 15. p.

12 Uo. 13. p.

13 Sarbin, T. R. (2001): Az elbeszélés mint a lélektan fő metaforája. In László János–Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 5*. Budapest, Kijárat, 59–77. p.

túrákkal van dolgunk, vagyis olyan struktúrákkal, amelyeket csak viszonylag nagyszámú változót tartalmazó modellekkel lehet kielégítően jellemezni – írja Hayek. – [...] A szervezett komplexitás itt azt jelenti, hogy az azt kifejező struktúra jellege nem csupán az egyes összetevők tulajdonságain és relatív gyakoriságán múlik, hanem azon is, hogy az egyes elemek milyen módon kapcsolódnak egymáshoz [...] a [szervezett struktúrákra vonatkozó] predikciók az alakuló struktúrák általános vonásait jelzik, de nem tartalmazznak specifikus állításokat azokról az egyedi elemekről, amelyekből a struktúra felépül.”¹⁴

Az eredményeket több tényező segítette

Az a munkacsoport, amellyel együtt dolgoztunk – egy fő kivételével – jól képzett pedagógusokból és andragógusokból állt, akiknek többéves, évtizedes gyakorlata van abban, miként kell és lehet az alulmotivált személyeket érdekeltté tenni egy tanulási folyamatban. Valamennyien egyetértettünk abban, hogy a kreatív, fantáziát igénylő, flexibilitásra épülő feladatsor, majd a megvalósítás és a „késztermék” lehet az az élmény, amely ébren tartja az érdeklődést, és pozitív irányban mozdítja el a képességeket, készségeket. Az idegrendszer motoros működése és a kognitív gondolkodás, a választás és a döntés egyéni és csoportos felelősségének súlya, az intuíció és az innováció – megannyi impulzus az „alkotási” folyamatban.

A csoportokat különböző nemű, életkorú és képzettségű egyének alkották, így működött a magyar és a szlovák csoport, akik a teljes folyamatban részt vettek. Voltak viszont olyan felzárkóztató képzések, ahol homogén csoportok alakultak ki. A virágkötők mind nők voltak, míg a gombász-, gyógynövényes csoportok többségében férfiak. A tradicionális választás mellett azonban a csoport tagjai erősen érdeklődtek a másik munkája iránt, különösen, hogy a virágkötők – bár egyiküknek sem volt előképzettsége, tehát azonos alapról indultak – már az első estére olyan szakszerű és ötlettel tárgyakat készítettek, amelyekkel nemcsak saját ambícióikat növelték, hanem elismerést és egészséges „irigységet” váltottak ki a többiekből.¹⁵

14 Hayek, F. A. von (1995): *Piac és szabadság*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 315. p.

15 A projektben szervezett képzésekben 100 fő végzett 60 órás aktív tanulási módszereken alapuló munkaerőpiaci tréninget, amelynek része volt a virágkötészet és a gombászat. A tréningben magyar, cigány és szlovák férfiak és nők vettek részt. Valamennyien magyarul beszéltek. 18 fő (1 fő lemorzsolódásával) elvégezte az Országos Képzési Jegyzék A-csillagos sütőipari szakképzést. A projekt végén 60 órás vállalkozói képzés volt, amelyre önként jelentkezett 18 fő a Zempléni Kistérségből és 5 fő Szlovákiából, Királyhelmecekről.

A képzésben részt vevő oktatók, pedagógusok számára – túl a program követelményein, a képzők képzéseként – kistérségi mentorképzést tartottunk, melyet később az Oktatási Minisztériumban, illetve a Nemzeti Szakképzési és Felnőttképzési Intézetben akkreditáltunk.

A három munkacsoport tagjai az első naptól kezdve kicserélték tapasztalataikat, és mindent megnéztek, ami vizuálisan befogadható volt, kíváncsian várták a fejlődés újabb „termékeit”, például az ünnepkörökhöz kapcsolódó asztali és falidíszeket, virágkosár- és kalapdíszítést stb. Miközben technikailag egyre bonyolultabb fogásokat sajátítottak el, a kollektív és az egyéni munkadarabok egyértelműen alkotóik fantáziájáról, generatív és kreatív képességeiről adtak számot. (Fotókat készítettünk az egyes munkafázisokról, amelyek első látásra is azt igazolják, a csoport tagjai érdeklődéssel és gazdag fantáziával, erős és kitartó alkotókedvvel foglalatostkodtak.)

A „termékeket” együtt készítette az 56 éves szlovák asszony és a 16–17 éves magyar fiatal lány, teljes összhangban. A magyarok és a cigányok – elismerve és erősítve egymás ötleteit, értékeit – zökkenőmentesen tanultak együtt és egymástól. Hasonlóképpen a fiatalabb fiúk elfogadták a tapasztaltabb férfiak útmutatásait, jól kiegészítették egymás tudását, képességeit. Egyformán örömmel dolgoztak a természetben, a gyűjtés során, akárcsak a számítógépek mellett, amikor az internet segítségével folyt az oktatás a gombákról és a gyógynövényekről. Kiegyenlítődték a tudások, a fogások, ezzel gyorsabbá és mélyebbé vált a tanulás.

Sok kedves, érdekes és tanulságos epizódja volt az együtt töltött öt napnak, amelynek leírása és elemzése itt és most túlfeszítené e beszámoló műfaji és terjedelmi kereteit. Összegezve elmondható, a csapat- és önbizalomépítés, valamint a reális célkitűzések szempontjából mérföldkőnek tekinthető a 2005. júniusi „nyári tábor”. Elindította a résztvevőket azon az úton, amelyet – bár a maguk erejéből és önállóan kell végigjárniuk – a program ideje alatt minden lehetséges eszközzel támogattunk, nemcsak a személyiség épülésében-építésében bízva, hanem abban is, hogy többségük megtalálja majd a maga kitörési lehetőségét a most meglévő céltalanságból, enerváltságból, kezdeményezőképtelenségből.

Csak egy adalék még a nyári táborról: az első napon 38 fővel kezdtük el a foglalkozásokat, a másodikon már 43-an voltunk, és lemorzsolódás nélkül ugyanennyi résztvevőnek adtuk át az ötödik napon a tanúsítványt. (A fiatalok mozgósították egymást és ügyeltek az együtt kialakított szabályok betartására, de a szlovák asszonyok is azt adták hírül családtagjaiknak és a kutatást segítő szlovák partnerünknek, hogy „mindenki sajnálhatja, aki nem jött el, mert [...] nincs közös élménye munkában, beszélgetésben, tanulásban, közös játékban, táncban, éneklésben, az együttlétben!”)

Identitás

A Zempléni Kistérség folyamatos leszakadása, lakóinak fokozódó esélyegyenlőtlensége okán fontos szerepe van az önazonosság vizsgálatának. A halmozottan hátrányos helyzetben lévőket súlyosan megosztja etnikai hovatartozásuk. Ebből fakad, hogy számba vettük, mik a hasonlóságok és a különbözőségek a térségben élő, de más-más népcsoporthoz tartozók életmódjában, vágyaiban és az ebből

valósággá szelídített (leegyszerűsített) mindennapokban. A térség lakói – minden egyediségüktől függetlenül – abban nagyon is hasonlítanak egymásra, hogy az elmúlt évtizedek társadalmi, gazdasági változásai gyökeresen átalakították az életüket. Azt is világosan látnunk kell, hogy döntően negatív értelemben módosult az egyes emberek életmódja, változtak munkafeltételeik, csökkentek kitérés esélyeik. Amikor az okokat kerestük, éreztük, megkülönböztetett figyelemmel kell kezelnünk a térségben markánsan jelentkező önazonossági problémákat.

Amikor egy nép életformaváltást él át, melynek során maga mögött kell hagynia darabokra hulló, hagyományos patriarchális életformáját és ezzel együtt hagyományos népi kultúráját is, amely identitásának ősi és alapvető hordozója, akkor a közösségnek a hagyományokhoz leginkább kötődő tagjaiban felmerül az igény ennek a múltba tűnő életformának és kultúrának a megőrzésére, megörökítésére. Ez vezette el a kiemelkedő zenészeket, énekeseket, képzőművészeket, költőket ahhoz, hogy különösen a hetvenes évektől önálló alkotásokba súrítsék mondanivalójukat.

A roma kultúra a hetvenes évek elejéig a többségi társadalom számára jobbára a kávéházi cigányzenét és a munkahelyre ingázókkal teli fekete vonatokon hallható, látható „cigányfolklórt” jelentette. A hagyományos roma életforma felbomlásával, a régi mesterségek megszűnésével, a régi szokások egy részének elsorvadásával, a szellemi kultúra, a népdalok, a mesék celluloidszalagra kerülésével még inkább megosztottá vált saját felfogásuk is helyzetük meghatározásáról. A hagyományörzők zárt közösségbe rendeződtek, míg az életformaváltásban, asszimilálódásban, integrációban résztvevők számos olyan új életstílus-elemet építettek be a mindennapjaikba, amely segítette őket a társadalmi munkamegosztásba való beilleszkedésben, de gátolta a hagyományok megőrzésében. A nyolcvanas évek közepétől ez az amúgy is kettészakadni látszó roma társadalom még további kiscsoportokra bomlott, mivel a gazdasági átalakulás folytán döntően a romák lettek a rendszerváltás vesztesei, mind a munkaerőpiacon, mind az iskoláztatásban, de még a vállalkozásokban is. Az ezredfordulóra az előbbi hátrányokhoz olyan települési és egészségügyi problémák is társultak, amelyek mára jelentősen megosztották és sok szempontból kiélezetten egyenlőtlen gazdasági és társadalmi helyzetbe hozták a romákat.¹⁶

Ez a bonyolult társadalmi, gazdasági helyzet indokolta teszi, hogy a kutatási programban számos módszert együttesen alkalmazzunk az adott térségben élők életmódjának megismerésére. A puha elemzésekhez az interjúkészítést, az esettanulmányokat, élménybeszámolókat használtuk fel. Most azt az elméleti keretet mutatjuk be, amely vizsgálatunk háttéréül szolgált. Az egyik pillére az

16 Lásd erről részletesen Babusik Ferenc (2005): *Az esélyegyenlőség korlátai Magyarországon. Státus, etnicitás, kierekesztődés az egészségügyben és a szociális szférában*. Budapest, L'Harmattan Kft.; uő (2008): A romák foglalkoztatási diszkriminációja. *Esély*, 2008. 2. sz. 47–70. p.

attitűdök elemzése, melyről korábban már szoltunk. A másik az önazonosság vagy identitás.

Két nézőpontot érvényesítettünk a feldolgozás során:

- az egyik Erikson (2003)¹⁷ vélekedése az önazonosságról, ahol „a társas világgal való érintkezés során keletkező tudatos és nem tudatos élmények életkoronként és társadalmi környezetként változó bonyolult integrációja, amit a személy számára saját élettörténete jelenít meg és fog egységbe [...], amit a folytonosság, a biztonság vagy az integrálás” jellemez különösen.¹⁸
- a másik Bruneré (1996),¹⁹ aki a fejlődést a kultúra betetőzéseként értelmezi („a kultúra az evolúció utolsó trükkje”).

Minden cselekvést, magatartást, a kihívásokra, akciókra adandó választ a kultúra megjelenési formájaként értékeltünk, arra építve, hogy a kölcsönkapcsolatok rendszerében, hálójában olyan élményekben lesz része az egyénnek, olyan pozitív érzéseket képes így elraktározni a tudatában, amelyek előhívhatók, és jó eséllyel alkalmazhatók a nehezebb élethelyzetek, feladatok megoldásában. (A megélt élmények ösztönzőleg hatnak nemcsak az érzelmi, hanem az értelmi, a racionális döntésekre is, amelyek a szisztematikusan és „szenvedéllyel” végzett tevékenységet kiteljesítik.)

Az utóbbi 10–15 évben végzett identitásvizsgálatokban – különösen, ha azok a roma kisebbséggel foglalkoztak – „három – ideáltipikus, valójában keveredő és korántsem egységes – romákkal kapcsolatos diskurzus különíthető el: az »elemző-megállapító«, a »politikai–civil társadalmi«, illetve a »kriminalizáló« diskurzusok. Az »elemző-megállapító« diskurzus leginkább a társadalomtudományok által termelt és szorosan az akadémiai mezőnyhöz kötődik – ezt nevezi néhány szerző enyhén cinikusan »akadémiai etnicitásiparnak« is.”²⁰

Diskurzusfajták

Példák a diskurzusfajtákra a mi tapasztalataink alapján:

a) Elemző-megállapító diskurzus

A fentebb ismertetett megközelítésmódokból adódik az az alapkérdés, amelyet mi sem tudunk megkerülni: ki a cigány? A munkacsoport elkészítette azt a

17 Erikson, E. H. (2003): Identity and the life cycle: Selected papers. *Psychological Issues*, Vol. 1 (1), pp. 5–165.

18 Idézi László János (2005) i. m. 16. p.

19 Bruner, J.–Fleischer-Feldman, C. (1996): Group narrative as a cultural context of autobiography. In Rubin, D. C. (ed.): *Remembering our past*. Cambridge, Cambridge University Press, 291–317.

20 Szuha Péter (2007): *Cigány-kép. Roma-kép*. Budapest, Néprajzi Múzeum. 99. p.

problématérképet, amely kísérletet tesz a válaszadásra. Ezen kívül ugyanezt a kérdést fókuszcsoporthoz beszélgetések formájában is feldolgoztuk. Az alábbi idézetek ezekből a beszélgetésekből valók.

Roma férfi, 57 éves, felsőfokú végzettségű:

„Akkor, amikor példának akarom magamat érezni, akkor mindig eszembe juttatják, hogy én cigány vagyok. Követnek, hál istennek, az emberek, már eljutottunk oda Sátoraljaújhelyen, hogy legutóbb azt mondták nekem a hivatalban, hogy talán egy osztálynak nincs annyi ügyfele, mint nekem naponta. [...] etől én az utcán beszélek az emberekkel, és próbálom azt mondani nekik, hogy hároméves korban kerüljön igenis a cigánygyerek az óvodába. Hogy azokat az ismereteket megszerezze, hogy amikor majd iskolaéretté válik a gyerek, akkor ne kelledjen az úgynevezett kisegítő iskolába küldeni, vagy amikor a gyerek hazajön az óvodából, akkor a szülők beszéljenek vele, kérdezzék meg, hogy mi történik. Vagy hogy a cigányemberek végezzék el az esti iskolát, harmadikat, negyediket, mert azt mondom nekik, az én mentalitásommal, cigánymentalitással, hogy rendkívül csúnya dolog lenne az, hogy ha a kilenc–tíz éves gyereke majd rájön, hogy az ő apukájának egy osztálya sincs. És akkor önkritikát gyakorol, és azt mondja, hogy magának van igaza, fogom csinálni, mert azt gondolom, hogy a XXI. században ez nem működik, a te gyerekednek teljesen más az igénye, neked ehhez kell igazodnod.

Hogyha megkérdezem, hogy miért nem teszel a fajtádért, akkor azt mondja, hogy már nem él úgy, mint a cigány. Attól, hogy van neki egy 91-es Golfja vagy egy Fordja, azt mondja, hogy már nem él úgy, mint a cigány, neki már nem kell ezzel a réteggel foglalkoznia.”

b) Politikai–civil társadalmi diskurzus

Roma férfi, 57 éves, felsőfokú végzettségű:

K.: Ön rengeteget dolgozik ennek a közegnek a megszólításán, mégis azt gondolom [...], hogy nem érzi magát sikeresnek.

V.: Mert nem vesznek velem részt azokban a munkákban, amelybe szeretném bevonni őket. Én egyedül vagyok tulajdonképpen, még a cigány önkormányzatnál is, elnézést, hogy a jelenlétük nélkül beszélek, de hát ővelük is szeretnék együtt dolgozni, és ez nehéz.

Szerintem a megoldás Sátoraljaújhely esetében az lenne, a munka világában elért sikerek. Egy borzasztó dolog az, hogy mi dolgoztunk valamikor, húsz évvel ezelőtt háromezren az Elzettben, és úgy mentünk be dolgozni, mint hogyha hazamentünk volna. Büszkéek voltunk, volt munkahelyünk, és mindenkinek megvolt az a kis gazdasága, meg minden, a háztáji, és mentünk, dolgoztunk nyolc órát, hazamentünk. Ki ezt csinált, ki azt csinált. Ma mindez nincs, tehát az egyik megoldás az lenne Sátoraljaújhelyben, hogy a cigányoknak legyen egy munkahely, ahol dolgozhatnak, és minden teljes mértékben másképp alakul-

na. Most megint mondok egy csúnyát, és ezzel befejeztem. A volt szocialista rendszer minden cigánynak, Karcagon, Szolnokon, Telkibányán, nekünk az volt a paradicsom, mert volt munkahelyünk, az a klasszikus szocialista rendszer [támogatott].

De hát engem irritál, bocsánat, hogy mire akarom ezt a gondolatot visszavezetni, hogy mi döntsük már el, hogy mikor vagyunk cigányok és hogyan vagyunk, és saját dolgaink fölött mi rendelkezünk, mert tulajdonképpen Sátoraljaújhely város [...] három településen felszámolta az [önkormányzat] a cigánytelepet, és azt mind betelepítették ide, Sátoraljaújhelyre. Meg lehet engemet kövel is dobálni eszerint, hogy milyen szociális munkás vagyok, hogy a saját fajtám fölött is ilyen pálcát török.”

Férfi, 50 éves, felsőfokú végzettségű:

„Van-e, aki akar változtatni? Mert ez a lényeg! Mert ezt a szegmenset kellene megfogni, ezt a szegmenset kellene valahogy kiemelni és segíteni nekik. A másik dolog, visszatérve a mintához, akar-e mintát adni? Ha nem, miért nem? Miért nem akar minta lenni az, aki kiváló? Ennek is oka van... Az elmúlt években, vállalkozásvezetői tevékenységem kapcsán elég sok cigányszármazású emberrel találkoztam. Volt közöttük nagyon jó példa, aki tisztességgel, becsülettel dolgozott. Volt olyan, aki egy átképző tanfolyamon végig részt vett, mindaddig, amíg a tanfolyamnak vége nem lett, becsületes volt. Abban a pillanatban, mikor munkahelyet kapott, három nap múlva már nem jött dolgozni. Nemcsak ő, úgy az egész csapat, egy az egyben [...]. A példát, a megítélést mindig a legrosszabb-ról fogja a társadalom megítélni vagy megfogalmazni.”

Nő, 54 éves, felsőfokú végzettségű:

„[...] az emberek tudatát kell átformálni. Onnan kellene kezdeni. Meg kellene változtatni az oktatáspolitikai koncepciókat. Én úgy gondolom, hogy azzal, hogy mi néha tüzet oltunk, egyszer szegregálunk, utána integrálunk mesterségesen, a hátrányokat nem kiküszöböljük, hanem ezek után is növeljük. Hogy álságos, ha azt mondjuk, hogy felvesszünk benneteket a szakképző évfolyamra, mert a szakképző évfolyamok hetven–nyolcvan százaléka roma tanuló. És boldogok vagyunk, jutalmat adunk, kirándulást, könyvet, jutalmakat, hogy ők kitűnően végeztek, a kamara előtt büszkén vállaljuk az ő romaságukat, vagy cigányságukat, melyik gyereket hol, és amikor el kell helyezni, abban segítenek, hogy elhelyezkedjenek. Én azt gondolom, hogy amikor mi mesterségesen megkezdjük az integrációt és fel akartuk számolni a szegregációt, rosszat tettünk a nem átgondolt lépésekkel a cigányoknak. Megmondom, hogy miért, Újhely vonatkozásában különösen rosszat, mert benn ültek egy huszonöt–harmincöt fős osztályban, ők voltak a lemaradók, ők voltak, akik otthonról nem kaptak semmit, olyan szociokulturális körülmények közül jöttek [...] ők voltak, akik a magyar gyerekeket visszavetették a tanulásban, ők voltak a piszkosak, koszosak,

az ótvarosak az óvodában, és átkerülve az iskolába, ők voltak, akikkel a magyar osztálytársak és a magyar szülők nem tudtak mit kezdeni [...]. A roma gyerek hátrányba került azért, mert esetleg hangképzési problémái voltak, az anyanyelvet az anyjától nem hallotta, gágyi nyelvet ismert meg, nem tudta se a lovári, se a beás nyelvet, se a magyar nyelvet, tehát ilyen indíttatással került óvodába vagy általános iskolába. A lemaradása tovább nőtt, a hátránya tovább nőtt. Mindig azt hallotta, hogy milyen buta gyerek vagy, és tőled nem tudok tanítani. Ettől nem lett okosabb, és ha sokszor mondjuk a gyerekeknek, hogy hülye, a gyerek hülyévé válik. És hiperaktív lesz, és sajátos nevelési igényűvé válik, és az állam erre investálja a pénzt [...] nekünk a térségben valamit tovább kellene lépni.

Azt gondolom, hogy az oktatásunknak a legnagyobb rákfeneje, hogy a tanulóinknak nincs sikerélménye. Vajon mitől tudjuk kiküszöbölni a hátrányos helyzetű felnőtteknek a hátrányát? Mikor szeretett ő tanulni? Mikor tanítottuk meg őt tanulni vagy dolgozni? És ha ők nem tanulnak meg tanulni, akkor mit adunk, hogy ők hogyan tudnak tanulni? Megnyerjük az uniós programokra a pénzt, megnyerjük a hazai programokra a pénzt, és nem változik semmi. Maradunk a langyos vízben, itt evezünk tovább, és a hátrányok tovább fognak növekedni.

A másik probléma, amit szeretnék elmondani, hogy valóban utánajártak annak – mert azt gondolom, konkrét adatokkal bírjuk alátámasztani annak az embernek a mondandóját –, hogy az utóbbi három évben végzett pékek, pékcukrászok, húsipari tanulók körülbelül tíz százaléka dolgozik a szakmában, a cigányok közül két százalék. És ez annak tudható be, hogy a magyar gyerek sem tud elhelyezkedni a szakmában, mert mondjuk meg, mi a piacképes szakma? Határozzuk meg. Nincs piacképes szakma, nem tudjuk megmondani, miért képezünk száz péket, húsipari szakmunkást, mert a magyar gyerekeket se tudják elhelyezni. És ugyan örülnek a cigánygyerekeknek, hogy jó tanuló, jó a gyakorlati érzéke, kiváló cukrászsüteményeket süt, de amikor azt mondja a hírnevet kivívott vállalkozónak a kuncsaftköre, hogy nem kellett volna a cigányt beengedni a pék- vagy a cukrászműhelybe, inkább átpártolnak a másik cukrászhoz, mert konkurencia van bőven, akkor ő is elgondolkodik azon, hogy nagyon szeretem ezeket a cigánygyerekeket, de nem alkalmazom. Szeretnék javaslatot tenni erre, ne tartsátok utópisztikus gondolkodásnak, beszélgettem cigány szülőkkel, gyerekekkel, mielőtt idejöttem, támogatták az ötletemet, illetve ők is adtak nekem ötletet. Mi lenne a véleményetek arról, ha itt a cigánysoron felépülne egy kis pékség. A cigány lakosságnak a fele itt lakik a Köztársaság úton és környékén. Vannak jól képzett, az Országos Képzési Jegyzékben szereplő szakmával bíró pék, pékcukrász szakmunkásaink, vannak kereskedőink, vannak bolti eladóink, mi lenne, ha felépülne egy kis pékség, és abba beinvestálnánk a pénzt, és azt mondanám, hogy foglalkoztatom őket, hiszen megvan a szakértelmük. Elfogadják őket a cigányok, hiszen közülük emelkedtek ki. Létre lehetne hozni egy kis vendéglátóipari egységet, megtanítani a kulturált étkezésre, borfogyasztásra, a szórakozásra, ott programokat helyben szervezni, erősítve az identitásukat, a hagyományőrzésüket.

Még boldogan visszatérnek tanítványaink, főiskolát, egyetemet végzett tanítványaink, és mikor azt kérjük, gyertek vissza hozzánk, van álláslehetőség, kiváló roma nevelőtanár leszel, én szívesen foglalkoztatlak. Nem, mert ő nem akar a romák közelébe kerülni. El akar menni. Miért? Mert ha egyenlő bánásmóddal nevelnénk őket általános iskolás koruk óta, akkor mindenki elfogadná a másikat. Más lenne az elfogadó magatartásuk, az attitűd.”

Férfi, 50 éves, felsőfokú végzettségű:

„[...] Ha nem tudunk közülük bevonni ebbe a munkába legalább egy team nagyságrendű, segíteni szándékozó, együttműködési készséggel rendelkező romát, akkor a dolog nem fog működni. Tudom, hogy hívták, miért nem jöttek? Ez a nagy kérdés. Ha nem jöttek, hogyan lehet mégis megszólítani őket? Mert itt elképzelések már kikristályosodtak előbb is. Vannak ötleteink, vannak javaslatunk, de amíg ők nem érzik ezt magukénak, addig ebből az égadta egy világon semmit nem fogunk tudni eredményesen megcsinálni, mert pontosan ugyanaz fog történni, ami az elmúlt években a roma programokkal történt. Kívülről akarták megreformálni, és a dolog megdőlt.”

Roma férfi, 57 éves, felsőfokú végzettségű:

K.: „Kíváncsi lennék, mikor az Elzettben dolgozott, akkor is érezte-e azt, hogy van cigánykérdés?”

V.: „[...] kilencvenig nem tudtam, hogy cigány vagyok Magyarországon, csak a rendszerváltásnál. A magyaroknál ilyen tudathasadás történt, mert ekkor előjött náluk a nagy magyarosodás, és elkezdtek cigányozni – megint a jelenlévő kivétel. A kilencvenes évig nem voltunk cigányok, dolgozók voltunk egy üzemben.”

Férfi, 54 éves, felsőfokú végzettségű

„Kilencven előttről azért nem szabad beszélni, mert kilencven előtt nemcsak a munkalehetőség oldotta meg a problémát, hanem a KMK, a közveszé-lyes munkakerülés is. Elnézést kérek. Három perc alatt elvitték azt a cigányt, aki nem dolgozott. A közveszé-lyes munkakerülés olyan fogalom volt, hogy [...] erről szól a történet. Egy gazdaságban, egy [...] rendszerben a kezelési módok megoldották ezt a problémát. Az egyik fele dolgozott, a másik felét meg elvitték. Most az a baj, az egyik fele lehet, hogy most is dolgozni akarna, a másik felét meg nem viszik el, és ez lejárat titeket. Ezt te mondtad ki. Erről szól a történet. Ez a kilencven utáni helyzet.”

A cigány identitású férfinak és a neves romakutatónak, Szuhay Péternek hasonló véleménye van a témáról:

„A cigánynak mondott és magukat cigánynak mondó emberek titkosan vagy nyíltan vállalt identitása függhet attól a diskurzustól, amely a többség körében a cigányokról folyik. Ennek a diskurzusnak különböző szintjei és formái vannak,

a fotóktól, művészi ábrázolásoktól a tudományos diskurzuson keresztül a politikáig, és a másik irányban a mindennapi társadalmi közbeszédig. Az, hogy a különböző településeken az intézmények képviselői és a helybéli emberek hogyan viszonyulnak a cigányokhoz, meghatározhatja a cigányok identitását és etnikus vállalását. Lehet, hogy »A« településen megengedik, hogy a faluba költözzenek cigánynak ítélt emberek, míg »B«-ben nem; lehet, hogy »C«-ben gettószerű telepre szorítják őket, míg »D«-ben hozzájárulnak ahhoz, hogy a településen akaratuk szerint elszórtan lakhassanak; és lehet, hogy »E«-ben külön cigány iskolai osztályokat hoznak létre, míg »F«-ben vegyes osztályokban tanulnak cigányok és nem cigányok.”²¹

c) Kriminálizáló diskurzus

A mássággal szemben általában mindig erős volt a kirekesztő beszédmód, még azután is, hogy a XIX. században az európai nemzetállamok deklarálták a nemzetiségek autonómiáját, vagy legalábbis a békés együttélést. Ez a beszédmód különösen akkor erősödött fel, amikor egy népcsoport – eltérő magatartása, értékrendje folytán – leegyszerűbb elmarasztalásának az látszott, ha a többségi társadalom megbízhatatlannak, kiszámíthatatlannak, hazugnak, végső soron bűnözőnek minősítette. A cigányok sajátos életmódjuk és értékrendjük okán nagyon hamar megbélyegezettek, kriminalizáltak lettek. Erről könyvtárnyi tudományos és irodalmi mű, valamint tévhit, előítélet született, amellyel mi magunk is találkoztunk a kérdések, a beszélgetések során. Nem célunk tovább erősíteni ezt a diskurzust; a következőkben azt mutatjuk be, hogy már kezd megfogalmazódni az a bűnmegelőzési koncepció, amely egyben épp e kriminalizáló beszéd erejét igyekszik csökkenteni.

Férfi, 38 éves, egyetemi végzettségű:

„Jogi eszközökkel megelőzési feladatokat operacionalizálni nem lehet. Éppen ezért szükségszerű, hogy például a fiatalkorúakkal és mindenféle fiatalkorúakat érintő problémákkal, valamint a hátrányos helyzetű fiatalokkal kapcsolatosan is több embernek legyen feladata, felelőssége. Van a helyi rendőrkapitányságnak. Van az önkormányzat szakirányú hatóságának, és van a civil és egyéb más szervezeteknek, akik ezt önként, vagy az önkormányzattól átvett alapon végezhetik. De ezzel mindig probléma van, ami nagyon eklatáns módon megjelent, amikor elkészítettük a bűnüldözési koncepciót tavaly májusban, és azt az Igazságügyi Minisztériumnak elküldtük véleményezésre. Kiderült, hogy ezek a szervezetek látják egymást, tudnak egymásról, de mindegyikben él egy roppant büszkeség a saját praxisára, saját szakmájára, és nagyon nehéz elérni azt, hogy ezek között a szervezetek között munkamegosztás alakuljon ki, vagy egyfajta partneri viszony. Tehát vagy magamnak vindikálom a feladatot, és akkor azt hiszem, hogy

21 Szuhaý Péter (2007): *Cigány-kép. Roma-kép*. Budapest, Néprajzi Múzeum, 99. p.

én vagyok a legfőbb megoldó kompetens, vagy pedig azt mondom, hogy nem az én történetem, és lerázom magamról. Arról beszélünk a közösségi bűnmegelőzés – és ez több mint rendőrség, ez óriási váltás – címszava alatt, hogy a rendőrfőnök oldja meg a problémát. Amikor a rendőrfőnök tapasztal egy problémát, találkozik egy csellengő fiatallal, egy iskolakerülővel, akkor nem odáig tart a feladata, hogy hazakíséri. És letudja, ne adj isten, egy rendőrségi jelentés formájában, vagy egy átirattal az önkormányzat hatósága felé, hanem néhány hét múlva végigköveti, hogy rendszeres ez a probléma, vagy egyedi jelenség volt? Mi ennek az oka? Van-e mögötte valamilyen háttér, a családi háttérben vagy a gyermek személyiségében rejlő ok. A pedagógiai szakszolgálat elég jól csinálja Sátoraljaújhelyen. Ha van valami probléma – most csak egyet kiemeltem –, ne csak egyirányú jelentés, szignalizáció legyen, hanem oda-vissza követés. A fővárosi önkormányzat gyámügyi hatóságával éppen erről beszéltünk két hete az országos értekezleten. A másik, hogy vannak feladatok, amelyek nincsenek konkrétan nevesítve, egy demokratikus jogállam nem működhet úgy, hogy az élet minden területét leszabályozza. Számos működési paraméter, működési mód van... Nem lehet minden helyi társadalmi problémára azonnal választ adni. Különösen amikor egy vidéki, egyébként borzasztóan stresszes és... mindenképpen az országos átlagtól egy kicsit lemaradottabb térségről van szó, ahol nagyon feszített a munkatempó, nagyon nagy a megélhetési konfliktus, az, hogy van-e munkahelyem, ahol dolgozom. És akkor ezek a problémák is megjelennek. De inkább nem szakmai feladatként, nem annyira kristálytisztan szakmai feladatként jelennek meg, hanem elosztva, a problémamegoldók, az ügyintézők, a szociális munkások egyéb feladatai között. És mindaddig, amíg nincs konkrétan nevesítve a gyermek- és ifjúságvédelemmel kapcsolatosan a rendőrségnek, az önkormányzatnak, a karitatív szervezetnek, a civil szervezetnek a dolga, addig nagyon nehéz megfogni, számon kérni, és egyáltalán partnerségre bízni. Sátoraljaújhelyről beszélünk. Vannak azért egyébként eltérő, nagyon szép példák is. Nagyon sok mindennek a feltétele a pályázat, és mindenkit arra biztatunk, hogy olyan világban élünk, amikor pályázni kell, és pályázatokból kell fenntartaniuk magukat a szervezeteknek, amelyek korábban részesei vagy támogatók voltak a központi költségvetésnek. Ezt van, aki elfogadja, de ezzel együtt van egy nagyon szomorú jelenség, hogy erre még ma sincsenek felkészülve. Annak idején én is részese voltam olyan képzési projektnek, ahol többek között Zemplénben készítettük fel a civileket, vállalkozókat, polgárokat a csatlakozással járó feladatokra, köztük a pályázatírással, de még ma sincsenek felkészülve. Ez az egyik megállapításom. A másik pedig, hogy rengeteg a kókler. [...]

A bűnmegelőzési koncepciónak az volt az alapja, hogy a helyi problémára helyben megfogalmazott, helyi választ kell adni. Tehát a helyi önkormányzat, a helyi rendőrség problémáját nem fogja megoldani a megyei kapitányság, az országgyűlés vagy a kormány. Ezzel együtt tisztában kell lenni azzal, hogy olyan kérdést, mint a roma konfliktusok, nem fogjuk tudni megoldani. A sátoralja-

újhelyi rendőrség nem fog tudni kezelni. Egyre több roma család telepedik le Újhelyben. Semmilyen demokratikus jogállamban ezt megakadályozni nem szabad, nem lehet. Ezzel együtt a romák együttélését valamilyen módon szabályozni kell. [...]

De azt tessék szíves lenni tudomásul venni, hogy minden konfliktus, közbiztonsági konfliktus esetében – New Yorktól Chicagóig, vagy Belgiumban vagy Angliában – akkor történt közösségi beavatkozás, ha a helyi közösséget ért sérelem meghaladta a helyi közösség tűrőképességét. Tehát mindaddig, amíg a közösség ezt tűri, addig nem fog összefogni. Tetszik érteni? Tehát ha a társadalmat, a helyi közösséget ért sérelem foka meghaladja a helyi közösség tűrőképességét. Ez egy óriási dolog.

K.: És melyek azok a konfliktusok vagy problémák?

V.: Most már ott tartunk, hogy a közösség szereplői felismerték azt, hogy van sérelem, de ebben a pillanatban a megoldást abban látják, hogy a rendőrséget vagy az önkormányzatot címkézik, felelőssé teszik a problémáik megoldásáért. Látni kell a biztonságot, olvastam a Gönczöl Katalin cikkét az *Élet és Irodalomban* a szolgáltatott igazságról, nem fogja sem az önkormányzat, sem a rendőrség megoldani. Tehát mindenkinek egy kicsit vállalni kell. Tehát amikor egy boltos, akinek elektronikai üzlete van, és huszadszor törnek be hozzá, visznek el értéket, most nem tesz meg egy negyvenezer forintos beruházást, ami egy figyelő kamera, történetesen nem vagyok kamerapárti, hozzáteszem, de a saját boltjának a védelmére ez tökéletes, akkor el kell gondolkodni azon, hogy valóban akar-e biztonságot?

Volt egy vetélkedő, egy többfordulós vetélkedő, amit a zempléni térség iskoláinak hirdettünk meg, ennek a fődíja az volt, hogy a csapat elmehet egy ilyen szállodába, ott a Hunor, ami a legjobb szálloda, és dzsakuzit, meg mindent használhatnak azzal a pedagógussal, aki felkészítette őket. Amikor én ezt elmondtam egy helyi pedagógusnak, akkor ő visszakérdezi, hogy hol találok egy olyan pedagógust Sátoraljaújhelyen, aki két órát vagy hármat a szabadidejéből el fog a gyerekekkel tölteni. Na most akkor megkérdezem, ha valóban olyan nagy a társadalmi sérelem, mint amilyen a társadalom tűrőképessége? Tehát ha egy pedagógus, nagyon leterheltek a pedagógusok, nem bántom őket, tessék megérteni, borzasztó nagy munkatempóban és teher alatt élnek mindennap. De amikor felteszem ezt a kérdést, és tényleg egy ilyen lehetőség van, akkor ez egy helyes kérdés? És ilyenből nagyon sok van, azt mondom, szükség van egy szemléletváltásra.

K.: És önök milyen megoldásokat tudnak elképzelni a romák és nem romák együttélésének javítására?

V.: A romák egymással is megosztottak. Tehát az osztályon van egy kollégám. Ő egy roma rendőr. Ő maga is jól látja, hogy mennyire megosztott a roma közösség. Sátoraljaújhelyen a helyi roma közösség ugyancsak megosztott. Tehát nincs meg bennük az a klasszikus összetartás, ami egy időben jellemezte őket. Tehát ugye a rendőrök jól tudták, ha egy roma elkövetett egy bűncselekményt, akkor

inkább vállalta az asszony, aki terhes volt, magára vette, mert jól tudta, hogy nem lesz becsukva, mégis, ha a családfenntartó, az a férfi, aki történetesen elkövette, az mentesülhet, vagy más lesz az ügy elbírálása, vagy vége. Nem tudom azt megbecsülni ma, hogy egy ilyen helyi közösségben, vagy a helyi közösségekben általában mivel lehet a romákat ilyen kohézióra bírni, összefogásra bírni. De az nagyon fontos lenne, hogy tőlük jött, tőlük származó példaképeket állítsunk.”

Az önazonosság megmutatkozik az egyén munkához való viszonyában, és az emberi tevékenységekről vallott véleményében. A közelmúlt szakirodalmában erről Váradi Mónika írja le pontosan az általános helyzetet:

„Az új szegénység [...] mintegy felülírta a szegénység hagyományos formáit, mert nyilvánvalóvá vált, hogy a legnagyobb szegénységi kockázatot a szervezett munka világától, más szóval az elsődleges munkaerőpiactól való távollét jelenti. S ez az a kardinális pont, ahol a szegénységről és a társadalmi kirekesztésről szóló diskurzus érintkezik egymással. [...]

[...] A szövetkezetek, ipari telephelyek összeomlásával eltűntek a helyi gazdaság említésre méltó foglalkoztatási potenciállal rendelkező szereplői (Kovács 1998),²² a térségi központok, városok gazdasága nem volt képes olyan mértékű regenerálódásra, hogy fel tudná szívni az első munkaerőpiacról kikerülőket se regét, s ha akadna is munkahely, a munkaadók zöme jellemzően nem a távoli, rossz közlekedési adottságú falvakban élő dolgozókat keresi (Kertesi 2005; Köllő 2006).²³ S még ha itt keresné is, nem feltétlenül találna alkalmazható embert. Egyrészt mert az aprófalvakban élő munkaképes korú nők és férfiak többsége, különösen, ha cigány származású, alacsony iskolai végzettségű és szakképzetlen. Másrészt a tartós munkanélküliség állapota, amelyben az aprófalvak jelentős részének lakosai élnek, már nagyon hamar a folyamatos munkavégzéshez szükséges képességek és készségek elvesztéséhez, remény- és motivációvesztéshez vezet, amelyekből jó esetben komplex (képzéssel, személyre szabott mentorálással egybekötött) és költséges foglalkoztatási programok tudják kimozdítani őket, miközben az elsődleges munkaerőpiac gyengesége miatt e programok tartós eredményessége is megkérdőjelezhető [...].

[...] Ahol nincs munka az elsődleges piacon, ott a megélhetés kényszere az informális (fekete/szürke/láthatatlan) gazdaság kínálta lehetőségek felé szorítja a munkanélkülieket, szegényeket. Az informális, fekete gazdaság ugyan a gazdaság- és foglalkoztatáspolitikai Don Quijote-i küzdelmeinek örökké kitérő ellenfele, ám léte a rendszer működőképességének elengedhetetlen eleme, hiányában például a szegénység is elviselhetetlen mértékűvé, robbanásveszélyessé válna. [...]

22 Kovács Klára (1998) levele két egybecsengő család-témáról. In *Jelentések a kormány roma programjának végrehajtásáról*. Budapest, Kézirat. 87. p.

23 Kertesi Gábor (2005): Foglalkoztatás és iskolázottság. *Közgazdasági Szemle*, 7–8. sz. 633–662. p.; Köllő János (2006): *Munkaerőpiac: mitől legyünk pesszimisták*. <http://romapage.hu/kollo>

Az informális gazdaságban való részvétel a felvásárlóknak értékesített gyógynövények, gomba, csiga gyűjtésétől a már említett napszámosmunkáig terjedhet. A napszámot baranyai falvakban csak »cigánymunkaként« említették. Itt is, és tiszántúli, északi településeken is éles a verseny a napszámosmunka piacán...»²⁴

A mi vizsgálatunkban a munkanélküliségről, a regisztrált munkanélküliek viselkedéséről és társadalmi integrációjáról a kisváros egyik mértékadó személye nyilatkozott:

Férfi, 53 éves, felsőfokú végzettségű:

„A munkanélküliek száma a térségben olyan 360–3800 fő körül mozog, és rendkívül kedvezőtlen az iskolai végzettség szerinti összetétele. Az általános iskolai végzettséggel rendelkezők száma is nagyon magas, ötven–hetven százalék, sőt, ezen belül a tíz százalék még az általános iskolát sem fejezte be. És e között a tíz százalék között elsősorban roma van...»

K.: És ez a 3600-as szám regisztrált szám?

V.: Ez egy regisztrált szám.

K.: És becslések vannak arra vonatkozóan, hogy mennyi a valóságban a munkanélküli?

V.: Becsülni lehet, akár húsz–harminc százalékkal is több. Vannak olyan becslések, hogy akár ötven százalékkal is lehet több azoknak a száma, akik munka nélkül vannak. Ez az egyik oldala. A másik oldala: volt országos munkavédelmi, munkabiztonsági ellenőrzés egy építőipari cégnél, a dolgozók több mint fele feketén dolgozott. Itt is az van, hogy 3600 fő, ebből kétszáznak megvan az elfoglaltsága. Tudja, hogy mit csinál? Rendszeresen eljár alkalmi munkát végezni, vasat gyűjt meg egyéb elfoglaltsága van, meg tartja a markát az állami juttatásra... Van Audijuk, meg Mercedesük, rendkívül dívik a környéken, benzinturizmusnak hívják ezt, itt van közel Ukrajna hozzánk, hetven–nyolcvan kilométerre. Átmennek. Ide is ad kétszáz forintot, oda ötszázat, a másíknak ezer forintot, és akkor kétszáz literes tankkal vannak felszerelve ezek az autók, melleleg betesz az autójába húsz karton cigarettát. Egy karton cigarettán ezer forintot lehet keresni. Hogyha tíz kartonnal elad, az tízezer forint, melleste még a benzin.

A Munkaügyi Központ vagy a Szociológiai Intézet nagyon szép tanulmányokat készíthet, meggyőzheti őket arról, hogy a közösséghez való tartozás fontos, és milyen jó az, hogyha van munkahelye. 57 ezer forintért. Mondja erre, hogy »ezért fogok én dolgozni«?!

K.: Van sok felkínált munkalehetőség?

24 Váradi Mónika (2007): Szegénység, kirekesztettség. In Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Budapest, Néprajzi Múzeum – PTE BTK Kommunikációs és Média-tudományi Tanszék, 69–87. p. Idézet 71. p.

V.: Ez a másik dolog, hogy elég szűkösek azok a munkalehetőségek, amelyek itt a Munkaügyi Központ kínálatában szerepelnek. Korábban a varrónői munkakör volt jellemző, éveken keresztül. [...] Varrónőket korlátlan számban képesek lettek volna felvenni és alkalmazni. Ezerkétszáz főt foglalkoztató szövetkezet, társaság volt, és most kezdték meg ennek a cégnek a felszámolását. Ez a cég is leült. Most már csak ötszázan maradtak a végére, és többségében azok is az utcára kerültek, munkanélküliek. Hogy a textilipar miért került ebbe a helyzetbe, miért nincs szüksége a magyar cégek által előállított textilipari dolgokra?

K.: Akkor ezek nők?

V.: Elsősorban nők.

K.: És sokan vannak Sátoraljaújhelyről?

V.: Mi nem különböztetjük meg, hogy valaki Sátoraljaújhelyen vagy a térség bármelyik településén lakik, mert ez egy területi feladatot ellátó kirendeltség, hogy most valaki tíz vagy húsz kilométerre lakik, ezeket az embereket mi nem regisztráljuk. A mi feladatunk fog megnőni, illetve az ő sorsuk válik bizonytalanná.

Azok, akik ott dolgoznak, sok esetben hónapokon keresztül fizetés nélkül, vagy nyomott áron, nyomott béreken, a bérük esetleg a minimálbért sem érte el, ebben az esetben, ezekben az emberekben megvan a munkavállalási hajlandóság. Ezeknek, ha megszűnik a munkaviszonyuk, nem biztos, hogy egykönnyen, egyhamar el tudnak helyezkedni, és újra találnak maguknak munkahelyet.

Nagyon jó az, hogy itt milliókat, tízmilliókat fordítanak képzésekre, de senki nincs, aki megmondaná nekünk, vagy utalna arra, hogy milyen szakirányba induljunk el. Vannak kísérleteink, és vannak olyan programjaink, aminek alapján próbálunk tanfolyamokat szervezni, ezzel a végzettséggel hátha megnőnek a munkaerőpiaci esélyei, és el tud helyezkedni, de nincs olyan gazdasági háttér, amelyik felmérné és jelezné a munkanélküliek felé, a munkanélküliekkel foglalkozó hivatalok felé, hogy mely irányba kell lépni. Ugyanez vonatkozik az iskolarendszerű képzésre is.

Manapság még mindig nem elfogadott, hogy a roma származásúakat egyenrangú partnereként kezelik.

Nem tudom, hogy önök ilyen emberi előítéletekkel találkoztak-e, találkoznak-e? Nem biztos, hogy egy idős ember például jó néven venné, hogyha az ő szociális gondozását roma származású ember akarná intézni. Valamilyen teljesítménykényszerben is vagyunk, mert el kell indítani egy tanfolyamot, azt meg kell szervezni, ott le kell vizsgázni az embereknek, és utána megkérdezik tőlünk, hogy milyen az elhelyezkedési arány, mennyiben tudnak azok az emberek a tanfolyam, a végzettség birtokában munkaviszonyt létesíteni?

K.: Arra vagyok kíváncsi, van-e különbség abban, hogyan élik meg a hosszú távú munkanélküliséget? Lát-e különbséget a romák és nem romák között?

V.: Nem látok különbséget. Elfogadják a helyzetet... Legnagyobb gondunk az, hogy sok esetben külső szervezeteket, a Munkaügyi Központot, az önkor-

mányzatot hibáztatják azért, hogy ők miért nem kapnak többet? Támogatás, támogatás, segítség, segély. Amióta működik az a rendszer, hogy aki nem tud elhelyezkedni az önkormányzat útján, aki nem tud közhasznú munkát végezni, sehol elhelyezkedni, az rendszeres szociális segélyt kap...

Nagyon sok ember, és különösen a romákat emelném ki, hogy ők megelégszenek azzal a bizonyos segéllyel, és az életmódjukból, az életvitelükből adódóan a kötöttséget, a rendszeres, mindennapi elfoglaltsággal járó munkát nehezen viselik. Nehezen viselik, merthogy nekik be kell menni. Ők azt szeretik, ha ezt a segélyt ők megkapják, és akkor elindulnak, és vasat gyűjtenek, vagy itt a Hegyközben – nagy gombatermő vidék ez – gombásznak.

Hogyha azt az életvitelt látják otthon, hogy nem kell felkelni, nem kell felöltözni, nem kell teljesíteni azokat az elvárásokat, amelyek a munkaviszonnyal együtt járnak [...], biztos, hogy nagyon sok tisztességes, becsületes roma is van, aki issza a levét azoknak az embereknek [a nemtörődömsége miatt], [szenvedí] azokat az előítéleteket, akik visszaélnék nagyon sok mindennel. Bűnözéssel, lopással, csalással, mások becsapásával, mert ilyenek is vannak.

Nem biztos, hogy azért váltak minden esetben munkanélkülivé, mert romák. Azért váltak munkanélkülivé, mert ők voltak azok, akik többnyire nem rendelkeztek szakképesítéssel. Minden területen manapság megvan az elvárás, hogy végzettsége [legyen]. Abban a pillanatban, a rendszerváltáskor – maga kislány volt akkor, talán csak tanulmányokból emlékszik vissza arra az időszakra, a KMK fogalmára, bezárták az embereket akkor, ha valaki havonta 21 napot nem dolgozott – [drasztikus változás lett].

K.: Úgy tűnik, mintha mindig csak a férfiakról beszélnének, roma férfiakról. Milyen a roma nők foglalkoztatottsága?

V.: Rendkívül nehéz a roma nők foglalkoztatását valamilyen irányba terelni. Kértük a Kisebbségi Önkormányzatot, hogy próbáljon valamilyen ötletet adni nekünk, ne mi találjuk ki, hogy mi az, amit lehetne a roma nők számára indítani. Nem kaptunk segítséget.

K.: Ezt ők se tartják olyan fontosnak?

V.: De fontosnak tartanák, ők megfogalmazzák ennek a fontosságát. Bár a roma családoknál az életvitelből adódóan nekik az elsődleges feladat, szerepkör a szülés, illetve a gyerekek nevelése. A férfinak a feladata, hogy a családot eltartsa. A roma nők bejelentkeznek munkanélkülinek. Nem volt nekik korábban munkaviszonyuk, ezért járadékot nem javasoltak, egy év elteltével, ha megkapják a rendszeres szociális segélyt, akkor megelégszenek azzal, hogy van valami juttatásuk, családi pótlék, meg egyéb más szociális támogatásból valahogy meg tudnak élni.

K.: És az iskolázottság, iskolai végzettség? A nyolc általánost azért befejezik?

V.: Nem jellemző, elég sok a roma lány, aki nem fejezi be a nyolc általánost. Itt a regisztrált munkanélkülieknek 10 százaléka az (3600-ból olyan 320–340 fő között mozog általában), akinek nincs meg a nyolc általános iskolai végzettsége. Ez elég magas átlag.”

Férfi, 51 éves, főiskolai végzettségű:

„Különböző dolgokat hall az ember [...] ha a szülőt kérdezem, miért nem akar lakatosnak jönni a gyereke, akkor azt mondja, minimálbérrel végezzen ilyen nehéz munkát? Ezt hallom a szülőtől. Mit hallok ugyanakkor a polgármestertől? Nincs lakatos... Vennének föl, de nincs lakatos. Ha megnézzük a térségben a szakmunkásbéreket és azoknak a szakmunkásoknak a bérét, akik, mit tudom én, ötéves gyakorlattal rendelkeznek... Mert lehet, hogy aki tizenöt éve már a szakmában van, az jobban keres, az már volt nyolc cégnél és óriási tapasztalata van, és az keres nyolcvanezer forintot, ami hatalmas bér. Nyolcvanezer forintot visz haza. Tizenöt év után. Ez nem vonzó a gyerekeknek. És nagyon sok gyerek úgy gondolkodik, meg a szülő, hogy ha olyan keveset keres, ne kelljen neki olyan nehéz munkát végezni, mint a kőművesnek. Tehát én úgy gondolom, hogy mind a kettő egyszerre van jelen. Mind a két jelenség. Tehát tényleg vannak olyan szakmunkások, akik viszonylag jól keresnek, tisztességesen keresnek, és ugyanakkor vannak nagyon sokan, akik minimálbérért dolgoznak. Ezt a pénzt ezért a munkáért keveslik. És ez nem egy vonzó dolog. Nemigen tudom, az az igazság, nagyon nehezen tudom a diákjaimat motiválni. Nagyon nehezen. A kereskedők mit látnak? A kereskedők azt látják, hogy vannak kereskedők, akik elvégezték az iskolát, és kint vannak az utcán, tehát munkanélküliek, és miért? Azért, mert a munkaügyi hivatal támogatja a munkanélkülit, akit felvesznek három hónapra, és aztán elbocsátják, és nem ért a szakmához. Tudja a gyerek, hogy nem ért a szakmához. És ő itt van, végzettséggel. Három évig dolgozott egy boltban, gyakorlatra járt. Tehát össze nem lehet hasonlítani a tudását azzal, akit fölvesznek. Ez van.

Mi megpróbáljuk a magunk lehetőségeivel motiválni őket, például az egyik az, hogy megmutatjuk, hogy Nyugat-Európában mit keresnek a szakmunkások, és hogy hol állnak. És hogy előbb, utóbb nálunk is ez lesz. Tehát ha kibírsz tíz évet, akkor ez biztos változni fog. Van, amikor azt mondjuk, figyelj, tanulj nyelvet. Menj ki. És próbálj külföldön állást keresni. És van erre is számtalan példa.”

Az identitás szempontjából meghatározó a család szerepe. A terepmunka alkalmával azonban azt tapasztaltuk, hogy a célcsoport tagjai többnyire „rejtőzködők” a családjukkal kapcsolatban. A háttérben a szemérmességen túl individuális és racionális döntések, valamint a szegénység áll. Ennek igazolásául két rövid interjúrészlet következik:

A válaszoló férfi, 36 éves, nyolc általánost végzett, kisvárosban él:

„K.: És milyen az ideális családi élet és a családi összetétel?”

V.: Hát nem azért, mert a mienk négyfős, de a mai körülmények között feleltlenség hat, nyolc gyereket felvállalni. Tehát, hogy őket tudjuk tisztességes körülmények között felnevelni, még egy átlagos jövedelemmel rendelkező család is, mint a mi családunk, de még ennél jobb jövedelem mellett is... Így alakult a sors, hogy egy fiú, egy lány.

K.: És min múlik, hogy valaki a számára ideálisat meg tudja valósítani?

V.: Hát szerintem mindenki a saját sorsának a kovácsa. Mindenki úgy alakítja az életét, ahogy akarja, meg hát ahogy tudja. A körülmények. Hát elsősorban én határozom meg a körülményeket is.”

A válaszoló nő, 38 éves, nem fejezte be az általános iskolát, kisközségben él.

„K.: Hányszor eszik egy nap [a gyereke]?

V.: Sokszor. Összevissza eszik.

K.: És melyik az az étkezés, ami soha nem hiányzik?

V.: Hát a reggeli, az ebéd meg a vacsora.

K.: És mit szokott általában enni?

V.: Mikor mit.

K.: Hát mégis? Reggelire, mondjuk, mit ad?

V.: Tejberizs, bundás kenyér, pirítós. Kifli, mikor mit.

K.: Ebédet?

V.: Hát, amit főzünk.

K.: És vacsorára?

V.: Hát van, mikor szalonnát, mikor mit.”

A Zempléni Kistérség lakói identitásának lokális megismerésén túl globális szemszögből is vizsgálódtunk. Ennek háttéranyagát egy az interneten lezajlott beszélgetésre alapoztuk, és fókuszcsoporthozos beszélgetés keretében ismét megkérdeztük a résztvevőktől, kit tekintenek cigánynak.

A résztvevők szélsőségesen megosztottak voltak, miután megismerték a levelezés lényegét:

Egy levélíró:

„Eleinte még egymás mellett fogunk élni mi, cigányok és magyarok. Lassan érvényt fogunk szerezni annak, hogy a cigány nyelvet is elfogadják hivatalos nyelvnek. Mi egy nagy család vagyunk, és nagyon nagy a közösségi szellem, az együvé tartozás érzése. Nagy a gyermekáldás. A magyarokról ez nem mondható el. Világos, hogy mi fog történni. Lassan és biztosan mindinkább miénk, romáké lesz ez az ország. Mi vigyázunk majd a magyar kisebbségre. Adunk nekik munkát a saját országunkban. Európa és a világ olyan követelményeket támaszt ahhoz, hogy Magyarország bekerülhessen Európába, amelyek megteremtik a feltételeket hozzá, hogy mindez így legyen. Annyi nép eltűnt már a történelem során, amikor az adott kor domináns hatalmai ebben érdekeltek voltak...”

A válasz:

„Ha ez a levél körbejárja az országot, nem tudom, mi lesz itt. Ha mindenki úgy reagál rá, mint én. Ugyanis hihetetlenül felháborított. Rengeteg támogatást kaptok, de minek? Szülszitek a rengeteg gyereket rakásra, aztán magukra hagyják-

tok, bűnözők lesznek, és műveletlenek. Ez a nagy családszeretet? Szerencsétlen magyar meg nem mer két gyereknél többet vállalni, mert nem bír többet tisztességesen felnevelni! És ők lesznek a jövő nemzedéke. Kérem én, ha nem marad az országban dolgozó magyar ember, ki fog titeket eltartani, cigányok? Ki osztja majd a segélyt, ha nem lesz miből, mert nem lesz ember, aki dolgozzon?”

Magunk azon a véleményen vagyunk, hogy épp az ilyen egyértelműen rasszista felfogás tette „forró témává” az alapkérdést, vagyis azt, hogyan vállalja az egyén az etnikai hovatartozását. Marad az évtizedek óta a hazai és a nemzetközi gyakorlatban is elfogadott megoldás: a nemzetiségi hovatartozás önbevalláson alapul.

Megjelent: Tibori Timea: Lokalitas és identitás globális szemszögből. *Kultúra és Közösség*, III. folyam, XIII. évfolyam, 2009. 2. sz. 121–131. p.

TANULÓTÉRKÉP

Módszer és eljárás a hátrányos helyzetű csoportok felzárkóztatására
irányuló projektben*

TIBORI TIMEA

A pedagógiai, az andragógiai gyakorlatban a teljesítmény mérésére számos eljárást dolgoztak ki, amelyek a teljesítmény különböző szintjeiről adnak tájékoztatást. Esetünkben azonban egy olyan andragógiai kísérlet alapján végeztük a célcsoport tagjainak kiválasztását, majd felzárkóztatását, képzését és szakképzését, amely felvetette az igényt, hogy a sajátosan összeállított mérési, képzési csomagban meglévő ismeretanyagról, illetve a készség- és képességfejlesztésről ne hagyományos módon készítsük el az értékelést. Feltételeztük, a 36 hónapos futamidő alatt lehetőségünk lesz rá, hogy az általunk létrehozott értelmezési keretet adatokkal feltöltve olyan eredményjelző rendszert tudunk közreadni, amely mintaértékű és jól hasznosítható lesz azokban a programokban, ahol iskolarendszeren kívüli képzés és mentorálás folyik.

Ez a modellezés a mérési értékeket figyelembe véve önálló pilot studyként fogható fel a program keretén belül. Egy olyan elméleti konstrukció, amely, ha nagyszámú mérési eredményt tudunk hozzárendelni, plasztikusan megjeleníti a képzési, fejlesztési erősségeket és gyengeségeket, tehát jelentősen hozzájárul az andragógiai tartalmak hatékonyságméréséhez. Az eljárásnak nincs előzménye az iskolarendszerű és iskolán kívüli képzések teljesítményeinek mérésében, ezért az alábbiakban bemutatandó modell saját fejlesztésű, egyedi értékelési rendszer.

A tanulótérkép szerkezetéről

A mérések területeit négy csoportban határoztuk meg: adottságok, erőforrások, beállítottság, energiaforrások-erőfeszítések.

Az adottságokhoz a szociológiából társadalmi háttérváltozóként ismert elemek társíthatók: életkor, nem, településtípus, foglalkozás, identitás, háztartás-szerkezet.

* Magyar–szlovák összehasonlító komplex képzési program a romák felzárkóztatásáért NKFP 5/035/04.

Az erőforrásokhoz a fizikai és mentális egészség vagy betegség, a kapcsolati tőke és a kapcsolati háló, valamint az egyéni érdekérvényesítés belső feltételei.

A beállítottsághoz soroltuk a munkaethoszt, a felekezeti hovatartozást, a gondolkodási módot és a vállalkozási affinitást.

Az energiaforrások-erőfeszítésekkel kapcsolatban az előképzettséget (iskolai életút), a formális, nonformális, informális keretek között szerzett tudás meglétét vizsgáltuk, valamint azt a készséget, hogy a tanulás terén milyen erőfeszítésekre képes az egyén.

Már a méréseket megelőzően felállítottunk néhány olyan hipotézist, amelyek igazolására vagy elvetésére a projekt folyamatában, a többszörös mérési eredmények összevetése alapján lesz lehetőségünk.

1. hipotézis

Az adottságok az egyén olyan társadalmilag meghatározott jellemzői, amelyeket a társadalmi háttérváltozók viszonylag nagy biztonsággal megmutatnak, és segítik a becslést. Esetünkben a halmozottan hátrányos helyzet az immobilitást és a tanulásra, az újdonságok iránti fogékonyságra való gyenge motiváltságot jelenti.

2. hipotézis

Az erőforrások tekintetében (más vizsgálatokkal összhangban) feltételeztük, hogy a gyenge vagy kifejezetten rossz egészségi állapot és mentális feltételek folyamatosan negatívan befolyásolják az egyén döntőképességét, csökkentik vagy gátolják változtatni akarását.

3. hipotézis

A beállítottságot a tanulási, a foglalkozási és a vállalkozói attitűdökkel mértük, és azt feltételeztük, hogy a tanulási motiváltság alacsony, a munkavállalási készség gyenge, és csak kevesek gondolnak valamilyen vállalkozás elkezdésére (döntően az önfoglalkoztatásra). Ennek az állításnak a hátterében az a tapasztalat áll, hogy a hátrányos helyzetűek jelentős többsége csonka iskolai életutat mondhat magáénak, ha van is szakmája, az elavult, és a megújításra sem önmaga, sem a társadalom nem ösztönzi kellőképpen. A vállalkozások világa egyfelől reményt keltő lehet, másfelől viszont újabb bizonytalansági és veszélyforrást rejt magában.

4. hipotézis

A képzettség és az információk hiánya miatt az egyénnek az átlagosnál több energiát kell befektetni ahhoz, hogy változás történjen az életében. Erre kevésbé motivált, kezdeti lelkesedése támogatás híján hamar elapad, és a csalódottsága növekszik. Ez az apátia gátolja a megújulásban.

5. hipotézis

Feltételezzük, hogy a program során a célcsoport tagjainak önbizalma és belső mo-

tiváltsága megerősödik, amihez – külső segítségképpen – biztosítjuk a folyamatos, személyre szabott mentorálást. A mérések során nagy hangsúlyt fektetünk az attitűdökre és az értékekre, amelyek változásaiból állításunkra egzakt feleletet várunk.

6. hipotézis

Az egyéni szempontok érvényesítésén túl egyre erőteljesebben jelenik meg a csoportérdekek képviselője (család, munka, civil közösségi formák), ami növeli az egyén erőforrásait és energiáit.

7. hipotézis

Feltételezzük, hogy a részleges iskolázottság és/vagy gyengébb előmenetel ellenére a célcsoport tagjai erősebbek a kreativitáson alapuló feladatok megoldásában, mint az írásbeli vagy a kommunikációs tesztek kitöltésében. E jelenséget az erőforrások és az erőfeszítések hiányával magyarázzuk.

A célcsoport tagjainak vizsgálata és benne a többszörös mérés azt a célt szolgálja, hogy egy olyan tanulótérkép készüljön, amely választ ad azokra a kérdésekre, miként lehet erősíteni az egyén alapértékeit (család, egészség, munka, tudás stb.), milyen segítséget kíván a tanulás és a munkába állás programja, és hogyan prognosztizálható az egyén további életútja a projekt befejezése után.

A nulladik típusú találkozás során a személyes adatokon kívül feltérképeztük az egyén kommunikációs készségét és az önmagáról kialakított véleményét (én-kép). Érdeklődtünk jövőbeli terveiről, a tanulásra motiváltságáról, előzetes munkatapasztalatairól, munkavállalási szándékáról és irányultságáról, valamint vezetői, vállalkozói kedvéről, terveiről. A mérés részben interjú technikával (egyéni és csoportbeszélgetés), részben az alapképességek tesztvizsgálatával történt, a kommunikációs képességet, az írás- és szövegértési készséget, a matematikai és természettudományos gondolkodást mérő, a Nemzeti Felnőttképzési Intézet által kidolgozott országos számítógépes rendszer alapján végeztük.

A módszer háttere

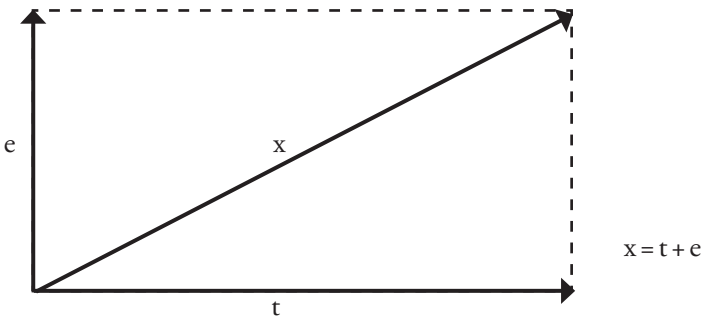
A sokváltozós módszereknél az elemzés általában valamilyen formában a változók magyarázatára irányul. Amikor egy változó magyarázatáról beszélünk, akkor a változó varianciájának megfigyelt értékei eltéréseinek magyarázatára gondolunk. Egy változót, amely ugyanazt a konstans értéket veszi fel a megfigyelések során, nem szükséges magyarázni. Azt kívánjuk tudni, hogy miért változott a megfigyelt változó értéke, mi a forrása változásnak?

Alapvetően két dolgot kell tisztáznunk:

- a) a mérés megbízhatóságát és a
- b) a mérés érvényességét.

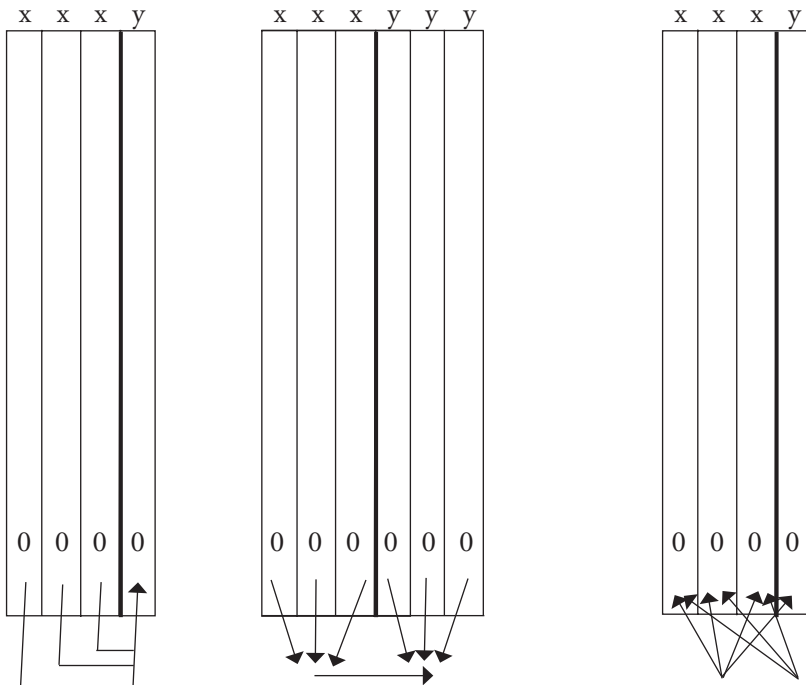
A klasszikus méréselmélet szerint feltételezhetjük, hogy a megfigyelt x változó két közvetlenül nem mérhető komponens eredője. Az egyik a szisztematikus komponens (jele: t), és ehhez adódik hozzá a másik komponens: a véletlen tag (jele: e).

1. ábra. A változó (x) értéke a szisztematikus tag (t) és a véletlen komponens (e) eredője

A mérési eredményeket a tanulótérképhez arra alapozzuk, hogy az adatmátrixokon háromféle módszerrel dolgozhatunk.

2. ábra. A sokváltozós módszerek osztályozása az adatmátrix felhasználásával

Az *a*) séma a regressziós modellt reprezentálja: a függő változót (y) a bal oldali x változókkal próbáljuk magyarázni. Az útelemzés a regressziós modell egymás utáni ismétlését jelenti.

A *b*) séma a kanonikus korreláció modelljét mutatja, amelyben az x változó-halmaz nem megfigyelt változón keresztül határozza meg az y változóhalmaz közös, latens változóját.

A *c*) séma a faktorelemzés modelljét mutatja, amelyben a megfigyelt változókat nem megfigyelt változók határozzák meg. Ebben a rendszerben dolgozzuk fel a mért adatokat.

<i>a</i>) többváltozós regresszió	<i>b</i>) kanonikus korreláció	<i>c</i>) faktorelemzés
– útelemzés	– diszkriminancia-elemzés (többcsoportos)	– kanonikus diszkriminancia-elemzés
– diszkriminancia-elemzés (kétféle csoportos)	– többváltozós varianciaelemzés	– sokdimenziós skálázás
– varianciaelemzés		– latens osztályelemzés – latens tulajdonságelemzés

A sokváltozós matematikai statisztikai módszerek klasszifikációját két további szempont egyidejű figyelembevételével is megadhatjuk. Az egyik szempont arra vonatkozik, hogy megkülönböztetünk-e függőségi viszonyokat a változók halmazában? Ha igen, akkor a változók között két vagy több változóhalmazt különítünk el, ha nem, akkor a változókat együtt elemezzük.

A másik szempont a megfigyelési egységek belső tagozódásához kapcsolódik. Ilyenkor az összes megfigyelést tekinthetjük egy mintának, de feltételezhetünk almintákat is az egységeken belül. A méréseket követően ezt a megoldást választottuk.

A változók kapcsolata

Minta	Kölcsönös kapcsolatok	Oksági kapcsolatok
	– főkomponens-elemzés	– loglineáris modell
	– faktorelemzés	– útelemzés
	– keresztábra-elemzés	– kanonikus korreláció-elemzés
	– sokdimenziós skálázás	– LISREL-modell
	– korrespondencia-elemzés	– LVPLS-modell
	– latens osztály- és tulajdonságelemzés Q1	– többszempontú módszerek Q2
Alminták	– szórás-elemzés Q3	– többszörös kovariancia-elemzés Q4
	– diszkriminancia-elemzés	
	– faktorális diszkriminancia-elemzés	
	– lineáris szeparáció	
	– klaszterelemzés	

A társadalomtudományban gyakran vizsgáljuk az egyének és a társadalom kapcsolatát. Az egyének és a társadalom egymás közötti kapcsolata, interakciója egyrészt jelenti azt a hatást, melynek során a társadalom vagy annak egy csoportja befolyásolja az egyén viselkedését, vélekedését, másrészt azt, hogy egy adott társadalmi csoportot alkotó egyének viselkedése meghatározza annak a csoportnak a tulajdonságait. Amennyiben az egyéneket és a társadalmi csoportokat hierarchikus rendszerként fogjuk fel, az egyének és a társadalmi csoportok a hierarchikus rendszer különböző szintjeiként értelmezhetők. Ezeket a szinteket megfigyelhetjük, jellemezhetjük manifeszt változókkal. A többszintű elemzés (multilevel analysis) az egyének és a társadalmi csoportok megfigyelt manifeszt változói közötti kapcsolatokat, interakciókat vizsgálja.

Az útelemzés módszere oldja fel a regressziós modellnek a magyarázó változók közötti kapcsolat hiányára vonatkozó és a gyakorlatban elég ritkán teljesülő feltételeit. Az útelemzés a változóknak valamilyen szempontú rendezettségét tételezi fel. Ilyen rendező elv lehet az ok-okozati kapcsolat, de a gyakorlatban leginkább az idő.

Munkánk során az LVPLS (Latent Variables Parth Analysis with Partial Least-Squares Estimation)-modellt alkalmazzuk, amely szintén feltételezi a latens változók oksági kapcsolatát, de a becsléskor a parciális legkisebb négyzetek módszerét alkalmazza.

A latens változókat a megfigyelt (manifeszt) változók mérési modelljeiként írjuk le. Az első szinten az egyén családi hátterét írjuk le, a második szinten a társadalmi státus latens változóit (nem, lakóhely, életkor, iskolai végzettség), a harmadikban a mérési eredményeket, melyeket súlygyűtthetőkkel állítunk elő.

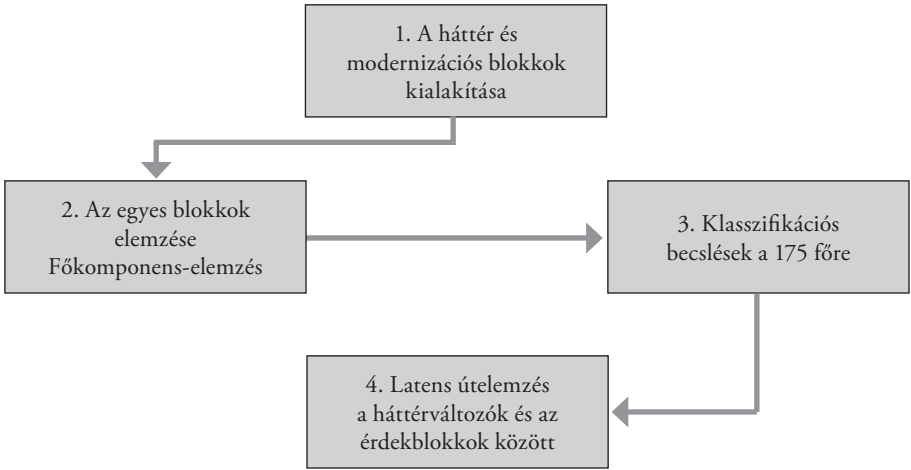
Az egyének teljesítményeit úgy fogjuk fel, mint az értékszociológiában azt a viszonyt, amikor az értékeket a mindennapi gyakorlattal, a magatartással kapcsoljuk egybe.

Az értékek és benne az egyéni tudások nem azonosak a normákkal, egy adott társadalom konszenzuális elveivel. Nem gyökereznek az ember biológiai vagy fiziológiai szükségleteiben sem. Az értékek többnyire az egyén életvezetéséhez kapcsolódnak, tényleges életelvek, amelyek a viselkedést irányítják, és hozzáférhetőkké válnak, amint a gondolkodás által adekváтан megfogalmazhatók. Ehhez kapcsolódik a gyermeknevelési elvekhez kötődő mérésünk, amely összeköti a megszerzett tényszerű tudásfeléseket a gyakorlati tapasztalatokkal, illetve az egyén és csoportja értéktételezésével.

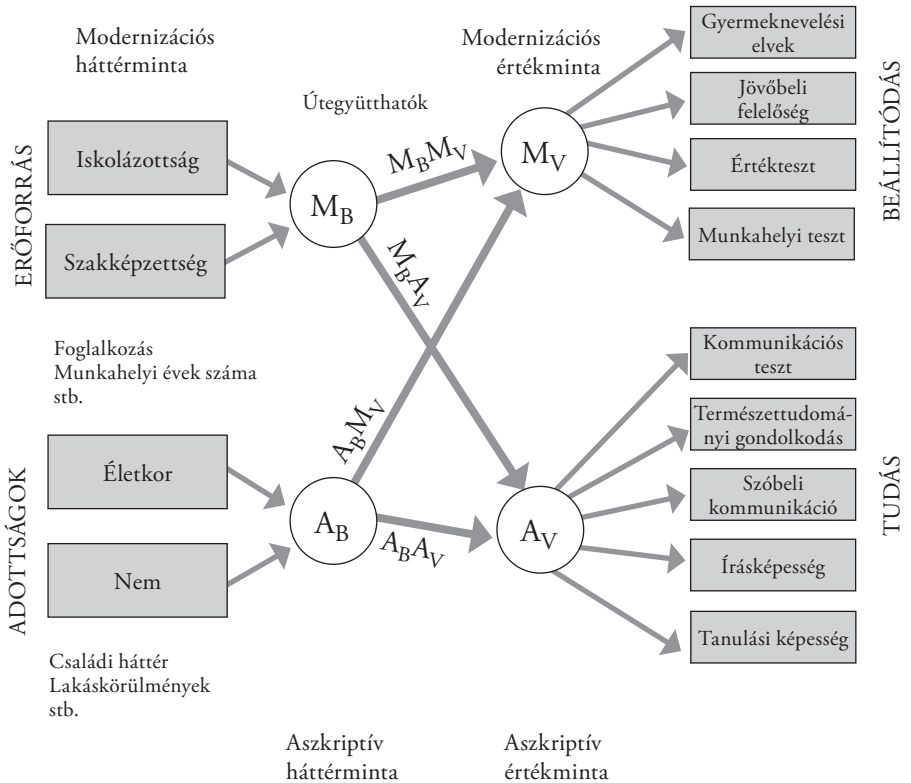
Ezzel magyarázható a kialakított, az LVPLS-modellre alapozott mérési eljárásunk.

A modell alkalmazása

4. ábra: A modell

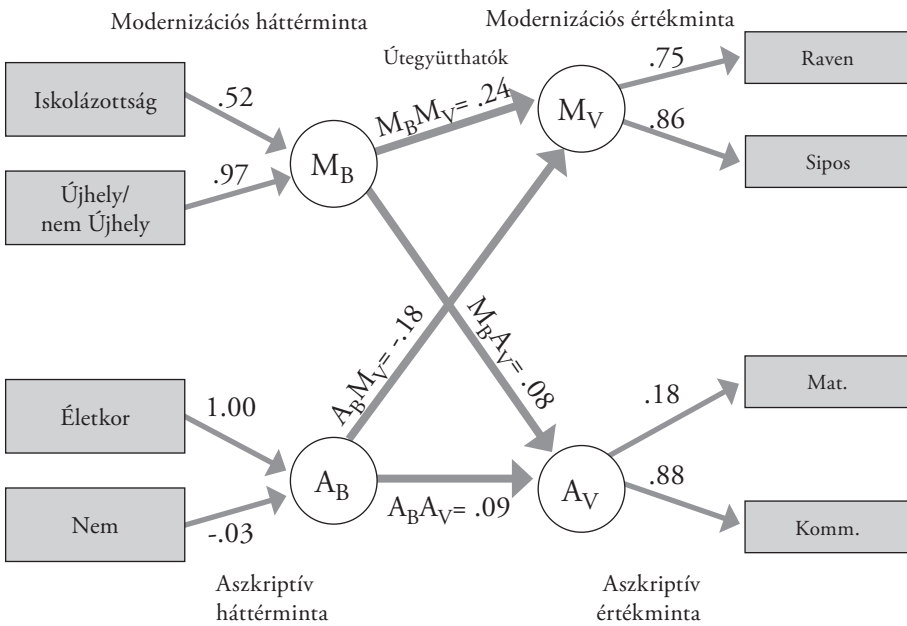

A kutatási eljárás struktúrája

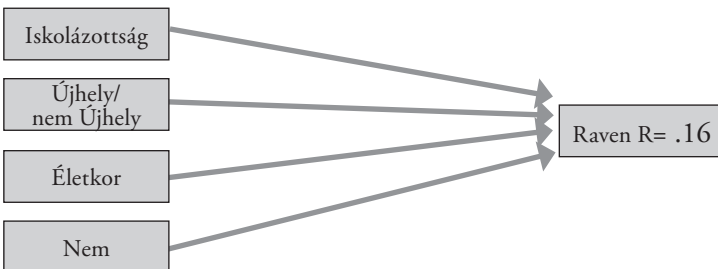

A sátorlajújhelyi elő- és utómérés adatai alapján az elméleti modellt egyes celláit feltöltöttük, és megvizsgáltuk az eljárás működőképességét. A létszám korlátozta a további futtatásokat, de azt mégis bátran állíthatjuk, hogy nagyszámú adat esetében a modell objektív képet ad az egyéni teljesítményekről. Az ilyen típusú értékelés jelentősen megkönnyítheti azoknak a képzőhelyeknek és képzőknek a munkáját, akik száznál nagyobb létszámú csoportokat vizsgáztatnak. A következőkben a sátorlajújhelyi célcsoport tagjairól adunk számot.

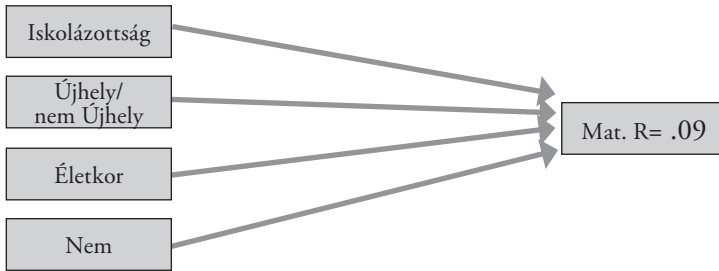
5. ábra: Mérési területek
LVPLS-modell
Sátorlajújhely

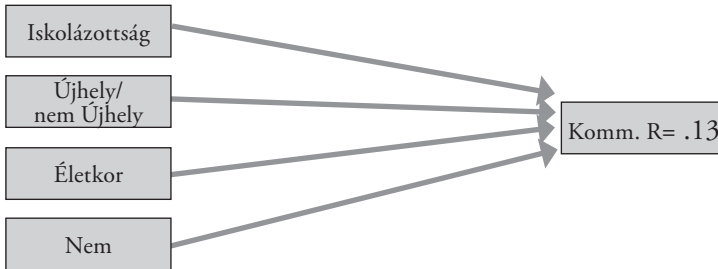
6. ábra: Regressziós modell a Raven-teszt teljesítménye alapján
Sátorlajújhely

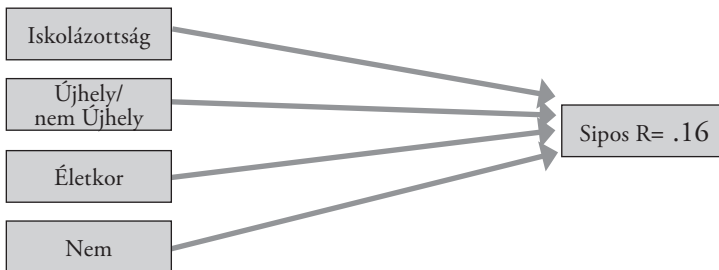
7. ábra: Regressziós modell a matematikai teljesítmény alapján
Sátoraljaújrhely

8. ábra: Regressziós modell a kommunikációs teszt alapján
Sátoraljaújrhely

9. ábra: Regressziós modell a Sipos-teszt alapján
Sátoraljaújrhely

Megjelent: Tibori Timea (szerk.): *Zempléni átjáró. Magyar–szlovák összehasonlító komplex képzési program a romák felzárkóztatásáért*. Budapest–Szeged, 2007, MTA Szociológiai Kutatóintézet–Belvedere Meridionale Alapítvány, 207–216. p.

KULTURÁLIS MAGATARTÁS- ÉS ÉRTÉKVÁLTOZÁSOK

TIBORI TIMEA

Történelmünk során talán még soha nem jelent meg annyiféle híradás, értekezés, cikk és tanulmány a világsajtóban a magyar politika és gazdaság alakulásáról, mint az elmúlt évtizedben. A tanulmányok részletesen taglalják a központi irányítási rendszerből a parlamentáris demokráciára és a piacgazdaságra való áttérés nehézségeit, és mindazokat a korlátokat és kihívásokat, amelyekkel az ország vezetőinek és lakosságának szembe kell nézniük.

Elenyészően kevés helyen hallottunk és hallunk azonban arról, mit jelent ez a gyökeres fordulat a társadalom különböző rétegeiben élő állampolgárok számára, mit jelent az egyénnek az újonnan kapott szabadság; milyen formában, milyen szinteken és mélységben hatnak a politikai és gazdasági változások a társadalom legkisebb közösségei, a családok életére. Személyes tapasztalatok sokasága áll rendelkezésünkre. Mindenki tud példát mondani arra, hogyan lett X. élete nehezebb, és milyen jól ki tudta használni Y. a változások okozta zűrzavart (nevezhetjük lehetőségnek is); hogyan lett sikeres, legalábbis anyagiakban.

Túlságosan rövid idő telt még el 1989 óta ahhoz, hogy biztonsággal mérni lehessen a változások társadalomra gyakorolt hatását, hogy egzakt módon kimutatható legyen, vajon a külső (objektív) tényezők voltak-e az erősebbek, vagy az új politikai mentalitás? Változott-e az emberek értékrendje, és ha igen, milyen mértékben követi ez a változás a társadalom hivatalos értékrendjének módosulásait?

A magyarországi gazdasági háttér elemzése nem tartozik eme írás célkitűzései közé. Hasznos lehet azonban felidézni azt a közgazdasági értekezést, amely világosan megkülönbözteti a magyarországi társadalmi és gazdasági változásokat a térség többi országának átalakulásától. Kornai János professzor a következő különbségeket emeli ki:

„A magyar gazdaság útja a központosított tervgazdaságtól a piacgazdaságig több olyan jellegzetességet mutat, amelyek – az alapvető hasonlóságok mellett – megkülönböztetik a többi posztoszocialista országtól. A négy jellegzetesség egyike-

másika külön-külön megtalálható a régió más országaiban is, pontosabban néhány más ország meghatározott korszakaiban. A magyar fejlődési út sajátossága e négy jellegzetesség tartós együttes jelenléte.

1. A magyar gazdaságpolitika prioritásában nagy súlyt kapott a lakosság anyagi jólétének emelése, majd a növekvő gazdasági nehézségek közepette, a termelés stagnálásának és visszaesésének időszakában az életszínvonal-romlás fékezése. Korábban »gulyáskommunizmusnak« keresztteltek el a magyarországi állapotokat. A politikai rendszerváltás után sok éven át olyan politika érvényesült, amely ebben a tekintetben a korábbi folytatása volt, és amely joggal nevezhető »gulyás-posztkommunizmusnak«.

2. Magyarországon évtizedek alatt az egész lakosságot átfogó paternalista jóléti állam épült ki. A törvénybe iktatott jogosultságok köre és a szociális kiadások részaránya a GDP-ben vetekszik a legfejlettebb skandináv országokéval, holott az egy főre jutó termelés csupán egyhatoda-egynolcada az ottaninak. Noha hasonló tendencia bontakozott ki annak idején valamennyi kelet-európai országban, Magyarország ment a legmesszebbre, ebben a tekintetben egyedülálló az egész régióban.

3. Magyarországon több évtizedre nyúlik el az átalakulás folyamata. A legelső lépéseket még az 1960-as években tették. Noha kiemelkedő néhány határállomás, a folyamat egészét a fokozatosság jellemzi [...]. Azok szemében, akik megkülönböztetik a »sokterápia«, a »big band« stratégiáját a »gradualista« stratégiától, Magyarország képviseli az utóbbi egyik szélsőséges és sok tekintetben speciális esetét: a »gradualizmust, magyar módra«.

4. Magyarországot évtizedeken át viszonylagos politikai nyugalom jellemezte [...]. Évtizedek óta ritka volt a sztrájk vagy az utcai tüntetés. Még ha a gazdasági nehézségek súlyosbodtak is, az egymást követő kormányok inkább a »keresztülevickélést« (muddle through) folytatták, mintsem hogy nagy ellenállást kiváltó, politikai destabilizálódás kockázatával járó lépésekre szánták volna el magukat.”¹

Kornai János e négy jellegzetesség együttesét a magyar átalakulás *differentia specificájának* nevezi.

A szociológia és a pszichológia elsősorban az egyén oldaláról vizsgálja a társadalmi változásokat. Ebben a megközelítésben a magyarországi problémák (a nemzeti sajátosságok mellett) sok tekintetben hasonlítanak korunk általános, minden fejlett társadalomban jelen lévő problémáihoz. Itt tehát, ha megoldásokat keresünk, egyszerre vetjük fel a magyar és az egyetemes emberi kérdéseket.

Tudjuk például, hogy a fejlett országokban a XIX. század végén, a XX. század elején az ipari fellendüléssel szinte egy időben, annak mintegy szomorú velejé-

1 Kornai János (1995): Négy jellegzetesség. A magyar fejlődés politikai gazdaságtani megközelítésben. Első rész. *Közgazdasági Szemle*, 12. sz. 1097–1117. p. Idézet 1097–1098. p.

rójaként rohamosan megnőtt az öngyilkosságok száma.² Ez a tény azonban arra nem ad magyarázatot, hogy a különböző országokban miért különbözik lényegesen az öngyilkosságot elkövetők aránya. Miért van az, hogy Nagy-Britanniában négyszer annyian követnek el öngyilkosságot, mint Spanyolországban, s hogy háromszor annyi magyar vet véget önkezűleg az életének, mint brit, az első helyek egyikét megszerezve így ezen a szomorú listán.

A magas öngyilkossági ráta egyik okát Magyarországon talán a más országoknál még kevesebb egyéni kapaszkodót nyújtó szociális háttérben kereshetjük.³ Hankiss⁴ úgy tartja, hogy az ország hírhedten magas öngyilkossági és alkoholizmus-rátái is elemezhetőek a társadalom ön-demobilizációs (ön-megbénító) stratégiájának jelzőszámaiként. Míg a század első felében a válságévek kilengéseitől eltekintve (gazdasági válság, világháborúk) a ráták nagyjából állandóak voltak, az ötvenes évek közepétől az arányok folyamatosan növekedtek, egészen a nyolcvanas évekig. Vannak, akik az életszínvonal emelkedésével magyarázzák e jelenséget, mások a stressz-tényező fontosságát hangsúlyozzák, utalva a túlmunkára, az aspiráció és a lehetőségek közötti szakadékra, illetve a hagyományos környezetből való kiszakadásra. Hankiss azt a feltevést is megkockáztatja, hogy „a társadalom azok elől a feszültségek elől menekült ezekbe a patológikus stratégiákba, amelyeket az uralkodó elit politikája hozott létre az ötvenes, hatvanas és hetvenes években”.⁵

Egyetemes, de egyben reálisan jelen lévő magyar probléma az emberi szabadság és a szorongás kérdése is.

Az embereknek ősidők óta természetes igényük van a szabadságra. A szabadságnak belső és külső feltételei vannak. Az egyénnek rendelkeznie kell azzal a képességgel és akarattal, hogy tudjon és akarjon szabadon cselekedni, másfelől rendelkeznie kell azokkal a lehetőségekkel és jogokkal, amelyek megengedik, illetve garantálják, hogy szabadon cselekedjék. A szabadság külső feltételei a mai Magyarországon elvileg mindenkinek a rendelkezésére állnak. Az persze más kérdés, hogy ki milyen mértékben és mire használja ezt az újonnan szerzett jogot.

1989 előtt a szabadságnak csupán egy meglehetősen „ironikus” formája létezett Közép- és Kelet-Európában. Az embereket önkényuralmi-bürokratikus rendszerek béklyózták meg. Nem gyakorolhatták teljes körűen polgárjogaikat, és tulajdonképpen védtelenek voltak a pártállammal szemben. Ám volt a szabadságnak egy olyan formája, amelyet sajnos magától értetődőbben birtokol-

2 Giddens, Anthony (1995): *Szociológia*. Budapest, Osiris.

3 Durkheim, Emile (1978): *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest, Közgazdasági és Jogi.

4 Hankiss Elemér (1989): *Kelet-európai alternatívák*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 27–73., 29. p.

5 I. m. 54. p.

hattak, mint nyugat-európai társaik. Megvolt az a szabadságuk, hogy kívül maradjanak azon a világon, amelyben éltek, más szóval: hogy ne azonosuljanak azzal a világgal, amely körülvette őket, hanem mintegy kívülről szemléljék azt. Hankiss Elemér⁶ tanulmányában ezt a kényszerű kívülállást, ezt a kényszerű, ironikus távolságtartást és kényszerű függetlenséget felbecsülhetetlen értékűnek tartja, mert folyamatosan arra készítette az embereket, hogy alternatívákban gondolkodjanak. Az alternatívák keresését pedig Hankiss nemcsak a lelki és erkölcsi, hanem a társadalmi és politikai túlélés egyik előfeltételének tartja. Ha egy társadalom elveszti azt a képességét, hogy alternatívákról és alternatívákban gondolkodjék, elmulaszthatja az alkalmat, amikor megnyílnak előtte a választás lehetőségei. A szabadságnak persze léteztek és ma is léteznek más formái is. Ilyen a befelé fordulás, a társadalom és a nagyobb közösségek helyett a családra, a magánéletre való kizárólagos koncentráció, s ez az egyik olyan attitűd, amelyről a kilencvenes években igencsak differenciáltan vélekedtek az emberek.

A „társadalmon kívüliség” azonban nemcsak az önként választott szabadság felemelő érzését adhatja, ugyanakkor magányossá és szorongóvá is teheti (teszi) az embereket. A szorongás persze nem kizárólag magyar jelenség. Különböző formában és mértékben a nyugati országokban éppen úgy fellelhető, mint a keletiekben. A modern társadalmakban ráadásul – mint arra az emberi magatartástudomány legújabb felismerései rávilágítanak – a szorongás, illetve szorongáskeltés új formái és lehetőségei alakultak ki, amelyek nemcsak az industrializációval járó szükségszerű életmódváltozás következményeként értékelhetők, hanem amelyek az (önként)uralom hatékony eszközeivé is váltak (válhattak). A kapcsolataitól, értékeitől, életcéljától, önértékelésétől megfosztott magányos ember tettség szerint felhasználható a szükséges funkcióra, lecsérélhető és manipulálható. Fel kell ismernünk, hogy a technikai fejlődés a szorongáskeltés olyan formáihoz teremtette meg a lehetőségeket, amelyek ellen a korábbi történelmi korszakokban természetes védettséget nyújtott az ember és környezetének szerves egysége. A XX. század történelme és mindennapjai tragikusan bizonyítják ezt a tételt.

A szorongáskeltés az (önként)uralom legfontosabb eszköze, de nem csupán a diktatórikus társadalmakban, hanem a családi, iskolai, munkahelyi, mozgalmi diktátoroknak is fegyvere.⁷ Mivel a szorongáskeltés pénzben, haszonban, hatalomban kifejezhető, eredményes stratégia, óriási erők állnak a szolgálatában. Mindazok a manipulációs technikák, amelyek a családot, a közösséget, az emberi kapcsolatokat bomlasztják, ezek értékeit kicsinyítik vagy éppen tagadják, a hétköznapi önkénynek kiszolgáltatott, szorongáskeltéssel terelt tömegek kiformalói, még akkor is, ha céljaik ezzel éppen ellenkezőek.⁸

6 Hankiss Elemér (1989): *Kelet-európai alternatívák*. Budapest, Közgazdasági és Jogi, 27–73., 71. p.

7 Kopp Mária (1991): A szorongásról. *Lege Artis Medicinae*, 4. sz. 216–225. p.

8 Kopp Mária–Skrabski Ádám (1995): *A magyar lelkiállapot*. Budapest, Végeken, 172. p.

Van azonban a társadalom életének egy olyan része, amely segíthet az eligazodásban: a kultúra, amely átszövi minden cselekedetünket, befolyásolja döntéseinket, értékválasztásainkat és viselkedésünket. Amennyiben visszanyúlunk korábbi vizsgálatokhoz,⁹ még nagyobb a magyarázó ereje (a weberi fogalmat idézve: a „lenyomata”) a tömegkultúrának sugallta világnak. Az elérni vágyott szabadság, jólét, felhőtlen boldogság, családi biztonság és a valóság között szakadatlan nő a távolság.

Az, hogy az emberek *menyire* értékeli helyüket a társadalomban, milyen a pozíciójuk az élet különböző területein, például hol állnak a legsikeresebb és a legkevésbé sikeres emberek közötti létrán, összefüggésben van a társadalmi struktúrában elfoglalt helyükkel. Ez az összefüggés az értékek szűrő szerepe miatt az értékrendi és tevékenységtípusonkénti csoportokban (fürtökben) különböző erősségű lehet, és az élet más-más területeire irányulhat.

Ezek a strukturális kapcsolódások négy szignifikáns összefüggést mutatnak a kanonikus korreláció módszerével:

- Az első, legerősebb kapcsolódásba az idősebb, kisebb jövedelmű emberek tartoznak, akik becsületesnek érzik magukat, életszínvonaluk a múltban sem volt rossz, de akik úgy érzik, hogy a jövőben sokkal rosszabb lesz.

- A második kanonikus struktúrába az idősebb, iskolázottabb, magasabb jövedelműek tartoznak, akik előrehelyezik magukat életszínvonalban, műveltségben, hatalomban, de jövőbeli pozíciójukat nagyon rossznak ítélik.

- A harmadikban az iskolai végzettség és a jövedelem furcsa, ellentétes irányú kapcsolódását figyelhetjük meg. Ide azok a magas iskolázottságú, de alacsony jövedelmű férfiak sorolták magukat, akik lehetőségeikhez képest alacsony hasznosság tudattal és jelenlegi életszínvonnalal rendelkeznek.

- A negyedik kanonikus faktorba a magasabb iskolai végzettségű nők tartoznak, akik ugyan becsületesek, jelenlegi életszínvonal, műveltség terén magasabbra helyezik magukat, viszont boldogtalanabbak és a hasznosságérzetük is kisebb.

A kulturális javak fogyasztásával az önértékelés és a társadalmi réteg-meghatározottság különbözőségét igyekeznek kiegyenlíteni az emberek.

A kulturális fogyasztás változásai

Életünk, társadalmunk, gazdaságunk gyors változásaira különféleképpen reagálunk, de az tagadhatatlan, hogy többségünk újra és újra keresi a magyarázatot. Hozzátehetném, olyan pozitív vagy negatív érveket gyűjtünk, amelyek hosszabb-rövidebb ideig segítenek bennünket az életben jobban, eredményesebben eligazodni. A kételyek azonban bennünk élnek, nyugtalanítanak tudásunk,

9 Füstös László–Tibori Timea (1995): *Önértékelés és társadalmi helyzet strukturális kapcsolódásai értéktípusonként*. MTA SZKI, Módszertani Füzetek.

praxisunk részlegességei, s mindez befolyásolja magatartásunkat, választásainkat, és tetten érhető (kulturális) fogyasztási szokásainkban is. A gyors és szövevényes változásfolyamatok közül érdeklődésem fókuszában most döntően a kulturális magatartásformák átalakulása áll.

Mi jellemzi a magyar társadalom kulturális állapotát, művelődési, szabadidős szokásait? Művelt, kulturált nép-e a magyar, avagy nem? A közgondolkodásban (esetenként a tudományos elemzésekben is) gyakran tetten érhetőek e vonatkozásban sommás ítéletek, előítéletek, önminősítések. Az optimista állásponton lévők sokszor euforikus hévvel a Nobel-díjasokra, világhírű művészekre és sportolókra hivatkozva bizonygatják igazukat, a pesszimisták pedig arra alapozzák negatív érveiket, hogy Magyarország már az 1920-as évektől a perifériára szorult, emiatt is jelentős a lemaradásunk, amely kitüntetően az intoleranciában és az apolitikusságban nyilvánul meg.

De – mintegy a vészharangokat megkondítva – az argumentumok között fellelhető a balkanizálódás, a fél-analfabetizmus, a korrupció, az önbecsülés hiánya stb. Ebből adódóan aztán a közgondolkodásban gyakran olyan leegyszerűsítő és dichotomikus véleményekkel találkozunk, amelyek például a Nobel-díjasok világteljesítményével az anafalbétákat állítják szembe, vagy a modern kultúrával az idejétmúltat, ásatagot, a civilizált társadalommal a civilizálatlant.

E jelenség mögött – felfogásunk szerint – részben az a bizonytalanság áll, amely sokakat jellemez, ha a kultúra tartalmával, befogadásával („fogyasztásával”) kapcsolatban kérdezzük őket; részben pedig az a sürgető és egyre gyorsuló élettempó, amelyet csak részlegesen tudnak a maguk javára fordítani. A személyiséget romboló félelem, hogy valamiről lemarad, valamiből kimarad, nyomot hagy viselkedésén, „értéktérképén”, kulturális magatartásán. Ha a több száz kultúrafogalom közül Giddensére gondolunk – „A kultúra az emberi, társadalmi együttélés egyik legsajátosabb jellemzője”¹⁰ –, egyszersmind az életmódra utalunk, arra, ahogyan mindennapi életünket az értékek, normák, attitűdök meghatározzák. De ha visszanyúlunk a szociálintropológus Bronisław Malinowski ma már klasszikus munkáihoz, vagy Claude Lévi-Strauss kulturális antropológiai művéhez,¹¹ ezekben is a különböző kultúra-értelmezések és kulturális viselkedésmódok jelennek meg. Tanúi voltunk olyan szembeállításoknak és általánosításoknak, ahol elit- és tömegkultúráról, McWorld-kultúráról mint a globális kultúra egyik populáris (amerikanizált) változatáról, a média – különösen a televízió – fogyasztásáról mint szenvedélybetegségről esett szó. A változásfolyamatokat magyarázóik gyakran a szocializációs folyamatokban, a nevelésben, oktatásban, az iskolarendszerekben keresik az ellentmondások gyökerét. A kultúraközvetítés diszfunkcionális voltát is lehet például Pierre Bourdieu véleményé-

10 Giddens, Anthony (1997): *Szociológia*. Budapest, Osiris, 321. p.

11 Malinowski, Bronisław (1972): *Baloma. Válogatott írások*. Budapest, Gondolat; Lévi-Strauss, Claude (1979): *Szomorú trópusok*. 2. kiad. Budapest, Európa.

vel alátámasztani, aki arra a következtetésre jutott, hogy az iskola a társadalmi mobilitás elősegítése helyett a régi struktúra újratermelését erősíti. Az iskolának ez a „rejtett funkciója” reprodukálja a korábbi társadalmi hierarchiát, amely egyben rejtett diszkriminációt (is) okozhat. Ha az előbbi gondolatot összefüggésbe hozzuk Bourdieu azon megállapításával, hogy a különféle tőkék konvertálhatók, könnyen belátható: a kulturális tőke mint pénztőke átörökíthető, s ebben épp az iskolarendszer a közvetítő. Továbbhaladva ezen az úton, a kultúraközvetítés és befogadás, illetve a befogadói magatartás átalakulásához jutunk.

Ha csak az elmúlt tíz év kulturális változsfolyamatait vizsgáljuk, a fentiekén túl még két fontos tényezőt kell figyelembe vennünk. Az egyik a kultúrpolitikában történt átalakulás, melynek lényege a centralizált állami irányítással szemben a pluralitás – ami ugyanakkor még nem jelenti a zavartalan működést is. A másik elem az új típusú iskolarendszer kidolgozása (ide sorolom a Nemzeti alaptanterv elkészítését és bevezetését, a felsőfokú oktatási rendszer kiszélesítését, az élethosszig tartó tanulás lehetőségét stb.). A programokban hangsúlyossá vált a természettudományos megalapozottság, a világnézeti, eszmei, vallási pluralizmus. A Nemzeti alaptantervben két vezérgondolat jelenik meg:

- a közgazdasági és jogi, a pénzügyi, vállalkozói, menedzseri ismeretek és képességek fejlesztéséé; valamint
- a kommunikációs (azaz informatikai, számítástechnikai), illetve idegennyelv-tudásáé.

Kutatásaink azt jelzik, hogy Magyarországra is jellemző a kultúra mediatiszációja és digitalizációja, kialakult a mediokrácia, a tudatipar és az információs monopólium, valamint az EMC (entertainment + media + communication). A kulturális életben tehát többféle szempont és akarat érvényesül, hatása, erőssége gyorsan változó, ellentmondásos.

Ezek az – általam meghatározónak vélt – elemek azok, amelyek álláspontomat befolyásolják, amikor a kulturális fogyasztásról és magatartásmódookról mondom el észrevételeimet empirikus felvételek eredményeinek¹² összehasonlítása alapján. A különböző művészeti kifejezésmódok, alkotások közül hosszas megfontolás után a zenét (teljes mű és átíratái, valamint jellemző részletek közismert zenei alkotásokból), az irodalmat (novellák, illetve drámai alkotás), képzőművészetet (tárlatátogatás az avantgárd festészeti és plakátművészetében) választottuk, mert a nemzetközi és a hazai tapasztalatok azt erősítették bennünk, hogy ezeken a területeken viszonylag pontosabban tudják a befogadók verbalizálni élményeiket, érzéseiket. Életkor szempontjából pedig olyan középfokú iskolába járó fiatalok csoportjait kerestük föl, akiknek a véleménye még nem kiforrott, de

12 KSH időmérleg-felvételei 1976–2000; TÁRKI: Háztartási panel 1996–1998; Magyarország kulturális állapota. MTA SZKI 1996; 1998; HVG Szabadidő. Melléklet. 2000. dec.

már kellő ismerettel és tapasztalattal rendelkeznek ahhoz, hogy differenciált válaszokat, vélemény(kísérlet)eket fogalmazzanak meg. A kutatás több intézményben, művészeti áganként minimum háromszori találkozást jelentett, melyhez többféle módszertani kísérletet kapcsoltunk. Minden egyes egység egyszerre pilot study jellegű volt, és az egyes alkotásokat mint projektív tesztet alkalmaztuk kutatási kérdéseink megválaszolására.

A különböző módszerekkel (időmérleg, listás, attitűd stb.) végzett kis- és nagymintás felvételek – noha részleteikben, és ezáltal eredményeikben jelentősen eltérnek egymástól – egy dologban megegyeznek: a szabadidő eltöltését, a kulturális fogyasztást két csoportra bontják. Az egyikbe a ma már több mint 90 százalékos gyakoriságú tévézés tartozik, a másikba az összes többi tevékenység.¹³ Az előfizetők száma meghaladja a 2,5 milliót, a 100 lakosra jutó készülékek száma 105. Az időráfordítás a 15–74 éves férfiaknál átlagosan 2 óra 40 perc, a nőknél 2 óra 25 perc naponta. 1990–99 között az egyes csatornák műsorstruktúrája gyökeresen átalakult, és nem csupán a közszolgálati, illetve a kereskedelmi jellegnek megfelelően változott, hanem a műsoridő és -típus valamennyi csatornánál több mint kétharmad részben a szórakoztatás irányába tolódott el.

Közszolgálati televízió (A műsortípusok nézettsége percekben)

Műsortípus	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Tájékoztató	1054	3198	3551	4547	4007	4222	5660	6680	6651	6307
Oktató	295	266	261	269	827	828	867	974	1089	777
Kulturális	645	591	674	685	885	1054	2190	2008	2930	3325
Szórakoztató	3632	4221	4455	637	3490	3971	6309	7767	8898	8819
Vallási, egyéb	874	982	769	1004	2036	922	1376	1212	1161	1180
Reklám	238	306	354	284	314	318	372	474	428	561
Összesen	7848	9564	10064	11426	11559	11315	16774	19115	21157	20969

Forrás: Antalóczy Timea: *A szappanoperák hatásvizsgálata*. MTA Szociológiai Intézet, 1996–1999. Kézirat.

A sokat szidott sorozatok uralják a műsoridőt, amit a mi vizsgálataink is igazolnak. Antalóczy Timea: *Sorozatok – Szappanoperák – Értékek*¹⁴ című kutatásának felvételekor (2000. április) öt magyar tévécsatornán 51-féle sorozatot sugároztak. A szerző megkérdezte a kísérleti személyektől, véleményük szerint a különböző szappanoperák főbb szereplőinek életét milyen mértékben irányítják, mennyire fontosak számukra a Rokeach-teszt cél- és eszközértékei. (A Rokeach-féle értékteszt az alapvető emberi értékekre és értékválasztásokra vonatkozik.)

13 Falussy Béla (1993): *Társadalmi idő – Szabadidő*. Budapest, KSH.

14 Antalóczy Timea (2000): *Sorozatok–Szappanoperák–Értékek*. PhD-értekezés. Budapest. Kézirat.

„A célértékek közül az anyagi jólét, a szabadság, az érdekes, változatos élet, a társadalmi megbecsülés az amerikai sorozatokra jellemző leginkább, beigazolva azt a hipotézisünket, miszerint az amerikai filmek elsősorban a hedonisztikus értékeket preferálják, a többi vizsgált sorozatokhoz viszonyítva is. A dél-amerikai és mexikói filmek a szerelmet tartják a legfontosabb értéknek, minden másnak ennek rendelnek alá [...]. Az amerikai és a többi sorozat között tudunk jellegzetes különbségeket felmutatni. A legjobban preferált tulajdonság a törekvő, önálló, hatékony és az alkotó szellemű. Ezzel szemben a dél-amerikai és mexikói sorozatok a hagyományos közösségi tulajdonságokat preferálják, mint például engedelmesség, szeretettel teljes, udvarias.”¹⁵

Ha a szórakoztató és az információs funkció szempontjából nézzük meg a nemzetközi adatokat, az arány például Nagy-Britannia és Európa között 60:40, az USA és Európa között 70:30. Az Eurodata 2000 áprilisában közzétett nemzetközi összehasonlítása szerint a magyarok 5 perc híján 4 órás napi tévézési fejadagja mindössze 4 perccel marad el a világelső USA átlagától. A doboz előtt töltött idő ráadásul egyre nő, ami a programok számának növekedésével magyarázható, ez viszont nem jelent valódi választékot a kínálatban.

Noha vannak arra utaló jelek, hogy akadnak olyan fiatalok, akik kezdenek megcsömörölni a tévézéséstől, többségük mégis jelentős időt fordít erre szabadidejéből. Az Ifjúsági- és Sportminisztérium és a Nemzetközi Gyermekmentő Szolgálat megbízásából a TÁRKI által végzett felvétel¹⁶ szerint a 10–17 éves korosztálynak csak egy kisebb része (12 százaléka) olyan tévéfüggő, aki 3 óránál többet ül a készülék előtt. A vizsgálatokból az is kiderül, hogy a fiatalok a tévé miatt nem mondanak le más szabadidős tevékenységekről. A TÁRKI eredményei azt mutatják, hogy egyharmaduk naponta levegőzik, közel egynegyedük naponta felugrik a barátjához, vagy éppen fogad valakit. A csábítás hatására azonban sokan akkor is a képernyő előtt ülnek, sőt a tizenévesek negyede még a leckéjét is a tévé előtt írja. A 14 évesek 91 százaléka tévézik naponta átlagosan 121 percet, hétvégén még 15 perccel többet, a 17 éveseknek viszont már csak 61 százaléka napi tévéfogyasztó.

A médiahasználatot felmérő Gfk Hungary Kft. adatai szerint a 18–20 éves felnőtt fiatalok a reklámot is jóval előbb „otthagyják”, mint mások. Ebből azonban nem következik, hogy a mai fiatalok csak az ún. minőségi szórakozásra volnának vevők. A tizenévesek döntően az akciófilmeket, az idősebbek inkább a szex- és a horrorfilmeket kedvelik. Azokban a családokban, ahol a szülők tördnek vele, mit néznek nap mint nap a gyerekeik, az előbb felsorolt műfajok gyakorisága 20–25 százalékkal alacsonyabb azokhoz a családokhoz képest, ahol a gyermekek magukra hagyva, ellenőrizetlenül tévéznek.

15 I. m.

16 Falussy Béla (1997): *A gyermekek és az ifjúság helyzete. Tanulmányok*. Budapest, KSH NKI. Központi Statisztikai Hivatal Népeségkutató Intézet Jelentései, 1997. 3.

A KSH adatai szerint a közszolgálati műsoridő televíziós műfajok közötti megoszlása ingadozó, ám döntően a szórakoztatást szolgálja. A tájékoztató műsorok száma – 1997 kivételével – folyamatosan csökken.

A rádiózás viszont, noha némileg visszaszorult, döntően a tájékoztatást, az ismeretterjesztést szolgálja, de sokszor csak „háttérként” hallgatják, más foglalatosságok mellett.

A tévénézésen kívül fennmaradó időben történik minden más szabadidős tevékenység: a kulturális intézmények látogatása, a művelődés, a hobbi, a rekreáció, a sportolás stb. Az MTA Szociológiai Intézet 3000 fős reprezentatív vizsgálatának adatai 1996-ban azt mutatták,¹⁷ hogy a válaszadók öt csoportba sorolhatók:

- passzív 43%
- otthon ülő, olvasó 15%
- fiatalos 24%
- kultúra-orientált 15%
- értelmezhetetlen 3%

Ez a felosztás utal a magatartásformákra is, amelyekről akkor tudunk érdemben szólni, ha megvizsgáljuk, hogy a válaszadók milyen kulturális intézményekbe járnak, milyen gyakorisággal, és valójában mit csinálnak. „Körülhatárolható egy otthon ülő, illetve egy eljáró kultúrafogyasztói csoport, egy olvasó–nem olvasó szembenállás, egy alkalmi–rendszeres fogyasztói csoport a szokások alapján.”¹⁸ Vizsgálatunkban (1996) magas választási arány jellemezte az olvasást, ezzel összefüggésben döntően a könyvesboltokban való keresgélést, nézelődést. Kisebb mértékben, de még mindig elég szép számban használják a könyvtárakat.

Az olvasási kedv más vizsgálatokban közel sem olyan intenzív, mint nálunk; ebben minden bizonnyal szerepet játszik az is, hogy több munkahelyi és iskolai könyvtárat megszüntettek. A közművelődési könyvtárak látogatóinak száma a KSH adatait nézve 1,5 millió, a kölcsönzések száma meghaladja 29 milliót. A könyvkiadás 1989–94-ig választékában bővült, de példányszámában csökkent, 1994-től a folyamatos, mérsékelt apadás jellemzi a területet. Az olvasás („könyvhasználat”) jobbára a könyvesbolti, pavilonbeli nézelődésből áll, a tényleges szellemi és anyagi befektetés egyre kisebb. A műfajokat nézve: a könyvtermés közel egyharmada az ismeretterjesztő irodalom, ezt a tankönyvek követik és a szép-irodalom, ám ez utóbbi kétharmada lektúr típusú. Eltérések természetesen – a különböző felvételek mintanagyságától, kérdezőmódjától függően – adódnak a válaszokban, de lényegében valamennyi felvétel azt a tendenciát mutatja, hogy nőtt a kiadott művek sokfélesége, de csökkent a példányszám, tartalmi szempontból pedig zömében populáris, tömegkulturális alkotásról van szó. A korábban

17 Vitányi Iván (1997): *A magyar társadalom kulturális állapota*. Budapest, Maecenas, 62. p.

18 Hidy Péter (1998): *A kulturális magatartásformák átalakulása*. Budapest. Kézirat.

említett adatbázisok, valamint Nagy Attila olvasásszociológiai felvételei¹⁹ hasonló eredményeket mutatnak. A sajtótermékek olvasása is fokozatosan csökken.

A szabadidős tevékenységek szerkezete, a foglalatosságok gyakorisága, együttjárása összefügg azzal, hogy ki, hol, milyen kulturális intézményt látogat, mit részesít előnyben, mitől tartózkodik. Füstös László sokváltozós matematikai elemzései²⁰ nyomán a fűrt (klaszter)-elemzések azt mutatják, hogy az öt csoport itt is jól elkülönül egymástól.

Az *elsőbe* tartoznak azok az otthon ülők – korábban passzívoknak nevezettek –, akik a könyvesbolt kivételével semmilyen kulturális intézménybe nem járnak.

A *másodikban* olyan embereket találunk, akik alkalmanként elmennek moziba, esetleg társaságba, néha betérnek a könyvesboltba is, de saját bevallásuk szerint elégedettek az életükkel. Többféle jövedelemkiegészítő, illetve hobbitévékenységük van, mindennapjaik eléggé dinamikusak, ezért nem hiányolják a klasszikus művelődést, szórakozást nyújtó intézmények szolgáltatásait.

A *harmadik* csoport aktivitásának gyakorisága meghaladja az előző kettőt (de még ez is egy-két említést jelent évente!), öt-hat kulturális intézményt neveznek meg.

A *negyedik* csoportot alkotók egyéb tevékenységeikkel összhangban eljárnak színházba, moziba, múzeumba, művelődési házba, gyakran nézelődnek a könyvek között, szabadidejüket dinamikusán, változatosan töltik.

Az *ötödik* csoportban olyanokat találunk, akik elsősorban színházba, múzeumba, hangversenyre járnak, a hagyományos kultúráközvetítő intézményekben érdeklődésüknek megfelelő programok között válogatnak, gyakran kimozdulnak otthonról.

A tevékenységeket és az intézményeket faktorelemzéssel vizsgálva évek óta tapasztaljuk, hogy az elkülönülés az egyik póluson a színházat, mozit, hangversenyt, könyvtárat, könyvesboltot gyűjti egy csoportba; a másikon a diszkót, könyvnyűzenét, mozit. Az átjárást – vizsgálataink szerint – a művelődési ház biztosítja.

Különböző eredményre jutunk, ha a mi 1996-os felvételünket,²¹ illetve a KSH adatait elemezzük. A *Magyarország kulturális állapota* című vizsgálat a felvétel évében azt mutatta, hogy akik a kulturális intézményekben meglelik a maguk szórakozását, a kultúra letéteményeseként említik a színházat. A KSH az évtized elején közel 5 millió színházlátogatóról tesz említést, 1996-ban, tehát a mi mérésünkkel egy időben 3,9 millióról, és ez a szám a 10 évet összehasonlítva a legkevesebb volt. Tavalay (1999) 4–4,1 millió látogatót regisztráltak.

19 Nagy Attila: Olvasási szokások változása a felnőtt lakosság körében. In Hidy (1998) i. m.

20 Füstös László (1998): *Adatelemzés a „Magyarország kulturális állapota” c. vizsgálatban*. Budapest, MTA SZKI. Kézirat.

21 Vitányi Iván (1997): *A magyar társadalom kulturális állapota*. Budapest, Maecenas.

A színházak főbb adatai

Év	Színházak száma	Előadások	Látogatók (millió)	1 000 lakosra jutó látogatások
1990	43	11 534	4991	482
1993	48	12 037	4418	429
1995	46	11 520	4068	398
1997	47	12 090	4075	401
1999	48	12 806	4013	399

Forrás: Füstös László–Szabados Tímea (szerk.): *Magyarország kulturális állapota. Az országos reprezentatív vizsgálat kiegészítő mérései*. Budapest, 2000, MTA Szociológiai Intézet. Kézirat.

A csökkenés leginkább Budapesten jellemző, vidéken közel kétharmada az évtized elejének. Ezeknek az adatoknak az ismeretében saját eredményeinket úgy is felfoghatjuk, hogy a színházlátogatás sokkal inkább a vágyott, mint a ténylegesen végzett tevékenységek sorába került.

A mozilátogatással kapcsolatban eléggé összeesengenek a survey-eredmények. 1999-re – a 10 év adatait egybevetve – a települések 40 százalékában találunk mozit. Az előadások felét Budapesten tartják, és a látogatottság is közel fele – 7 millió – a teljes éves mutatónak. A csökkenés 1995/1996-ban érte el mélypontját, azóta némi emelkedés mutatkozik. Fontosabb elem a változásban, hogy a multiplexek, a multimédia, szatelitek stb. új nézői szokásokat kezdenek kialakítani. De így is az a korábbi tendencia érvényesül, amit Vitányi Iván²² már 1985-ben érzékel: Budapesten közel egyharmadával, vidéken kétharmadával csökkent a nézők száma.

A múzeumi látogatók száma nem egészen 30 százalékkal csökkent egy évtized alatt, bár itt is van némi emelkedés. Kétszeresére nőtt viszont a kiállítások-rendezvények száma, lényegesen több a tárlatvezetés, reményt keltő a múzeumi szakemberek nyitása a turizmus felé, valamint a komplex szolgáltatások irányába. A különféle vizsgálatokból is hasonló következtetéseket vonhatunk le.

A komolyzenei hangversenyek – jóllehet sokan fontos kulturális élményforrásként jelölik meg – látogatóinak száma 10 év alatt a felére csökkent, és vannak olyan korosztályok (mint azt az ISM *Ifjúság 2000* című felvétele mutatja), akik közül sokan 18 éves korukig még soha nem voltak hangversenyen. Sajnos ez a helyzet látszik stabilizálódni, ami felveti a kultúraátadás hiányosságait, a zenei műveltség- és ismeretterjesztés gyengeségeit.

Az érzékelhetően nem túl erős szociokulturális aktivitáshoz viszont a hagyományos – talán konzervatívnak is nevezhető – értékek, értékválasztások állnak közel, mint a család, biztonság, pénz, a lista alsó harmadában a szabadság, a megbízhatóság és a szinte alig-érték barátság. Ilyen kontextusban a faktorana-

22 Vitányi Iván (1985): *Egyharmadország*. Budapest, Magvető, 139. p.

lízis által jelzett másik tevékenységcsoport (diszkó, könnyűzene, alkalmi mozi-zás) még jobban jelzi a beszűkülést, az otthon üléssel járó semmittevést. Egyre több kutatásból jutunk hasonló eredményre, s ez különösen elgondolkodtató, ha a nagymintás vizsgálatokat vesszük szemügyre. A folyamat – a lanyhuló aktivitás – a nyolcvanas évek végén jelentkezett erőteljesebben, a kilencvenes évek elején – a gazdasági, politikai átalakulás hatására – valamelyest nagyobb volt a lakosság kulturális aktivitása, de 1993-tól lényeges csökkenés tapasztalható. Néhány területen – színház, múzeum – stagnálás, más területeken – mozi, köz-művelődési intézmények – némi emelkedés mutatkozik, de vannak olyan terü-letek – ismeretterjesztés, hangverseny –, ahol teljesen átalakult a befogadók köre és kulturális szokásaik.

A kulturális javak helye az értékpreferenciában

A változások feldolgozását, az új ismeretek adaptálását – más felmérésekkel össz-hangban – leginkább a kulturális tőkék transzformációja, konvertálhatósága segíti. Ebből a szempontból is tanulságos Hidy Péter Magyarország kulturális állapotát elemző 1998-as, már idézett tanulmánya, amelyben a szerző szerint az emberek a rendszerváltás utáni társadalmi-gazdasági berendezkedéstől minde-nekelőtt „a tanulás és szakmaszerzés garantált lehetőségét” és „a nyugodt, ki-egyensúlyozott életfeltételek biztosítását” igénylik „mindenki számára”. Hidy mindebből azt a következtetést vonta le, hogy az emberek fölismerték a tudás – a széles értelemben vett kultúra – szerepét a társadalmi érdekérvényesítés területén.

Ennél árnyaltabb a kép, mert a vizsgálatok, preferenciasorok, attitűdvizs-gálatok azt mutatják, hogy az emberek gondolkodásában elválik egymástól a hasznosítható tudás és a hagyományos értelemben vett kulturális értékek bir-toklása. Az értékpreferenciában a hasznosítható tudás megszerzésén keresztül vezet az út a megfelelő egzisztencia kialakításáig, amely viszont a társadal-mi presztízst hozza magával. A hagyományos kulturális értékek birtoklása, a reprezentatívabb kulturális tevékenységszerkezet (a tradicionális értelmiségi életforma) pedig megadhatja a társadalmi presztízst, amellyel a megfelelő eg-zisztencia kialakítható. Úgy tűnik, hogy az emberek ezt a két utat jól meg-különböztetik egymástól, s tömegesen a tanulás és a szakmaszerzés garantált lehetőségét, vagyis első lépésként a biztos egzisztencia megteremtését tartják a legfontosabbnak.

A budapestiek kulturális fogyasztási szokásait vizsgáló kérdőív különböző kérdéseire adott válaszok alapján leszögezhető, hogy a fővárosiak gondolkodá-sában, értékpreferenciájában, lakóhelyhez való kötődésében és a mindennapok szintjén is fontosabb helyet foglal el a kulturális dimenzió, mint az ország vidéki nagyvárosaiban, illetve kistelepüléseken élők számára. Ez a kép természetesen csak összességében igaz, vannak eltérések és hangsúlybeli különbségek.

Nézzük sorjában az egyes elemeket.

Az értékrendszerrel összefüggő kérdésekre adott válaszok alapján megállapítható, hogy a fővárosi megkérdezettek a kulturális szempontból lényegesnek mondható értékeket (kultúra, szabadidő), ha nem is nagyságrendekkel, de valamivel fontosabbnak tartják, mint a nagyvárosok, s még inkább, mint a kistelepülések lakói. A fővárosiak a preferált értékek sorrendjében ugyan követik az országos sorrendet, ám a kultúra, a szabadidő, a barátok említésében Budapest élen jár. Ha a városrészek adataira tekintünk, szinte teljesen azonos sorrendet látunk, vagyis ezek az értékek stabilnak, a város polgárai számára egyöntetűen elfogadottnak számítanak.

A vizsgált időszakban a kultúrára fordított összegek átlagát is a főváros vezeti 2440 forinttal, a nagyvárosok 2020 és a kistelepülések 1670 forintjával szemben. Ez nem csupán annak tudható be, hogy az itt lakók több kulturális szolgáltatást vehetnek igénybe, vagyis nagyobb a választék, s valószínűleg magasabbak az árak. A kulturális tevékenységszerkezet néhány eleme is alátámasztja azt, hogy a fővárosiaknál a mindennapok gyakorlatába jobban beépült a kultúra.

A fővárosban a legtöbb az egy évben elolvasott könyv, akárcsak a lakásokban található könyvek száma. A művelődési-kulturális tevékenységek gyakorisága tekintetében a felsorolt tíz tevékenységi forma közül hat esetében a fővárosiak vezetnek az aktivitási sort. Ennek csak egyik oka lehet az, hogy jobbak a hozzáférhetőségi esélyek, mint a nagyvárosokban és a kistelepüléseken.

A kulturális élet szerepe a lakóhelyhez való kötődésben sem a nagyvárosokban, sem a kistelepüléseken nem játszik döntő szerepet. A budapestiek is ezt a tényezőt említették utolsó helyen. Ám ha ezt a kategóriát önmagában tekintjük, szembetűnő az arányeltolódás a fővárosiak javára (Budapesten ezt a tényezőt kb. 29 százalék, a kistelepüléseken mintegy 10 százalék említette). Ugyanezt a szembetűnő különbséget látjuk a gyerekek jövőjével kapcsolatos említések gyakorisága kapcsán is, amely szintén kötődik a tágabb értelemben vett kulturális lehetőségek dimenziójához.

Az állami és önkormányzati támogatások tényének, fontosságának értékelésekor lényeges kérdéshez érkezünk. A feltett kérdések, az azokra adott válaszok kiűnően mutatják a nagyváros, a „túl nagy” város személytelensége okozta negatív hatásokat. Arra a kérdésre, hogy a települési önkormányzat támogatja-e a helyi kulturális életet, a fővárosban csak a megkérdezettek 43 százaléka válaszolt igennel, a nagyvárosiak 53 százalékal szemben. Ha ezt az adatot összevetjük a kultúra állami támogatásának igényével, az ellentmondás még inkább szembetűnő.

A budapestiek 62 százaléka nagyon fontosnak tartja a kultúra állami támogatását, szemben a nagyvárosiak 55 százalékal. Sőt, a felsorolt 19 kulturális terület közül a legtöbb terület támogatását a budapestiek fokozottabban igénylik, mint a vidékiek.²³

23 Hidy (1998) i. m.

A befogadói szokások, vélemények mellett szemléletes, hogy az értékek közül miként válogatnak az emberek. Vannak folytonosan a rangsor elején álló értékek (család, béke, boldogság, nyugodt élet), és vannak megszakadó preferenciasorok (biztonság, hűség, önzetlenség).²⁴

A longitudinális vizsgálatok részben Rokeach²⁵ 18 eszköz- és célérték tesztjét, részben Inglehart²⁶ hiány-hipotézisét (scarcity hypothesis) alkalmazták annak mérésére, hogyan változik az alapértékek sorrendje a megkérdezetteknél a radikális társadalmi, gazdasági változások hatására. Két metszetet érdemes összevetni: az egyik a férfiak és a nők értékválasztásainak sorrendje két mérést figyelembe véve, a másik az életkor (fiatalok és idősök) szerinti.

A nemek közötti választásokban az elmúlt évtizedek során csekély volt az elmozdulás a hagyományos értékektől a posztmodern értékek felé, míg a gyermeknevelés tekintetében megerősödött az a tapasztalati tény, hogy a fiatalok gyökeresen más szempontokat tartanak fontosnak a gyermekek értékorientációjában.²⁷

A férfiak által fontosabbnak tartott értékek, 1996-ban és 1997-ben

Ronald Inglehart Gyermeknevelési elvek értéktesztje alapján

Érték	1996			Érték	1997		
	Férfi (%)	Nő (%)	Férfi/nő		Férfi (%)	Nő (%)	Férfi/nő
Fantázia	16,4	8,8	1,86	Engedelmesség	22,2	20,9	1,06
Vezetőkészség	7,0	4,2	1,66	Takarékosság	32,8	31,0	1,05
Határozottság	24,4	20,6	1,18	Udvariasság	35,4	34,2	1,03
Önállóság	58,1	51,1	1,13	Önzetlenség	14,1	13,6	1,03
Munka szeretete	33,8	30,0	1,12	Hűség	11,6	11,2	1,03
Önfegyelem	29,5	26,5	1,11				

24 Füstös László–Szakolczai Árpád (1999): *Kontinuitás és diszkontinuitás az értékpreferenciákban (1977–1997)*. Budapest, MTA SZKI. Módszertani Füzetek.

25 Rokeach, M. (1969): The Role of Values in Public Research. *Public Opinion Quarterly*, 34. évf. 4. sz. 547–559. p. Rokeach felfogása szerint az attitűd különféle tartós vélekedések összessége. Az értékek pedig olyan tartós vélekedések, amelyek egyénileg vagy társadalmilag kívánatosnak tartott viselkedésmódokra, illetve végállapotokra vonatkoznak.

26 Inglehart, R. (1997): *Modernization and postmodernization*. Princeton, Princeton University Press. Inglehart az értékek és attitűdök hatását vizsgálta a gazdasági életre, illetve fordítva, a gazdasági változásokat az értékek világára. Értelmezte a szubjektív életminőséget, azaz a boldogság kérdését és ennek a gazdasági fejlettséggel való összefüggését.

27 Füstös László–Szabados Tímea (1998): A gyermeknevelési elvek változásai a magyar társadalomban. In Hanák Katalin–Neményi Mária (szerk.): *Szociológia – emberközelben*. Budapest, Új Mandátum, 247–276. p.

A nők által fontosabbnak tartott értékek, 1996-ban és 1997-ben

Ronald Inglehart Gyermeknevelési elvek értékesztje alapján

Érték	1996			Érték	1997		
	Férfi (%)	Nő (%)	Férfi/nő		Férfi (%)	Nő (%)	Férfi/nő
Vallásos hit	17,1	7,6	2,25	Őszinteség	66,2	71,8	1,08
Jó magatartás	23,5	32,2	1,37	Felelősségérzet	55,9	51,1	1,05
Mások tisztelete	43,5	48,6	1,11	Türelem	19,0	18,1	1,04

A 20 év alattiak és a 70 év fölöttiek által preferált értékek, 1997

Ronald Inglehart Gyermeknevelési elvek értékesztje alapján

Értékek	20 év alattiak (%)	70 év fölöttiek (%)	20 év alatti/70 év fölötti
A 20 év alattiak által fontosabbnak tartott értékek			
Fantázia	23,3	1,2	19,41
Vezetőkészség	11,6	3,6	3,22
Hűség, lojalitás	18,6	8,4	2,21
Önállóság	58,1	32,3	1,79
Határozottság	20,9	14,4	1,45
Udvariasság	41,9	34,1	1,22
Felelősségérzet	48,4	40,7	1,19
Türelem	30,2	25,7	1,17
Önfegyelem	30,2	26,9	1,12
A 70 év feletiek által fontosabbnak tartott értékek			
Vallásos hit	4,7	29,9	6,36
Munkaszeretet	14,0	43,7	3,12
Takarékosság	16,3	34,1	2,09
Jó magaviselet	30,2	44,3	1,46
Engedelmesség	20,9	29,3	1,40

A táblázatok forrása: Füstös László–Szabados Tímea: *A gyermeknevelési elvek változásai a magyar társadalomban (1982–1997)*. Budapest, 1997, MTA Szociológiai Kutatóintézet. (1500 fős, országos reprezentatív mérés.)

Meggyőződésünk, hogy az önállóság, a felelősségteljes, ugyanakkor fegyelmezett, határozott magatartás, a fantázia, a kreativitás alkalmazása biztos alapja lehet a fiatalok boldogulásának, alkalmazkodó képességének, amellyel pozitív válaszokat ad(hat) a társadalom kihívásaira. Az egész életen át tartó tanulás programja pedig lehetőséget nyújt ezeknek a képességeknek és készségeknek a folyamatos fejlesztésére.

Megjelent: Tibori Timea: Kulturális magatartás- és értékváltozások. *Educatio*, 2001. 3. sz. 517–529. p.

DETERMINATION OF THE COMMUNITY CONCEPT

TAMAS T. KISS

„...What fed my power of thought and naming
then struck me, with its root and cause.

It was community, our brother,
this poor, drunk comrade called the other,
this bosom-giving nature, wo
curses in somber working places
or through night's huge tree-hollow spaces
sits brooding in the nation's woe.”

Attila József: *Hazám/My Country*. Translated by Zsuzsanna Ozsváth and Frederick Turner

In our times – particularly in *East-Central Europe* – the conviction that individual bliss is more important than that of the community reigns supreme in wide circles. An atomised, extremely individualistic view of humankind seems to be getting stronger, which is only concerned with material interests and views; and believes itself the more free, the less it is tied to community and cultural traditions. The radical representative of the human paragon is the world citizen these days, who feels at home everywhere.

The phenomenon is perhaps understandable, since the two blights of the twentieth century, fascism and communism, destroyed individualism by force with great efficiency. Everyone was forced into collectivism and accepting the “one and only true common ideal”. However, *Gábor Náray-Szabó* warns that a great price is to be paid, if the individual consistently cruises above community.¹

On the one hand, historical *experience* shows that communities are indispensable both for society and for the individual. On the other hand, it has become clear that the balance of individual and community must be re-established from time to time.

Man needs the community because the community provides him with security, goals and meaning for his life; with greater efficiency in fulfilling his intentions and with many opportunities for develop his personality. The community is basically an important goal and at the same time a means for every person, even for a hermit, since he broke with the earthly for the heavenly community of saints. The man-hater loner also defines himself with negative behaviour against community. Yet, we can find that people do not necessarily live badly denying or apart from community.

The community is important to *society*, because society atomises without the rich network of communities. It will fall apart into an incapable mass of individuals unable to support the manifold individual interests by way of

1 Náray-Szabó, Gábor (2003): *Fenntartható a fejlődés?* Budapest, Akadémiai.

efficient group representation. At the same time, it can be seen that numerous communities based on a particular interest do not necessarily serve (local or regional) societal efficiency.

In *everyday* speech community is a *valuable something*, a good and useful sign of life in society, a thing people strive toward and they suffer when it is missing. All words used together with “community” are meaningful only when they denote something positive. Community effort, solidarity, life devoted to the community, belonging to the community, community development are all desirable things, part of a state that seems ideal.

*The word “community” has always had a strong – mostly positive – value content.*² It can express a *group of people* (young people, old people, pensioners, art lovers, students...), *quality* (common activity...), not *individual* (pushy, selfish but with community interest) organisations, *locality* (local and/or village community), *common creation, creative workshops* (world of arts, community institutions...), *feeling and intention* (feeling of belonging somewhere), *intention of leaving or breaking away* (I don’t belong among you...), *key ability* (co-operation...), *economic form* (association...), *pledge of identical beliefs and values* (human, political parties...), *belonging to a greater unity* (some civilisation, European Union...). The Hungarian expression of “közösség” (= community) can be connected by the words “köz” and “közös” (= collective; common; concerted; corporate; joint; mutual; public). We can think of the expressions “közügy” (= public case or issue), “köztesség”, and “község” (= civil parish, village, community) (“község” is another form of “közösség” in literature). In the English language the situation is similar, since “community” can be any settlement as well as group. In Hungarian “community” is a community of people, whereas in western sociology it denotes collective place and locality.

We cannot do much, however, with such dissonant word combinations – albeit grammatically correct – as community of criminals, the mentally ill, slimmers, ... communal laze, community aggression ... It is a negative experience in everyday life, when we find that someone we respect denies the importance of community, does not feel well in the community, takes it on, perhaps commits aggression against it. *It can also be found that not every community serves the fulfilment of the individual.* Numerous such smaller or larger communities (tied to ideology) came about and worked in history, which rather served the suppression of the individual. We need only think of the Hitlerjugend existed in the twentieth century; the last phase of the people’s colleges (in Hungarian “népi kollégium”) built on criticism and self-criticism; or the various suicidal-murderous sects.

2 Varga, A. Tamás–Vercseg, Ilona (2001): *Közösségfejlesztés*. Budapest, Magyar Művelődési Intézet.

In spite of the fact that communities are so much present in our actions, in our thinking, and in our everyday life, it is extremely difficult to define the word. There are hardly any concepts in the social sciences that are less developed and more contradictory than community, though numerous branches of science deal with it. Pedagogy deals with the rising generation; andragogy deals with the adult communities; communication theory deals with the internal and ancillary information systems of communities; social psychology deals with the societal embeddedness of communities; psychology deals with the “spirit” of the community; micro-sociology, sociometrics, and group dynamics deal with the relations based on internal choices of communities; sociology deals with the “body” of the community, and information technology deals with globally organised on-line networks of communities.

Genetics, social anthropology, and archaeology have different definitions of community. One of the newest natural sciences, ethology devotes itself to the research of “community formation” in the animal world (insect states, co-operation of predators...).

In the course of thinking through the community concept and determining the motive of certain communities, from time to time there are thinkers who speak out their complaints of the break-up of community, as well as those who interpret the same social phenomena as signs of transformation and survival of the community.

The development of community theory

The great figures of social theory, Herder, Schiller, and Hegel, inform us that community existed to the fullest extent in the Greek polis, particularly in Pericles' Athens. *The German thinkers were of the opinion that the Greek community embraced the complete person in social interactions. In these communities the social roles of people were fully in interaction with each other, not just partly.* (The ancient Greeks were the embodiment of pure humanity, “full-blooded individuals”. Their originality appears from that they hardly adopted anything from other nations; in their culture they invented everything for themselves. We must note that the German social scientists over-idealised the Greek city states somewhat. The Greek world kept slaves and was misogynous; the references cannot confirm the premises of the philosophers).

The German thinkers saw the value of community in that *it raises the individual above personal particularity and self-interest. Thus the person can realise a less narrow and less fragmented social practice in the community. This all encourages those who see the community as the actual area and realisation form of brotherhood and co-operation.* At the same time, attention was also drawn to that labour and mass society undergoing urbanisation was dividing and destroyed communities, and that the people's social contacts broke up. (Kant, for example, relates how nature slakes the instincts of greed and selfishness [which are stimulated to

obtain goods], as man wants to live together with others. On the one hand man strives for agreement, on the other hand he is driven by ambition, to obtain rank within society, and thus get on top of others. As a result, individuality and collectivity get into opposition with each other within him). Louis Wirth entered the debate with this basic position³. In Wirth's opinion *the urbanised individual plays various roles in his contacts with others. He is in a greater state of dependency regarding food than a person in the country. From this it follows that he is in contact with a large number of organised groups. Now he is less dependent on individual persons. The dependency on others is also limited by the other's different acts.*

The French thinker Rousseau was the one who indicated that the conformation to *part-interests* was adverse to the development of the community. *He said that we had our doctors, our surveyors, our chemists, our astronomers, our poets, our composers, and our painters, but we did not have our citizens.*

Marx put this standpoint further by claiming that *capitalism "disrobed" historically established communities from their customs and their traditions. The community feature of social life was exchanged for one of competition and the connections of money.*

Huizinga discoursed in the 1930's that every "play element" had been dangerously cut down in modern society. *The rationalisation of technology and the trend toward uniformity – especially in western civilisation – demoted the role of the playful element.*⁴ Albeit play can be a trans-biological form of community life, in which the community forms its conception of life and the world. The essence of common play is the competition, which raises tension, and offers relaxation in winning.

The quoted thinkers pointed out correctly that *if a person considered him- or herself the constituent part in every field of life and he or she was not aware of any kind of division of labour, nor had a part-interest, then that person was a member of the community in the broadest meaning of the word. However, the industrial revolution resulted in urbanisation is developing such tendencies in the world of political and economic power, on account of which people are feeling themselves less and less at home in society.*

Two very striking phenomena affected the formation of community theory in the nineteenth century (particularly in the second half of the century). The first: urbanising and industrial societies felt that they had lost something from their past; that the thread of memory had broken. Society had ceased being a "memory-society". The memory cut brought "the values of folk, namely peasant culture" into the foreground. The phenomenon moved artists, researchers, and journalists

3 Varga, A. Tamás–Vercseg, Ilona (2001): *Közösségfejlesztés*. Budapest, Magyar Művelődési Intézet.

4 Huizinga, Johan [1938] (1990): *Homo Ludens*. Szeged, Universum. /Universum Reprint./

to cast light on the world no longer known by them from the haze of oblivion. *They started to rediscover and popularise “traditional societies”, the communities organised from the bottom up, in order to find the memories lost from their own societies.* For them the “community” meant the *old*, “society” the *new*.

The second phenomenon that appeared in the nineteenth century was the *large-scale media publicity*. The large-scale printed press lifted the individual out of his own locally organised community and placed him into a larger “*imagined community*” as a member of the nation, or as a supporter of some ideology (labour movement, liberalism, left wing, right wing, communism, fascism...). In truth individuals were bound together by the common value set and unified language of articles appearing in the printed press. Yet this kind of *artificial “top-down social organising”* was not really reminiscent of the real world of local communities built from the bottom up on interpersonal relations and communication.

In the second half of the twentieth century, particularly in the decades from the 1950's to the 1980's (equally in East and West, during the “era of the cold war”) *strong ideological pressure* hindered community theory. In the countries of the Soviet block “*community*” became synonymous with “*socialist*”, while the “*individual*” and “*bourgeois*” (that is non-socialist) behaviour were the opposite. Everything was socialist that agreed with the official goals of society. Everything was bourgeois that deviated from that. This outlook and practice strove to cease the traditions of community. *Socialism wanted to create new communities, while at the same time strongly restricted it. It forced the individual's self-determination into tight bounds and abolished the capability for self-organisation. Socialism, declaring itself to be the “society of communities”, often gave a kind of negative “community” experience to the population, which, as a result of this, withdrew from “dictated community forms” into private life between four walls.* In conclusion from the end of the 1970's and the beginning of the 1980's it was more acceptable to speak of groups than ideologically, uncertain and played-out communities. (It can almost be regarded as a natural law in the former socialist countries that after the collapse of socialism the word “community” was full of negative connotations and has been only slowly and gradually regaining its true meaning).

The separate choice and use of the concepts of group and/or community in truth hardly helped to solve the problem. According to socialist (Marxist) social scientists *community denotes a quality excess over group in terms of human forms*. However, they did not really know what to do with this quality excess related the goals delineated by official ideology and politics.

The problem was also dealt by western social scientists. For example, *Kurt Lewin* sees the essence of group not in the similarities or differences of its members, but in their *interactions* and how they depend on each other.⁵

5 Lewin, Kurt (1975): *Csoportdinamika. Válogatás Kurt Lewin műveiből*. Szerk.: Mérei Ferenc, Szakács Ferenc. Budapest, Közgazdasági és Jogi.

Robert K. Merton does not only regard *interaction as a criterion, but also as the distinguishing mark between the two concepts – group and community.*⁶ Every group is also a community – he says –, but those communities whose members are not in interaction with each other cannot be considered groups.

At the end of the twentieth century it had already become accepted in the widest circles that in today's strongly differentiated and ever more globalising society ancient groupings were preserved. *Traditional communities* are not being discontinued, because of their importance to the individual and society alike, as “organic building blocks”. At the same time they are changing. Especially the transformation of family communities had to be taken notice of. In the twentieth century the number of cohabiting communities grew enormously, while at the end of the twentieth century “gay marriages” were legalized in more and more countries. It can also be found that numerous *new types of communities emerge, the basis of organisation has changed accordingly.* Whilst traditional communities⁷ are organised on the *basis of area* and the world of *face-to-face* formations, the foundation of modern communities is not constituted by the physical meeting of the members in space and time, but by contact through *new types of interactive communication* (mobile, e-mail, internet...) *built on common interests and value choices.*

It has also become obvious that *disintegrated structures are not immediately followed by new ones. So-called “vacuums” arise in which “pseudo communities” and “ersatz communities” emerge.*

The classics of community theory

The first résumé and a new interpretation of problems in connection with communities appeared at the end of the nineteenth century (1887) linked with *Ferdinand Tönnies*. In his opinion the *concept named “Gemeinschaft” (community) must be distinguished from the concept of “Gesellschaft” (society).*

According to Tönnies, the “community” that characterised a typical pre-modern European peasant society consisted of a dense network of personal relationships, which heavily based on kinship and on the direct, face-to-face contact that occurred in small, closed villages. Norms were largely unwritten and individuals were stuck with a web of interdependence that touched all aspects of life, from family to work to the few leisure activities.

“*Society*”, on the other hand, as the framework of laws and other formal regulations characterized large, urban industrial societies. *Social relationships*

6 Merton, Robert K. (1980): *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest, Gondolat. /Társadalomtudományi Könyvtár./

7 Tönnies, Ferdinand [1887] (1983): *Közösség és társadalom*. Budapest, Gondolat. /Társadalomtudományi Könyvtár./

were more formalised and impersonal. In the aspect of needs individuals depended on each other not nearly to the same extent, therefore were they much less morally obligated to one another. *In other words, as time went on informal norms and values were exchanged for formal laws and regulations. In pre-modern times societies' members related through "status-contacts" to each other. In contrast with this, such contacts were based on "contracts" in modern capitalist societies. For example, there is a formal agreement, as the employer pays a certain sum as wages to the employee in return for completing a certain amount of work.*

Tönnies contrasts the disappearing traditional community (*Gemeinschaft*) (based on close and lasting family and neighbourly ties, solidarity, homogenous culture and norm system, characteristic of villages and small town) with the society (*Gesellschaft*) of culturally heterogeneous, alienated, rapidly changing, contingent civilisations characterised by relationships based on interest.

Tönnies posed three essential questions in his work *Community and Society*, which arised numerous problems of definition later.⁸

The *first* question was about the "community by blood" (kinship). According to Tönnies this distinguishes human communities from "communities" formed by animals; or shows how certain species or races differ from each other. However, the given answers led to tensions in human societies. Exceptionally fertile ground is offered by the "We and They" distinction, to the development of discriminative or prejudicial thinking (scapegoating).

The *second* question was about the "community of place" (stability, whether can people's groups be tied to a place, or, in other words, should communities be imagined in a geographical approach. Is it even possible to attach a community to a place?

It must be noted that *the local determination played substantial role in Tönnies' community concept, which had a significant effect on later research, too.* Several researchers studying *urban communities* on the basis of the determining role of place and space (for example, in certain city quarters) presumed to find the community Tönnies thought had been lost. After all, "*communities of place*" members with different interests are forced by nature to co-operate in solving common problems because of their interdependence due to living together. *These "traditional" communities are fairly closed. They defend their boundaries, and they accept new members with difficulty. Members cannot easily leave their communities. The ties between solidary members are strong. They provide several functions at once (company, assistance, support, information, arising feelings of respect). The web of contacts is woven tightly. Public spaces (bars, coffeehouses, parks) play important role in community life. Community members meet in these places of communication and interaction.*

8 Tönnies, Ferdinand [1887] (1983): *Közösség és társadalom*. Budapest, Gondolat. /Társadalomtudományi Könyvtár./

It is possible that we cannot really find signs of communities described above in the society of today's large cities, but that does not necessarily mean the cessation of those communities.

The *third* question is whether the examined communities were created by the internal conditions or the researcher. The latter cited is extremely relevant, because in the branches of science emerging *in the nineteenth and twentieth centuries diverse and different condition systems were used to determine and form the definitions of community.*

In the course of tackling the research field full of problems it turned out that several determinants must be taken into account in a nuanced way.

The question of *historicity and temporality* has to be paid attention to. Besides existing historical eras – Neolithic times, Antiquity, the Middle Ages, early Modern times, and Modern times – research fields are tied down in space and past time. Research reports and literature appear about communities of empires, nations, countries, provinces, cities, local and family histories, famous people, and peoples. In other words, the space and time notions of historians, ethnologists, and ethnographers gradually class and even divide among each other the fields awaiting discovery.

We must take into account the *advent of sociology* as an important point. At the turn of the nineteenth and twentieth centuries sociology was concerned in establishing a community concept on which social scientific methods would be found. *Postulating that social associations exist in clear numerical and linear organisational form*, instead of attending to “small communities” (as they were called by anthropologists), *sociologists turn their attention to “large communities” or to the “masses” – also a hard-to-define concept.* The starting point is the association of two, which is followed by a “triangular form”, subsequently give or take two to seven persons constitute a community. This is the specific *zone* of spontaneously formed small groups and circles of friends. A “*social field*” can be developed of twenty to twenty-five persons, followed by “multitude” and “*mass*”. The generally accepted sociological terminology tries to eliminate the word “community” itself for reasons of safety. Mostly the word “group” is used, yet they are not identical. Exactly that is missing from group in which community is more than the pure sum of the members. (Of course, this approach can thus be interpreted as each community is a group, but not each group is a community.)

Attention must be paid to *the contact forms and behavioural forms between the members of the examined community, group, association, etc.* Community studies, appeared between the two world wars, brought the most novelties into this field. The researchers examined marriage customs, rites, and language and stumbled on numerous factors assumed to be the basic determinants of the respective community.

Finally we must be aware of the *statements of community studies.* The researchers pointed out that no community can be examined as a completely independent,

isolated point-like formation, an island without external connections. The village monographs and later the urban anthropological works made numerous valuable observations. One of their most important discoveries was that the community was not necessarily identical with any geographical or political entity.

Macfarlane set out his criticisms of classical community theory⁹ as follows:

1. Community theory studies cannot be compared with each other. The analyses at the macro level hardly contribute towards understanding the way “large societies” and “complex societies” work.
2. Classical community theory studies generally deal with geographically or locally described communities and closed systems. They are however useless for drawing boundaries between communities.
3. Non-western societies are described according to the model of western type individualistic, highly mobilised societies.

Approaches and trends in Hungarian community research

Hungarian community theory research looks back on a significant past. Among the advocates and innovators of classical community theories we are bound to mention the names of *György Csepeli*, *András Dékány*, *Elemér Hankiss*, *Ágnes Heller*, *Ferenc Mérei*, *Ferenc Pataki*, *János Rudas*, *László Szabó* and *Iván Vitányi*.

The social psychologist, *György Csepeli*, already at the beginning of the 1980's drew attention to that a social scientific community concept could only be reached by *studying the actually existing groups of people*.¹⁰ He stressed the following properties to determine community as opposed to all other forms of societal relations:

- *Human gregariousness concentrates in community*, and appears as a direct psychological reality in social experience.
- *Community is a development concept*. Exactly in its development it makes the goals and needs keeping it together possible to mean motivation, additionally they also have a broader validity.
- Group processes in community contexts, the different role structures, attitudes and norms with the function of emotional and cognitive unification, keep renewing, filling up with modern social content.
- *It also means the development of community members*. The community member is not only the suffering participants of his or her duties, but also the

9 Macfarlane, Alan (1993): *Az angol individualizmus eredete. A család, a tulajdon és a társadalmi átmenet*. Budapest, Századvég. /*Methamorphosis historiae*./

10 Csepeli, György (2003): *A szervezkedő ember. A szervezeti élet szociálpszichológiája*. Budapest, Osiris.

active creator of him/herself, others and relations. Community is the workshop of education. The personality in the community connects to other community members not as a given but as a potential.

According to Csepeli *all social formations potentially hide the hope of community development*. There is no anti-community social relationship, and there is no social alliance predestined to community existence. According to the experience of community pedagogy progression is possible even in the most hopeless cases, while regression can happen even in the most evident communities' life.

According to Csepeli the following groups, exactly described by social psychology, provide conditions and possibilities for the chances of community existence. It is worthwhile to study these groups empirically as with their help the society's social interaction map can be drawn.

1. Both everyday experience and science agree that people's behaviour and experience are very different depending on whether they are members of *small or large groups*.

In a *small group* the scope of our attention limits the number of members. Members are connected with the most inner layers of our personality via intimacy, directness, the net of mutual personal relations, the dynamics of freely functioning interpersonal emotions. Therefore the membranes between "I" and "the other" are the most permeable here.

The base of *large groups* is the common social category, which can be independent from the individual's will, or taken upon by choice. Determination is of social nature, its base is the similarity of interests, values, norms, and customs. Large groups are significant for the individual because they provide him or her with goals and perspectives. Regarding self-definition, they provide the feeling of togetherness with similar thousands, millions.

2. The second differentiating factor is the *informal or formal* feature of a group.

Talking about *informal* groups we can refer to small groups: family, circle of friends, a set of people voluntarily undertaking common action. Here the rational controlling principles of behaviour – fair exchange, pursuit of individual advantage – are less emphasised. Transmission is more important than reception; searching for advances is not in contradiction with self-denial. Informality is the bedroom of the soul, where secrets are not secrets any longer: the members' relationships are transparent, and individual dignity is the limit.

Informal groups can be formed spontaneously within the framework of *formal* groups. However, this has the potential of developing cliques, sects, and deviant forms of behaviour. The frameworks are too rigid, they are not following men's collective nature. The inner role relations of organisations often start their own life: they become self-contained, and lose their contacts with the world outside the organisation.

3. The third particular dimension of group phenomena is the existence of *primary* and *secondary* groups.

Primary groups. Already at the beginning of the twentieth century Charles H. Cooley described that the wide circle of primary groups is the ground of our everyday personal social experience.¹¹ *Cooley* ascribes five properties to primary groups. (1) Face to face feature. Members have known each other well, from all sides, for a long time past. They face each other with their entire personalities. (2) There is no (or there does not need to be any) external goal apart from the association itself. (3) The group is associated for longer term. (4) A small number of people is involved. (5) The relations between the members are direct and may be intimate. Primary groups are informal small groups important to the members, and also each member is important in the group.

Secondary groups. Social psychology has relatively bare reliable knowledge on the conditions of secondary groups. There are realistic necessities and needs behind them, which cannot be satisfied in the existing frameworks.

4. The *membership or reference* feature of groups can be the basis of empirical studies.

Membership group (In-group). Independently of being small or large, formal or informal, primary or secondary, – all those groups we are members of, we identify ourselves with or others identify themselves with are included.

Reference group. Our norms and scale of values can be based on experiences gained about other groups. In this instance we refer to reference groups. We are not members of these groups but we wish to be. Getting from a group to another can be achieved by assimilation or mobility. The reference group is an important phenomenon because it is voluntary, not forced. For groups on their way to be organised into communities it is especially important that the membership and reference frameworks are concurrent.

István Dékány states his point briefly and concisely¹² *the goal of community is nothing else but itself!*

Elemér Hankiss – whose views in detail are worthwhile up to the present – at the very end of the 1970s stated that community is the cohabitation of those people who are connected by the following four factors: *common goal, common interest, common system of values, as well as the idea that they have the previous three factors in common, i.e. the “us” feeling.* He differentiates between two main types of community: *direct* and *notional communities*.¹³

11 Cooley, Charles Horton (1902): *Human Nature and the Social Order*. New York, Charles Scribner's Sons.

12 Dékány, István (1942): *Mi a közösség? Társadalomtudomány*, XXII. évf. 335–362. p.

13 Hankiss, Elemér (1983): *Közösségek válsága és hiánya*. In *Társadalmi csapdák. Diagnózisok*. Budapest, Magvető, 205–240. p.

The members of a *direct community* know each other personally, have direct ties, and occupy a well-defined point in societal space. They must *come together in space and time* to maintain and operate their community. Examples of these communities are circles of friends or colleagues, sects, associations, clubs, societies, neighbourhood related communities.

The members of a *notional community can live far away from each other in space and time*: the awareness of common interests, goals, and values binds them together without having them to know each other personally, although such ties can exist between them. The essential community creating force is not “being together”, but “belonging together”. We can think of supranational spiritual and moral communities (like the humanists of the fifteenth and sixteenth centuries), religious denominations, militants of a social movement, the international community of radio amateurs, or a nation.

Hankiss notes that from time to time existing, traditional communities must break up of necessity in a developing and transforming society while new ones arise. Looking back on our history this unceasing course of breakdown and reorganisation is shown well. There are, however, certain historical events, which interrupt this continuity for a shorter or longer time, and disturb this peculiar internal housekeeping of societal-human existence by breaking up traditional communities and not being able to create the preconditions for new ones to emerge. For example Fascism and Stalinism in the twentieth century started with smashing up people’s entire life styles, human-community contacts and ended with the physical destruction of millions of people.

According to *Hankiss* beyond the negative historical-social-political environment (prohibitions, full-force urbanisation, the fast conquest of mass communication and artificially created collectives) other factors also affect the establishment and working of communities. He mentions four significant barriers.

1. *Structural barrier.* *Hankiss* calls the exclusively vertical, top-down, branch system of personal contacts determining a community’s life a feudal structure, which does not permit horizontal relations to develop. Decisions flow down the lines of personal dependence. Those on top determine the lives and the possibilities of those below them. In the reverse direction, from the bottom up the effect is minimal. People have to call on their superiors in all substantial questions, which extends the superior’s power whether he wants or not. All this prevents the establishment of horizontal communities. Another difficulty in forming horizontal communities is that the more low we go down the dependency system, the more far people are from each other. The same is true of the distribution and exchange of news as well.

2. *Barrier of consciousness.*

Apathy. According to *Hankiss* it causes a problem when community consciousness is replaced by guilt.

Bellum omnium (everyone fighting with everyone). If people are desolate, with their tensions, and cannot find security and encouragement in any community, if their interests are smothered and can only be sneakily realised, and if everyone around them feels just as insecure and defenceless, then one of society's most destructive ills takes hold: everyone is insecure and irritable. Széchenyi's simile arises i.e.: "Charging like stags against each other...".

The original sin. In the view of Hankiss we are all participants of the permanent reproduction of the neo-feudal community structure. It is on the one part because we accept and play the subordinating roles assigned to us, and it is almost as if we ourselves strengthen our dependency. On the other part all of us – play roles to a lesser or greater extent subordinating others in the course of our lives.

The trap of high costs. Community cohesion would be called for, but many feel that they will sooner realize their own interests alone. So they make separate deals with those they are dependent on, and thus acknowledge and even deepen their dependence.

3. *Value barrier.* Hankiss sees that if the society's value system is underdeveloped, broken up, charged with crises, then the value consciousness of communities will also be lacking, therefore they won't be able to represent their own value systems either in a distinctive way.

4. *Caveat (warning, notice)* Hankiss warns that communities may not always play an exclusively positive role in society and in people's lives. We can think of the destruction caused to the fabric of society by cliques, sects, the mafia, and terror groups threatening the majority.

Communities playing a socially positive role are not completely harmless either. To a certain extent communities can pose danger to their own members. There is a delicate balance between the development and autonomy of the human personality on the one hand, and integration into community on the other hand. Real community is one of the preconditions of the rich unfolding of personality, while it can also become an obstacle. It can liberate as well as oppress the person. It can lure the person into a trap.

According to *Ferenc Mérei* human grouping is not equal to the members' total sum.¹⁴ The surplus is in interpersonal relations. This surplus he calls *common experience*, which can lift the skills of the group members to a higher level, it can strengthen some of their traits and advance their achievement. The efficiency of "average" members will increase by belonging to the group.

In his researches *Ferenc Pataki* paid a lot of attention to the *birth of the group*.¹⁵ As a Hungarian representative of the so called *genetic approach*, he

14 Mérei, Ferenc (1989): *Társ és csoport. Tanulmányok a genetikus szociálpszichológia köréből.* Budapest, Akadémiai.

15 Pataki, Ferenc (1988): *Közösségi társadalom – eszmény és valóság.* Budapest, Kossuth.

interprets group events and group processes on the basis of their emergence and development. Pataki – accepting the standpoint of soviet researchers – states that the human group always develops from a *mass-like* condition, becomes “mature”, and achieves a *community-like quality* through completing phases that can be traced in the different dimensions of its existence. He differentiates between the various phases of group development. Among the preliminaries he lists the precedents of group formation, the group forming factor and the consequences of group activity.

János Rudas prefers practical and methodological factors.¹⁶ He deals with the world of the so called *self-knowledge groups*. He pays attention to those groups in which the goal of the members is personality and self-knowledge development. They are formed intentionally, not spontaneously, nor according to external conditions. They involve the main phases of the human life cycle in a predictable, often organised way: the realized goal by the individuals is the interaction with each other itself.

Ágnes Heller approaches the world of communities from the moral side.¹⁷ She calls it a traditional community, if people develop a *moral community* presenting norms for the individual to live up to. Heller finds that as the pillars of the traditional communities are shaking and their foundations are showing cracks, a new phenomenon is beginning to unfold.

On the one hand people are violating norms, do not care for virtue, and place personal interests above common interests. Norms, obligations, and virtues held fundamentals become problematic.

On the other hand moral norms are becoming even more universal. Actual fundamental norms are replaced by abstract norms. The common contents and elements of the various actual communities become the norm.

In the view of Heller people can see their own communities’ moral pillars shaking, because *more and more of them adjust themselves to the general norms of human decency*, too. Moral communities demand that we consider everyone immoral who does not go back to basics.

Iván Vitányi’s views on communities – including also some Marxist points – present a specific approach.¹⁸ At the beginning of the 1980’s he stated that in Hungarian community theory the differentiation between *primary and secondary groups* had become the most generally accepted, which was mainly – though not completely – identical with the classification of Ferdinand Tönnies (*Gemeinschaft* and *Gesellschaft*). In Vitányi’s view, *Gemeinschaft* and *Gesellschaft* should be translated as *first and second degree communities*, as the expression

16 Rudas, János (1990): *Delfi örökösei. Önismereti csoportok: elmélet, módszer, gyakorlatok*. Budapest, Gondolat.

17 Heller, Ágnes (1998): *Költészet és gondolkodás*. Budapest, Múlt és Jövő.

18 Vitányi, Iván (1985): *Egyharmadoszág*. Budapest, Magvető.

“secondary group” can suggest inferior value of these groups. Here we are really referring to degrees as in the case of first degree and second degree equations, as they do not differ from each other in their importance, but in their complexity. A second degree equation in fact includes more first degree equations. This is exactly the case with second degree communities. For example, in a bigger workplace several small, first degree communities (circle of friends, kinship, work group) may exist.

First degree community. Little can be added to the properties of primary groups as summed up by Cooley.¹⁹ All group members are members of the community in all their acts. The individual joins the community with his or her *entire personality*, adopting its value system. The individual lives according to this system and represents it. The *identity* of the individual is clear and bound. Dual, multiple, or contradictory identity systems cannot exist. Group members feel themselves being one with the community in a naturally given way. According to Marx a natural community is where the individual has not yet become detached from the umbilical cord of community because the existence of community follows from the natural conditions of existence: kinship relations, domicile or neighbourhood communities, communities based on common work – or later occupation – activities. *Yet the individual is not autonomous.* Community processes are characterised by *undifferentiated* unity. The relationships are warm and close, though they can be cold and cruel if the traditional regulations make it so. Going against tradition is not tolerated, i.e. following tradition is a command to be obeyed unconditionally. Human relationships are of a personal nature in which often felt hierarchy within. Karl Mannheim describes this feature with the concept of distance as opposed to alienation.

In traditional societies the lord and the peasant are not alienated from each other. On the whole they have the same culture, they can understand each other’s language, it is only that they are keeping the inevitable distance determined by their social positions. In modern societies the upper and lower classes are alienated from each other. Here it often happens that they cannot even understand each other’s words (because they use “different speech codes”), even though they are formally and legally equal, and they consider themselves as such. Primary communities are indispensable, and they are ever reproducing. The family is an example of such a community. In every workplace primary communities are formed.

Second degree community. The relations of participants are not *face to face*. Individuals take part in communities not with their complete personalities, but only with that part of their personalities which happens to belong to that given

19 Cooley, Charles Horton (1902): *Human Nature and the Social Order*. New York, Charles Scribner’s Sons.

community. The *autonomy of personality* becomes possible, and the various forms and kinds of groups are having autonomy as well. As a result of the individual belonging to more second degree communities and being in contact with many people, *the ties of social interactions are weak*. Second degree community organisations are causes and consequences at the same time of economic and social development. Modern technology, mass production, urban life could not have developed without them. While first degree communities can unite only a few people, second degree communities enable many people to be attached to organically cohesive integrative communities. (For example, according to Ilona Fonyó, an urban person knows more than a thousand people personally and for a long time past. – Of course, that person will know many more but will also forget most of them. – Out of this thousand he or she considers some hundred people significant acquaintances, and about ten or twenty of them is of outstanding importance and they play an intimate part in their lives. These people are not from the same circle but from manifold communities.²⁰) *Behaviour* is no longer regulated by eternal (or revelation-like) norms and laws. The person *has to choose and decide* time and again. The unambiguous structure of the *connections between individual and society ceases to exist*. The *unambiguity and the bound nature of individual identity cease*: the individual can take part in various communities, which can be at loggerheads with each other, and they can be even in direct opposition. The person has to choose between them. The *umbilical cord* connecting the individual to the community is cut off for good. Group identity extends personal contacts, bridging both time and space. *Emerging communities are larger* than the natural ones: the nation, the world, European Union or humankind. The enormous increase of second degree communities poses problems to *significant social strata*. Many cannot find their place. While people are losing the warmth, traditions, and security of first degree communities, they are unable to learn the complex relation system of second degree communities. They lose their identities and escape into deviance.

Third degree community. Is a third degree community possible? According to Vitányi it is only a theory. *Firstly*, there is *no autonomy yet for the individual* in first degree communities, whereas in second degree communities *the individual already has autonomy*. In the case of the third degree autonomous personalities deliberately organise into a community on the basis of common interests. *Secondly*, first degree communities have a one-dimensional structure, while second degree communities have a multi-dimensional structure. In third degree communities each *dimension may be formed by a multi-dimensional system*.

20 Fonyó, Ilona (1967): *A személyközpontú társas mező vizsgálata kontaktometrikus explorációval*. (Bölcsészdoktori értekezés.) www.tankonyvtar.hu › ... › Szociológia › Szociálpszichológia – Letöltve: 2012. 04. 04.

László Szabó examines community from ethnographic viewpoint.²¹ He considers community – similarly to István Dékány – as basically and in the first place *direct and intensive community*, in which the members know each other and they are in contact. The peasantry examined by ethnography is divided into such communities. *Peasant communities* are marked by being strongly place-bound, whereas their contacts are personal. Not only do people within the village know each other, they also know people from other villages through marriages, by using the same dialect or because they have a common value system. László Szabó does not regard a broader circle than these a true community. Beyond the main known community forming features, he focuses on six important constituent elements of the peasant community's nature and functioning, his arguments are based on ethnographic research findings.

1. *The community's interest/s/ and goal/s/.* László Szabó disputes Elemér Hankiss' statement that common interests and goals are the two determining and most important constituents of a community. Ferdinand Tönnies does not use such criteria either. He derives the community from *volition*. In his view community theory originates from *the natural state of human will*. It has vegetative roots and it is realised through birth. At the same time he sees that being rooted in human will is not only a feature of the individual but also of the society. But there it becomes conscious, and talks about the *allied will* being realised at the community level. According to István Dékány, having a common interest and a common goal is the characteristic of *associations*. A community does not necessarily get to the point where it has a known goal. *Organically developed communities are characterised by wholesomeness of life. As a result, the community in point of fact has neither interest nor goal; if it would have it, then the question is whether the community can exist.* With the Péter Veres's words, the *law of reproduction* applies. Olga Nagy describes four traditional community models existing in Transylvania. (1) True community, which looks inward. Internal laws are strict. Breeding shows up well. *Here the community's goal and interest concur.* (2) Community denial appears. *Goals beyond the community take purchase.* The community's closed character breaks down. Naturally concurring interest and goal break down. (3) Somebody no longer wishes to be member of the community. *Their interest and goal is to get out of the village, or become free from the peasant life form (which is also the community's life form).* (4) Living at home is good, because it goes with all kinds of advantages. According to Mária Kresz goal and interest are both part of *being socialised into* the community. The expression "being socialised into" exactly covers the community's original essence. *The goal falls within a circle, just like the interest that covers it.*

2. *The size and extent of the community.* One of the most important features of community is directness, which is closely linked up with the size of community:

21 Szabó, László (1993). *Társadalomnéprajz*. Debrecen, KLTE.

i.e. *the community has to be of such a size and extent that can be effortlessly comprehended by the individual in the course of his or her daily activities.* It can be observed that if any settlement grows too large, then it will fall into horizontally and vertically divided smaller local communities. The most intense and at the same time the smallest complete community is the family. In the broader village community the peasant never appears as individual, but as a representative of a family. Community size largely depends on subjective factors. The age of community members is essential, because age (small child, youth, young adult, adult, senior) determines the extent of organisation the given person is able to comprehend. Adolescent boys and girls of school leaving age organise into groups of six to eight persons, adults form groups of six to fifteen. On the whole *a larger community where people know each other personally divides into families, kinship and smaller groups, and these build up the community itself.*

3. *The complexity of community.* According to László Szabó it means that the community provides the members with *a complete spectrum of activities*, scope of activities covering different fields of life, and an outlook on life based on this. Community members are open to each other, they know almost everything about each other, there are no secrets especially within given age groups. All these make connections very tight, and at the same time they lead toward other relationships.

4. *The roles of the leadership and membership of the community.* There are talented leaders in peasant communities, too. The selection of the community leaders depends on the character of the given task. *The right man gets the leading position because the complexity of the community makes it possible that almost every act and activity of every community member is known and recorded.* Leadership is based on suitability. For example, the leader of the harvesting crew is selected not on the basis of his social position or wealth, but on his skills with the scythe.

5. *The natural characteristic of community.* The true community has a natural effect. *For community members community seems to be eternal. The natural order of life is that people are born into it, grow up into it and inevitably become a member of it.* Peasant communities are formed locally within village communities. The individual automatically ends up in the group organising in that area. No one hits the idea on joining a different company formed in another part of the village.

The natural order of the community and its slow change does not promote extremely talented personalities but rather tailored to those of average or even below average abilities. The community's main task is to look after everyone.

A member may be of a lazy nature, not work, be debauched or prodigal. However, this is not done publicly in front of the community. Such a person will get warning signs: rumour, gossip, jokes on his or her behaviour. As soon as that person changes his or her behaviour, after reintegration into the community, their past will not be held against them.

The natural characteristic of community ensures that even its poorer members have all the rights, and may get roles appropriate to their age or other circumstances.

The natural characteristic of community reveals itself in providing stability for its members. It seems that it has existed forever.

6. *Community and the individual.* In traditional agricultural communities the individual in the bourgeois sense does not exist because there are no individuals present in the community. This social structure helps even those with moderate abilities to give themselves without risks.

People never fit into the community as themselves, they are not present as individuals, but as a member of some other community. In a peasant community people can be members of several small communities in the course of their lives simultaneously or subsequently: he or she can belong to the wealthy or the poor; can be the member of the locally organised groups of young people, adults or old people; can be differentiated by sex, by religious denomination or by kinship in the village.

In Hungary at the beginning of the 1990's the coexistence of the traditional and the new community theory endeavours can be observed. Following the Western example, since the end of the twentieth century there has been growing emphasise and attention for *regional considerations*. Pál Beke and his colleagues focus on practice oriented formal (associations) and informal (non-official) grass-root communities developed after the political transition.²² Since 1989–1990 not only the somewhat isolated – sometimes leisure or hobby-like – activities occurring in the island like terrains of local government or in local cultural centres they have considered as community activity, but the cultural formation of the narrower or broader environment, a type of civil voluntary activity characterised by the joint participation in life enriching processes of education and cultural stimulation.

Published: Tamas T. Kiss (2007): *Theoretical Issues in Cultural Transmission*, Szeged, JGYF Publisher, 101–121. p.

22 Beke, Pál (2005): Mindannyiunk művelődési otthona. *Civil Szemle*, 2. sz. 13–30. p.

EFFECTS OF SYSTEMATIC SUPPRESSION ON THE ARTS

TIMEA TIBORI

The previous power structure and its official cultural and art policy was geared toward indigenous authors and it was hostile to the avantgarde artists of Europe and America.

The early socialist leaders banned, later suppressed certain artistic works they considered offensive to the new ideology. In the later years, the authority was merely resigned to the foreign arts, still the effect on the people was a perpetual misconception that there were still controls on what could and could not be read or seen.

Most artists during the 80's worked and created freely with no outside political control. They were looking at real values of the society and were untouched by what some called "compulsory taste".

During this era, I had the opportunity to analyze the reception of two of our well known artists, Béla Bartók and István Örkény. The power structure had been intolerant of both of them for decades, but by the mid-70's, international pressure and the voice of the national opposition forces became too strong to control their works any longer. I do not attempt to discuss the relative merits of their artistic work, but focus on the consequences of their unfair repression to Hungarian people.

In the 70's, music teaching in the schools was in a defensive posture, which affected the students significantly. Moreover, this denial of some of our great historical artists had an effect on mass culture. The sociological cause and effect was analyzed extensively by Hungarian intellectuals such as Elemér Hankiss, Ágnes Losonczi, Zsuzsa Ferge, László Cseh-Szombathy, Tamás Szecskő, György Csepeli, and Zsolt Papp. There were also quite a few theoretical and critical analyses done (Éva Ancsel, Ágnes Heller, Iván Vitányi), however they did not follow through with direct surveys or observations of their theories.

Some considered the results of the Kodály method of musical instruction to be defective in instilling an appreciation of music and in developing musical taste. One of the studies in this era analysed the "Hits" of the time and the factors that made them popular in many cultures throughout the world.

The musical structure of a “hit” is based on elementary reproduction. Such songs can be understood with little effort and their variations are already known from everyday life. In fact, a hit, because of its elementary level and basic harmonies, is within the capacity of many people who are mere consumers.

Of course, that time the music preferred by the cultural policy and the musical instruction method in the schools was vastly different from those forms of music with mass appeal. It would seem from the research that the more severe and restrictive the musical instruction was in the schools, the more appealing the mass market became and the easier its negative aspects was accepted.

The reception and acceptance of Bartók is not only a matter of sociological factors, but of the very basics of musical theory and composition. Bartók’s creation method was analyzed in the 50’s and 60’s by scientists and critics (Theodor W. Adorno, Hermann Pfrogner, Walter Wiora, János Kárpáti, József Ujfalussy, László Somfai, Ernő Lendvai, and Iván Vitányi). Their main theme was the evaluation of the “12 degree consonance” and the tonal and atonal system. In accordance with the research the 12 tones in Bartók’s system have not only the same value, but each has its own specific function. The basic elements and the joining elements are present at the same time, and so in his music Bartók creates a synthesis, not an antithesis as explained most often. Ernő Lendvai, a well known Bartók scholar said: “The world of Bartók is polar. It is neither dark nor light, but it is both dark and light. These two are always together. They form an inseparable unity and oneness as if the polar would be the only frame in which the ideal and dramatic can be expressed.”

Iván Vitányi compared the methods of Bartók, Stravinsky and Schönberg and showed why the Bartók method could be called a synthesis. “The rules of dialectics do not always necessitate a synthesis as an independent third element existing outside the system. It can be the system itself. What is the synthesis of the day and the night? It is the day itself that contains both. What is the synthesis of the two sides of Bartók’s music? It is the work itself. Bartók does not present the two extremities, the subjective and the objective world as rigid opposites (like Schönberg and Stravinsky) but as penetrating each other.”¹

The starting point of our study was that young people became more familiar with Bartók’s works in the 80’s. Mária Sági underlines that it is more important to note the number of people studied the essence of Bartók’s works, than the number of who rejected it outright. In our opinion the reception of Bartók was easier for our youth in this era because of their growing independence and the changes in musical education. There were, however, two impediments to understand Bartók: one was the language, or system of tones, another was the unknown logic of his works. My study dealt with the treatment of Bartók’s works by the students, and with the world of the music as well as the world of the students. A systematic methodology was therefore necessary.

1 Iván Vitányi (1971): *A zenei szépség*. Budapest, Zeneműkiadó, 197. p.

Our study ought to analyze the works both horizontally and vertically, and the unity of his different methods in order to allow a deeper understanding. Other studies dealt only with the acceptance or non-acceptance of the works, or examined only one piece of work.

There were five different methods on the horizontal axis of the experiment, while three levels of reception and understanding on the vertical one. In order to compare the methods and the various levels, each phase of the experiment consisted of one composition and its 2 to 4 variations. Also, another composition was used with a great number of complicated variations. The unity of the compositions and variations were hard to perceive, furthermore the differences here are more important than the similarities. This method of horizontal and vertical reception gave us the opportunity to distinguish the different types of listeners.

Prior studies used 1 to 1,5 minutes of selected passages to measure attitudes. We presented the entire composition with variations played both before and after the primary piece. The substance of classical music is, of course, complicated, and there were different levels of understanding. We tried to use simple methods, divided into three levels. We were interested in other factors beside the qualitative ones (whether they liked the piece or not).

The tested persons had had to concentrate on the different elements of the piece as well as the whole, and then had to classify what they had heard. They decided what could be accepted and what was distasteful according to their everyday values. They also had to give reasons for their decisions rather than a simple response. Our methodology followed that of Péter Józsa in using two criteria to describe quality – good and mediocre.

We also tried to follow the methods of Sági in asking the listeners what reservations on the pieces they had, what role their education could have, etc.

Some skills, like solmization and melody writing, are well developed in our systematic music teaching, while improvisation is encouraged only to a small extent. There have been important successes of this system in the fields of professional music, however we can see a lack of initiative or personal, independent creativeness.

As a result, only the minority of students have excellent skills and knowledge, and the majority have virtually no experience or attitude toward the musical heritage. We can see this from our Bartók study, though one would expect Bartók's works to be an important part of Hungarian youth's knowledge.

Classical music attracts a wider circle nowadays, but still does not belong to everybody. For the majority, serious music is in the background. The music teaching institutions have an important role in determining our tastes, but we cannot discount the predominant place radio and TV have in moulding a heterogeneous musical culture.

There is difference between small town or village and the city, which cannot be solved immediately, thus there are only a limited number in the population

able to attend concerts, listen to URH broadcasts, and collect music records. Only few has an autonomous musical culture, to the majority it is unknown.

Our observations are similar to those done in Péter Józsa's study. The musical taste of the majority is based on everyday experiences, not on any conscious understanding imparted by the academic institutions. Also some uncertainty can be observed in the evaluation of mediocre works.

Age and education influenced the tastes of the listeners, which could be expected. The older and less educated, the less flexible listeners were in their preferences, which was not a positive factor if it meant preserving traditions without criticism. This was also noted by Józsa, Sági, and Feuer, when they conducted similar surveys with concertgoers. Education seemed to result in a superficial knowledge of music only, not a deeper appreciation. That was why the surveys showed such a contradictory response to the same works.

For instance, most listeners did not like Bartók's folk songs. Ironically, these are considered some of the most important work of the composer and have made him world-famous.

We know, to begin with, that music or any natural sounds appeal to listeners. There are people, however, who hear the music but don't know what to do with it. They can not decode the meaning and, therefore, reject it.

Two-thirds of the tested people listened to light music. Those, on a higher level, preferred the classics and jazz, followed by pop and newer trends.

It often happened that stereotypical answers were given to certain questions, where the participant wished to give a good impression of himself, whether they knew the subject or not.

Our survey was based on the Hungarian folksong, its synthesis, and some of Bartók's compositions. We endeavoured to choose well known melodies, or compositions with popular theme. The results were as we expected: the students recognized the classical compositions because they had recently studied them, but rejected the folk songs of Bartók. Only a small number listened to folksongs in their everyday life and only 2 of the 262 surveyed said they enjoyed Hungarian folk music.

Only a few of the tested students had any experience with singing or analyzing music at home or at school. At the beginning of our meetings, they declined music listening in small groups, but did accept it later for the sake of the test. They also admitted that they would like to know more about music, and could be more critical and conscious of it if they were helped in understanding the language, the different expressions and styles of music. Our survey, in fact, revealed a non-expected dearth of musical education. Statistical evidence and cultural reports did not indicate the fact that hardly anyone of those surveyed knewed their classical music heritage or today's popular musical styles.

I will now analyze the world concept as presented by the Hungarian dramatist, István Örkény in his dramas. His last work, "Forgatóköny" ("Scenario") dealt

with both his own and his contemporaries' problems of consciousness. This was the age when the son of an upper class family could become communist and could enjoy personal success or failure by the strength or weakness of the movement. I would have had difficulties in understanding this piece without living through that era and without a great deal of self-analysis as well as an evaluation of our history. We focused on its reception instead of its aesthetic virtues.

In the script, good and bad cannot be differentiated, because everyone has so many different roles, changes of personality, and changes in values. Barabás' transformation is concurrent with the transformation of the infrastructure and the political landscape. Finding his way through this maze is his goal, while others fight for their survival. The myriad alterations of roles, values, time, and other dimensions, as well as the "Master's" hypnotizing abilities all are causes for our insecurity. We simply do not know our identity in the end of the play.

The differentiation is easier to comprehend on the community level since it is determined by party affiliation. In Örkény's opinion orthodox party allegiance sacrifices the individual (like Fascism), but nevertheless it leads to a "better" direction. The Earth-Heaven-Hell construction is, because of the above, complicated, divided, and disintegrated. No one makes a decision not only on Earth, but in the other two spheres as well.

Örkény describes the earthly version of a theoretical model (socialism, communism) and underscores the more static thinking of the system to that of everyday life. He does not present any ultimate realization of the "system", but shows how its functions are changing and cease, and return again.

There are also conflicts in the relation between the microcosm and the macrocosm. The macrocosm penetrates and determines the microcosm. People cannot live their wishes and desires, because "the age will not allow it". Örkény shows the problems from the microcosmic point of view.

One can take the risk of placing in the shade the private life of the individual (microcosm) and allow the Party to become the stage of community life (macrocosm, or the universe). Örkény experiences this universe only partly homogeneous and, analyzed differently, in the state of disintegration. The key to the conflicts of both spheres seem to be found only in the imagination, in another-time and transformed Hungarian society.

The structure of the Earth-Heaven-Hell axis and the analysis of macro- and microcosms are all connected with each other. They show many similarities and differences. Individual fate is determined by social position and social role, as well as by external influences and a specific morality. The conflicts of the individual arise from the fact that he remains static, while society is on the move; his old morality is changing slowly, and it is uncertain as to which direction it will move.

There are only vague outlines of the possibility of an alternative life course. In fact, the choice is presented in the play by silence, as with Marosi's listening to Barabás' monologue at the end of the play.

Direction of the change cannot be predicted, according to Örkény. He does not accept the unreal image of the future by the Party, but rather he trusts in man, in his thinking, and in his creativity.

The players in the script are all members of the larger community. This community often disintegrates, and Örkény asks: Why does it happen? He finds the answer through examples in History. People are born into the community and commit to it at different levels. The community is on the move and changing, conforming to Party dictates. Those in the resistance movement, participated in establishing the Communist Party, can hardly recognize their old community under the new regime.

This analysis by Örkény is a good example of an East Central European phenomenon which does not appear exactly like this in the rest of the world. His Europe is one of interdependence and a sense of community wider than the parochial concerns. We can almost feel the breath of a neighbor in the crowd – the foolish and the criminal as well as the good and law-abiding all together. “I cannot reach a compromise with myself”, he says, “but I cannot disarm my fatherland. I cannot deny our collective fate.”²

Considerable negative attention has been drawn to our youth’ gap of knowledge in the nation’s history, particularly in the period of the Workers Movement, the Communist role in Hungary, and the first decade of the Peoples’ Democracy. Our interviews corroborated this perception and, in fact, the historical ignorance was even deeper than we expected.

The selective presentation of this era’s events and the interpretation of certain historical relations have not been enough to present a clear perspective of our historical reality to the Hungarian youth. This history has been concealed from them for reasons arising from the family and from the government itself. Family members are reluctant to discuss events with their children. The national media is generally silent or gives only partial answers about this period. Moreover, our survey found that only 3 to 5% had any objective knowledge of the recent past; the rest did not have any interest in it other than what might be required to enter University.

The younger participants were especially uninformed. They were averse from getting to know the truth and were so unfamiliar with their own history, as they might as well be with the South African’s. They are more interested in the commonplace and they lack of problems that goes along with a lack of knowledge.

There were many examples of this attitude. According to a 17 year old girl nobody needs to deal with the dreaded past. It is more important to pursue the pleasure of the moment. A 33 year old engineer is angry that we are even dealing with morals, ethics, or everyday problems and fallacies, situations maybe happening again.

2 István Örkény (1982): *Párbeszéd a groteszkről*. Budapest, Magvető, 94. p.

This attitude of denial suggests that we are not ready to face our ethical failings or our current social values. The same characteristics are personified in Örkény's play too. That was why those interviewed were so quick to react, either positively or negatively, to the issues raised by Örkény. When asked how they would react under similar circumstances, most either said there would be no possibility of reoccurrence, or they hesitated at length before answered. Even those, who answered previous questions confidently, had difficulty with this one. Their uncertainty arised from not knowing what the result might be of their choice.

This is a natural reaction to a negative confrontation; these students want a good life and are looking at their future with optimism, not with what they consider the baggage of the past. This was characterized by the different ways the participants experienced reality and imagination. A general uncertainty characterized their interpretation of their-like people's behavior in a different historical time.

Those tested were primarily just prior to adulthood, when they concerned with finding their place in the world and stabilizing it, rather than with the moral problems of others. Some events may accelerate their critical capacity and spirit and make them attend to another historical age. Our social fabric is what gives the individual the freedom to confront himself and the past, and to express his opinions freely.

As the result of Hungary's 25 years' suppression (whether we speak of cultural policy, mass communication, artistic expression, education, etc.), the our mass consciousness misses some important people and events. Even if they are known, the knowledge is often distorted or out of context.

Values like responsibility, moral principles, keeping commitments, and outspokenness have been deprecated. The earlier silence is slowly being lifted today, but criticism and "good deeds" are not yet respected values. The readers of Örkény in the survey had the opportunity to analyze the moral of his examples. They considered the play to be a concrete example of the 1950's repression and tried to forget it as a bad dream. The young people have no experience of this time, or only a faint memory, and therefore are not tolerant readers of what they consider a bygone age. They do not have the knowledge, and they do not feel to be able to use all this shaping their future. Two new generations have arisen from the ashes of Örkény's era with new models and new ideas. Unfortunately, the denial of our history leads not to individual autonomy and creativity, but often to irrationality and superficiality. We can only hope for a change, particularly of our schools, where the process of healing and knowledge begins.

ZEMPLÉN GATEWAY – PITFALLS

TIMEA TIBORI

The study is based on an already completed research project. The main purpose of this project was to integrate the multiple disadvantaged (mostly Romany) people, who had been excluded from the labour market; to improve their quality of life with training and counselling, thus to reduce tension in the Hungarian and Slovakian areas of the Zemplén region.¹

As the Zemplén microregion is falling behind, and its inhabitants are facing increasing inequality, there is an important role for identity examination. The multiple disadvantaged are gravely divided by their ethnicity. In what follows we take into account similarities and differences in the lifestyles, desires and everyday lives of people of different ethnic groups living in this area. Except for their uniqueness, these people resemble each other in that the social and economic changes of these past decades have caused radical changes in their lives. We have to understand that as most people's lifestyles and working conditions have changed for the worse, so their chances of breaking out have also decreased. When we were searching for the reasons of the above, we knew we had to pay special attention to the identity problems markedly characterizing this region.

When a nation undergoes a societal change that forces it to leave behind its shattering traditional, patriarchal lifestyle and its traditional folk culture being the ancient carrier of its identity, then a need emerges in community members most closely connected to the traditions, to preserve and safeguard this vanishing lifestyle and culture. This has led some outstanding musicians, singers, artists and poets to transform their messages into independent pieces of work, especially since the 1970s.

1 Hungarian-Slovakian comparative complex training programme for the reintegration of the Romas project supported by the Hungarian National Research and Development Programme (NKFP 5/035/04).

Until the beginning of the 1970s Romany culture meant for the mainstream society mainly Gypsy music in cafes and Gypsy folklore that could be witnessed on the “black trains” carrying Gypsy commuters. The traditional Romany lifestyle was disintegrating, traditional Roma crafts and professions had been ended up, a good part of old customs along with intellectual culture (including folk songs and folk tales being recorded on celluloid strips) was withering, and thus they became increasingly divided in determining their own situation. Traditionalists formed close-knit communities, while those participating in assimilation and integration processes received some new elements of everyday life that helped them to fit the social division of labour, but hampered them in preserving traditions. Since the middle of the 1980s this already split Romany society has been become further disintegrated as Roma people are the main losers of the economic restructuring following the political system change in the labour market, in schools and also in business. By the turn of the Millennium these disadvantages were coupled with regional and health problems causing more inner disagreement and sharper social and economic inequalities between Roma.² This complicated social and economic situation made us necessary to put various methods together in order to be acquainted with the lifestyles of the people living in the given region.

In the interaction network the individual takes part in experiences and gets positive feelings. Those can be called back and applied in solving harder life situations and tasks. (Lived experiences can have an inspiring effect not only on emotional but also on intellectual and rational decisions, which can complete activities performed systematically and “passionately”.) Assuming that, all actions, behaviour forms, reactions to challenges were interpreted as manifestations of culture.

In past 10–15 years’ identity research focused on the Roma minority three – ideal-typical, intrinsically mixed, and not at all homogeneous – discourse types can be distinguished: the “analysing–diagnosing” discourse, the “political–civil society” discourse and the “criminalizing” discourse.³

The present research project used a sample of 300 people and measured the acceptance and rejection level of sixteen social groups on a five point scale. According to the mean values, Hungarians living abroad were the most liked group by our respondents. The second most liked group was that of successful entrepreneurs, followed by the third most liked group: Germans. The group of unemployed people was a relatively liked one. This result can be probably

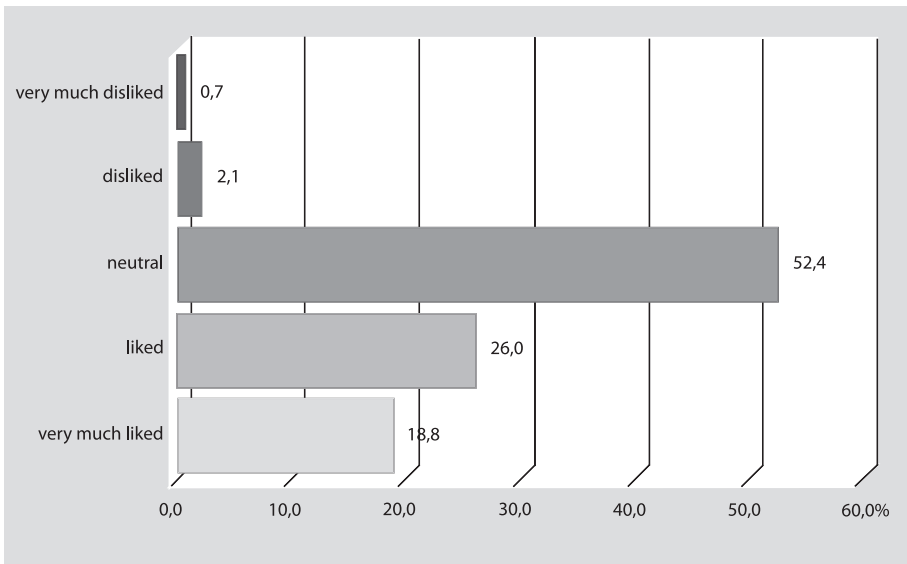
2 Babusik, F. (2000, 2002): *BAZ megyei vizsgálat a cigányokról*. Budapest, Delphoi Consulting. Kutatási jelentés.

3 Basham, R.–DeGroot, D. (1977): Current Approaches to the Anthropology of Urban and Complex Societies. Essay Review. *American Anthropologist*, Vol 79, Issue 2, 414–440. p. Cit. 423. p.

explained by the fact that there are quite a lot of unemployed in the families and the close environments of the respondents. The most rejected group was that of drug users, followed by the group of skinheads, and the group of alcoholics.

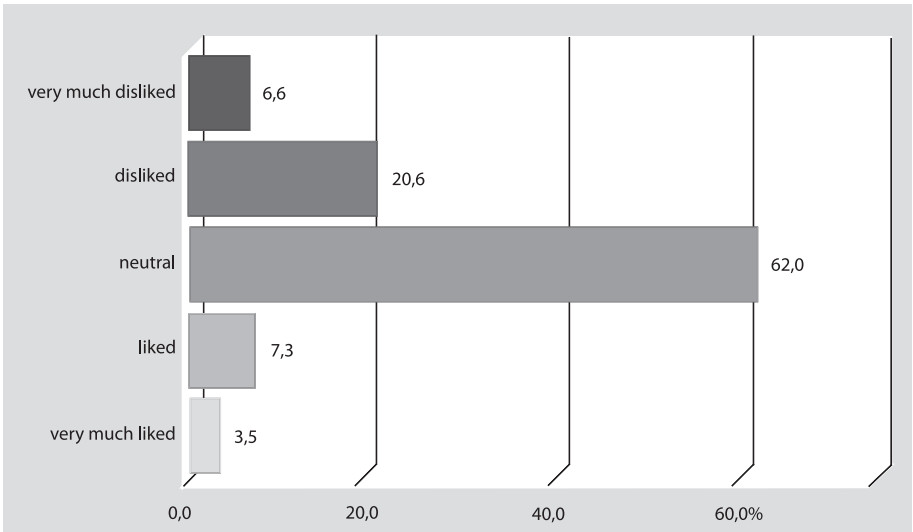
We have to consider the very high number of neutral answers at almost each of the sixteen social groups. However, there are a few exceptions, including the groups of homosexuals, skinheads, alcoholics and drug users. These groups were much more rejected than accepted. These groups are characterised not by inborn traits (such as skin colour, ethnicity, etc.), but they chose some bad problem solving strategies (drug or alcohol addiction) or a value-system widely different from that said as socially acceptable in general (homosexuals, skinheads).

1. How do you relate to: Hungarians living abroad?

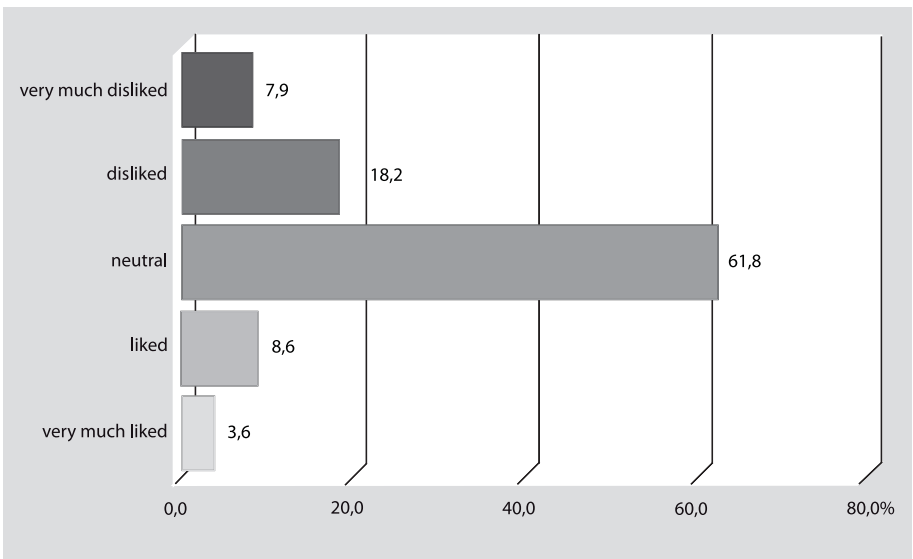
National R&D Program 5/035/04; Institute of Sociology, Hungarian Academy of Sciences, 2006.

2. How do you relate to refugees, immigrants?

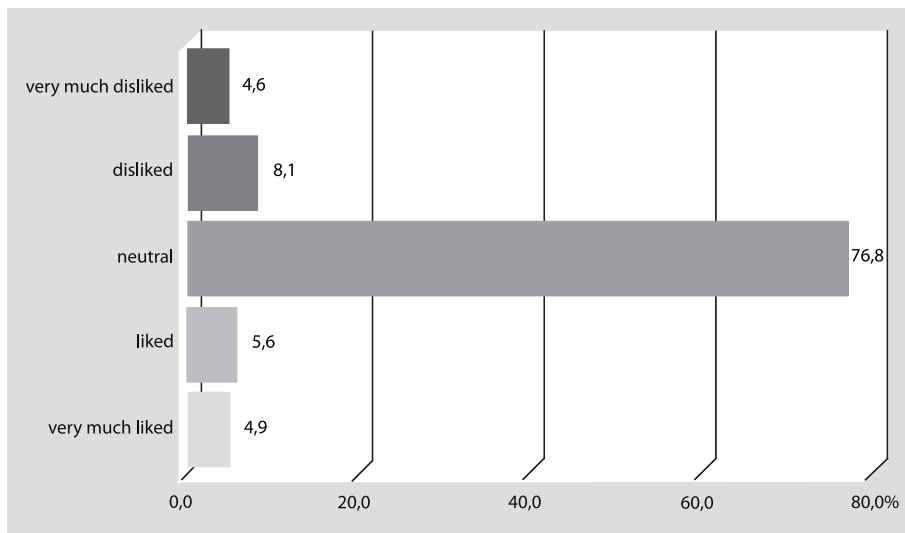
National R&D Program 5/035/04; Institute of Sociology, Hungarian Academy of Sciences, 2006.

3. How do you relate to people coming to Hungary to settle down here?

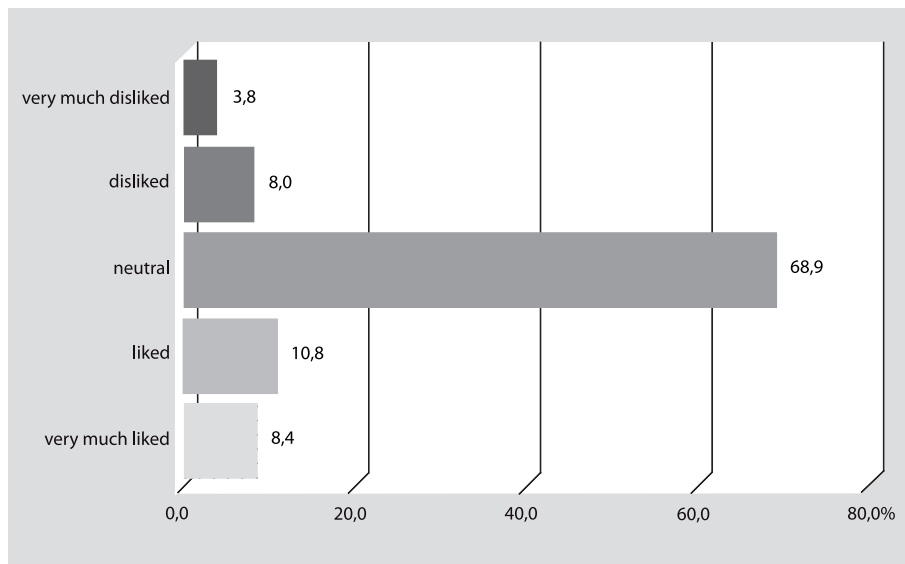
National R&D Program 5/035/04; Institute of Sociology, Hungarian Academy of Sciences, 2006.

4. How do you relate to Croatians?

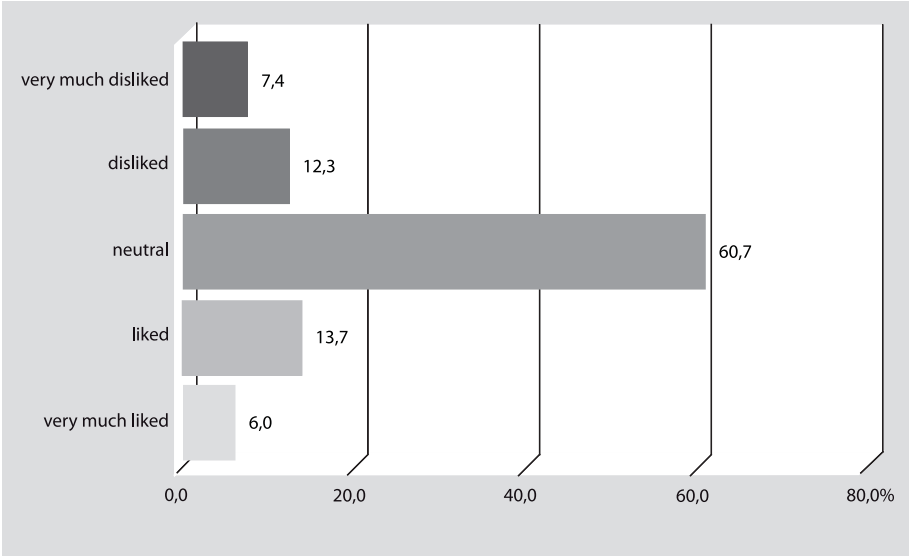
National R&D Program 5/035/04; Institute of Sociology, Hungarian Academy of Sciences, 2006.

5. How do you relate to Germans?

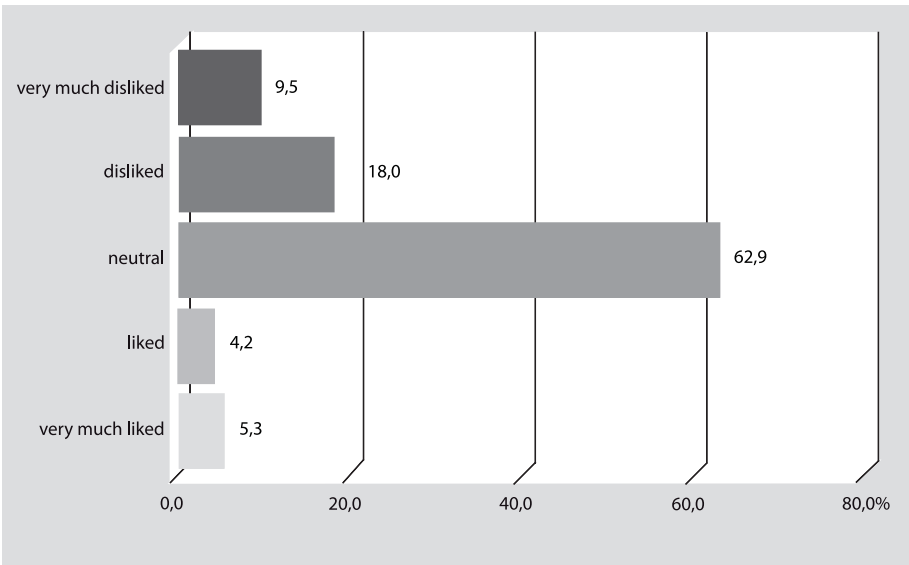
National R&D Program 5/035/04; Institute of Sociology, Hungarian Academy of Sciences, 2006.

6. How do you relate to Jewish people?

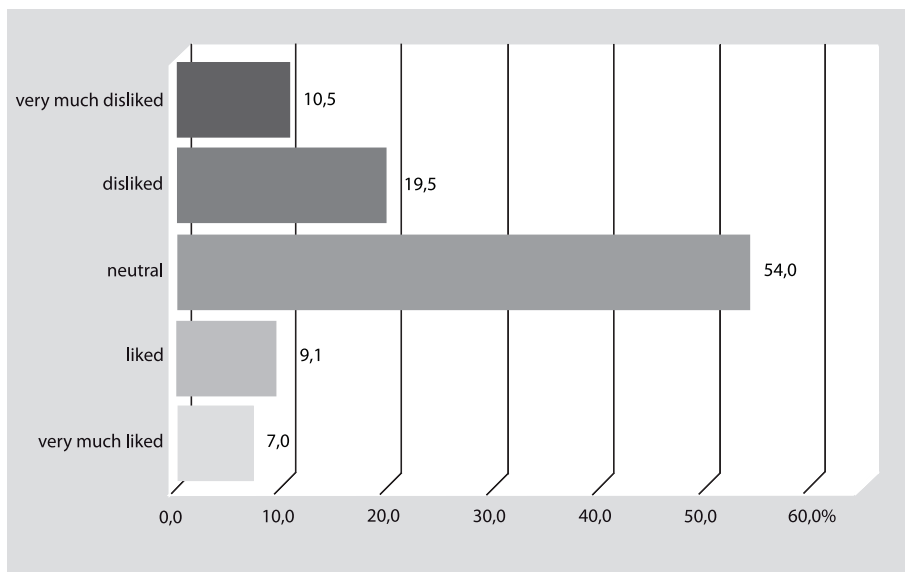
National R&D Program 5/035/04; Institute of Sociology, Hungarian Academy of Sciences, 2006.

7. How do you relate to Arabs?

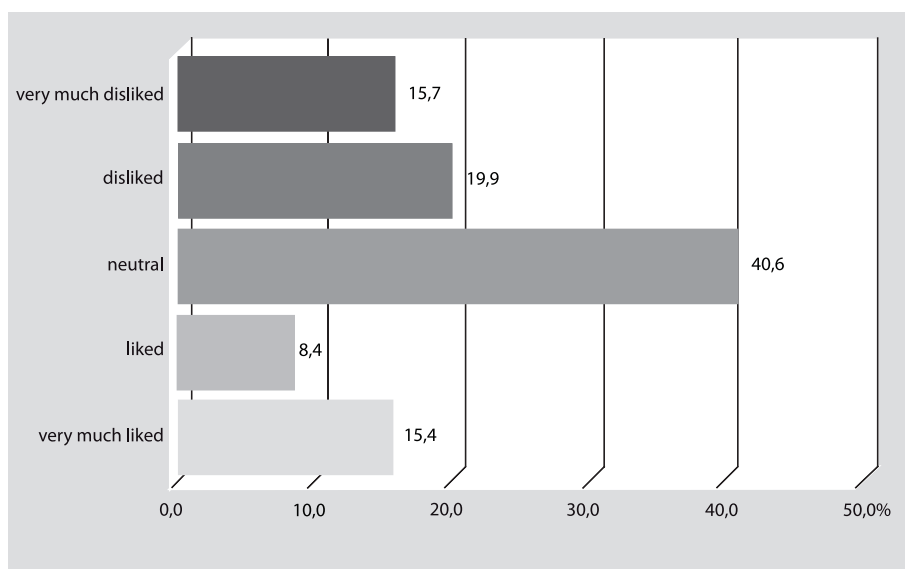
National R&D Program 5/035/04; Institute of Sociology, Hungarian Academy of Sciences, 2006.

8. How do you relate to Chinese?

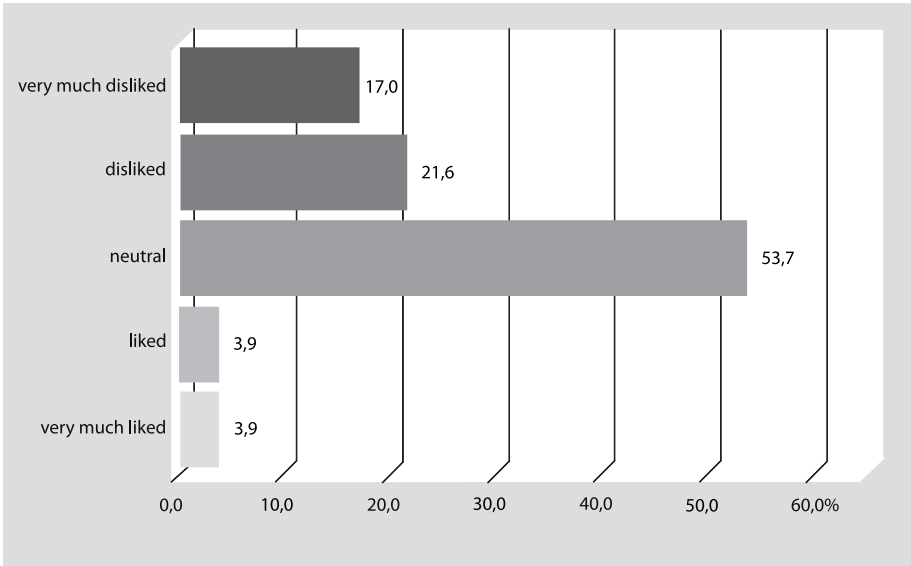
National R&D Program 5/035/04; Institute of Sociology, Hungarian Academy of Sciences, 2006.

9. How do you relate to Roma?

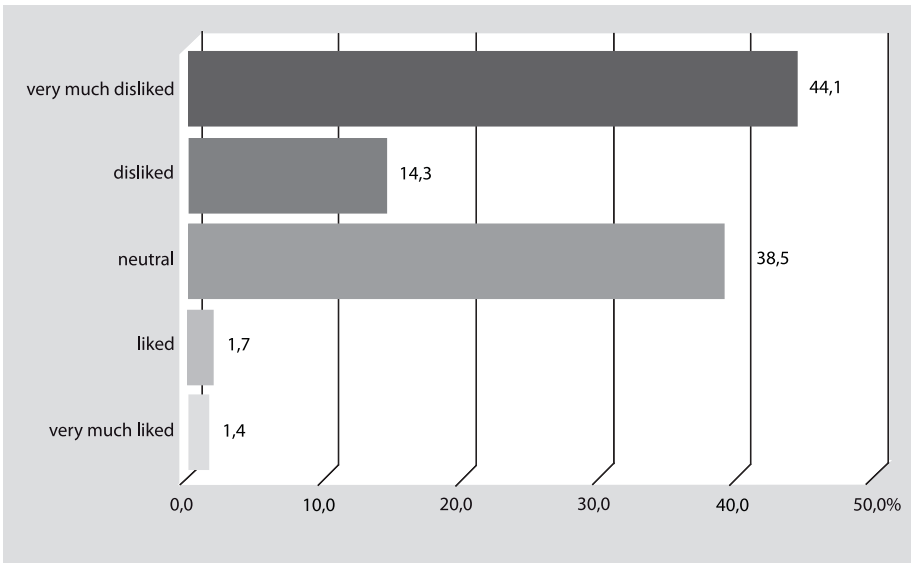
National R&D Program 5/035/04; Institute of Sociology, Hungarian Academy of Sciences, 2006.

10. How do you relate to people belonging to other religions than yours, and members of sects?

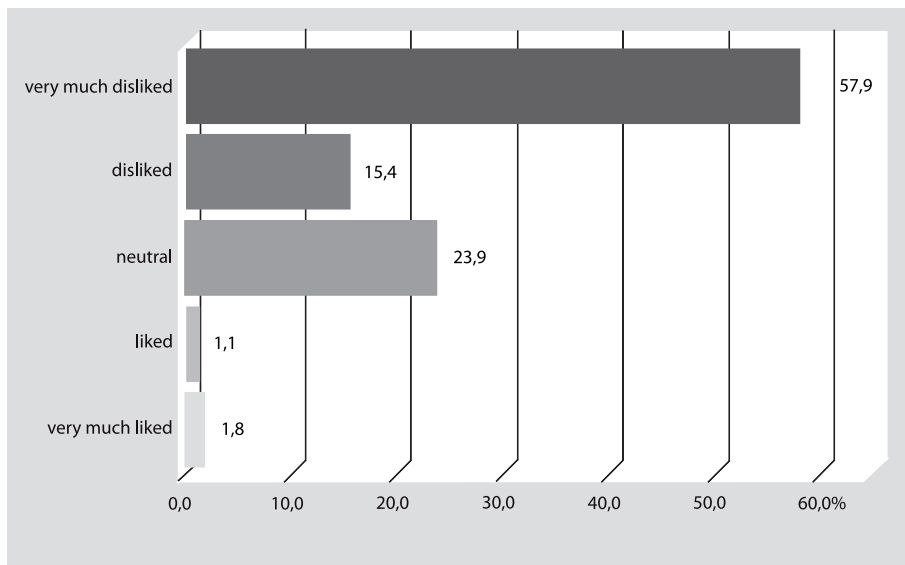
National R&D Program 5/035/04; Institute of Sociology, Hungarian Academy of Sciences, 2006.

11. How do you relate to homosexuals?

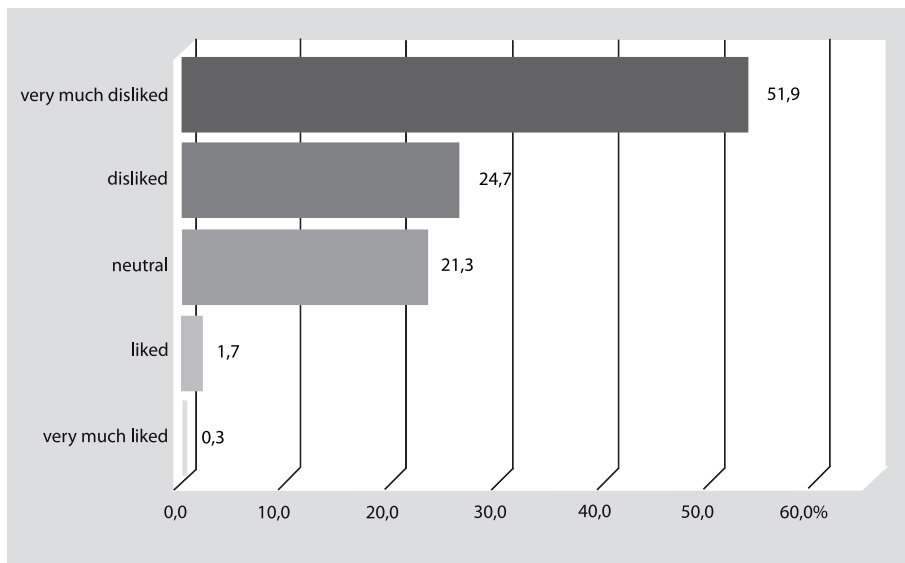
National R&D Program 5/035/04; Institute of Sociology, Hungarian Academy of Sciences, 2006.

12. How do you relate to skinheads?

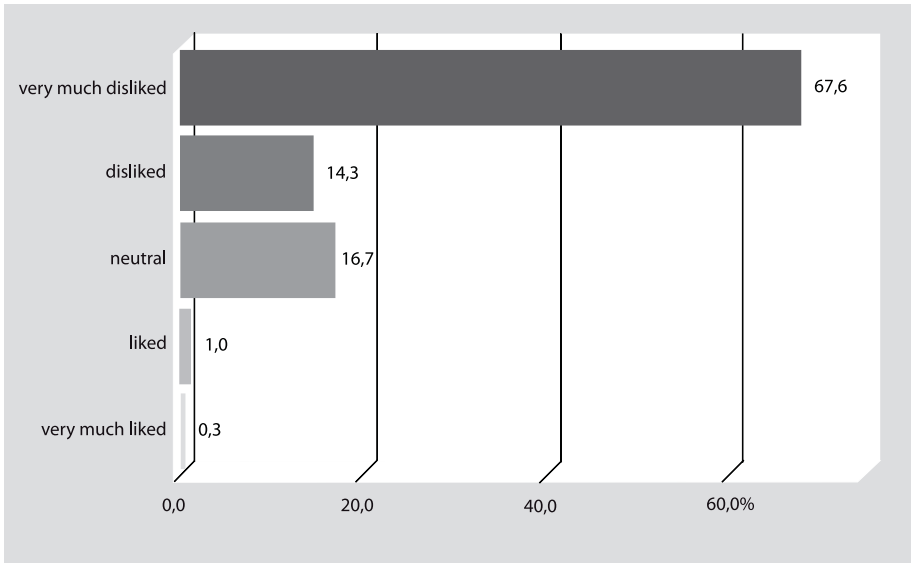
National R&D Program 5/035/04; Institute of Sociology, Hungarian Academy of Sciences, 2006.

13. How do you relate to alcoholics?

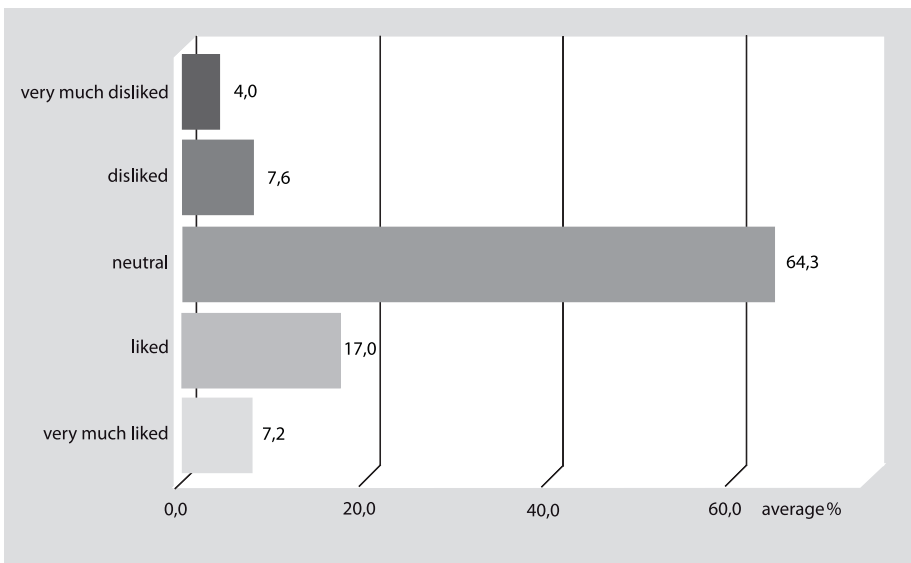
National R&D Program 5/035/04; Institute of Sociology, Hungarian Academy of Sciences, 2006.

14. How do you relate to drug-users?

National R&D Program 5/035/04; Institute of Sociology, Hungarian Academy of Sciences, 2006.

15. How do you relate to successful entrepreneurs?

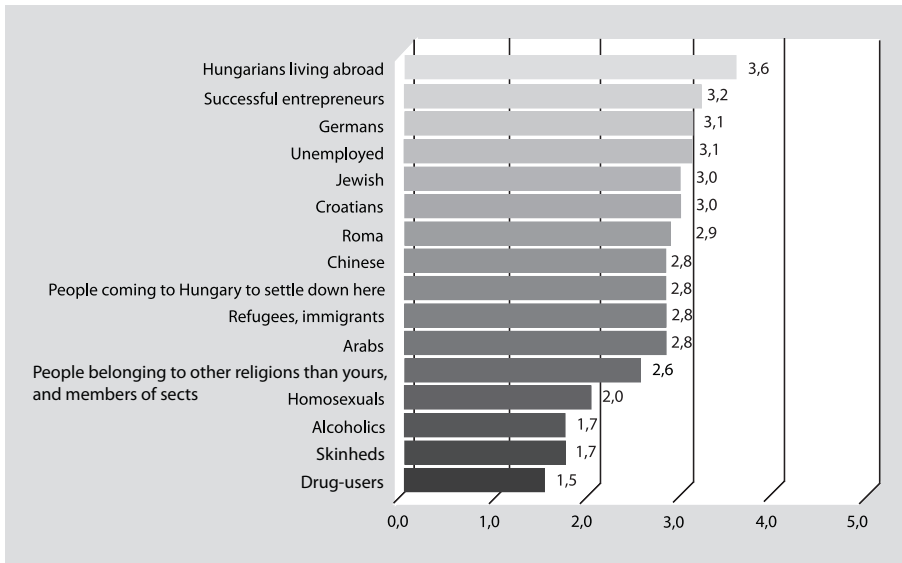

National R&D Program 5/035/04; Institute of Sociology, Hungarian Academy of Sciences, 2006.

Skinheads and Roma were situated in the opposite poles of the examined space, because skinheads were rejected by everyone, while Roma people were liked by everyone. There was a large set of liked groups, including successful entrepreneurs, Hungarians living abroad, Germans and Croatians. On the other side there were drug-users, alcoholics and homosexuals. Their present situation is owing to their own fault or to their social exclusion. They were perceived with a uniform antipathy.

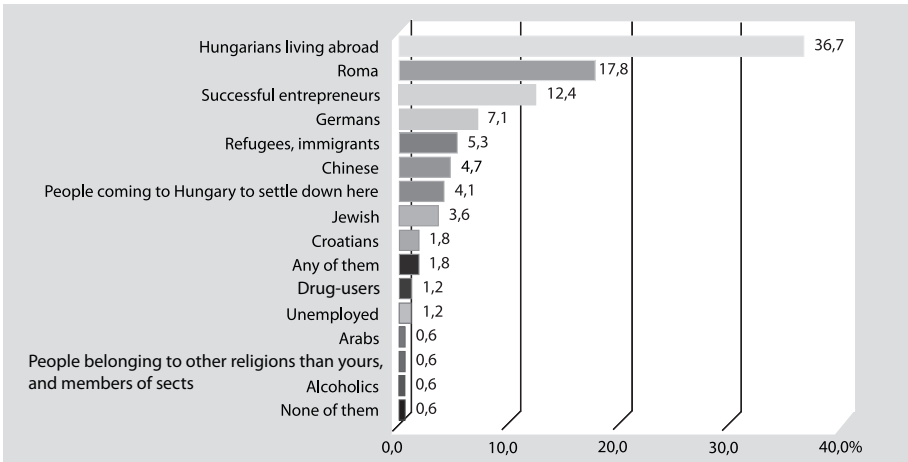
As part of the study we also asked the respondents, how close they would let members of different social groups be to them. The first set of questions focused on who one would like and who one would not like to neighbour. Most respondents would like to neighbour Hungarians living abroad, and would not like to have skinheads as neighbours. As a second best choice (17,8%) most respondents would like to have Romany neighbours, and as a third best option most respondents would like to neighbour successful entrepreneurs. The second most rejected group was also that of Roma (20,5%), though proportionally slightly more people can imagine neighbouring Roma, than who cannot tolerate Roma neighbours (17,8%). The third most rejected group is that of homosexuals (20,5%): no one chose them for neighbours. There is a high level rejection towards drug-users and alcoholics, too.

16. How do you relate to...? Acceptance – rejection
Multidimensional scaling, ALSCAL model

National R&D Program 5/035/04; Institute of Sociology, Hungarian Academy of Sciences, 2006.

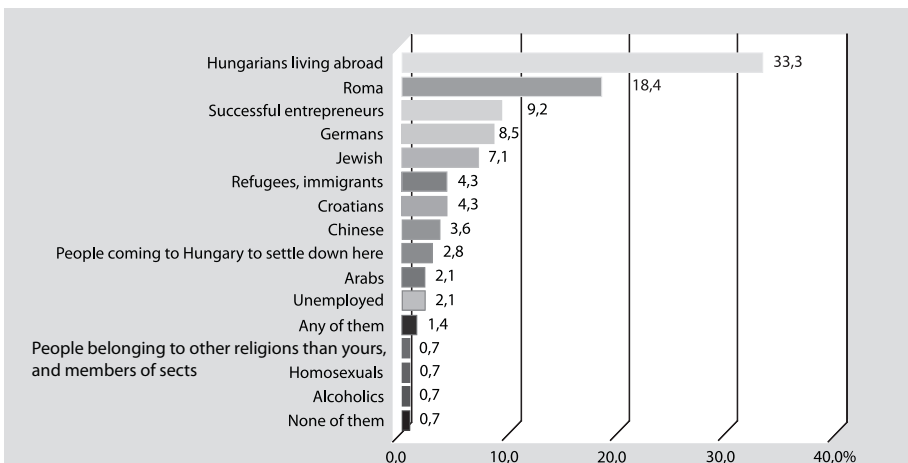
17. Whom would you like and whom wouldn't you like to have as neighbours?

National R&D Program 5/035/04; Institute of Sociology, Hungarian Academy of Sciences, 2006.

The next figure shows, which groups the respondents would like to have as friends, and which groups they would not like to have as friends at all. The rank of answers manifests great similarity with the previous one: respondents would like to have the most Hungarians living abroad and Roma as friends. The ranking of rejected groups is the following: respondents would like to have the least skinheads, homosexuals and Roma as friends.

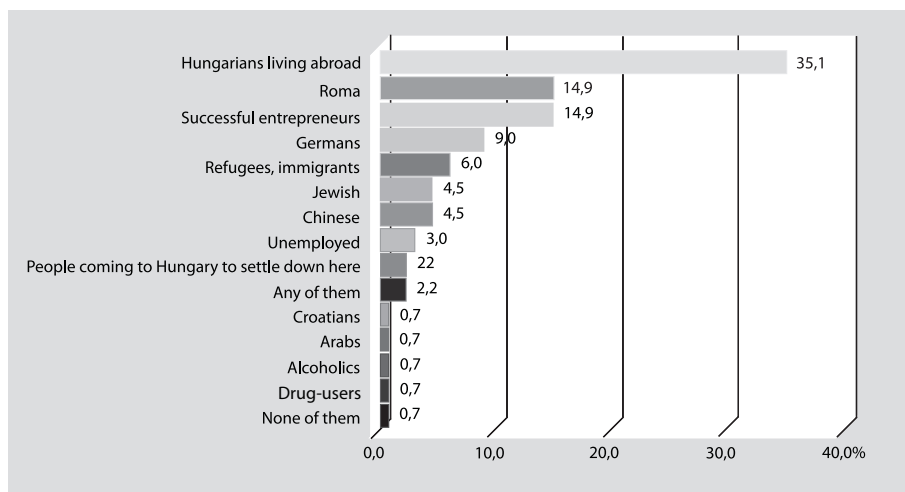
18. Whom would you and whom wouldn't you like to have as friends?

National R&D Program 5/035/04; Institute of Sociology, Hungarian Academy of Sciences, 2006.

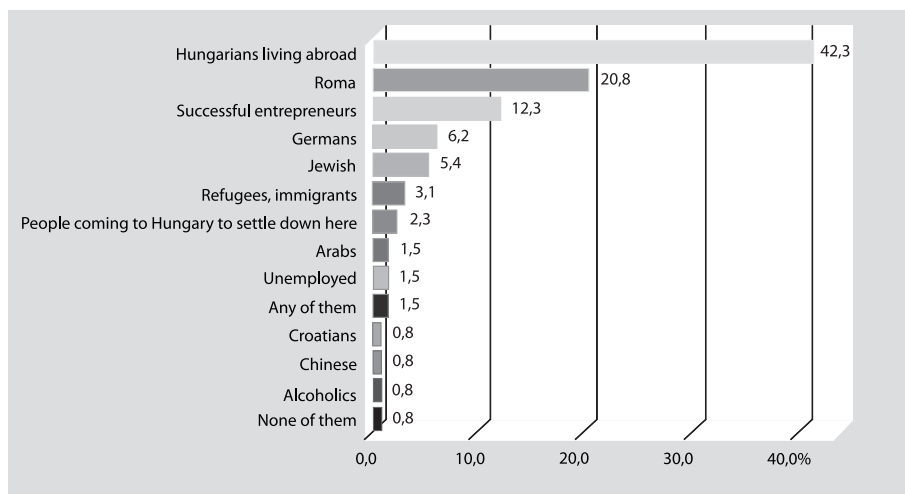
In comparison to the previous one, the question about colleagues shows the greatest difference in the ranking of the most rejected groups: respondents would like to have the least skinheads (29,4%), Roma (16,4%), homosexuals (14,1%) and alcoholics (12,4%) as colleagues.

19. Whom would you and whom wouldn't you like to have as colleagues?

National R&D Program 5/035/04; Institute of Sociology, Hungarian Academy of Sciences, 2006.

20. Whom would you and whom wouldn't you like to have as a member of your family?

National R&D Program 5/035/04; Institute of Sociology, Hungarian Academy of Sciences, 2006.

According to this figure, 42,3% of respondents would like to have Hungarians living abroad as a family member, 20,8% of respondents can imagine also a Romany family member, and 12,3% of respondents would not mind to have a successful entrepreneur as a family member. Concerning this question, most categories received a very low percentage. 34,5% of respondents cannot imagine a skinhead family member under any circumstances, for 19,8% of respondents Roma family member would be unthinkable, and 17,5% of respondents wouldn't ever like to have a homosexual family member.

Our measurement supports, and in some cases relativizes, the assumption about the increasing differences between members of society according to their ethnicity, gender, occupation, age, settlement and income.

Published: Timea Tibori: Zemplén Gateway – Pitfalls. In Zsuzsanna Gerner-László Kupa (Hrsg.): *Minderheitendasein in Mittel- und Osteuropa – interdisziplinär betrachtet*. Hamburg, 2011, Verlag Dr. Kovač, 125–139. p.

NÉVMUTATÓ

- A. Gergely András (9–)10
 Aba-Novák Vilmos 60
 Abay Neubauer Gyula 91
 Abelson, Robert P. 202
 Aczél György 105
 Adorno, Theodor W. 182, 191, 198,
 199, 207, 307
 Ady Endre 57, 100, 136
 Albrecht, főhg., Habsburg 52
 Alföldi András 91
 Allport, Gordon W. 184
 Almásy Dénes, gr. 54
 Alszeghy Zsolt 91
 Ancsel Éva 306
 Andrassy Gyula, gr. id. 13
 Andrassy Gyula, gr. ifj. 29, 30
 Andreánszky Gábor 91
 Angyal András 83
 Antalóczy Tímea 278
 Apponyi Albert, gr. 23, 25, 31
 Apróné Laczó Katalin dr. 43, 146
 Arany János 136
 Arisztotelész 202
 Aronson, Elliot 192
 Asch, Solomon E. 188
 Aszafjev, Borisz Vlagyimirovics 197
 Atkinson, John W. 189
 Bakay Lajos 78
 Bakos István 69
 Ballenegger Róbert 76
 Balogh Edit 114
 Balogh Jenő (jogtudós) 91
 Balogh Jenő (politikus) 54
 Balogh Sándor 69
 Balogh Tamás 60, 84
 Bán Imre 114, 120
 Bánffy Dezső, br. 52
 Bánlaky Pál 92
 Barczy Magdolna 242
 Barcsay Jenő 60
 Barron, Frank 188, 189, 193, 195
 Barta János 114, 120,
 Bartók Béla 61, 109, 198, 213, 217,
 218, 221, 222, 306–309
 Bass, Bernard M. 182
 Batthyány Fülöp, hg. 50
 Bay Zoltán 60, 82, 92
 Becker, Karl Heinrich 51
 Beke Pál 142, 305
 Békési Imre 43
 Békésy György 92
 Benda Kálmán 60
 Benedek András 126
 Benisch Artúr 56
 Benő Kálmán 126
 Berger, Peter L. 108
 Berlyne, David E. 188, 194–196

- Berzeviczy Albert 42, 64, 75
 Bessler, Heinrich 198
 Bessenyei György 66
 Bethlen István, gr. 30, 34–36, 39,
 47, 54–56, 72, 89
 Bibó István 60, 99
 Binet, Alfred 181, 182
 Bismarck, Otto von 32
 Biszterszky Elemér 146
 Blaukop, Kurt 197
 Bogoly József Ágoston 69
 Bóné Géza 52
 Borbély András 115
 Borbula Ida 92
 Borhegyi István Ferenc 92
 Borinski, Fritz 125
 Boros Sándor 118, 121, 126, 131
 Bourdieu, Pierre 192, 276, 277
 Bruner, Jerome S. 185, 247
 Bud János 50
 Buda Béla 175
 Buday György 60
 Bujdosó Dezső 146
 Burt, Cyril Lodowic 190, 193
 Buzágh Aladár 84
 Byrne, David 185

 Cassier, Ernst 164
 Cattell, Raymond Bernard 207
 Child, Irving L. 187, 193, 202
 Christie, Richard 182
 Clark, Kenneth 187
 Cooley, Charles Horton 297, 301
 Couch, Arthur 182
 Crowne, Douglas P. 185
 Crutchfield, Richard S. 189
 Czetwicz Kuno, gr. 50

 Csáky Albin, gr. 55
 Csáky Imre, gr. kalocsai érsek 228
 Csáky István gr. 42
 Cseh-Szombathy László 306

 Csengery János 64
 Csepeli György 170, 241, 242, 295,
 296, 306
 Cserné Adermann Gizella 158
 Csernoch János 54
 Csiby Sándor 126, 138
 Csoma Gyula 125, 126, 133, 135

 Dányi Dezső 40, 41
 Darányi Kálmán 90
 Day, Laura 193
 Deák Ferenc 13, 19, 50
 Dékány András 295
 Dékány István 297, 303
 Deme Tamás 203
 Dilthey, Wilhelm 181
 Diósi Pál 242
 Doby Géza 76
 Dohnányi Ernő 61
 Domanovszky Sándor 75, 78, 84
 Dumazedier, Joffre 125
 Durkó Edit 114
 Durkó Mátyás 68, 110–114, 116–118,
 120–135, 137, 138, 142, 143, 152

 Eckhardt Sándor 78
 Ehrenzweig, Arnold 193
 Eisenman, Russel 189
 Eizenstein, Szergej Mihajlovics
 218
 Eötvös József, br. 13–17, 19, 20–23,
 39, 66, 72
 Erdberg, Philip 125
 Erdey-Grúz Tibor 85
 Erikson, Erik H. 247
 Esterházy Móric, gr. 32, 33
 Eszik Zoltán 146
 Eversole, Henry O. 81
 Eysenck, Hans J. 190, 193

 Fábryné Mészáros Katalin 131
 Faragó Péter 92

- Farkas Aranka, felsőéőri és alsóéőri 50
 Farkas Imre 50
 Farkas László 84
 Fechner, Gustav 194, 195
 Fél Edith 60
 Ferenc József, I. 52
 Ferenc, I. 50
 Ferenczy Noémi 60
 Ferge Zsuzsa 306
 Festinger, Leon A. 185, 202
 Feuer Mária 204, 220, 221, 309
 Fónai Mihály 146
 Fonyó Ilona 302
 Frenkel-Brunswik, Else 182, 183
 Freud, Sigmund 199
 Friedrich István 37
 Füstös László 281
- Gal, Roger 125
 Garami Ernő 25
 Gardner, Robert M. 185
 Garibaldi, Giuseppe 13
 Gelencsér Katalin 146, 152
 Genthon István 60
 Gerevich Tibor 56, 78
 Getzels, Jacob W. 190
 Ghillányi báró 231
 Giddens, Anthony 276
 Glattfelder Gyula 66
 Glatz Ferenc 55, 69, 71, 103, 146
 Goethe, Johann Wolfgang von 198
 Goldman, Lucien 191
 Gorove István 19
 Gönczöl Katalin 254
 Grantner Jenő (Abonyi) 66
 Grossman, Jeffrey C. 189
 Guggenheim, Irine 80
 Guggenheim, Solomon 80
 Guilford, John P. 190
 Gunda Béla 120
 Gunn, Lelskar M. 81
- Haág Zalán István 69
 Hajnal István 60
 Halász László 204
 Halmos Csaba 158
 Hankiss Elemér 204, 273, 274, 295, 297–299, 303, 306
 Hankiss János 113, 119, 120
 Hanselmann, Heinrich 125
 Hanson, Henry Duane 187
 Harangi B. László 126, 131, 138
 Harangi László 126, 129, 135
 Harnack, Adolf von 51
 Harvey, Oscar Jerry 183
 Hasenfus, Nancy A. 195
 Hauser, Arnold 198
 Hayek, Friedrich August von 244
 Haynal Imre 84
 Hedgecoe, John 187
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 95, 197, 198, 202, 289
 Heider, Fritz 202
 Hekler Antal 54
 Heleszta Sándor 146
 Heller Ágnes 295, 300, 306
 Heller Farkas 78
 Hencz Péter 69
 Henningsen, Peter 125
 Herder, Johann Gottfried 289
 Hernádi Miklós 167
 Hervainé Szabó Gyöngyvér 151
 Herzog József 78
 Hevesi (Hofmann) Sándor 56
 Hevesy György 57, 84, 92
 Hidy Péter 283
 Hiller István 152
 Hincz Gyula 60
 Hitler, Adolf 80
 Hóman Bálint 56, 73, 75
 Horthy Miklós 39, 64, 65
 Horváth Margit 146
 Hosszú Lajos 203
 Hubay Jenő 61

- Hudson, Learry 190
 Huizinga, Johan 290
 Hunyady György 158
 Hunyadi Mátyás 63
 Huszár Károly 37
 Huszti József 63
 Hutchison, Claude B. 81
 Hüttl Dezső 78
- Ilosvay Lajos 75,85
 Imrédy Béla 90
 Inglehart, Ronald 285, 286
 Irányi Dániel 13, 15–20, 23, 25
 Issekutz Béla id. 60, 85
- Jackson, Philip W. 190
 Jacob Joseph Constantin graf lásd
 Klebelsberg Jakab
 Jaensch, Erich R. 182, 183
 Jaminson, Kay Redfield 193
 Jancsó Benedek 21, 23
 Jausz Béla 120, 121
 Javorszkij, Boleszlav 197
 Jeremiah, Smith 84
 Johan Béla 82
 Józsa Péter 203, 204, 218, 220, 221,
 308, 309
 József Attila 114, 222, 287
 József Ferenc, főhg., Habsburg 52,
 65
 József, főhg., Habsburg 52
 Juhász Erika 131
 Juhász Géza 114
 Jung, Carl Gustav 190, 194
- Kajdi Béla 118
 Kamarás István 204, 218
 Kant, Immanuel 289
 Kapitány Ágnes 175, 203
 Kapitány Gábor 175, 203
 Karácsony Sándor 112, 119, 120, 138,
 155, 163, 168
- Karafiáth Jenő 40
 Kardos Lajos 60, 84
 Kármán Tódor 57
 Károly főhg. (Habsburg) lásd Károly,
 IV.
 Károly, IV. 32, 51, 52
 Károly, V. 49
 Károlyi Árpád 56
 Károlyi Mihály, gr. 36, 59, 73
 Kárpáti János 307
 Kazinczy Ferenc 66
 Kékes Szabó Mihály 69
 Keleti Károly 19
 Kelly, George A. 185, 186
 Kemény Gábor 69
 Keniston, Kenneth 182
 Kerényi György 69
 Kerényi Jenő 60
 Keresztury Dezső 60
 Kerpel-Fronius Ödön 83, 91
 Kertész Imre 94
 Kertész K. Róbert 56, 66
 Kéthly Anna 64
 Kisfaludi Strobl Zsigmond 66
 Kiss Ádám 149
 Kiss Róbert Károly 69
 Klebelsberg Éva 69
 Klebelsberg Ferenc, (1702-től) gr.
 49
 Klebelsberg Ferenc, gr. (Klebelsberg
 Kuno nagyapja) 50
 Klebelsberg Ferenc Szeráf 50
 Klebelsberg Jakab, gr. 50
 Klebelsberg János, gr. 50
 Klebelsberg Kuno, gr. 39, 41, 45–
 69, 70–75, 80, 82, 83, 85, 87–89,
 103, 119, 130, 143
 Klebelsberg Lambert 49
 Klebelsberg Lénárd (Leonhard) 49
 Klebelsberg, Niklas 49
 Klebelsberg (Ulrik) János 49
 Klein György 91, 92

- Klein, George S. 184
 Kleisz Teréz 159
 Knowles, Malcolm 125
 Kocsis Mihály 158
 Kodály Zoltán 61
 Kogan, Nathan 190
 Koltai Dénes 133, 134, 146, 152, 153,
 158
 Komáromy Andor 65
 Koncz Erika 152
 Koncz Sándor 69
 Korányi Sándor 54
 Kornai János 271, 272
 Kornis Gyula 56
 Kosáry Domokos 60
 Kotlán Sándor 76
 Kovács Ilma 135
 Kozma Tamás 123
 Köpeczi Béla 103
 Körösi Henrik 16
 Kraiciné Szokoly Mária 158, 159
 Kresz Mária 303
 Kretschmer, Ernst 182, 190
 Kristóffy József 28, 29,
 Kuhn, Thomas S. 140, 161, 162

 Ladányi Andor 69
 Lakatos Imre 92
 Laki Kálmán 84
 Laky Dezső 29, 30
 Langer, Susanne K. 187, 202
 László János 243
 Lasztóczy Botka Sarolta 52, 65
 Lechner Jenő 66
 Lendvai Ernő 198, 203, 213, 307
 Lengyel Béla 85
 Leonhard, Jacques 203
 Lessing, Gotthold Ephraim 194
 Lévai Júlia 203
 LeVine, Robert Allen 189
 Levinson, Daniel 182
 Lévi-Strauss, Claude 276

 Lewin, Kurt 291
 Lindauer, Martin S. 186
 Linton, Ralph 186
 Lipót, I. 49
 Lissák Kálmán 84
 Liszenko, Trofim Gyenyiszovics 91
 Losonczi Ágnes 306
 Lubinsky, Ladislav 185
 Lukács György 113, 194, 198, 211
 Lukács László 30, 31

 Macfarlane, Alan 295
 Machotka, Pavel 186
 Magyar Bálint 152, 154, 156
 Magyar Edit 126
 Magyary Zoltán 56, 75, 76, 78
 Makarenko, Anton Szemjonovics
 113
 Malinowski, Bronisław 276
 Mályusz Elemér 60
 Mang Béla 152, 156
 Manhercz Károly 152
 Mankó Mária 131, 146
 Mann Miklós 69
 Mannheim, Karl 301
 Marosvári Attila 69
 Maróti Andor 125, 128, 129, 131, 133,
 135, 146
 Marx, Karl 290, 301
 Massena, André 50
 Mátrai László 181, 182
 Mátyus Aliz 203, 204
 Maud, Adams 125
 Mauritz Béla 85
 McKinnon, Dan 190, 191, 193
 McMorris, Robert F. 189
 Medinszkij, Jevgenyij Nyikolajevics
 123
 Medveczky Jenő 60
 Mérei Ferenc 295, 299
 Merton, Robert K. 292, 299
 Mészáros László 60

- Micsurin, Ivan Vlagyimirovics 91
 Miklós Péter 69
 Mikol, Bernard 192
 Milleker Rezső 119, 120
 Moffet, Louis A. 202
 Molnár C. Pál 60
 Molnar, François 196
 Moore, Henry 187
 Móra László 69
 Móricz Miklós 40
 Móricz Zsigmond 113–115
 Muray Gyula 92
 Müller-Freienfels, Richard 199

 Nagy Attila 281
 Nagy László 222
 Nagy Péter Tibor 41, 42, 69
 Napóleon, Bonaparte 50
 Náray-Szabó István 60
 Náray-Szabó, Gábor 287
 Natorp, Paul 125
 Németh László 111, 113, 155
 Neumann János 84
 Novák József 128

 Ohman Béla 66
 Ohnmacht, Fred W. 189
 Oláh Gábor 114, 115
 Ormos Mária 44
 Országh László 77
 Osgood, Charles E. 188, 202, 217
 Ozsváth, Zsuzsanna 287

 Örkény Antal 241, 242
 Örkény István 218, 225, 306,
 309–312

 Palló Gábor 56, 80, 83, 84, 92, 93
 Papp Zsolt 306
 Parkam, Lindon 196
 Pasteiner Iván 78
 Pataki Ferenc 295, 299, 300

 Patterson, David Richard 193
 Pátzay Pál 60
 Pauler Tivadar 20
 Pease, Allan 166
 Pease, Barbara 166
 Perényi Béla 231, 235
 Pericles (Periklész) 299
 Perkins, David 196
 Petri Pál 65
 Pettigrew, Thomas F. 185
 Pfrogner, Hermann 307
 Platón 202
 Pokorni Zoltán 156
 Polányi Mihály 57
 Pólya György 84
 Pozsgay Imre 103
 Pöggeler, Franz 125
 Pritz Pál 69
 Pyron, Bernard 192

 Ráday Gedeon, gr. 54
 Radlińska, Helena 123
 Rádly Katalin 145
 Radó Tibor 83
 Rassay Károly 64
 Ráth-Végh István 125
 Rázsó Imre 84
 Read, Herbert 187
 Rerrich Béla 61
 Révai József 113
 Ricoeur, Paul 243
 Rigó Jázon 146
 Rittelmeyer, Christian 191, 192, 218
 Robinson, Nancy 189
 Rockefeller, John Davison 81
 Rockefeller, John Davison, ifj. 81
 Rockwell, Joan 202
 Rokeach, Milton 183–185, 191, 278,
 285
 Romsics Ignác 69
 Rose, Wickliffe 81
 Rosenberg, Milton J. 202

- Rosenthal, David 193
 Rotter, Julian B. 189
 Rousseau, Jean-Jacques 290
 Rubinstein, Szergej L. 206
 Rubovszky Kálmán 126, 131, 146
 Rudas János 242, 295, 300
- S. Nagy Katalin 204
 Sági Mária 203, 204, 213, 220, 307
 Sanford, Nevitt 182
 Sántha Kálmán 83
 Sarbin, Theodore R. 243
 Sári Mihály 126, 131, 133, 151, 152, 158, 159
 Sarkany, Stéphane 199, 200
 Sárközi István 69
 Schachtel, Ernst G. 196
 Schay Géza 86
 Schiller, Friedrich Johann Christoph 289
 Schneider Márta 77
 Schneller István 23, 123, 138
 Schönberg, Arnold 198, 307
 Schramm, Wilbur 199
 Schulek Elemér 84
 Selye János 83
 Sheffield, John 185
 Shover, Jerry Peter 189
 Shvoy Kálmán 65
 Siegrist, Marco 173
 Simon Gyula 69
 Sipos József 69
 Sneider Márta 69
 Somfai László 307
 Soó Rezső 60
 Soós Pál 111, 118, 126, 131
 Sorokin, Purityim 198
 Straub F. Brunó 60, 84
 Stravinsky lásd Sztravinszkij
 Strém Kálmán 204, 220
 Strickland, Bonnie Ruth 185
 Striker Sándor 159
- Suchodolski, Bogdan 123
 Sváb (Schwáb) Gyula 56
 Swieten, Gottfried van 42
- Sz. Várnagy Marianne 125, 135, 138
 Szabó László 295, 303, 304
 Szabó László Tamás 144
 Szabó Miklós 69
 Szabó Péter 151, 152
 Szabó Vladimír 60
 Szabolcs Ottó 69
 Széchenyi Béla, gr. 53
 Széchenyi István, gr. 50, 66, 299
 Szecskő Tamás 306
 Szegő Gábor 57
 Székelyi Mária 241, 242
 Székelyné Kőrösi Ilona 69
 Szekfű Gyula 56, 71, 78, 104
 Széll Kálmán 53, 87
 Szent-Györgyi Albert 57, 78, 82, 85, 92, 94
 Szewczuk, Włodzimierz 123, 129
 Szilágyi Ákos 108
 Szilágyi Klára 158
 Szilárd Leó 57, 84
 Szily Kálmán 85
 Szinyei Merse Jenő 56
 Szőnyi István 60
 Sztravinszkij, Igor Fjodorovics 198, 307
 Szuhay Péter 251
- T. Kiss Tamás 10, 68, 69, 146, 151, 152, 158, 159
 T. Molnár Gizella 69, 147
 Tahy Jakab 51
 Tamás Pál 94
 Tamási Áron 111
 Tangl Károly 85
 Tar Károly 69, 126, 143
 Taylor, Irwing A. 196, 205
 Teleki Pál, gr. 55, 76, 78, 85

- Teleky Éva 54
 Teleszky János 54
 Teller Ede 57, 84
 Thorndike, Edward Lee 125
 Thun, Leo 42
 Tibori Timea 10, 167
 Tihanyi Kálmán 84
 Tisza István, gr. 26, 30, 32–34, 36,
 52–54, 63, 112
 Tisza Kálmán 20
 Tokaji András 203
 Tóth Attila 145
 Tóth Béla 131
 Tóthpál József 146
 Tőkéczi László 69
 Tönnies, Ferdinand 292, 293, 300,
 303
 Törő Imre 84
 Trefort Ágoston 20, 21, 22, 42, 66
 Trowbridge, Augustus 81
 Turner, Frederick 287
 Türr István 13–15, 18, 20, 23

 Uhes, Michael J. 189
 Ujfalussy József 307
 Ujváry Gábor 69, 77
 Urbanczyk, Franciszek 123, 129

 Ürményi József 66

 Váradi Mónika 255
 Varga Csaba 92

 Varga József 85
 Varjasi László 146
 Vázsonyi Vilmos 31, 32, 33, 87
 Veres Péter 113
 Vilt Tibor 60
 Vincent, George E. 81
 Virág Benedek 67
 Vitányi Iván 145, 203, 204, 213, 282,
 295, 300, 306, 307
 Vörös Gizella 203, 204
 Vörös Imre 84

 Wagner, Adolph 51
 Waldmann József 146
 Wallach, Michael A. 190, 192
 Weaver, Warren 90
 Weber, Max 44, 104, 119, 197
 Wekerle Sándor 33, 36
 Wigner Jenő 57
 Wilson, Glenn Daniel 184, 193
 Wiora, Walter 307
 Wirth, Louis 290
 Winterbottom, Marcus 191
 Wlassics Gyula, br. 25, 42, 55
 Wölfflin, Heinrich 198
 Wundt, Wilhelm 190

 Zemplén Géza 82, 85
 Zimmermann Ágoston 85
 Zombori István 69
 Zrinszky László 133

RÖVIDÍTÉSEK

BA	Bachelor of Arts
BCT	Beszédei, cikkei és törvényjavaslatai (Klebsberg Kuno)
ELTE	Eötvös Loránd Tudományegyetem
ENSZ	United Nations (UN) (Egyesült Nemzetek Szervezete)
EU	Európai Unió
GDP	gross domestic product (bruttó hazai termék)
HEFOP	Humán erőforrás-fejlesztési Operatív Program
ISM	Ifjúsági és Sportminisztérium
IEA	Nevelési Eredmények Értékelő Testület
K.A.B.A.	Kontaktstelle Arbeitsberuf und Ausbildung
KLTE	Kossuth Lajos Tudományegyetem (Debrecen)
KLTE BTK	Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
KSH	Központi Statisztikai Hivatal
KFT	Közös Felelősségű Társulás
KKK	Képzési és Kimeneti Követelmények
LLL	Lifelong Learning (élethosszig tartó tanulás)
LVPCS	Latent Variables Parth Analysis with Partial Least-Squares Estimation
MA	Master of Arts
MAB	Magyar Akkreditációs Bizottság
MDP	Magyar Dolgozók Pártja
MTA	Magyar Tudományos Akadémia
MTA SZKI	Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutató Intézet
MSZMP	Magyar Szocialista Munkáspárt
NAT	Nemzeti alaptanterv
NKFP	Nemzeti Kulturális és Fejlesztési Program
OKJ	Országos Képzési Jegyzék
OTDK	Országos Tudományos Diákkör
OPI	Országos Pedagógiai Intézet

PhD	Doctor of Philosophy
SZTE JGYPKK	Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar
TÁRKI	Társadalomkutató Intézet
TÁMOP	Társadalmi Megújulás Operatív Program
T.E.T.	Teacher Effectiveness Training (tanári hatékonyságot fejlesztő program)
TIT	Tudományos Ismeretterjesztő Társulat
TFT	Tudományos Felsőoktatási Tanács
UNESCO	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (ENSZ Nevelésügyi, Tudományos és Kulturális Szervezete)
USA	United States of America (Amerikai Egyesült Államok)
VKM	Vallás- és Közoktatási Minisztérium

VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

1982

TIBORI TIMEA: *A szórakoztató intézmények vizsgálata*. Budapest, 1982, Magyar Művelődési Intézet, 395 oldal.

szórakozás – szórakoztatás – hétköznapi kultúra

1985

ESZIK ZOLTÁN–T. KISS TAMÁS: *Egy kísérlet három szakasza*. Budapest, 1985, Népművelési Intézet, 167 oldal. /Szociográfiai munkafüzetek./

tanyai életmód – lakótelepi életmód – munkáséletmód / Kígyópuszta – Kecskemét / terepmunka – gyakorlati képzés – módszertani tábor

1986

TIBORI TIMEA: *Az esztétikai befogadás vizsgálata*. Budapest, 1986, Magyar Művelődési Intézet, 201 oldal.

esztétika – recepció – művészeti alkotások befogadása

T. KISS TAMÁS (szerk.): *Hajósi mozaikok*. Szeged, 1986, Országos Közművelődési Központ – Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, 95 oldal.

Hajós – művelődési szinterek / népművelőképzés – gyakorlati képzés – módszertani tábor

1988

T. KISS TAMÁS–TIBORI TIMEA: *Hajósország*. Budapest, 1988, Művelődéskutató Intézet, 194 oldal.

Hajós – egyesületek – művelődési ház – Pincefalu / közösség – közösségi művelődés – cselekvési szinterek

1989

T. KISS TAMÁS: *Metszetek Dombegyház múltjából és jelenéből*. Dombegyház, 1989, Nagyközségi Közös Tanács, 190 oldal.

Dombegyház – közösségi művelődés

T. KISS TAMÁS (vál., szerk.): *A közművelődés és ismeretterjesztés metodikája. Szöveg- és szemelvénygyűjtemény.* Budapest, 1989, Tankönyvkiadó, 479 oldal.
személyiség – befolyásolás – csoportpszichológia / önnevelés – önképzés / szemtől szembeni kommunikáció

1993

T. KISS TAMÁS: *A magyarországi kulturális minisztériumokról (1867–1993).* Budapest, 1993, Eötvös Alapítvány – Villányi úti Konferenciaközpont és Szabadegyetem Alapítvány, 600 oldal.
kultúrpolitika – kultuszminisztérium

1994

T. KISS TAMÁS (vál., szerk.): *Közművelődés – ismeretterjesztés – kommunikáció. Szöveg- és szemelvénygyűjtemény a közművelődés és ismeretterjesztés metodikai szakirodalmából.* [Budapest], 1994, Nemzeti Tankönyvkiadó, 479 oldal.
személyiség – befolyásolás – csoportpszichológia / önnevelés – önképzés / szemtől szembeni kommunikáció

1995

TIBORI JÁNOS: *A Tiszántúli Református Egyházkerület története 1944–1957.* Szerk. T. Kiss Tamás. Debrecen, 1995, 423 oldal. /A Debreceni Református Teológiai Akadémia Egyháztörténeti Tanulmányi Füzetek, 34./
egyháztörténet – Tiszántúli Református Egyházkerület

1997

T. KISS TAMÁS: *A kulturális intézmények állami rendszere Magyarországon az 1920-as években. Gróf Klebelsberg Kuno kultúrát szervező tevékenysége.* Budapest, 1997, MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális Kutatóközpont, 250 oldal. /MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont Munkafüzetek, 42./
kultúrpolitika – tudománypolitika – oktatáspolitikai – népművelési politika – művészetpolitika / Klebelsberg Kuno

1998

T. KISS TAMÁS: *Állami művelődéspolitikai az 1920-as években. Gróf Klebelsberg Kuno kultúrát szervező munkássága.* Budapest, 1998, Magyar Művelődési Intézet – Mikszáth Kiadó, 224 oldal.
kultúrpolitika – oktatáspolitikai – művészetpolitika / Klebelsberg Kuno

TIBORI TIMEA–T. KISS TAMÁS (vál.): *Közösség – Közösségi kommunikáció I–II. Szöveg- és szemelvénygyűjtemény a közösségelmélet szakirodalmából. Egyetemi, főiskolai jegyzet.* [Budapest], [1998], OKKER Oktatási Iroda, 420, illetve 366 oldal.

közösség – közösségelmélet – csoportszociológia

1999

- T. KISS TAMÁS (vál., sajtó alá rend., bev., jegyz.): *Klebelsberg Kuno*. Budapest, 1999, Új Mandátum, 363 oldal. /Magyar Panteon./
Klebelsberg Kuno / tudománypolitika – oktatáspolitikai – népművelési politika – művészetpolitika – jogi szabályozás
- T. KISS TAMÁS (vál., előszó): *A szemtől szembeni formációk kommunikációs viszonyai. Szöveg- és szemelvénygyűjtemény*. Budapest, 1999, Új Mandátum, 383 oldal.
kommunikáció – szemtől szembeni kommunikáció / közösség – közösségtudomány

2000

- T. KISS TAMÁS: *A népművelőtől a kulturális menedzserig. Fejezetek a népművelőképzés fejlődéstörténetéből*. Budapest, 2000, Német Népfőiskolai Szövetség Nemzetközi Együttműködési Intézete – Új Mandátum, 194 oldal.
népművelőképzés – kulturális értékközvetítő szakemberképzés / népművelő – kulturális menedzser – kulturális értékközvetítő szakember
- T. KISS TAMÁS–TIBORI TIMEA (vál., szerk.): *Közösségi formációk. Szöveg- és szemelvénygyűjtemény a közösségtudomány szakirodalmából*. Budapest, 2000, Új Mandátum – SZIE JFK Társadalomelméleti, Közművelődési és Felnőttoktatási Intézet, 333 oldal.
közösség – közösségtudomány – csoportszociológia

2002

- TIBORI TIMEA: *A szabadidő szociológiája*. Budapest, 2002, BGF Kereskedelmi, Vendéglátóipari és Idegenforgalmi Főiskolai Kar, 175 oldal.
szabadidő – szórakozás – szórakoztatás
- T. KISS TAMÁS: *Fordulatok, folyamatok. Fejezetek a magyarországi kormányok kultúrpolitikájáról 1867–2000*. Budapest, 2002, Új Mandátum, 187 oldal.
kultúrpolitika – kultuszminisztérium

2004

- T. KISS TAMÁS: *Köz(ségi)művelődés. Bordány község közművelődése az 1970-es évek első felében*. Budapest, 2004, Új Mandátum – Bordány Község Önkormányzata, 130 oldal.
Bordány – közösségi művelődés – tanyai közösség

2005

- T. KISS TAMÁS (vál., bev.): *Beszélő viszony. Személyközi kommunikáció a kultúra-közvetítés gyakorlatában*. Budapest, 2005, Új Mandátum, 430 oldal.
kommunikáció – személyközi kommunikáció – szemtől szembeni kommunikáció

TAMÁS PÁL–TIBORI TIMEA (szerk.): *Nemzetfelfogások – Ifjúságpolitikák*. Budapest 2005, Új Mandátum – MTA SZKI, 251 oldal.

ifjúság – ifjúságpolitika

BOGNÁR LÁSZLÓ–CSIZMADY ADRIENNE–TAMÁS PÁL–TIBORI TIMEA (szerk.): *Nemzetfelfogások – Falupolitikák*. Budapest, 2005, Új Mandátum – MTA SZKI, 212 oldal.

vidék – vidékfejlesztés – falu

TAMÁS PÁL–ERŐS GÁBOR–TIBORI TIMEA (szerk.): *Nemzetfelfogások. Kisebbség – többség*. Budapest, 2005, Új Mandátum – MTA SZKI, 340 oldal.

kisebbség – kisebbségpolitika – többség

2006

TIBORI TIMEA: A tanulótérkép, mint módszer és eljárás In Kraiciné Szokoly Mária (szerk.): *Felnőttképzési kísérlet a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok felzárkóztatásáért*. Pécs, 2006, PTE FEEK. 89–96. p.

hátrányos helyzet – felnőttképzés – romák

T. KISS TAMÁS: *Kölcsönhatások. A kultúráközvetítés néhány elméleti kérdéséről*. Pécs, 2006, Pécsi Tudományegyetem Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Kar, 145 oldal. /Humán szervező (munkaügyi) menedzser sorozat./

kultúra – kultúraelmélet – civilizációelmélet – közösségelmélet

T. KISS TAMÁS–TIBORI TIMEA: *Egyén és köz(ös)ség. Mozaikok Hajós község életéből*. Szeged, 2006, Belvedere Meridionale, 335 oldal.

Hajós – Pincefalu / közösség – közösségi művelődés – cselekvési színterek / népművelőképzés – gyakorlati képzés – módszertani tábor

2007

T. KISS TAMÁS (szerk.): *Kultúra – Művészet – Társadalom a globalizálódó világban. A kultúráközvetítés elmélete és gyakorlata című, 2006. március 6–8. között rendezett nemzetközi konferencia előadásai*. Szeged, 2007, Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar Felnőttképzési Intézet, 387 oldal.

társadalom – kultúra – művészet – gazdaság / kultúraelmélet – kultúráközvetítés

TIBORI TIMEA (szerk.): *Zempléni átjáró. NKFP 5/035/04 magyar–szlovák összehasonlító komplex képzési program a romák felzárkóztatásáért. Kutatási beszámoló*. Budapest, 2007, MTA Szociológiai Kutatóintézet – Belvedere, 503 oldal.

hátrányos helyzet – felnőttképzés – romák

T. KISS TAMÁS: *Tett(Hely)ek. Egyetemisták valóságfeltáró tábora Magyarországon a 20. században*. Budapest, 2007, Új Mandátum, 168 oldal.

falukutatás – módszertani tábor

T. KISS, TAMAS: *Theoretical Issues in Cultural Transmission*. Szeged, 2007, JGYF Publisher, 141 oldal.

kultúraelmélet – civilizációelmélet – közösségelmélet

2008

T. KISS TAMÁS: *Civilizációk – kultúrák – közösségek. Az Andragógusképzés, Kultúráközvetítés és Közösségelmélet című kurzusokhoz*. Szeged, 2008, Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, 214 oldal.

közösségelmélet – civilizációelmélet – kultúra

2011

T. Kiss Tamás szakmai biográfiája és bibliográfiája. Szerk.: Harkai Daniella. Szeged, 2011, Meridionale, 135 oldal.

SUMMARY

OUR MASTER'S VOICES
OR "IT IS OUR OWN VOICE, TAKE IT HOME"

Authors of this volume are tutors, researchers, community organizers and analyzers of culture with inexhaustible energy. Since being conscious they have been organizing, publishing, asking, answering, teaching, realizing, and making others to realize with programmatic endeavor. Decades of their work, their sweeping inquisitive, their dedicated experience and their self-reflexive inquiry has been arranged into a volume here, which is nothing more but certainly nothing less than their own voice, which speaks to us. It is their own areas of knowledge shared with us. It is nothing less than storage of knowledge that can be taken from and over by their colleagues and students from a collection of their career.

Voices, knowledge, realizations and messages they provide from the content of the late 20th and early 21th century social science. Shared knowledge that did not realize revealing the "secret", but without which the word would lack something... But this is also a secret knowledge. Sharing it not only makes the world of things to know more mysterious but gives voice to this world as well. A voice, which is escalating to vocalize the common knowledge, a domain of collective memory. A voice, which comes from the narration of knowledge as well as from the consideration and reconsideration of research memory and factual material. The voice, the tone and the narrative faithfully follow the stages of the scholarly career/life course and the themes in its scopes of interest. By this, the narrative questions the validity aspects of the one-time (and abreast the surviving recent) problematizations and answers; it also questions the capability of the searching and debating memory, the (self-)critical reflections of methods and methodologies, and the significance of their reflexive horizon of interpretation.

They arrived here. They are standing here at the gate of Culture, at the shrine of beyond measure, at the Church of well-meaning prayers and deeds of high principles. They put down their long carried burden of knowledge almost as a graceful "sacrifice", as a community benefaction, committed to keep their knowledge, their realizations, their understandings and their narrations for the

benefit of the public. Expressing their own voice, their own phrase, they process to the Community, to the ever Unity of those who cohere, to enrich the experience of the shared realizations with their clearly and harmonically acceptable words.

“Oh what times...?!” what interpretations, what trains of thought, challenges of reason, narrations and explanations accompany this competently self-reflexive process method? What questions become and remain relevant and still valid – and which become outdated, reinterpreted, or a reinterpretable and to be reinterpreted hypothesis? What methods, methodologies and directions of approaches develop and transform, prevail, influence – or crystallize into theorem, worldview, impression or a domain of knowledge? How and why do the comprehension and understanding, the knowing and realization of something arise and how does all of this become a shared knowledge of society, a base of a collection of knowledge, and an asking confidence that can be carried along...? What does the researcher of knowledge know? What does the informer comprehend? What does the answerer presume and interpret? What does the one ask over and over with an intent of clarifying who is not satisfied and almost impossible to be satisfied with the validity of the answers?

Well, the two authors’ opus, edited in one piece here, is the series and complexity of the one-time questions and the answers continually incubating; it is their almost polyphonically performing duo. It is very rare even in the widest circle of social scientists, sociologists, professors and those who interpret that a lifelong cooperation fills the one-time and recent questioning, answering, and narrative with inbound content. The duo of Tímea Tibori and Tamás T. Kiss is somehow a partnership too within the topics of cultural knowledge, searching for knowledge, creative identity, and transmission of knowledge. The common interest appeared at the early – group organizer, community forming – stage of their career and is still committedly present at the editing of this new, answering volume. It is togetherness in questioning altogether. It is joint answer for different questions. It is common discussion on the similar reflections and parallel work in the different fields of the transmission of knowledge. Apparently harmonic and common, it is a colorfully rich presentation, almost a musically tuned “duo concertante”. And the material of their approach is now their common voice, their multi-vocal answer, their “phrase”. The performance is audible and to be listened to and can be taken home as an experience, as if with the dedication “It is our own voice, take it home!”. Their students, their colleagues, their children and their ancestors will be grateful for this composition. It is also a summary of the tendencies of the turn of the century social science, from the respective tone of the multi-voice study of society, from the voice museum of the research history, from the collection of narrations. At the same time it is enriched by the review of their life course, and is complete with the perspectives of further interpretation.

Thank them they were able with decorum...!

